

Автор висловлює щирю подяку всім, хто науковим зацікавленням, порадами та дружнім ставленням сприяв появі цієї книги: співробітникам Інституту рукопису, Відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства й інших підрозділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника; Відділу історії української мови Інституту української мови НАН України та Інституту історії України НАН України.

Особлива вдячність моїй матері,

Ганні Яківні Гнатенко

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

LIUDMYLA HNATENKO

**PALAEOGRAPHIC-ORTHOGRAPHIC ATTRIBUTION
OF THE UKRAINIAN CYRILLIC
HANDWRITTEN BOOK**

**UNCIAL AND HALF-UNCIAL CODICES
OF THE LATE XIII – EARLY XVII CC.**

Monograph

Kyiv 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

ЛЮДМИЛА ГНАТЕНКО

ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ
РУКОПИСНОЇ КНИГИ

УСТАВНІ ТА ПІВУСТАВНІ КОДЕКСИ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Монографія

Київ 2016

Рекомендовано до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 14 від 16.12.2014)

Відповідальний редактор
Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.

Рецензенти:
Г. В. Боряк, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.
Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук, проф.
В. В. Німчук, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф.

УДК 091.5:655.267:003.349=163.1:81'354"12-16"

Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги : уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія / Людмила Гнатенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2016. – 476 с. ; іл.

ISBN 978-966-02-7489-1

У монографії вперше системно репрезентовано методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження української, загалом східнослов'янської, кириличної рукописної книги.

Палеографічно-орфографічна атрибуція визначається як новий між-дисциплінарний напрям палеографії, кодикології та кодикографії.

Простежено використання букв в орфограмах на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях за уставними та півуставними кодексами кінця XIII – початку XVII ст. в еволюції та «революції» розвитку середньовічної української книжної писемності; виділені атрибуційні орфограми на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях у хронології їхнього функціонування в книжній графіко-орфографічній системі та представлені в палеографічно-орфографічних формулах; подано комплексні дослідження кодексів.

Видання орієнтоване на науковців гуманітарних галузей знань, викладачів та студентів.

ISBN 978-966-02-7489-1 (друк.)

ISBN 978-966-02-7490-7 (електрон.)

© Л. Гнатенко, 2016

© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського,
Інститут рукопису, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Стан наукового опрацювання проблеми	23
1.2. Джерельна база дослідження	61
Висновки	71
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПАЛЕОГРАФІЧНО- ОРФОГРАФІЧНОГО НАПРЯМУ	77
2.1. Методологія, методи та методика дослідження	77
2.2. Термінологічний контекст	93
Висновки	107
РОЗДІЛ 3. АТРИБУЦІЙНІ ОРФОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.	111
3.1. Українська кирилична книжна писемність у слов'янському середньовічному історико-культурному та реформаційно-правописному контексті	111
3.2. Буквені орфограми в орфографічній системі уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.: функціонування та атрибуційні ознаки	134
3.2.1. Букви системи голосних	135
3.2.1.1. Букви А, Ѧ (ІѦ), А, Ъ, Є вузька, є на позначення звука А та його йотації	135
3.2.1.1.1. Букви А, Ѧ (ІѦ), А	136
3.2.1.1.2. Букви Ъ, Є вузька, є	140
3.2.1.2. Букви Є вузька,Є широка, Ю, Е, Ь на позначення звука Е та його йотації	141
3.2.1.3. Букви Ѓ, Ђ, И, Ї (і), V на позначення середньопереднього звука И	146

3.2.1.4. Букви И, Ī (Ī), Ъ, V, Ъ, широка, Є вузька, Є на позначення звука І та його йотації	152
3.2.1.4.1. Букви И, Ī (Ī), Ъ, V	153
3.2.1.4.2. Букви Ъ, И (I), Є вузька, Є	156
3.2.1.4.3. Букви И, Є широка, Є вузька, Є на позначення йотації Ī	159
3.2.1.5. Букви O вузька, O широка, Ѡ, O "очна", Ъ на позначення звука O	160
3.2.1.6. Букви У, ОУ (OV), Ѹ, Ю, Ж на позначення звука У та його йотації	165
3.2.2. Букви системи приголосних	171
3.2.2.1. Букви В, V на позначення звука В	171
3.2.2.2. Букви З, S на позначення звука З	173
3.2.2.3. Букви Ф, θ на позначення звука Ф	174
3.2.2.4. Букви КС, ͜ на позначення звука КС	175
3.2.2.5. Букви ПС, Ψ на позначення звука ПС	176
3.2.2.6. Буквосполучення ГГ на місці НГ	176
3.2.3. Букви на позначення звука йот	177
3.2.3.1. Буква И з діакритиком (Ī)	177
3.2.3.2. Буква И у рядку та над рядком (" та `)	179
3.2.4. Букви Ъ, Ъ та паєрик	180
3.2.4.1. Букви Ъ, Ъ	180
3.2.4.1.1. Букви Ъ, Ъ у функції буквених знаків	182
3.2.4.1.2. Букви Ъ, Ъ на місці букв O, Є	184
3.2.4.1.3. Букви Ъ, Ъ у позиціях із буквами P, Л	185
3.2.4.2. Паєрик	187
3.2.4.2.1. Паєрик на місці букв Ъ, Ъ	187
3.2.4.2.2. Паєрик в дублетних опозиціях із Ъ – O, Ъ – Є	189
Висновки	190

**РОЗДІЛ 4. ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.**

ЗА БУКВЕНИМИ ДУБЛЕТНИМИ ОПОЗИЦІЯМИ	193
4.1. Буквені дублетні опозиції як атрибуційні ознаки та загальна палеографічно-орфографічна формула	193
4.2. Атрибуційні буквені дублетні опозиції в хронології розвитку та палеографічно-орфографічні формули	197

4.2.1. Буквені дублетні опозиції системи голосних	197
4.2.1.1. Букви Ї , А , А на початку, в середині й кінці слів після голосних	197
4.2.1.2. Букви А , Ї в середині й кінці слів після приголосних	199
4.2.1.3. Букви Ю , Є широка, Е вузька, Е на початку, в середині й кінці слів після голосних	200
4.2.1.4. Букви Е вузька, Е , Ю в середині й кінці слів та рядків після приголосних	202
4.2.1.5. Букви Ы , Ы , И в середині й кінці слів після приголосних Г , К , Х	203
4.2.1.6. Букви И , І (І), Ь в середині й кінці слів перед голосними та йот	204
4.2.1.7. Букви О , О широка, О "очна" на початку та в середині слів після голосних	205
4.2.1.8. Букви О вузька, О , О широка в середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами	207
4.2.1.9. Букви ОУ (OV), Ѳ , Ж на початку, в середині й кінці слів після голосних	208
4.2.1.10. Букви ОУ (OV), У (V), Ѳ , Ж в середині й кінці слів та рядків після приголосних	209
4.2.2. Буквені дублетні опозиції системи приголосних	211
4.2.2.1. Букви В , V в середині слів між голосними	211
4.2.2.2. Букви З , S на початку та в середині слів після голосних	212
4.2.2.3. Букви Ф , θ на початку слів та в середині слів після голосних	213
4.2.2.4. Букви КС , Ѣ в середині слів після голосних	214
4.2.2.5. Букви ПС , Ψ на початку слів	215
4.2.2.6. Буквосполучення НГ – ГГ в середині слів після голосних	215
4.2.3. Буквені дублетні опозиції передачі звука йот	216
4.2.3.1. Буква И (з діакритиком, у рядку та над рядком) в середині й кінці слів та рядків після голосних	216
4.2.4. Букви Ъ , Ь та паєрик у дублетних опозиціях	217

4.2.4.1. Букви Ъ, Ь та пасрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних	217
4.2.4.2. Букви Ъ, Ь, О, Є в середині слів у пре- та постпозиціях із буквами Р, Л	219
4.3. Проведення атрибуції за основними групами буквених дублетних опозицій: загальні методичні викладки	220
Висновки	223
РОЗДІЛ 5. КОМПЛЕКСНЕ ПАЛЕОГРАФІЧНЕ ТА КОДИКОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ	
227	
5.1. Палеографічно-орфографічна атрибуція як складова частина комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження рукописної книги: вступні зауваження.....	227
5.2. Кодекси: палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження	231
5.2.1. Лаврське Євангеліє третьої чверті XIV ст.	231
5.2.2. Четья Мінея 1489 р.	263
5.2.3. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.	295
Висновки	318
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	323
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	337
Джерела	337
Література	340
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	407
Рукописні книги	407
Книгосховища	408
Зібрання, колекції, фонди	409
Слова	410
ДОДАТОК. ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНІ ФОРМУЛИ БУКВЕНИХ ДУБЛЕТНИХ ОПОЗИЦІЙ ТА ІЛЮСТРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ., ПРЕДСТАВЛЕНІ ЗА ХРОНОЛОГІЧНИМИ ПЕРІОДАМИ	411
Список ілюстрацій	470

ВСТУП

Українські кодикологія та кодикографія завжди розвиваються в тісному зв'язку з іншими історичними та філологічними дисциплінами, серед яких важливе місце посідає українська кирилична палеографія. Палеографія, в свою чергу, постійно вдосконалює свої методи в контексті нових підходів до книгознавчої науки, – йдеться, зокрема, про комплексне вивчення рукописної книги, напрацювання нових методологічних засад із залученням міждисциплінарних методів, що ґрунтуються на дослідженні широкого емпіричного матеріалу.

Головною метою наукового вивчення рукописних книг є постійне поглиблення методології їхньої атрибуції та наукового описування, створення нових напрямів та методів дослідження, зокрема із залученням даних орфографії при встановленні датування та походження рукописів уставного та півуставного кириличного письма давнього періоду.

Від кінця XIX ст. (початок наукового вивчення рукописної книги) і до сьогодні під час вивчення й наукового описування українських кириличних книг учені не приділяли достатньої уваги питанню послідовного палеографічно-орфографічного аналізу рукописних книг для їхньої хронологічної атрибуції та з'ясування походження. Залучення орфографічних даних при атрибуції рукописів не набуло системного характеру, очевидно, з причини його трудомісткості, хоча деякі вчені визнавали необхідність палеографічно-орфографічного аналізу на засадах міждисциплінарного підходу. Частково це питання (переважно в аспектах філологічних наук) піднімалося в роботах У. Аніченка, Т. Видайчук, П. Владимірова, М. Гальченко, М. Геппенера, В. Голишенко, О. Грузинського, В. Живо́ва, П. Житецького, Я. Запаска, П. Захарчишиної, І. Каманіна, М. Карінського, О. Князевської, М. Кочіша, Р. Кривка, Г. Крижановського, О. Малкової, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського, Ф. Ткача, І. Чепіги, Г. Щокань та інших учених.

Сучасне комплексне палеографічне та кодикологічне вивчення рукописних книг українського походження розширює межі методології цих дисциплін, збагачуючи їх новими підходами та принципами наукового дослідження, включає в свою орбіту методики інших дисциплін та творчо переопрацьовує засади наукового описування книги. Тому *актуальним* є напрацювання принципів, методів та методик проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження староукраїнської рукописної книги, що дозволить розширити апарат палеографії та кодикології й створити окремий орфографічний розділ, як складову частину української, у складі східнослов'янської, палеографії.

Застосування нових або удосконалених методичних засад палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного дослідження староукраїнської рукописної книги сприятиме уточненню атрибуції книги, дозволить виявити тенденції розвитку української писемної культури та мови, допоможе в ідентифікації писемних пам'яток – і тих, які зберігаються в Україні, і тих, що розпорошені по всьому світові і часто рахуються писемним надбанням інших слов'янських культур, а також надасть змогу долучити їх до пам'яток національної культури і включити до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Питання залучення даних орфографії при атрибуції кириличних кодексів від кінця XIX ст. піднімалися І. Срезневським, О. Соболевським, Є. Карським, В. Щепкіним, М. Чаєвим, Л. Черепніним, М. Тихомировим та іншими вченими, які наголошували на тому, що окремі орфограми в рукописах різних хронологічних періодів можуть бути атрибуційними, безпосередньо датуючими, ознаками. Проте й до сьогодні використання атрибуційних даних орфографічних систем середньовічної східнослов'янської, зокрема української, писемності при археографічному, кодикологічному та палеографічному вивченні кирилических рукописних книг не набуло комплексного системного характеру. В східнослов'янських палеографічних, кодикологічних та лінгвістичних працях графіка й орфографія аналізуються або широко – в одному ряду наводяться графічні одиниці й усі їхні значення, що зустрічаються протягом довготривалого періоду, або занадто вузько – для конкретного рукопису, поза зв'язком з іншими писемними пам'ятками, з частковим аналізом функцій наявних графем. При цьому систематизація графіко-орфографічних особливостей, а саме – визна-

чення зв'язків між членами в дублетних опозиціях, оцінка функцій букв, а також залучення даних інших рукописів, або не проводилася, або проводилася непослідовно.

Орфографічна система староукраїнської кириличної книжної писемності загалом та атрибуційні орфограми зокрема досі не стали предметом окремого монографічного дослідження.

За *об'єкт* дослідження нами взято українські уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, а за *предмет* – орфограми української кириличної книжної рукописної писемності цього періоду, які виступають на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях і можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки.

Метою дослідження є розроблення методології для палеографічно-орфографічного напрямку як міждисциплінарного в українській, загалом східнослов'янській, кириличній палеографії, кодикології й кодикографії та теоретично-практично-методичних засад проведення палеографічно-орфографічної атрибуції за виділеним комплексом орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному (не обумовленому фонетично) рівнях у буквених дублетних опозиціях на основі джерельного орфографічного матеріалу точно датованих українських рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.

Мета роботи передбачає розв'язання таких основних *завдань*:

- проаналізувати історіографію питання та стан вивчення проблеми;
- залучити до джерельної бази дослідження локалізовані як українські точно датовані уставні та півуставні рукописні кириличні книги кінця XIII – початку XVII ст., а також книги зі встановленою датою написання; подати археографічні, палеографічні, кодикологічні та історіографічні дані для рукописів із точною датою написання;
- розкрити методологічний апарат дослідження, визначити систему загальнонаукових підходів, принципів та методів для вирішення мети і завдань дослідження;
- запропонувати принципи й методи палеографічно-орфографічної атрибуції та дослідження;
- розробити основні засади палеографічно-орфографічної методики;

- залучити й розробити необхідний для роботи тематичний термінологічний апарат;
- проаналізувати розвиток і становлення староукраїнської графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південно-слов'янської писемних традицій;
- дослідити вживання букв, буквених знаків і паєрика та їхнє функціональне навантаження в орфографічній системі української кириличної книжної писемності за уставними та півустановними рукописними книгами досліджуваного періоду на різних хронологічних зрізах; виділити основні орфограми з атрибуційними ознаками на фонетично-орфографічному та позафонетичному (палеографічно-орфографічному) рівнях;
- визначити для проведення палеографічно-орфографічної атрибуції комплекс груп орфограм на позафонетичному (палеографічно-орфографічному) рівні, які фонетично немотивовані в буквених дублетних опозиціях;
- подати у вигляді палеографічних формул групи атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях;
- розробити методичні критерії проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації українських кириличних уставних та півустановних рукописних книг кінця XIII – початку XVII ст. за комплексом груп атрибуційних буквених дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, представлених у формулах у хронології розвитку та поширення;
- запропонувати комплексний підхід щодо використання принципів і методів палеографічно-орфографічної атрибуції при палеографічних, кодикологічних, графіко-орфографічних дослідженнях й описуванні української кириличної уставної та півустановної рукописної книги.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності від кінця XIII до початку XVII ст. (докодифікаційний період). Вибір нижньої межі обумовлюється тим, що до кінця XIII ст. книжна писемність періоду Київської Русі поступово, з руйнацією держави, втрачає свою цілісність і починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської). Давньоукраїнський

книжний узус зазнає змін. Становлення староукраїнської орфографічної системи книжної писемності відбувається на узусному рівні у взаємодії традиційних давньоукраїнських періоду Київської Русі та новітніх староукраїнських і південнослов'янських орфограм. Розвиток української писемності в XIV–XV ст. проходить в загальнослов'янському книжному реформаційному контексті, безпосередньо під південнослов'янським (частково афонським) впливом, який поєднує в собі результати книжних орфографічних реформ – «святогорської» (афонської), середньоболгарської та сербської, що обумовило характер розвитку писемності протягом XVI ст. З кінця XVI ст. українські вчені-лінгвісти в граматичних працях приділяють увагу питанням унормування книжної графіко-орфографічної системи. У 1619 р. М. Смотрицьким у праці «Грамматіки Славенскаї правилное Сунтагма...» проводиться кодифікація книжної церковнослов'янської орфографії за рукописними книгами саме української редакції, і відтоді вітчизняна книжна орфографія поступово набуває унормування. Саме закінченням докодифікаційного періоду обумовлюється верхня межа представленої роботи.

Джерельною базою дослідження є кириличні рукописні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені чи папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Це кодекси, що зберігаються у фондах бібліотек та музеїв України (Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Ужгородського університету, Закарпатського краєзнавчого музею (м. Ужгород), Львівського історичного музею, Музею мистецтва давньої української книги (м. Львів), Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, Чернігівського історичного обласного музею ім. В.В. Тарновського) та в деяких зарубіжних установах, зокрема Росії (Бібліотеки Російської академії наук, Наукової бібліотеки ім. О.М. Горького Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Російської державної бібліотеки, Російської національної бібліотеки, Російського державного архіву давніх актів, Державного історичного музею, Тульського краєзнавчого музею) та Угорщини (Національної бібліотеки ім. Сечені).

Автором було переглянуто понад тисячу рукописних книг XIII – початку XVII ст., серед них виявлені та атрибутовані як українські близько 300 книг, до дослідження залучено 136, базовими стали 77 рукописних книг, серед яких – 61 із точною датою написання, для

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
характеристики яких подані археографічні, палеографічні, кодикологічні та історіографічні дані.

Основний джерельний масив становлять рукописні книги з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (з точною датою написання, відповідно, 18 і 17).

До дослідження залучалися електронні цифрові копії книг, офіційно представлені на сайтах установ, факсимільні та літографічні видання, палеографічні альбоми, ілюстративний матеріал наукових археографічних каталогів та досліджень.

Використано також джерельну палеографічну, кодикологічну та орфографічну інформацію, що міститься в дослідженнях українських та зарубіжних учених.

Методологія запропонованого палеографічно-орфографічного напрямку ґрунтується на широкому комплексі принципів та методів – як загальних історичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Використано такі принципи:

принцип історизму дозволяє прослідкувати, як орфографічна система староукраїнської книжної писемності складалася й еволюціонувала в контексті середньовічного історико-культурного процесу;

принцип наукової об'єктивності сприяє вивченню орфографічних явищ, спираючись на першоджерела та на неупереджене ставлення до східнослов'янських історико-культурних процесів, що мали значний вплив на розвиток староукраїнської книжної орфографічної системи. Залучена до дослідження джерельна база, що складається з уставних та півуставних рукописів кінця XIII – початку XVII ст. (основу якої склала 61 точно датована книга), є достовірним джерельним матеріалом для отримання цілісних наукових результатів;

термінологічний принцип застосовується для подачі термінів і позначуваних ними понять, що сприяє уточненню їхнього змісту та обсягу, встановленню взаємозв'язку і субординації між ними, визначенню їхнього місця в понятійному апараті теорії, на якій ґрунтується палеографічно-орфографічне дослідження;

лінгвістичний принцип співвіднесеності / неспіввіднесеності букв (графем) і орфографічних сполук із фонетикою староукраїнської книжної мови дозволяє зосередитися на конкретних орфограмах книжного узусу

певного періоду, зокрема системах голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід та використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм за аналогією вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кириличних букв.

Дана методологія дослідження базується на таких методах:

емпіричний метод, задіяний при роботі з джерельною базою, дає можливість залучити до дослідження значний фактичний орфографічний матеріал з уставних та півустановних українських рукописних книг кінця XIII – початку XVII ст.;

діахронний метод сприяє розгляду староукраїнської книжної писемності в середньовічному історико-культурному та реформаційно-правописному контексті;

історично-порівняльний метод використовується для встановлення в староукраїнській книжній писемності спадковості орфограм давньоукраїнського періоду від часів Київської Русі. Це сприяє визначенню закономірностей розвитку як власне староукраїнської графіко-орфографічної системи кирилических книг, так і окремих орфограм; виявленню традиційних та інноваційних орфограм для певних хронологічних періодів. Застосування цього методу дозволяє отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописних книг щодо орфограм із атрибуційними ознаками на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях;

структурний метод застосовується при аналізі функції окремих букв на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду;

статистичний (кількісний) метод дозволяє встановити узусні пріоритети щодо вживання букв, буквених знаків у певних орфограмах і виділити атрибуційні орфограми в рукописних книгах різних хронологічних періодів. До задіяних у роботі сотень тисяч орфограм із графічним буквеним узгодженням у дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях застосовується кількісний підрахунок у фрагменті тексту (будь-якого розміру) у відсотковому співвіднесенні атрибуційних орфограм, закріплених в узусі, до неатрибуційних, не закріплених в узусі, – 80% та 20%. Якщо атрибу-

ційними є інноваційні орфограми, вони враховуються у відповідності 10–20% щодо закріплених в узусі орфограм. Для виділення орфограм з атрибуційними ознаками, у відповідності до статистичних даних їхнього вживання, нами також долучений *метод чисельного відчуття* – здатність людського мозку визначати кількість елементів у множині візуально, без безпосереднього підрахунку (в кириличних книжних текстах добре виділяються візуально орфограми, зокрема щодо вживання букв у дублетних опозиціях);

описовий метод, який за змістом поєднується зі статистичним (кількісним) методом, сприяє правильній, логічній та чіткій подачі орфографічного матеріалу. Використання цих двох методів дозволяє описувати орфограми з точки зору частотності їхнього вживання в тексті як окремого рукопису, так і групи манускриптів: абсолютну і відносну кількість, їхнє поєднання, розподілення за почерками та ін.;

хронологічний метод дозволяє проаналізувати й розподілити основні узусні орфограми, безпосередньо орфограми з атрибуційними ознаками за певними хронологічними періодами, з урахуванням культурно-історичних та писемних (правописних) еволюційних чинників.

Палеографічно-орфографічна атрибуція кириличної рукописної книги, безпосередньо староукраїнської, має відбуватися на графіко-орфографічному рівні, виходячи з мети та завдань палеографії, а також застосовуючи палеографічний підхід, за яким орфографічні особливості писемної пам'ятки повинні розглядатися, в основному, з точки зору здатності бути хронологічними, територіальними та іншими ознаками пам'ятки. В основу нашого орфографічного дослідження покладено *принцип походження*, тобто вивчення рукописів за місцем їхнього створення у відповідності до точної інформації, що міститься в них.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових методів та методик.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кириличної рукописної книги має відбуватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напрямку – за знаками письма в орфограмах).

Пропонуємо використовувати, разом з основним палеографічним принципом, новий *принцип графічного буквеного узгодження в дубле-*

тних опозиціях, яке відбувається на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків (як окремо, так і разом), за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Основний палеографічний метод використовується при спостереженні узусних змін знаків письма в орфограмах, які відбуваються за правилами еволюції або «революційним» шляхом, що дає можливість виділити певні характерні особливості щодо часу написання та локалізації, зокрема для рукописів українського, білоруського та російського походження.

Новий метод «формального» підходу виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) пропонується для використання разом із основним палеографічним методом при виділенні атрибуційних орфографічних ознак безпосередньо в буквених дублетних опозиціях, що сприяє встановленню часу та місця написання рукописів (чи їх протографів) за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків.

Запропонований новий метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який, у поєднанні з методом «формального» підходу, дозволяє укласти палеографічні формули з виділених у процесі дослідження рукописних книг атрибуційних орфографічних ознак у буквених дублетних опозиціях та комплексно їх використовувати при атрибуції рукописів.

Палеографічно-орфографічне дослідження письма книжних рукописних пам'яток із метою атрибуції джерела має проводитися з використанням зазначених основних принципів і методів.

Наукова новизна роботи полягає у встановленні основних підвалин палеографічно-орфографічного напрямку як міждисциплінарного напрямку палеографії, кодикології та кодикографії, у дослідженні й описуванні східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги. Цьому сприяє вирішення основних завдань роботи, проблематика якої досі не стала предметом спеціального комплексного дослідження, зокрема вперше:

- здійснено аналіз історіографії щодо залучення орфографічного матеріалу кириличних рукописів при їхній атрибуції й дослідженні в українській, загалом у східнослов'янській, кириличній палеографії та

кодикулогії (долучено й дотичні праці з історії письма, правопису, фонетики та видання писемних пам'яток); встановлено факт системної нерозробленості палеографічно-орфографічного напрямку дослідження;

- об'єктом палеографічно-орфографічного дослідження цілісно й системно є українські рукописні кириличні уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені чи папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою; основу нашого дослідження складає 61 книга із точною датою написання;

- розроблено методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку, які є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів положень і методів;

- напрацьовано до використання, паралельно з основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма, новий принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях та два нових методи: метод «формального» підходу виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) та метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій;

- пропонується палеографічно-орфографічна методика атрибуції, яка ґрунтується на системному підході щодо спостереження за зовнішніми ознаками письма у відповідності до зміни орфограм (безпосередньо, зміни букв в орфограмах), які відбуваються на фонетико-орфографічному та позафонетичному орфографічному рівнях за правилами еволюції або «революційним» шляхом, й передбачає виділення комплексу орфограм у дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності; букви в орфограмах розподіляються за принципом буквеного узгодження в дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі;

- подається термінологічний апарат із даного напрямку дослідження та вводяться до наукового обігу такі терміни та термінологічні поняття: палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження, атрибуційні орфограми, атрибуційні фонетично не обумовлені орфограми, графічне буквене узгодження в дублетних опозиціях, палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій;

• розглянуто в українській середньовічній книжній кириличній писемності розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма в контексті східно- та південнослов'янських писемних традицій і доведено, що вони відбуваються еволюційним або «революційним» шляхом;

• проведено системний аналіз використання букв і буквених знаків та їх функціонального навантаження в орфографічній системі української кириличної книжної писемності кінця XIII – початку XVII ст. за уставними і півуставними рукописними книгами; виділено основні атрибуційні орфограми та доведено, що вони можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному орфографічному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на різних хронологічних зрізах атрибуційних ознак;

• для проведення палеографічно-орфографічної атрибуції виділено на орфографічному рівні та пропонується для використання комплекс груп орфограм системи голосних, приголосних, буквених знаків Ъ, Ь та паєрика, які фонетично не обумовлені в буквених дублетних опозиціях і до яких може бути, з певною вірогідністю, застосований основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це буквені дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками);

• складена загальна універсальна палеографічна формула палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, і на її основі укладені й пропонуються до використання похідні формули буквених дублетних опозицій на позафонетичному орфографічному рівні, які характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку;

• впроваджуються методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації українських кириличних уставних та півуставних рукописних книг кінця XIII – початку XVII ст.; пропонується використовувати як базові одинадцять груп основних атрибуційних буквених дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях системи голосних, буквених знаків Ъ, Ь та паєрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження у палеографічних формулах за формально визначеними хронологічними періодами;

• доведено необхідність залучення атрибуційних орфограм при комплексному підході до використання принципів і методів палеографічно-орфографічної атрибуції при палеографічних, кодикологічних, графіко-орфографічних дослідженнях й описуванні середньовічної укра-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

їнської кириличної уставної та півуставної рукописної книги, безпосередньо щодо часу та місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців та ін.

Науково-теоретичне значення роботи полягає в закладенні методологічних підвалин для палеографічно-орфографічного напрямку дослідження української, загалом східнослов'янської, кириличної рукописної книги, вироблення нових принципів і методів, введення до наукового обігу нових термінів і термінологічних понять.

Теоретичним набутком роботи є визначення основних критеріїв виявлення орфограм з атрибуційними ознаками на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях в буквених дублетних опозиціях при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні українських кирилических рукописних книг – як уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., так і книг, створених в інші хронологічні періоди; укладання загальної палеографічно-орфографічної формули для буквених дублетних опозицій та на її основі – похідних формул з атрибуційними орфограмами в буквених дублетних опозиціях.

Дослідження не тільки розширює предмет палеографії та кодикології, але й загалом поповнює новим теоретичним матеріалом історію української рукописної книги.

Практичне значення роботи полягає у використанні напрацьованих теоретичних положень при проведенні палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження середньовічних українських рукописних кирилических уставних та півуставних книг, що сприятиме їхньому виокремленню зі слов'янського писемного спадку та включенню до Державного реєстру національного культурного надбання України. Уведення палеографічно-орфографічних даних до комплексного описування староукраїнських рукописних кирилических книг та їх використання стане в нагоді й при створенні електронних каталогів кирилических рукописних книг. Залучення палеографічно-орфографічних даних є необхідним при підготовці книжних пам'яток до видання (при проведенні їхньої новітньої атрибуції, дослідженні письма, орфографії, мови; для правильної передачі текстів, відтворення «згаслих» чи частково втрачених текстів та ін.).

Результати проведеного дослідження можуть бути використані при написанні синтетичних праць та укладанні підручників, методичних посібників, довідників та програм із палеографії, кодикології, джерелознавства, історії кирилического письма, історії української графіки та

орфографії, історії української мови; у вузівських курсах, спецкурсах та семінарах із палеографії, історичної граматики української мови, історії українського правопису.

Дана книга є першою монографічною студією з палеографічно-орфографічної атрибуції середньовічних українських кириличних книжних пам'яток. Це результат багаторічного археографічного, палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й описування автором української рукописної книги XII – початку XVII ст., що проводилися з 90-х років XX ст. У виданні подаються палеографічні та орфографічні матеріали – як вже апробовані в наукових роботах автора (переважно написані за джерелами Інституту рукопису НБУВ) й використані з уточненням та доповненням, так і нові, – за джерелами книгозховищ України та інших країн. Залучення до роботи нового фактологічного орфографічного матеріалу зі значної кількості рукописних книг із точною датою написання сприяло як критичному переглядові попередніх результатів, їх уточненню, так і отриманню нових даних щодо атрибуції та локалізації рукописних книг, встановленню еволюційного використання узусних орфограм, які можуть виступати атрибуційними ознаками.

Автор має надію, що книга буде корисна й цікава широкому колу вчених, а також студентам гуманітарних спеціальностей. Найперше вона має зацікавити спеціалістів, які проводять археографічне, палеографічне та кодикологічне вивчення й описування середньовічних кириличних рукописних, безпосередньо українських, книжних пам'яток. Вона стане в нагоді й дослідникам інших галузей знань, для роботи яких необхідним є проведення власної атрибуції рукописних книг або уточнення їхніх даних, поданих як у самому джерелі, так і в історіографії.

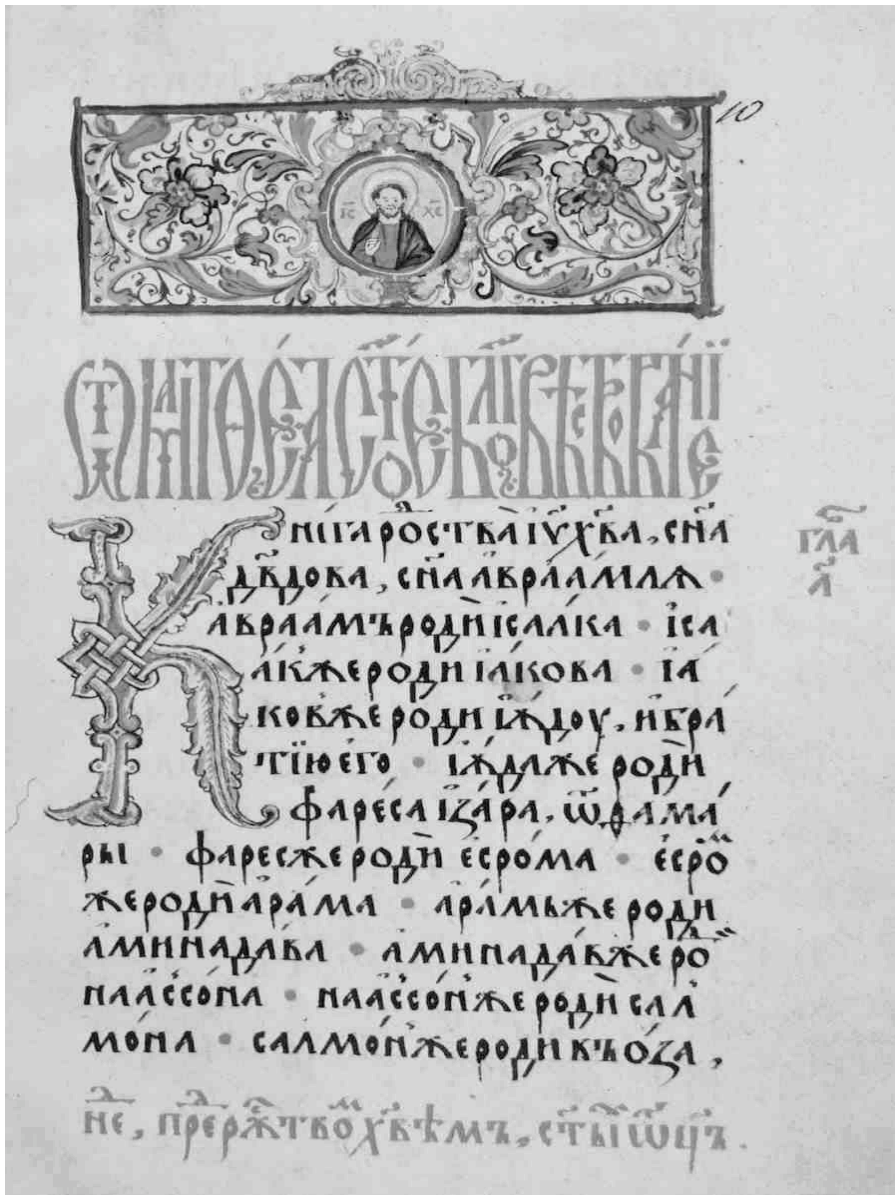

Рис. 1 (Св. 1608). Євангеліє тетр. 1608 р.
НМЛ, Рк. 182 (4485). Арк. 10

**ІСТОРИОГРАФІЯ ТА
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**

1.1. Стан наукового опрацювання проблеми

Протягом кількох століть вивчення, наукового описування та публікації східнослов'янських, безпосередньо українських, кириличних рукописних книг проблема використання орфографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула цілісного й системного вирішення. Тому історіографію з теми роботи ми розглянемо у площині того, якого значення вчені надавали орфографічним ознакам як палеографічним атрибуційним прикметам. Яким чином вони напрацьовувалися й використовувалися при вивченні й описуванні кириличних писемних пам'яток як в археографічних, палеографічних, кодикологічних працях, так і в дотичних до даної проблеми філологічних роботах безпосередньо з історії правопису.

Розглядаючи історіографію з даної проблеми, ми основну увагу зосереджуємо на питаннях письма й орфографії середньовічної української кириличної рукописної книги в палеографічних та кодикологічних працях. З орфографічних питань в лінгвістичних працях, враховуючи їхню чисельність і розгалуженість, розглядаємо тільки дотичні щодо орфографічних ознак як палеографічних прикмет. Більш детально погляди вчених та напрацьований ними матеріал з окремих питань палеографічно-орфографічного напрямку, безпосередньо методології, термінології, особливостей правописних книжних реформ південно-та східнослов'янської писемності, вважаємо за необхідне й доречне подати саме у відповідних розділах та частинах нашої студії (п. 2.1, 2.2, 3.1).

Палеографічно-орфографічний напрям дослідження кириличної східнослов'янської, як і південнослов'янської, писемності безпосередньо пов'язаний з утвердженням палеографії як науки.

У процесі становлення східнослов'янської палеографії в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. (який був пов'язаний із розвитком археографії та бібліографії, виявленням, описуванням та публікацією історичних джерел) наукове зацікавлення й використання отримала орфографія писемних пам'яток на рівні виділення правописних особливостей як палеографічних прикмет. Саме в такому ракурсі дослідниками систематизувалися й використовувалися орфограми при встановленні походження писемного джерела, визначенні його мовної редакції. Зауважимо, що в ті часи вченими, які описували рукописи, поняття «правопис» і «мовна редакція» пам'яток сприймалися як рівнозначні (тобто, говорили про правописні особливості як про ознаки певної мовної редакції).

Даний напрям дослідження кириличних рукописних книг почав розроблятися на початку XIX ст. в палеографічних та лінгвістичних працях О. Востокова, який плідно працював у галузі вивчення й описування давніх слов'янських кириличних пам'яток, застосовуючи датування, аналіз письма та встановлення мовних редакцій і характерних їхніх особливостей, що дало підставу І. Срезневському назвати його засновником слов'янської палеографії [Востоков 1865, с. LV].

Палеографічним розвідкам О. Востокова сприяла написана ним філологічна праця «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам» (1820), в якій учений заклав основи порівняльно-історичного методу в мовознавстві, подав нову класифікацію слов'янських мов із поділом на три групи, встановив основні періоди розвитку старослов'янської мови, вперше вказав хронологічне місце старослов'янських та церковнослов'янських пам'яток, визначив їхні редакції (ізводи), що дало йому можливість у наступних дослідженнях виділити три редакції пам'яток, писаних церковнослов'янською мовою – болгарську, сербську, руську. Вченим були зроблені нові спостереження над фонетикою (він уперше з'ясував природу юсів – установив їхній носовий характер, вперше правильно пояснив фонетичне значення букв ѣ і ѥ як зредукованих голосних), які ним були вико ристані при вивченні й описуванні орфографічних ознак давніх рукописів: старослов'янських найдавнішого періоду та церковнослов'янських періоду Київської Русі і, опосередковано, наступних століть.

Палеографічні коментування супроводжують більшість праць О. Востокова: «О славянской рукописи XI в., содержавшей перевод творений св. Григория Богослова» (1825), «Известие о вновь открытых древних славянских рукописях» (1825), «Дополнения и поправки к известию о Супрасльской рукописи XI в.» (1826) та ін. При виданні Остромирового Євангелія 1056–1057 рр. (1843) ученим представлено «Грамматическое правила Славянского языка, извлеченные из Остромирова евангелия», які відкриваються подачею букв, знаків та окремими зауваженнями щодо їх функціонального використання (на фонетико-орфографічному рівні – *Л. Г.*), зокрема: **А – Ѧ, Є – Ю, Ж – Ѫ, А – Ѧ, О – Ѡ, ОУ – Ѹ, ОУ – Ж, І – И, Ѡ – ѠТЪ, ЦІ – ШТ**, паєрик на місці **Ъ і Ъ** [Востоков 1843, с. 1–2], аналіз вживання яких застосовується вченим при описуванні орфографічних ознак давніх рукописів.

У фундаментальній праці «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музею» (1842) [Востоков 1842; 1856] учений чітко розмежовує болгарську, сербську, руську (північну і південну) редакції (ізводи) писемних пам'яток, указує на характерні ознаки їх графіко-орфографічних систем, що безпосередньо сприяло майбутнім дослідженням стосовно відмежування старослов'янських книжних пам'яток від пізніших церковнослов'янських південно- та східнослов'янських пам'яток. У це внесли свій вклад і рецензенти праці: О. Горський приділив значне місце давньоруським писемним пам'яткам і дав пояснення алфавітній таблиці, яка була проаналізована Востоковим неповно [Горский 1843]; А. Бичков, на додаток до аналізу лінгвістичних розшуків Востокова, склав порівняльну таблицю за встановленими вченим типами правопису [Бичков 1843].

Напрацьовані О. Востоковим палеографічні матеріали та отримані результати не були цілісно представлені в окремій роботі. У 1850-х роках імператорська Академія наук, оцінивши значний внесок ученого в розвиток палеографії, доручила О. Піпіню провести, під керівництвом І. Срезневського, таку узагальнюючу роботу.

Необхідність й актуальність такої роботи усвідомлювалося вченими, оскільки з середини XIX ст. розпочався перехід палеографії від евристичної дисципліни до теоретично-методологічної та методичної прикладної науки, безпосередньо зі створенням П. Івановим у 1844 р. першого навчального посібника з руської палеографії «Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма разных

периодов времени, изданный для воспитанников межевого ведомства» [Иванов 1844]. Вчений у теоретичній частині «Исторический взгляд на развитие славяно-русской письменности и словесности» [Там же, с. 3–16] вперше з навчально-практичною метою подає в посторінковій примітці встановлені О. Востоковим палеографічні прикмети мовних редакцій [Востоков 1842, с. II; Иванов 1844, с. 13–14].

У 1856 р. О. Пипінім були укладені «Материалы для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» [Пыпин 1856], до яких увійшли й дані з археографічних досліджень до видань рукописів, з опублікованих філологічних праць та з неопублікованих рукописних матеріалів ученого. І. Срезневський наголошував на достовірності й точності проведеної О. Пипінім роботи, оскільки проаналізований і представлений укладачем палеографічний матеріал був схвалений особисто О. Востоковим [Срезневський 1856, с. 2]. Пізніше робота О. Пипіна під загальною назвою «Свод наблюдений Востокова о рукописях из Описания рукописей Румянцевского музея» була включена І. Срезневським до збірника вибраних праць О. Востокова «Филологические наблюдения А.Х. Востокова». До видання увійшли такі праці вченого, як «Рассуждение о Славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам», «Грамматические правила Славянского языка, извлеченные из Остромирова евангелия», та описання рукописів Румянцевського музею. Збірник був підготовлений до видання І. Срезневським, мав історіографічний огляд опублікованих і неопублікованих праць вченого та основні біографічні дані [Востоков 1865].

Палеографічні матеріали О. Востокова вплинули, як і передбачав І. Срезневський [Срезневський 1856, с. 2], на подальший прогресивний розвиток кириличної палеографії, стали основою для вчених при укладанні палеографічних курсів, підручників та методичних посібників у другій половині XIX ст. У зв'язку з цим детально розглянемо за виданням 1865 р. систематизований О. Пипінім [Пыпин 1865] палеографічний матеріал щодо використання правописних прикмет при встановленні мовної редакції та часу написання рукописів, який є, як і орфографічні матеріали в інших працях Востокова, одними з перших і основних в історіографії палеографічно-орфографічного напряму дослідження східнослов'янської кириличної рукописної книги.

Робота О. Пипіна стала своєрідним палеографічним посібником. У ній укладач, збираючи факти з палеографії й історії мови, намагався приготувати детальний і точний покажчик до «Описания рукописей Румянцевского музея», нічого не додаючи від себе. Він звернув увагу тільки на ті нотатки О. Востокова, які стосуються визначення самих рукописів, їх часу і батьківщини, зовнішності і особливостей правопису, і поєднав їх [Срезневский 1865, с. 78]. Зібрані в ній палеографічні матеріали вплинули, як і передбачав І. Срезневський [Срезневський 1856, с. 2], на подальший прогресивний розвиток кириличної палеографії.

Особлива увага була зосереджена О. Востоковим на визначенні часу написання і мовної редакції пам'яток, походження рукопису за особливостями письма і правопису, з урахуванням діалектних ознак.

Учений вважав, що саме правопис є найважливішим фактором критики мови і тексту рукопису, оскільки початок кожної із сучасних слов'янських літературних мов має загальні корені, що сходять безпосередньо до епохи виникнення слов'янської писемності і створення перших пам'ятників (переважно духовних творів), доступних і зрозумілих одночасно усім слов'янам, що проживали і на півдні, і на сході, і на заході, і на півночі. Місцевий вплив на старослов'янську мову проявлявся не відразу, а поступово. Це видно по тому, що різкі відмінності між рукописами розвиваються тільки в пізніший період. Перші ознаки місцевого впливу позначаються на правописі, не торкаючись сильно самого тексту пам'ятника. Коли списки рукопису потрапляють в інше мовне середовище, саме тоді в правописі з'являються два елементи – первинний характер рукопису (або попереднього списку) і вплив місцевого наріччя. В давніх рукописах складний правопис є явищем доволі рідкісним, інша ситуація спостерігається з правописом рукописів XIV і пізніших століть. Тут відкриваються широкі можливості для зміни правопису: давній текст протягом декількох століть може ще більше втратити свою попередню форму. З одного боку, рукопис ще не змінився під впливом наріч, проте втрачає свій правопис тому, що старослов'янський характер його прийняв на себе в Болгарії сліди падіння давніх форм мови, так що болгарський пізніший текст вже значно відходить від початкової норми. В інших мовах (наріччях) те саме явище повторюється з іншими особливостями – там зникають давні фонетичні і граматичні форми, отож вплив пізнішої сербської і руської мови (наріччя) відбивається на

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
правописі по-іншому і сильніше [Пыпин 1865, 91, 92, 93]. Вказує
Востоков і на вплив пізнішого болгарського правопису на правопис
руських рукописів XV–XVII ст.

Правописні особливості старослов'янських, болгарських та сербських пам'яток ученим розглянуто більш детально, ніж східнослов'янських, зокрема рукописи XVI–XVII ст. він практично не розглядає, мабуть, тому, що у зібранні графа Румянцева багато рукописів цього періоду є списками древніших творів, склад і особливості яких вивчаються безпосередньо за протографом. Учений наголошує, що руські рукописи цього часу не позбавлені палеографічного інтересу і можуть повідомити цікаві факти з історії мови, але цей їхній інтерес пов'язаний із більш складними питаннями історії рукописів [Пыпин 1865, с. 109]. При цьому він відмічає деякі особливості власне руського правопису, елементи змішаного правопису (сербізми, болгаризми і полонізми), діалектні явища – українські (малоруські), білоруські, новгородські.

О. Востоков розділив правописи кириличних писемних пам'яток на руський, болгарський і сербський і представив їхні основні особливості в передмові до описань рукописів Румянцевського музею: 1) *руський* є такий, який бачимо в друкованих церковних книгах. У ньому немає жсів*, а **А** і **Ѧ** мають однакову вимову; 2) *болгарський* відмінний через уживання **Ж** і **А** в значенні юсових букв **а** і **е**. Пізніший болгарський змішує **Ж** і **А**, вживаючи один замість іншого;

---

* Тут ідеться, за нашими спостереженнями, про відсутність юсової вимови букв, а букви **Ж** і **А** вживаються, як помічено вченим, наприклад, в описаннях рукописів XVI ст.; в описаннях рукописів звертається увага і на заміну **ЖД** на **ЖЧ**; вказується й на особливість вживання **Ъ** і **Ь** та заміну на **О** і **Е**; відмічаються й особливості новгородських рукописів – заміна букв **Ц** і **Ч** в коренях слів; а також риси малоруської (української) мови – вживання букви **В** замість прийменника **ОУ** чи **И** [Пыпин 1865, с. 102, 111, 112, 113]. О. Востоков спостеріг, що давні форми мови, незалежно від новизни правопису, зберігаються іноді в пізніх рукописах XIV–XV ст., а також у більш нових, XVI ст., в яких хоча й переважає правопис пізніших церковних книг, але зберігаються деякі давні форми відмінків [Пыпин 1865, с. 114]. Пипінім зібрані основні орфографічні дані щодо груп рукописів, писаних руським правописом із юсом (**Ж**), а також із сербськими особливостями – вживання **Е** замість **А**, **И** замість **Ы**, напівголосні **Ъ**, **Ь** на місці голосних **О**, **Е**, **Т** на місці **Ѡ**; із малоруськими особливостями – вживання **ОУ** замість **ВЪ**, **В** і навпаки, **Х** замість **Ф**, **ЖЧ** замість **ЖД**, **Ы** замість **И** і навпаки; із польсько-руськими або білоруськими особливостями – в кінці слів **Ь** замість **Ъ**; відмічено й рукописи зі складними змішаними правописами [Пыпин 1865, с. 115–120, 120–121, 122–123, 123–127].

3) *сербський* подібний до руського, не вживає жсів, але від руського відмінний уживанням **Ь**-ря замість **Ъ**-ра і **Е** замість **А** [Востоков 1842, с. II; Пыпин 1865, 93].

Букву **Ѣ** як болгари, так і серби вживають правильно, але руські писці пізнішого часу, втративши в своїй мові розрізнення звуків **Ѣ** і **Е**, часто ставлять **Е** замість **Ѣ**.

Подані О. Востоковим відмінності в правописах, відмічає О. Пипін, є небагаточисельними, але незаперечними [Пыпин 1865, с. 93]. Укладачем ретельно вибрані й інші відмінні ознаки за правописами щодо вживання окремих букв, які не представлені в передмові, а подані О. Востоковим безпосередньо в описаннях рукописів. Так, у пізньому болгарському правописі вживаються **Ѣ** замість **Ѧ**, іноді **И** на місці **Ы** та ін., проте немає змішування **Ж** та **ОУ** за звичаєм руських і сербських писців XIV ст., що свідчить про існування в цей час ще носових звуків у болгарській мові; в деяких болгарських пам'ятках XV ст., ймовірно, не під болгарським впливом, **Ж** вживається замість **ОУ** і **ѦЖ** замість **Ю**; крім того він замінюється і буквою **А**, а іноді замість букв **Ж** і **А** пишуться **Ѧ** і **Ѣ**; падіння юса позначається на зміні **Ж** і **А**, **Ь** і **Ѣ**, **Ѣ** і **Ѧ**; але крім цих звичних змін зустрічаються особливі, де **Ж** ставиться на місці **А**, **И**, **Ѣ**, **Ь**, і навпаки **Ѣ** на місці **Ж** і замість **А**; у XVI ст. крім загального змішування **Ж** і **А**, наявні написання **Ѣ** замість **Ѧ**, а також часто вживаються **Ѣ** замість **Ь**, **Ы** замість **И** і навпаки, що свідчить про те, що південнослов'янські писці не розрізняли у вимові цих звуків; у XVII ст. правопис з юсами і зі зміною **А** на **Ѣ**, **Ы** на **И** та ін. [Пыпин 1865, с. 97, 98, 99 та ін.].

На підставі виділених ученим відмінностей за правописом пам'ятники кириличного письма розподіляють на чотири головні відділи: старослов'янський (древній болгарський), болгарський (пізній; сюди вченим зараховуються й рукописи, що списані в Молдавії), сербський і руський. Із появою більших відмінностей між цими мовами (наріччями) число розрядів поступово збільшується, і головні відмінності стають чіткішими: так, між болгарськими текстами виділяються відмінності древніх від пізніших болгарських текстів, списаних у Молдавії; у руських списках старослов'янський текст змінюється під впливом білоруського, малоросійського, новгородського наріччя. Відмічаються Востоковим і складні правописи рукописів: болгарського з руськими особливостями, руського з дея-

кими болгарськими або сербськими особливостями, болгарського з сербськими особливостями та ін., та випадки більш складного та заплутаного правопису [Пыпин 1865, с. 93–96].

За палеографічними даними писемних пам'яток О. Востоковим визначено розвиток типів кириличного письма (устав, півустав, скоропис) в різні історичні періоди та характер зображення окремих букв і їх функціонування. Як датуюча палеографічна ознака вченим розглядається, як саме певна буква або письмовий знак змінювали своє накреслення в різних типах письма і в правописних системах.

О. Пипін, коментуючи О. Востокова, зазначає, що крім букв **Ж**, **З**, **Ч**, на яких особливо видно падіння уставного письма, є й інші літери, що також отримали інші накреслення і вживання [Пыпин 1865, с. 85–88].

Далі подаємо дані вченого про вживання окремих літер взагалі, без прив'язки до конкретного рукопису: **Ж** – іноді має форму **А**: в рукописах руського правопису, уставних пам'ятках XII–XIII ст., півуставних XVI ст., болгарського правопису, уставних XV ст., де іноді стоїть на місці **У**, русько-болгарського правопису, півуставних XVI ст.; **А** – іноді має скорочене накреслення, з усіченням правої частини, в уставних пам'ятках XIV ст. із руським правописом; **Ы** – давня форма замінюється на **Ь** переважно з кінця XIV ст. (хоча наявна **Ы** і в ркп. XI ст., але не є правописною нормою), а на початку XV ст. давня форма трапляється в рукописах рідко; **ОУ** – замінюється в найдавніших рукописах скороченою формою **и** переважно в заголовках і в кінці рядка; в пізніших рукописах подвійне **ОУ** замінюється іноді простим **У**, зокрема в деяких ркп. руського правопису, уставних XII–XIII ст., послідовно в середині і в кінці слів, в кінці рядка з усіченням правої половини в уставних XIV ст., а в кінці XIV ст. **ОУ** переважно наявне на початку складів. Писці з часом змішували **ОУ** і **У** з **В** (яка є однією зі складових букв **ОУ**); в пізніших рукописах спостерігаються особливі накреслення букви **О**, в півуставних рукописах болгарсько-руського правопису XVI ст.: **О** з однією або двома крапками в середині; **О** у середині з хрестом; **О** подвійна; буква **Є** – має подекуди перевернуту назад форму; **Ч** – має нову форму в рукописах XV ст. замість старої виделкоподібної (**Ч**). Для позначення чисел вживалися під титлою букви різних накреслень, зокрема: **Ѹ** – для позначення числа 6 до кінця XIV ст., замінюється накресленням **S** близько 1401 р.; **Ѹ** давньої форми – для позначення числа 90, з XIV ст. передається число і буквою **Ѹ**; **А** – для позначення числа 900 в давні-

ших рукописах, з другої половини XV ст. перевага надається використанню букви **Ц**, проте буква **А** зрідка трапляється і в XVI ст., та ін. Подано й спостереження за деякими пізнішими рукописами (зокрема XV ст.) щодо особливого порядку числових букв у десятках, сотнях, тисячах.

Суть системи О. Востокова щодо палеографічної атрибуції й описування рукописів полягає саме у визначенні головних правописних ознак рукописних кириличних південнослов'янських та руських пам'ятників. Методи та прийоми роботи О. Востокова при описуванні рукописного зібрання графа М. Румянцева розглядає сучасний дослідник А. Мельков, беручи за основу роботу О. Пипіна і зібраний у ній палеографічний та лінгвістичний матеріал щодо правопису книг за мовними редакціями [Мельков 2007, с. 13–96; 2011].

Матеріали праць О. Востокова з визначення часу написання рукописів за особливостями письма і правопису, за особливостями наріч (мов), а також детальна увага до тексту, як наголошував І. Срезневський, є важливим внеском у слов'янську палеографію [Срезневський 1865, с. XXXVII–XXXVIII].

Палеографічні спостереження і перші публікації знімків почерків рукописів як матеріалу для палеографії були подані в роботах К. Калайдовича. Так, у книзі «Памятники Российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков» (1821) учений на основі творів Кирила Туровського XII ст. відзначав, що неунормованість орфограм правопису рукописів є палеографічною ознакою. При публікації рукописів учений не йшов за орфографією рукописів, а зберігав тільки деякі ознаки, наприклад, напівголосні **Ъ** та **Ь**, наголошуючи, що в давнину вони мали силу голосних [Калайдович 1821, IV].

У першій половині XIX ст. вченими проводиться значна праця зі збирання, описування та публікації писемних пам'яток. Здійснюються дослідження письма, спостереження над накресленням букв, матеріалом для письма, водяними знаками, прикрасами та іншими палеографічними ознаками. Укладаються перші палеографічні описи рукописів державних та приватних зібрань (Є. Болховітінов, О. Горський та К. Невоструев, О. Востоков), збірники палеографічних знімків (І. Іванов, І. Сахаров), таблиці водяних знаків (І. Лаптев, К. Тромонін), перші зведені графічні таблиці (О. Востоков), рукописні пам'ятки готуються до видання і супроводжуються палеографічними розвідками. У 40-х

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

роках ХІХ ст. були укладені палеографічні посібники: перший – із руської палеографії П. Іванова (1844), про який вже йшлося вище, В. Ундольського – «Опыт славянской палеографии или искусства распознавать время написания рукописей и правильно читать оные, с присовокуплением снимков с разных кодексов и грамот, с XI по XVIII век», який, на жаль, не був виданий. Плідно над збиранням, описуванням та дослідженням письма давніх слов'янських кириличних рукописів працював П. Кеппен (1822; 1827; 1827 I); він же збирав й палеографічні знімки.

У середині ХІХ ст. О. Бодяньський видав ряд старослов'янських пам'яток і написав розвідки в цій галузі, зокрема «О времени происхождения славянских письмен» (1855); Ф. Буслаев підготував працю «Палеографические и филологические материалы для истории письмен славянских» (1855); В. Ягич брав участь у дослідженні й виданні багатьох старослов'янських глаголичних та кириличних пам'яток, які здебільшого мають його передмову чи коментування тексту і в яких чільне місце посідають палеографічні дані і нотатки щодо письма рукописів. Визначними роботами останнього, які стосуються палеографії, є «Образцы церковно-славянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности» (1882), «Четыре критико-палеографические статьи» (1884), «Графика у славян» (1911).

Питання щодо необхідності використання в палеографії даних графіко-орфографічних систем та правопису середньовічної східнослов'янської писемності при атрибуції рукописів, безпосередньо рукописної книги, почало розроблятися в першій половині ХІХ ст., більш широко – з другої половини ХІХ ст., коли палеографія вже розвивалася як наукова дисципліна.

На важливості проведення палеографічно-орфографічних досліджень у цьому напрямі наголошувалося вченими, якими закладалася й розроблялася східнослов'янська палеографія: напрацьовувалися принципи і методи дослідження писемних пам'яток, укладалися палеографічні посібники та альбоми.

Основа, закладена працями вчених ХІХ ст., стала надійним підґрунтям для палеографічних посібників, створених наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ ст. Так, у роботах І. Срезневського «Славяно-русская палеография XI–XIV вв.» (1885), О. Соболевського «Славяно-русская палеография» (1908), В. Щепкіна «Учебник русской палеографии» (1918)

(перевиданий під назвою «Русская палеография» (1967), Є. Карського «Очерк славянской кирилловской палеографии» (1901), «Славянская кирилловская палеография» (1928) наголошувалося на необхідності залучення орфографічних даних східнослов'янських пам'яток – безпосередньо уставних та півуставних кодексів, а також спорадично подавалися окремі орфограми, використання яких у рукописних книгах різних хронологічних періодів могло б мати атрибуційні ознаки.

І. Срезневський у посібнику «Славяно-русская палеография XI–XIV вв.» (1885) наголошував, що для палеографа, «крім вивчення письма, не менш важливим є й правопис, який так само підлягає змінам у часі». Вчений відносив поступові зміни правопису до «прямих палеографічних висновків», до «непрямих» – лінгвістичні, археологічні, історичні, літературні та інші зміни. Ним відмічено сталий характер правопису давніх книжних рукописних пам'яток XII ст. руської (давньоукраїнської київської) редакції й декілька атрибуційних орфографічних особливостей, наприклад, щодо диференційованого вживання букв **А** і **Ѧ**: **А** пишеться після м'яких приголосних, **Ѧ** – на початку слова і після голосних; іноді спостерігаються порушення цього принципу, і на початку слова зустрічається **Ѧ** [Срезневский 1885, с. 160, щодо інших правописних ознак див. с. 2, 4, 129]. У попередніх роботах ученим було загально й тезово розглянуто розвиток російського та українського правопису починаючи від аналізу орфографічних ознак книжних пам'яток періоду Київської Русі й до новішого часу: «Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв.» (1861–1863), «Древние русские книги. Палеографический очерк» (1864), «О русском правописании» (1867), «Киевская рукопись начала XV века с записями» (1871), «Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века» (1875), «Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение» (1882). Ученому належать також робота «Палеографические заметки, сделанные во время путешествия летом 1860 г.». Окремо необхідно вказати праці «Древние славянские памятники юсового письма и языка юго-западных славян (IX–XII вв.)» (1865), «Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка» (1868), «Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках» (1874), де дано аналіз мови і палеографічних особливостей 33 пам'яток XI–XIV ст., з яких раніше були відомі тільки чотири.

О. Соболевський у «Славяно-русской палеографии» (1908) вказує основний шлях, за яким має проводитися, палеографічне дослідження писемних пам'яток: від локалізації до атрибуції; приділяє увагу накресленню найбільш характерних букв уставного, півуставного письма XI–XVII ст., і частково скорописного письма. В окремій сьомій главі книги дослідник подає, переважно з лінгвістичного погляду, загальний огляд орфографії рукописних книг із різних слов'янських земель, в тому числі середньоруських, київських та галицько-волинських, за періодами: від старослов'янського до кінця XIV ст., XV та XVI ст., частково – XVII ст. [Соболевский 1908, с. 74–93]. Учений зазначає, що «даними, якими користується палеографія, є – матеріал письма, письмо (або накреслення букв), орнамент і орфографія рукописів» [Там же, с. 20]. Учений також відмічає, що східнослов'янські книжні рукописні пам'ятки середини XIV та середини XV ст. дуже відмінні одні від одних, особливо в графіці та орфографії [Там же, с. 8].

О. Соболевським написано статті «Звуки церковнославянського языка» (1889), «Один из законов церковнославянського языка» (1910) і оригінальна монографічна студія «Древний церковнославянський язык. Фонетика» (1891), в яких учений описує за пам'ятками фонетичну систему старослов'янської мови, реконструює фонетику праслов'янської мови, їхні матеріали також безпосередньо були пов'язані з палеографічними розвідками дослідника. Вченому належить ряд статей, присвячених дослідженням із палеографії й історії письма: «Церковнославянские тексты моравского происхождения» (1900), «Кириллица и глаголица» (1909), «Синайский требник» (1910), «Образцы греческого письма по преимуществу IX–XI вв.» (1913). Остання праця має важливе значення для вивчення зв'язку кирилиці з грецьким письмом.

Дослідженню галицько-волинських писемних пам'яток XII–XV ст. та їхнім діалектним особливостям, відбитим у правописі, присвячено ґрунтовну працю О. Соболевського «Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-волинское наречие в XII–XV веке» (1884). Ученим напрацьовані й «Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв.» (1894).

О. Соболевський першим системно дослідив правописні особливості другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську книжну орфографічну систему в роботі «Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках» (1894) (Основні орфографічні особливості, встановлені вченим, див. п. 3.1).

В. Щепкіним в «Учебнике русской палеографии» (1918), який пізніше був перевиданий під назвою «Русская палеография» (1967), висвітлено окремі питання орфографії при розгляді типів письма і південно- та східнослов'янських ізводів (редакцій – Л. Г.) книжних та ділових пам'яток і вказано, що «описи графіки і орфографії мають містити тільки характерні риси, уникаючи загальнопоширених явищ і таких дрібниць, які не мають ознак, тобто не вказують на час (або на місце – Л. Г.) написання» [Щепкин 1920, с. 32–34, 179].

Ученим було розроблено методи графологічного аналізу та методика датування рукописів за сукупністю прикмет, встановлені «сигнальні» букви (частини букв), графічні форми яких дають матеріал для датування рукописів [Щепкин 1967, с. 116]. В. Щепкін наводить основні орфографічні південнослов'янські особливості, прийняті руськими писцями, та дає характеристику півуставному письму [Там же, с. 130–134]. Також ним запропоновано принцип датування рукописів за набором виносних букв [Там же, с. 134–135]. На думку А. Турілова, запропонований В. Щепкіним принцип датування є помилковим, оскільки набір виносних букв у найповнішому виді, який був запозичений із південнослов'янської традиції, представлений уже в аскетичних рукописах 1410-х років і пізніше не зростає [Турилов 2013, с. 324].

В. Щепкіним чітко сформульовано зміст основного методу палеографії, який «складається з індуктивних, узагальнюючих спостережень над письмовими знаками датованих рукописів і з дедуктивних застосувань спостереженого до рукописів недатованих». Вивчаючи датовані рукописи, палеографи відмічають, що певні типи букв і інших знаків, скорочення, загальні особливості почерку, прикраси властиві винятково тій або іншій епосі. Далі за цими ознаками визначають час створення рукописів недатованих [Щепкин 1967, с. 13].

У палеографічному посібникові В. Щепкіна певна увага приділена й українському півуставному та скорописному письму, зокрема подана загальна характеристика київського скоропису XVII ст. в порівнянні з московським та віленським письмом цього часу [Щепкин 1967, с. 142–143]. Йі до сьогодні основні положення палеографічного посібника В. Щепкіна не втратили свого значення.

В. Щепкін багато працював над давніми пам'ятками, наукову увагу зосереджував на старослов'янських та середньовічних південно- та східнослов'янських, вивчав їх мовні й правописні особливості, деякі з

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

них видав, наприклад, «Савину книгу» (1903), про яку написав дослідження «Рассуждение о языке Саввиной книги» (1898–1899), де здійснив аналіз фонетики старослов'янської мови.

Є. Карський у «Славянской кирилловской палеографии» (1928) наголошував, що «не тільки місце, де написаний пам'ятник, можна визначити за мовою та орфографією, але і школу письма і час написання» [Карский 1928, с. 322]. Необхідним, на думку вченого, є залучення даних орфографії до палеографічних досліджень, зокрема даних з рукописів XV–XVII ст., які писані молодшим півуставом і тому мають схожі почерки [Там же, с. 4, 172, 174, 320–323]. При розгляді окремих накреслень букв від уставу до скоропису він вказував й на деякі, загальновідомі, функціональні правописні особливості їхнього вживання. Ученим подано й окремі зразки українського письма і, зокрема характерні особливості галицько-волинського скоропису.

Є. Карським до видання підручника з палеографії було написано значну низку праць, напрацьовано вагомий джерельний палеографічний матеріал, зокрема: «Особенности письма и языка Мстиславова евангелия» (1895), «Из лекций по славянской кирилловской палеографии, читанных в имп. Варшавском университете» (1897), «Очерк славянской кирилловской палеографии» (1901), «Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век» (1901 I) та ін.

Уважаємо за необхідне тут вказати й праці П. Лаврова, які мали непересічне значення для тогочасних дослідників при вивченні східнослов'янських та південнослов'янських писемних кирилических пам'яток і їх локалізації: «Югославянская палеография» (1914), «Палеографическое обозрение кирилловского письма» (1915), «Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві» (1928), «Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности» (1930).

У більш пізніх палеографічних посібниках увага до орфографічних ознак рукописів практично не відзначається: вони або залучаються компілятивно-вибірково [Тихомиров 1982, с. 20–21] з найперших палеографічних посібників, або взагалі не подаються, як, зокрема в студії Л.Черепніна «Русская палеография» (1956). Проте слід зазначити, що в останній роботі вперше розвиткові українського скоропису XVII – початку XVIII ст. присвячена окрема частина параграфу й подано таблицю характерних накреслень букв [Черепнин 1956, с. 377–381].

Палеографічні знімки зі східно- та південнослов'янських кирилических книг і ділових документів XI–XVIII ст., які мали сприяти проведенню атрибуції рукописів, почали публікуватися від початку XIX ст. Це палеографічні альбоми ілюстрацій з рукописів – як окремо видані, так і в працях учених – К. Калайдовича (1821; 1824; 1825; 1825 I), І. Іванова 1844 (1844), І. Сахарова (1852), Сави, єпископа Можайського (1863), І. Срезневського (1868), І. Каманіна (1899), Є. Карського (1901 I; 1902), І. Беляєва (1907), Я. Трусевича (1905), О. Соболевського (1899; 1901; 1903; 1906), М. Маркса та І. Колесникова (1908), І. Колесникова (1913), І. Колесникова та В. Клейна (1913 I), П. Лаврова (1915), М. Каринського (1925), О. Селішева (1939) та ін. У наступні роки XX ст. такої науково-довідкової літератури видавалися одиниці, – переважно використовувалися матеріали більш ранніх видань, зокрема А. Муравйов (1963; 1975) надав фоторотапринтне відтворення знімків із палеографічних альбомів І. Колесникова і В. Клейна (1913; 1913 I) та посібника І. Беляєва (1907); публікувалися такі знімки і в палеографічних курсах лекцій і посібниках М. Присьолкової (1938), А. Ніколаєвої (1965), Я. Кіся (1975), О. Пронштейна і В. Овчиннікової (1987). Активізувалася така робота з кінця XX – початку XXI ст. у зв'язку з укладанням палеографічних посібників В. Пирка (1991), М. Криля (1995), Г. Леонтієвої (2000), Г. Айплатова (2003), І. Львовичкіна (2003), О. Скобелкіна (2005) та ін.

У славістиці вже давно розробляється комплексний підхід до вивчення рукописних книг методом аналізу їхньої палеографії, мови й оздоблення. Він був уперше запропонований і виконаний за значною кількістю рукописних книг І. Срезневським, продовжений І. Ягичем, В. Щепкіним та іншими вченими. Пізніше Л. Жуковською було закладено методологічний підхід до встановлення зв'язків палеографії, орфографії і оздоблення рукописів [Жуковская 1974], який був комплексно застосований нею при дослідженні й описуванні Мстиславового Євангелія початку XII ст. (до 1117 р.) [Жуковская 1983].

У східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до першої третини XX ст., поступово набираючи кризового характеру, що пов'язано, як наголошує А. Турілов, «з обмеженими можливостями даного методу датування, який ґрунтується на зіставленні письма і орфографії недатованих рукописів з почерками і правописом датованих (ускладнених до того ж індиві-

дуальними особливостями дослідників)» [Турилов 2013, с. 319]. При цьому вчений зауважує, що «слов'янська палеографія для давнього (не пізніше XV ст.) періоду розроблялася, передусім, лінгвістами, що надавали винятково великого значення лінгво-орфографічній складовій для датування. У подібній ситуації майже неминучими є випадки (помилку у датуванні рукописів – Л.Г.), коли послідовно скопійована писцем орфографія архетипу визначатиме в очах дослідника датування пізнішого списку» [Там же, с. 320–321].

Такий стан речей також обумовлюється, продовжує А. Турилов, «прогресивним розвитком філігранології, яка напрацювала власний надійний метод ідентифікації часу створення книжних та документальних джерел, писаних на папері. Це не є, – зауважує вчений, – секретом і ще понад століття назад було наочно показано (при тому не тільки на слов'янському матеріалі) М. Лихачовим [Лихачов 1899, с. II–VI] у вступі до його фундаментального філігранологічного дослідження-довідника» [Турилов 2013, с. 319]. При цьому А. Турилов констатує, що не потрібно абсолютизувати філігранологічний метод датування рукописів [Турилов 1990, с. 124–127].

Систематичне використання даних філігранології (з посиланням на номери філіграней у довідниках) починається в слов'янській кириличній археографії тільки з середини XX ст. Здобутки цієї дисципліни, як виявилось згодом, здійснили негативний вплив на дослідників відносно подальшого розвитку власне палеографічного методу, оскільки, на їхнє переконання, відпала нагальна потреба в датуванні паперових рукописів засобами письма і, відповідно, в проведенні його трудомісткого аналізу. W. Wiees писав: «За допомогою водяних знаків можна значно точніше визначити дату рукопису в межах 2–3-х років (що, на нашу думку, не відповідає дійсності – Л. Г.), аніж, наприклад, за допомогою визначення характеру письма або інших ознак» [Weiss 1955, s. 22].

Палеографічний метод датування хоча й повільно, але все ж розвивається: А. Туриловим визначено коло східнослов'янських писемних джерел, для яких його застосування залишається пріоритетним, це – «нечисленні пергаменні кодекси, рукописи на папері без філіграней, грамоти на малоформатних шматках паперу, берестяні грамоти (їхнє побутування в Новгороді обмежене серединою XV ст.) без стратиграфічного датування, написи на іконах і, нарешті, явні фальсифікати». При цьому вчений зазначає, що «подібне обмеження сфери пізньої палеографії не обумовлене в класичних підручниках, курсах і

довідкових посібниках початку – першої третини ХХ ст., оскільки система поглядів їхніх авторів сформувалася переважно в дофілігранологічний період – не пізніше 1890-х років – у процесі читання університетських курсів. За інерцією, що пояснюється загальним занепадом рівня допоміжних історичних дисциплін у вітчизняній науці в міжвоєнний період, цей рудимент поглядів ХІХ ст. на предмет палеографії перейшов і до всіх пізніших підручників та посібників» [Турилов 2013, с. 321].

А. Турилов виступає в наукових інституціях із тематичними лекціями. Так, у лекції «Графико-палеографическая атрибуция как инструмент историко-культурного исследования» він вказує на низький відсоток (менше 20%) датованих і локалізованих кирилических і глаголических рукописів порівняно з арабографічною, грецькою і латинською традиціями, на руйнацію історичних зібрань, її причини і наслідки. Також він наголошує на необхідності проведення дворівневої атрибуції – об'єднання розрізаних частин кодексу і реконструкції творчості книгописця (скрипторію) у відповідності до ступеня надійності – тотожності і схожості; піднімає проблему стійкості і варіативності почерків; розглядає роль непалеографічних факторів (мова / орфографія / філіграні). В лекції «Проблемы и задачи палеографии и кодикологии на современном этапе» А. Турилов розглядає розширення джерельної бази в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. і необхідність осмислення нового матеріалу, відмічає відсутність узагальнюючих праць після кінця 1920-х років та аналізує головні причини погрішностей у датуванні в історіографії; наголошує на відмінності завдань і методів у «пергаменний» і «паперовий» періоди розвитку писемності; піднімає проблему кризи методів класичної палеографії в умовах «другого південнослов'янського впливу», вказує на регіональні особливості розвитку писемності та їхню роль у датуванні пам'яток [Турилов 2009 I; 2009 II].

Дослідження письма як атрибуційної ознаки пергаменних, до меншої міри паперових, рукописів відбувається в східнослов'янській палеографії час від часу і непослідовно (про що буде сказано далі). Зараз тільки наголосимо, що в новітній час пропонуються й нові принципи та методи, зокрема щодо атрибуції рукописів за особливостями письма та почерками.

Новою роботою є методичні рекомендації І. Нестерова щодо датування середньовічних руських (Центральної Росії) уставних та

півуставних рукописних кодексів XI–XVII ст., писаних на пергамені та папері, за ознаками письма, які, на думку вченого, мають заповнити в палеографії ряд прогалін [Нестеров]. На нашу думку, це не вирішено в роботі, що підтверджує визначена вченим новизна його праці, яка полягає у виявленні ним хронологічно чітко окреслених періодів реформ письма, які послужили відправними точками для датування рукописів: «близько 1283 р.» і «1612 р.» (ці дати, наголошується вченим без будь-яких пояснень, вперше вводяться до наукового обігу) та «1410 р.» (дата, яка вченим була уточнена). На підтвердження правильності спрямування свого дослідження І. Нестеров посилається на переконливу думку А. Турилова про необхідність залучення при атрибуції рукописів даних реформ письма, висловлену ним у роботі «Революции» в истории славянской письменности и проблемы эффективности палеографического метода» [Турилов 2013].

І. Нестеров пропонує метод датування за алфавітно-буквеним складом письма та наголошує, що саме цьому методі має надаватися пріоритет при датуванні рукописів перед використанням системи еволюції графіки письма. Цьому, на думку дослідника, сприяє й зручність використання алфавітно-буквеного складу, адже замість відносних категорій, що використовуються для графіки («вище», «нижче», «товще», «тонше»), тут превалюють абсолютні («є» або «немає»). «Дієздатність» кожної ознаки аналізується в роботі окремо, з уточненням меж її дії в часі. Пункт «орфографія» І. Нестеров не включив до своїх методичних рекомендацій, оскільки, як пояснює сам дослідник, ним не було знайдено твердих ознак для систематизації (хоча, на нашу думку, залучення до атрибуції рукописів алфавітно-буквеного складу письма є орфографічною складовою письма і набуває еволюційних і функціональних змін, які безпосередньо відбуваються під час реформ письма). Окрім того, вченому не вдалося виділити помітні зміни в структурі письма в період між реформами 1410 і 1612 рр., тому можливості відрізнити один від одного рукописи XV і XVI ст. ця методика, як наголошує сам автор, не дає. На наш погляд, запропонований метод може бути використаний при проведенні палеографічно-орфографічної атрибуції кириличних писемних джерел.

У наш час вивчення письма дещо поживилося завдяки впровадженню електронних технологій. Так, наприклад, Д. Ципкін у роботі «Проблема разработки единой методологической системы иденти-

фикации пишушего в изучении древнерусских рукописно-книжных памятников» (2013) пропонує практичне розв'язання завдання «каталогізації» почерків відомих писців давньоруської книги через створення інформаційного ресурсу, який має стати об'єктивним інструментом атрибуції давньоруських рукописів за почерком.

Розвиток української кириличної палеографії відбувається в межах східнослов'янської палеографії* та пов'язаний з історією її становлення спочатку як наукової прикладної дисципліни, а потім і як самостійної історико-філологічної науки**. Початкову джерельну базу східнослов'янської палеографії складають давньоукраїнські писемні пам'ятки періоду Київської Русі, а також наступних періодів. Вище вже розглянуті правописні ознаки як палеографічні прикмети давніх, безпосередньо українських, писемних пам'яток, представлені в посібниках І. Срезневського, О. Соболевського, В. Щепкіна, Є. Карського, Л. Черепніна.

Формування на наукових засадах палеографії в Україні як самостійної дисципліни відбулося з кінця XIX ст. (праці І. Каманіна, Г. Крижановського, В. Перетца, М. Петрова, О. Лебедева, М. Сперанського), але тільки з другої половини XX ст. вона набула більшого розвитку, чому значною мірою сприяло видання пам'яток української мови, літератури, історії, в лінгвістичних і палеографічних студіях до яких приділено увагу й питанням офрографії.

Окремо розробляються питання української кириличної та латинської палеографії***. Предметом дослідження української кириличної палеографії є писемні пам'ятки, написані церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською літературною книжною та діловою мовами, написи на іконах та предметах побуту.

---

* Історія і періодизація східнослов'янської палеографії висвітлені в працях Л. Черепніна та Л. Жуковської [Черепнин 1956; 1974; Жуковская 1963], ряд питань української палеографії – в роботах В. Панашенко [Панашенко 1968; 1972], Л. Проценка [Проценка 1968], В. Дядиченка і В. Панашенко [Дядиченко 1974], В. Панашенко і В. Яковенко [Панашенко 1988], Л. Дубровіної [Дубровіна 2004; 2005 I; 2006; 2012], М. Іваннікової [Іваннікова 2002], Т. Добрянської [Добрянська 2012; 2014].

** Історико-філологічною наукою її вважає, зокрема, В. Щепкін, до його переконання приєднуємося й ми; до історичних наук її відносить Л. Черепнін, до філологічних – Л. Жуковська.

*** Українські землі починаючи від XIV ст. були залучені в орбіту латинського документа і, відповідно, західної культури. Саме з вивченням латинської палеографії пов'язані всі нові здобутки в сфері теорії, методології, методики дослідження письма [Льків-Свидницький 2010, с. 725].

У роботах В. Панашенко (1968; 1972) та Л. Проценко (1968) було здійснено характеристику ступеня розвитку української палеографії та висунуто завдання для її подальшого розвою. Необхідним, на думку В. Панашенко, є «розроблення періодизації української палеографії з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей» [Панашенко 1972, с. 89–90].

Огляд історіографії стосовно розробки питань української палеографії до початку 70-х років ХХ ст. розглянуто в роботах В. Дядиченко і В. Панашенко (1974), доповнено й продовжено у працях В. Панашенко і В. Яковенко (1988); огляд від 1988 р. до 2011 р. проведено Л. Дубровіною (2004; 2005 I; 2006; 2012). Історіографічним аспектам вивчення української рукописної книги ХVІІ ст. у другій половині ХІХ–ХХ ст. приділена увага М. Іваніковою (2002), а періодові від 90-х років ХХ до 10-х років ХХІ ст. – Т. Добрянською (2012; 2014).

Українські вчені при укладанні студій палеографічного характеру (до речі, нечисленних) послуговуються попередніми авторитетними посібниками й методичними розробками зі східнослов'янської палеографії. Так, В. Дядиченком у нарисі «Основи палеографії», поданому в першому в Україні навчальному посібнику «Допоміжні історичні дисципліни» (1963, с. 68–104), поряд із загальними питаннями побіжно викладено й історію української писемності та її періодизацію, здійснено спробу визначити основні принципи розвитку письма від півуставу до скоропису та ін. Раніше А. Введенським та В. Дядиченком (1956) було надано побіжну характеристику розвитку українського письма від півуставу до скоропису в рецензії на книгу Л. Черепніна «Русская палеография» (1956). У «Палеографії» Я. Кіся (1975) та в «Основах палеографії» М. Кріля (1995) в загальних рисах говориться про можливість датування пам'яток за допомогою орфографії, але не подано жодних методичних вказівок щодо цього.

Дослідженням у галузі української палеографії сприяють й методологічні та методичні кодикологічні студії сучасних вітчизняних учених. Так, у монографічній студії Л. Дубровіної «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги» (1992) подано теоретичні й методологічні підвалини науки про рукописну книгу, вперше визначено об'єкт і предмет української кодикології та кодикографії, запропоновано археографічну, кодикологічну і документально-інформаційну моделі описування рукописних книг та методику їх кодикографування,

а також розглянуто основні напрями вивчення української книжної рукописної спадщини, а рукописна книга актуалізована як об'єкт кодикографування (облік, описання і введення рукописної книги до наукового та суспільного обігу через кодикографічний опис). Методичний посібник Л. Дубровіної, в співавторстві з О. Гальченко та О. Івановою, «Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису» (1992 I) вирішує теоретичні та науково-практичні питання опису української рукописної книги в контексті історико-кодикологічного дослідження книжної писемної культури, зокрема в кодикологічній моделі структури формалізованого опису рукописної книги подано й схему описування письма [Дубровіна 1992 I, с. 48–53]. На думку Л. Дубровіної, в контексті національної духовної культури «важливо виявити національні рукописно-книжні традиції, що полягають у наявності мовних особливостей, репертуару рукописних книг, свідчень про сукупність культурних впливів середовища, різних палеографічних ознак, спільних ознак мистецтва книги та оправи, ознак книжних технологій тощо. Тому атрибутивні засоби, що встановлюють авторство, час і територіальну локалізацію книги та об'єднуються поняттям походження, є важливими інтелектуальними методиками встановлення рукописно-книжних традицій» [Дубровіна 2014, с. 300].

Українській кириличній рукописній книзі як явищу книжної культури, зокрема письму й орфографії рукописів, більш поглиблена увага почала приділятися наприкінці XIX ст.

П. Владимировим у книзі «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.» (1890) було здійснено зведений археографічний огляд усіх відомих на кінець XIX ст. українських рукописних кирилических книжних пам'яток із зазначенням для окремих кодексів певних мовних та декількох правописних особливостей, зокрема староукраїнських. До роботи залучалися як локалізовані рукописні книги, так і кодекси без вихідних даних, атрибутовані лише за особливостями їхньої мови та правопису [Владимиров 1890, с. 1].

Г. Крижановським у книзі «Рукописные евангелия киевских книгохранилищ: исследование языка и сравнительная характеристика текста» (1889) також було виконано археографічне описування кодексів з аналізом особливостей письма та мови, зокрема до кожної пам'ятки вченим подавалися палеографічні зауваження щодо накреслення та вживання окремих букв.

Засновником української палеографічної школи традиційно вважається І. Каманін. Укладений ним «Палеографический изборник: материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899) відкривається вступною статтею «Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв.», в якій дослідником запропоновано періодизацію українського письма, простежено типи письма, переважно скорописного XV–XVIII ст., та вперше розглянуто проблему взаємовпливів між кириличним і латинським письмом. І. Каманін також розробив власний метричний метод для вивчення українського уставу й півуставу XVI–XVII ст. та визначення часу написання рукописів [Каманин 1905, с. 44–46]. За спостереженнями дослідника, в письмі кожного історичного періоду існує певне співвідношення між шириною й висотою літер та відстанню між ними, словами та рядками, що може бути показником часу написання рукопису. Для практичного втілення своєї методики ним було змайстровано чотири інструменти для вимірювання літер – т. зв. «графометри», що дало змогу І. Каманіну визначити особливості українських та російських шрифтів XVI–XVII ст. Проте даний метод не мав однозначної підтримки палеографів і тому не набув подальшого розвитку. Хоча слід зазначити, що він хронологічно випередив аналогічний морфологічний метод видатного французького палеографа Жана Маллона.

Виявленням та дослідженням середньовічних рукописних книжних пам'яток в українських та російських книгосховищах також плідно займався В. Перетц. У період його викладання слов'яно-руської палеографії в Київському університеті (1903–1914) ним був створений студентський гурток з вивчення рукописних пам'яток – «Семинарий русской филологии», з якого згодом вийшло чимало знаних учених. Матеріали досліджень публікувалися протягом 1910–1915 рр. у дев'яти «Отчетах об экскурсии Семинария русской филологии», зокрема в Києві (1916). В. Перетц планував видати каталог книжних пам'яток українського походження. В процесі роботи над каталогом учений укладав і публікував критико-бібліографічні огляди описів рукописних книжних зібрань, праць з палеографії та джерелознавства (1905–1917). Саме В. Перетц першим узагальнив камеральну практику описування рукописних книг і запропонував систему наукового описання кодексів [Мішук 2009, с. 91]. Більше уваги він приділяв саме рукописним книгам українського походження, які становлять інтерес щодо письма та мови. Його праці та

методологія вивчення й наукового описування рукописних книг (1914) залишаються актуальними й донині.

Палеографічні особливості українського скоропису XVII ст. плідно вивчала В. Панашенко. У вступі до монографії «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України)» (1974) автором здійснено детальний аналіз історіографії з вивчення українських ділових пам'яток, писаних скорописом XVII–XVIII ст., а в першому розділі розглянуто розвиток української палеографії. Вченою також розроблялися питання методики та термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. (1972).

Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості українських ділових документів XVII ст. відзначено в методичному посібнику Ф. Ткача (1974).

У монументальній праці Я. Запасака «Українська рукописна книга» (1995), присвяченій мистецтву оформлення кириличних книжних пам'яток XI–XVII ст., в її другій частині представлено описи пам'яток, в яких автор використовує метод атрибуції кодексів через визначення взаємозв'язків між палеографією, орфографією та оздобленням рукописних книг, зокрема подано короткі дані про мову та графіко-орфографічні особливості письма для кожного вміщеного в книзі рукопису як підтвердження приналежності до української книжної писемної традиції та уточнення датування. При археографічних описах ученим уміщено й ілюстрації з рукописних книг.

В. Фрис опублікувала монографію «Історія кириличної рукописної книги в Україні: X–XVIII ст.» (2003), в якій уперше в українській історіографії на підставі власних багаторічних досліджень численних джерел та викладання курсу з палеографії висвітлено історію розвитку кириличної рукописної книги від часу її появи на українських землях та до XVIII ст., розглянуто книгописні центри, книжну писемну традицію, подано характеристику типів письма тощо. Вчена, плідно працюючи над рукописною книгою XVI – першої половини XVII ст. (1993; 1993 I, II; 1994; 1996; 1998, 1998 I; 2004; 2006 та ін.), наголошує також і на необхідності дослідження українського півуставного письма цього періоду, оскільки «саме в цей час півустав став масово поширеним, а окремі школи книгописання набули своїх, притаманних лише їм рис. Дослідження цього періоду в розвитку української

кириличної книги дало б змогу датувати, а також приблизно вказати місце написання хоч частини тої значної кількості кириличних півуставних книг, що збереглися в різних збірках, але не мають вихідних даних» [Фрис 1993, с. 246–247].

Новітній атрибуції рукописів присвячена робота О. Уханової «Древнерусские рукописи последней четверти XI–XII вв. в хранилищах Львова и Киева: новые находки и атрибуция» (2011).

У книгознавчому навчальному посібникові Г. Ковальчук «Рукописні книги та стародруки» (2011) значна увага приділена як історії створення, так й історико-культурним особливостям середньовічної української книги, що має значення для практичної палеографії.

Розвиток напряму палеографічно-орфографічної атрибуції та дослідження середньовічної кириличної рукописної книги в українській палеографії безпосередньо пов'язаний із палеографічним і кодико-логічним вивченням і описуванням київських кириличних книжних рукописних колекцій та зібрань, які зараз зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

Дослідження й археографічне опрацювання київських рукописних книжних колекцій та зібрань розпочалося ще з кінця XIX ст. (П. Владимировим, Г. Крижановським, В. Перетцом, М. Петровим, О. Лебедевим та ін.), проте й до сьогодні не проведено їхнього комплексного графіко-орфографічного дослідження. Лише окремим правописним особливостям рукописів приділена увага в розглянутих вище роботах П. Владимірова та Г. Крижановського.

М. Геппенер в середині XX ст. підійшов до розв'язання графіко-орфографічних завдань атрибуції при дослідженні давніх слов'янських кириличних манускриптів та підготовці видання «Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)» (1969). Палеографом використані графіко-орфографічні дані давніх кириличних уставних і півуставних кодексів для встановлення їхнього походження та часу написання. В коротких, на жаль, коментарях-поясненнях до описів манускриптів ученим подано лише окремі палеографічні прикмети як атрибуційні: графічні – щодо змін у накресленні літер, та одиничні орфографічні, зокрема для давніх східнослов'янських рукописів: вживання йотованих юсів (Ѣ, ѣ, використовується юс великий і особливої форми – з другою частиною, схожою до юса малого); впорядковане чергування щодо позиції в слові Ѣ і Ѧ, О і Ѡ;

нахилена літера **Є**; **Ы** (і в архаїчній формі **ЪИ**) та **Ы**, а також у позиції після гортанних; **ОУ** та **Ѹ**; явища повноголосся [Геппенер 1969, примітки до описів № 2–17].

Збереглася невелика частина наукової спадщини вченого (ІР НБУВ, ф. 269: Архів М.В. Геппенера) [Дубровіна 1993], наявні й декілька робіт з палеографії. З графіко-орфографічних досліджень українських кириличних рукописних книг особисто вченим опубліковано «Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в.» (1961) [Геппенер 1961] та, в наш час, – В. Ульяновським – «Геппенер Н.В. Киевская рукопись 1411 года (К вопросу о появлении “младшего” полуустава на Украине)», «Геппенер Н.В. Евангелие-тетр “Киево-Никольского монастыря”» (Список із кодексу 1411 р. – *Л. Г.*) [Ульяновський 2002, с. 161–168, 168–170].

Тільки з кінця 90-х років ХХ ст. напрям палеографічно-орфографічних досліджень отримав системне впровадження в ІР НБУВ у роботах автора даної монографії. Цьому сприяло здійснюване нами вивчення й описування кириличних східнослов'янських та південнослов'янських кириличних рукописних книжних пам'яток з фондів інституту, безпосередньо українських, XII – початку XVII ст., та укладання наукових каталогів (1995, 2003, 2007, 2010 III, 2012). Поштовхом до досліджень у цьому напрямі стала кандидатська дисертаційна робота автора із вивчення староукраїнського правопису системи голосних у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (1997). Продовжуються розширені, відповідно до мети та завдань палеографії, дослідження графіко-орфографічних особливостей української писемності та проведення атрибуції рукописних книг, а також подальше вивчення історії правопису книжних та ділових джерел. Зокрема розробляється питання про необхідність поєднання палеографічного та правописного аналізу при вивченні писемної системи староукраїнських кодексів (1993 I; 1999 I); вивчається розвиток орфограм у загальному історичному процесі староукраїнської правописної практики за книжними пам'ятками та діловими джерелами XIV–XVII ст. безпосередньо в системі голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків та паєрика (1994; 1996; 1996 I; 1999; 2000 I; 2000 II; 2010 II); досліджуються графіко-орфографічні особливості окремих кодексів (2000 I; 2001, 2001 I, 2004; 2006; 2006 I; 2007; 2009; 2010, 2011, 2012 IV); висвітлюються основні питання другого графіко-орфографічного південнослов'янського

впливу на староукраїнську писемність (1993; 1995 I; 1995 II; 1997; 2000 III); аналізуються орфографічні правила щодо позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького (1995 I); вирішується питання використання графіко-орфографічних особливостей як засобу ідентифікації часу написання конфесійних кодексів (2000; 2005, 2012 III); вивчається староукраїнський орфографічний узус та залучаються атрибуційні орфограми при палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні рукописних книжних пам'яток (2003 I, с. 31, 58, 76, 91, 105, 107, 119, 138; 2007 II); береться участь у підготовці українських книжних пам'яток до видання (2001; 2015; Буквар 1627, с. 27–34); проводиться робота з формування електронного ресурсу кириличної рукописної книги XVII ст. ІР НБУВ (2013); досліджується староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики (2010 I) та ін.

У процесі розробки палеографічно-орфографічного напрямку автором було використано основні методологічні засади стосовно дослідження й описування кириличних рукописних книг XII–XVI ст. з фондів Інституту рукопису, зокрема проведено графіко-орфографічний аналіз писемних систем східнослов'янських та південнослов'янських кодексів різних періодів, встановлено критерії ідентифікації рукописів за основними орфограмами (2003, 2007 II, 2010 III, 2012). В останніх роботах автора цієї монографії представлена методологія даного палеографічного напрямку та подана методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження середньовічних українських кириличних книжних пам'яток, визначена актуальність розвитку даного напрямку з огляду на існуючу кризу основного палеографічного методу (2012 II; 2014; 2014 I).

За фондами Інституту рукопису НБУВ дослідниками були опубліковані палеографічні альбоми східно- та південнослов'янських кириличних книжних пам'яток як додатки до укладених ними наукових каталогів описів середньовічних кириличних рукописних книг XII – початку XX ст. (Геппенер 1969; Л. Гнатенко 2003, 2007, 2012 I; Іванова 2010; Клименко 2011).

На розвиток палеографічно-орфографічних досліджень середньовічної української книги безпосередньо впливає відсутність монографічних студій з історії українського правопису, як і білоруського й російського, і загалом – студій стосовно культурно-історичного розвитку східнослов'янської писемності.

Г. Вінокур ще в середині ХХ ст. відзначав, що над розробкою питань історії орфографії працюють переважно філологи («чисті» лінгвісти практично не займаються студіюванням історії орфографії як самостійної лінгвістичної дисципліни), до меншої міри історики, що «практично займаються (як філологи, так й історики – Л. Г.) дослідженням і описуванням давніх писемних пам'яток і є фахівцями, до речі, одиничними, палеографами й кодикологами, для яких рівень сьогочасних джерелознавчих досліджень є недостатнім для поглибленого вивчення історії створення та побутування конкретної книги. Вони намагаються залучити практичні надбання інших дисциплін, застосовувавши їх у певному ракурсі для вирішення поставлених кодикологічних завдань» [Вінокур 1959, с. 463].

Староукраїнська орфографія вивчалася і вивчається нерегулярно, й до сьогодні актуальними залишаються матеріали правописних розділів граматичних підручників кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. – Л. Зизанія та М. Смотрицького, укладених за конфесійними уставними й півуставними рукописними книгами, на основі яких граматисти виділяли й подавали основні особливості тогочасної церковнослов'янської мови української редакції. У граматиці Л. Зизанія 1596 р. подано зауваження про особливості кириличної орфографії, а в граматиці М. Смотрицького систематизовано дані щодо давньої графіки та правопису. Граматичні праці всебічно вивчаються вченими, зокрема вони розглянуті М. Павлюком у роботі «Писемність та граматична література доби Київської держави і наступної епохи феодальної роздробленості (Х – початок ХІV ст.)» (1959), В. Німчуком – у монографічній студії «Мовознавство на Україні в ХІV–ХVІІ ст.» (1985), здійснено вченими і їх публікацію з детальним дослідженням (1979 І; 1979 ІІ; 1980). Граматикам передувало видання першого Букваря, здійснене у Львові І. Федоровим (1572, 1578), до якого вперше була подана й тогочасна азбука.

Історії українського правопису узагальнено торкаються М. Грунський у праці «Украинское правописание, его основы и история» (1919) та А. Кримський у статті «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929). Є. Тимченком у вступі до підручника «Курс історії українського язика» (1927) зроблено огляд розвитку графіки українського письма. Історії українського письма присвячена й стаття П. Плюща (1969).

І. Огієнко плідно вивчав та публікував українські писемні пам'ятки: богослужбові книги, літописи, грамоти. Працюючи з великою кількістю

першоджерел, історичних матеріалів і на основі цього створюючи наукові праці, вчений викладав відомості про час виникнення і місце написання пам'ятки, встановлював обсяг тексту, визначав тип письма, достовірність авторства і т. п. Орфографічні питання знайшли висвітлення в монографічних студіях І. Огієнка, зокрема безпосередньо пов'язаних із палеографією, – «Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії» (1926). Проте вченим тільки загально наголошено на окремих палеографічних прикметах давніх рукописів, без віднесення їх до певних хронологічних періодів. У роботі «Нариси з історії української мови. Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням» І. Огієнком залучено системний науково-методологічний підхід до аналізу українського правопису на тлі конкретних відомостей про виникнення письма й історію української мови (1927 II). Правописні питання висвітлені і в таких працях ученого, як: «Історія церковнослов'янської мови» (1927 I), «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.» (1930), «Рідне писання» (1933, 1933 I); «Історія української літературної мови» (1949), «Церковнослов'янська мова у Литві та Польщі в XV–XVIII століттях» (1992). У посібнику «Курс украинского языка» вченим було подано таблицю історичного розвитку українського правопису (1918, с. 272–273). Окремі розвідки І. Огієнка присвячені акцентній системі, безпосередньо наголосові, в XIV, XVI та XVII ст. (1926 I; 1928; 1937; 1937 I, 1952), а також висвітленню історії букви ґ в Україні (1921). На нових засадах доля букви ґ розглянута в статті В. Німчука (1991), в іншій роботі останнім подано історію дзвінких африкат і засобів їхнього позначення на письмі (1992). Питанням правопису давньоукраїнського періоду присвячена й стаття І. Свенціцького «Правопис рукописів староруської доби» (1958).

Загальні навчально-методичні посібники з історії українського правопису укладено А. Москаленком (1958; 1959; 1968; 1971), зокрема в його посібнику «Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі)» (1971), підготовленому в співавторстві з В. Терлецькою, в другому розділі подано матеріали з історії походження письма в східних слов'ян та з історії правопису давньоруської і української літературно-писемної мови. Проте вчений тільки підійшов до висвітлення правопису з історичної точки зору, запропонувавши його системне вивчення, але не залучив до дослід-

ження пам'ятки, писані різними типами письма та різних жанрів. З уставних та півуставних кодексів ним фрагментарно подано орфографічний матеріал лише з Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр.

Вивченню історії українського правопису більша увага приділяється в роботах науковців 90-х років ХХ ст.: так, І. Чепігою досліджено графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому Євангелії (1995) та відтворення в українських давніх текстах звука *й* та звукосполюки *йі* (2007); В. Франчук написано коротку загальну розвідку «О Втором южнославянском влиянии на староукраинскую письменность» (1990); Т. Видайчук, вивчаючи розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. за правописною традицією житійно-повістевих пам'яток та ділових джерел, розглянула окремі питання становлення фонетичних та орфографічних норм, а також іншомовних правописних впливів (2000; 2001; 2001 I, 2001 II; 2003; 2004; 2009; 2011; 2012); І. Савченко простежено історію української пунктуації (2006); О. Івановою тезово подано окремі характерні правописні риси східнослов'янських мовних редакцій у церковнослов'янських рукописних книгах XVI ст., зокрема українських, за декількома кодексами Інституту рукопису НБУВ (2003) та ін.

Графіко-орфографічні особливості давньо- та староукраїнських уставних та півуставних кодексів розглядаються вченими як при їх окремому лінгвістичному та палеографічному дослідженні, так і при їх виданні. Так, Бучацьке Євангеліє XIII ст. вивчав І. Свенціцький (1911); Євсевієве Євангеліє 1283 р. – В. Німчук (2001); Апостол Бибельський початку XIV ст. – П. Копко (Корко 1912); Лаврашівське Євангеліє початку XIV ст. – І. Свенціцький (1913); Ужгородське Євангеліє XIV ст. – О. Колесса (1925), Г. Шевельов (Shevelov 1978); Київський Псалтир 1397 р. – В. Німчук (1993); Четью Мінею 1489 р. – М. Карпинський (1889), В. Перетц (1928), К. Симонова (1989), Д. Гринчишин (1995), Л. Гнатенко (2009; 2010), Г. Воронич (2007, 2008, 2008 I, 2011, 2012, 2013), В. Німчук (2014; 2015 I, II); Кам'яно-Струмиловське Євангеліє 1411 р. у копії 40–50-х років XVI ст. – Г. Крижановський (1886; стосовно датування див.: Гнатенко 2010 III, с. 100, № 41); Летківське Євангеліє XVI ст. – О. Грузинський (1911); Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. – П. Житецький (1876), О. Грузинський (1910; 1912), І. Огієнко (1921 I), І. Чепіга (2001), Л. Гнатенко (2001; 2001 I); Вербське Євангеліє 1560 р. – І. Огієнко (1933 II); Крехівський Апостол 1560-х років – І. Огієнко (1930); Радивилівський Апостол 1568 р. – Л. Гна-

тенко (2004); Житомирське Євангеліє 1571 р. – І. Огієнко (1922), Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 р. – О. Назаревський (1911), І. Огієнко (1922 І), Л. Гнатенко, Т. Добрянська (2011); Скотарське учительне Євангеліє 1588 р. – М. Кочіш (1990; 1991; 1997; 2003; 2015, с. 11–219), В. Німчук (1997); Сегедська Мінея середини XVI ст. – М. Кочіш (1994; 2015, с. 221–285), Патерик Печерський 1553–1554 рр. та в редакції 1657–1658 рр. – Г. Щокань (2007) та ін.

Більш плідно досліджуються й публікуються пам'ятки староукраїнського ділового письменства. У вступних статтях до видань подаються палеографічні коментарі, розглядаються й окремі графіко-орфографічні особливості. Одними з перших були видані В. Розовим збірники українських грамот XIV–XV ст. (1917; 1928). Публікації ділових пам'яток ученими переважно видаються в серії «Пам'ятки української мови» (В. Русанівський (1965), М. Пещак (1974), В. Задорожний, А. Матвієнко (1995), М. Бойчук (1965), І. Керницький, О. Купчинський (1970), В. Німчук, В. Русанівський (1981), Г. Боряк, Т. Гирич (1991) та ін.

Правописним питанням приділяється увага також у правилах щодо підготовки до публікації тексту пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції, укладених О. Бевзом (1956), М. Пещак, В. Русанівським (1961), В. Страшком (1992), В. Німчуком (1995), у правилах української транслітерації церковнослов'янських текстів, напрацьованих Г. Куземською (2012), в методичних рекомендаціях із передачі текстів документальних джерел У. Едлінської та В. Страшка (1990).

Правописні питання розглядаються і в монографічних студіях з історії української мови (С. Кульбакін (1919), І. Свенціцький (1920), П. Бузук (1927), М. Грунський, П. Ковальов (1941), П. Житецький (1941), М. Жовтобрюх (1956; 1979; 1980), І. Білодід (1956); І. Білодід, П. Горецький (1957; 1957 І), П. Плющ (1958; 1971), А. Москаленко (1960; 1964), М. Павлюк (1970; 1978), В. Русанівський (2001) та ін.); в працях, присвячених давнім українсько-білоруським мовним зв'язкам, безпосередньо проблемі ідентифікації: І. Огієнко «Розмежування пам'яток українських від білоруських» (1934), І. Білодід, В. Борковський, П. Горецький «Изучение украинского и белорусского языков» (Белодед 1958), Л. Гумецька «Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст.» (1964).

У новітній час В. Німчуком та Н. Пуряєвою укладено першу хрестоматію з історії українського правопису XVI–XX ст. (2004).

У передмові В. Німчуком подано періодизацію історії українського правопису від давнини до сучасності за трьома етапами: I. Давньоукраїнський (X–XIV ст.); II. Староукраїнський (остання чверть XIV–XVIII ст.); III. Новоукраїнський (XIX–XXI ст.). Стосовно характерних особливостей двох перших етапів розвитку правопису вчений наголошує: «Давньоукраїнський орфографічний узус формувався під впливом старослов'янського правопису..., наприкінці XI ст.... сформувався східнослов'янський орфографічний узус, який відбивав особливості живомовної звукової системи. У староукраїнському етапі визначаються два періоди. Перший охоплює XV–XVI ст. – час так званого другого південнослов'янського (болгарського) орфографічного впливу – застосування правил, вироблених у болгарському місті Тирнові книжниками на чолі з патріархом Євтимієм (Тирновським). Цього впливу зазнало переважно конфесійне письменство; сфер світської літератури, зокрема ділових паперів, він торкнувся мало. Правила тирновської школи частково відбиті в орфографії, яку спробував нормалізувати український філолог Л. Зизаній у праці «Грамматіка словенска» (1596). Другий період в історії староукраїнської орфографії позначений національною самобутністю. Наш видатний письменник і лінгвіст М. Смотрицький у книжці «Грамматіки Славенска правилное Свнтагма» (1619), у розділі «О орфографіи» вперше подав докладні правила правопису, що ґрунтуються на староукраїнському (багато в чому й ширшому – східнослов'янському) узусі. Так, наприклад, він увів у наш алфавіт букву **г**. Норми М. Смотрицького, опрацьовані детально й на великому матеріалі, в церковній сфері набули визнання в усіх слов'янських народів, які користувалися церковнослов'янською мовою» [Німчук 2004, с. 5].

Зразки текстів середньовічних українських писемних книжних пам'яток представлено в хрестоматіях, зокрема в О. Шахматова й А. Кримського «Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв.» (1924), А. Москаленка «Хрестоматія з історії української літературної мови» (1954), О. Білецького «Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)» (1967) та в новітній В. Німчука «Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.» (2015).

Графіко-орфографічні особливості кириличних книг українського походження досліджуються й у працях російських учених.

О. Соболевський, як вже згадувалося, встановив та дослідив групу галицько-волинських пам'яток XII–XV ст. (1883; 1884; 1908).

М. Гальченко, приділяючи значну увагу питанню датування та графіко-орфографічному дослідженню східнослов'янських кодексів, розробляє також питання другого південнослов'янського орфографічного впливу на церковнослов'янські кодекси XIV–XV ст. російського та українського походження. Поява ознак другого південнослов'янського впливу в різних регіонах і книгописних центрах Древньої Русі спостерігається не одночасно. М. Гальченко встановлений ієрархічний порядок ознак другого південнослов'янського впливу в залежності від ступеня їхньої хронологічної поширеності в графіко-орфографічних системах давньої східнослов'янської писемності кінця XIV – першої половини XV ст. [Гальченко 2001 XII, с. 376–377]. Вченою виділено тринадцять ознак (які можуть бути наявними у рукописах у повній мірі чи вибірково) і розподілено їх за такими групами:

1). «Мінімальний набір» атрибуційних ознак, який з'являється в східнослов'янських рукописних книгах у кінці XIV ст.:

1. Використання коми (або в деяких рукописах – і крапки з комою).
2. Вживання акцентних знаків (хоча б тільки одного, частіше кендеми).
3. Використання паєрика.
4. Вживання **а** відповідно до [ja].
5. Використання **ї** "десятеричного" перед буквами голосних.
6. Наявність написань з **жд** (**ж^л**) відповідно до *dj.

2). «Розширений мінімальний набір або середній набір» – у період від кінця XIV ст. до 10-х років XV ст. до вищевказаних шести ознак включено ще три:

7. Вживання букви **ѕ** (z) і/чи **з** в звуковому значенні [z].
8. Наявність "південнослов'янських" написань слів із кореневими сполученнями редукованих зі плавними (з буквами **ь**, **ь** після **р**, **л**).
9. Вживання букви **ь** замість **ѣ** в кінці слів після твердих приголосних.

3). «Максимальний набір» – не раніше 10-х років – першої чверті XV ст., який характерний для рукописів першої половини століття; до вищевказаних дев'яти ознак зараховано ще чотири:

10. Вживання **ж** – як за етимологією, так і проти етимології, відповідно до *u.
11. Наявність написань з **ѣ** відповідно до [’a].
12. Наявність написань з **ж** замість **ь**: **нж**=**нь**, **но**.
13. Присутність зміни юсів типу середньо болгарської.

М. Гальченко була захищена кандидатська дисертація «К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв.» (1989; 1989 I) та опублікований ряд статей, які, переважно, увійшли до збірника вибраних праць 2001 р.: «Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси» (2001 I–XIII; 2000; 2008).

Правописним питанням староукраїнської книжної писемності присвячені й роботи угорського вченого М. Кочіша (який проводить дослідження за рукописними староукраїнськими кириличними книжними пам'ятками, що зберігаються в Угорщині), зокрема щодо графіко-орфографічного аналізу церковнослов'янських кодексів та відбиття в їхньому правописі другого південнослов'янського впливу (1990, 1991, 1994, 1997, 2003, 2007). Також учений вивчає позначення звукосполучення $j+i$, вживання омеги в українських рукописних кодексах XVI ст. та встановлення за орфографічними особливостями письма місця їх написання (2007 I, II; 2008).

У білоруській славистиці питання історії правопису старобілоруської писемності розробляються більш системно й поглиблено, ніж в українській.

О. Буликою підготовлена кандидатська дисертація і опублікована монографія «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы» (1966 II; 1970), де, серед іншого, йдеться про зіставлення окремих орфограм старобілоруських та староукраїнських пам'яток, а також написаний ряд статей – «Эволюцыя графічнай сістэмы стара беларускай пісьменнасці», «Вынасныя літары ў старабеларускай пісьменнасці», «Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі» (1966 I; 1966 III; 1966 IV) та ін.

Історії становлення білоруської орфографічної системи присвячено й праці М. Судника (1950), М. Гурла (1960), Д. Павловця (1982; 1985).

Другому південнослов'янському правописному впливу на старобілоруську писемність приділяли найбільшу увагу Є. Карський (1899, с. 5, 14–16; 1928; 1955, 171–174, 181–210 та ін.), У. Аніченко (1969), О. Булика (1966 I, с. 70–78; 1966 II; 1966 III, 132; 1970) та ін.

Орфографічні питання розглядалися і в історико-мовознавчих монографічних студіях Є. Карського (1886; 1893; 1908; 1955), Л. Шакуна (1963; 1984), А. Журавського (1967), а також при виданні кодексів, зокрема Є. Карським (1895; 1899), Н. Паляшчуком (2008).

Графіко-орфографічні особливості середньовічних білоруських та українських пам'яток висвітлено і в спеціальних працях білоруських

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

учених, зокрема У. Аніченка – «Заувагі аб графічна-палеографічних асаблівасцях беларускіх і ўкраінскіх помнікаў» (1969), та при розгляді історичних взаємовпливів білоруської та української писемності – в монографії У. Аніченка «Беларуска-ўкраінскія пільмова-моўныя сувязі» (1969 I) і статтях (1963; 1966; 1969 I), в роботах А. Журавського «Некаторыя пытанні беларуска-украінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду» (1966), І. Клімава «Да праблемы размежавання ўкраінскіх і беларускіх помнікаў старажытнага пісьменства» (2009) та ін.

На сьгодні больш опрацьованымі є пытаньня развітку графікі й орфографіі східнослов'янскай кірылічнай пісьменнасці перыяду Київскай Русі (XI–XIII ст.), пераважна це давньоукраінскі та давні новгородскі рукопісы.

Плідно в цьому напрамі працуюць пераважна расійскі вчені – як лінгвісты, так і палеографі. Нымі разробляюцца тэарэтычны та практычны пытаньня історыі развітку східнослов'янскага пісьма, графікі та орфографіі, а такж досліджуюцца графіка-орфографічны асаблівасці кодексах, зокрема пісаных уставом та півуставом. Важлівы напрацьованьня в цьому напрамі булі актуалізаваны в кнізі болгарскага славіста І. Тота «Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.» (1985).

Напрацьованьня расійскіх учених сфармаваны у выглядзі монографій та навчальных посібніків, що стосуюцца як найдавнішаго перыяду – XI–XIII ст., так і перыяду развітку расійскай кніжнай пісьменнасці – XIV–XVII ст.: Д. Ушаков «Русское правописание. Очерк его происхождения, отношения его к языку и вопроса о его реформе» (1911); М. Дурново «Славянское правописание XI–XII вв.» (1933); Л. Костюхіна «Книжное письмо в России XVII в.» (1974), «Палеография русских рукописных книг XV–XVII вв. Русский полуустав» (1999)*; О. Пронштейн і В. Овчинікова «Развитие графики кирилловского письма» (1981); Б. Осипов «История русского письма. Графика, орфография, пунктуация», «История русской орфографии и пунктуации» (1990; 1992); Т. Міронова «Графика и

---

* Ученою досліджується расійскі півустав, еволюція півустанових почерків розглядаецца в зв'язку із загальнымі умовамі развітку рукописнай справы в Расіі, праводіцца класіфікацыя почерків за асновнымі формамі накреслення і за загальным стылем, а такж встановлююцца дагуючы ознакы пісьма. При парівняльнаму аналізу пісьма XVII ст. увага прыділяецца й окремым асаблівасцям украінскага півустанову. Дослідніцею сваго часу була захищена кандыдатыска дысертацыя «Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера)» [Костюхина 1965].

орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого» (1996), «Проблемы эволюции графико-орфографических систем древнеславянского книжного наследия» (1999), «Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв.» (2001); В. Живов «Восточнославянское правописание XI–XIII века» (2006); Л. Ненашева (В'язікова) «Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века» (2010).

Палеографічне дисертаційне дослідження Г. Житенєва присвячене зеркальним накресленням у кириличних джерелах X–XV ст. (2003).

Надрядкові знаки та інші правописні питання розглядаються В. Загребіним у студії «Исследование памятников южнославянской и древнерусской письменности» (2006).

Графіко-орфографічні питання не знайшли, на жаль, висвітлення в книгознавчій та кодикологічній монографічній студії Л. Столярової та С. Каштанова «Книга в Древней Руси» (2010), присвяченій вивченню книжної і писемної культури XI–XVI ст., а також розробці, як задекларовано авторами, нових методів дослідження збережених пам'яток писемності цього періоду.

У методологічному, історико-правописному та лінгвістичному аспектах ученими розглядаються такі питання, як: взаємозв'язок графіки, орфографії та палеографії (Л. Мілов «Из истории древнерусской книжной письменности XIV века (палеографические наблюдения)» (1963), Л. Жуковська «Графика, орфография и палеография» (1970); методика проведення дослідження та орфографічні норми (Б. Осіпов «Графико-орфографический анализ текста» (1971), «О нормах древнерусской орфографии старшего периода» (1986), О. Князевская «Орфография и отражение в письме явлений языка (на материале рукописей XI–XIV вв.)» (1964), В. Живов «Правила и произношение в русском церковнославянском правописании XI–XIII века» (1984), Е. Князева «О статистическом методе идентификации полууставного письма в древних текстах (опыт применения математического анализа)» (1987); історія графіки та типи письма (Б. Осіпов «История русской графики» (1974), О. Гранстрем «О связи кирилловского устава с Византийским унциалом» (1950), І. Львовчкін «Русское уставное письмо и его хронологические параметры» (1983) І).

Діакритичні знаки в еволюції розвитку і функціонування розглядаються в роботах А. Залізняка «От праславянской акцентуации к русской» (1985), В. Колесова «Надстрочные знаки “силы” в русской

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги орфографической традиции» (1973), «Знаки ударения и надстрочные знаки в русских рукописях XIV–XV вв.» (1973 I), «Надстрочные знаки в русской орфографической традиции: “времена” и “духи”» (1976), Г. Рапової «Функциональная нагрузка некоторых надстрочных знаков по данным русских фонетико-орфографических трактатов XV–XVII веков» (1986); пунктуація – В. Іванової «История и принципы русской пунктуации» (1962), Б. Осіпова «Как ставили знаки препинания в Древней Руси» (1970).

Скорочені написання слів розглядаються Є. Гранстрем «Сокращения древнейших славянских рукописей» (1954) та О. Седовою «Сокращенно написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII – XIV вв.» (1977).

Уплив граматичних праць на становлення руського правопису висвітлюється В. Каверіною (2006; 2006 I).

Орфографія пам'яток розглядається як при їхньому окремому дослідженні, так і у виданнях, зокрема: М. Каринський (1920), О. Сморгунова (1964), Л. Жуковська (1983; 1997) та інші.

Вивченню другого південнослов'янського впливу на східнослов'янську писемність присвячено ряд спеціальних праць. Даної проблеми фахівці торкаються і при висвітленні інших питань, але переважно досліджувався цей вплив на російські (до значно меншої міри, як уже відзначалося, – на українські та білоруські) писемні пам'ятки.

Д. Лихачов наголошував, що «і мова і орфографія мають важливе датуюче значення... Датуючі дані можуть бути отримані ... із вживання елементів південнослов'янської орфографії» [Лихачов 1962, с. 278].

Значний внесок у розробку проблеми був зроблений О. Соболевським (1894; 1903; 1908, с. 53–58, 77–81, 85–91), К. Радченком (1898, с. 315–321), М. Сперанським (1932), П. Лавровим (1904; 1915, с. 178), Д. Лихачовим (1958), Р. Павловою (1979), О. Князевською, Є. Чешком (1980), І. Паніною (1985).

Значну увагу південнослов'янському впливові на східнослов'янську, безпосередньо російську писемність, побіжно торкаючися й української, приділяє в сучасних студіях А. Турілов (1998; 2005; 2007; 2010, с. 235–409; 2011).

У працях переважної більшості російських славістів розглядаються лише окремі правописні риси другого південнослов'янського впливу. Йдеться про праці Г. Воскресенського (1879, с. 25–27); П. Сирку (1898,

с. 332–338, 561–562); О. Яцимирського (1904, с. 388–410); В. Щепкіна (1920, с. 117–121); Б. Осипова (1982, с. 2, 87–297; 1990, с. 50–53 та ін.).

На деяких моментах цього впливу зупинявся й хорватський учений В. Ягич (1885–1895, с. 383–487, 507, 535–553; 1889, с. 152–153, 554–581).

На противагу твердженням вказаних вище вчених, у науці існує кардинально протилежна думка щодо особливостей розвитку російської писемності та ролі в цьому процесі другого південнослов'янського впливу. Цей процес пов'язують із поверненням до архаїзації орфографії, заперечуючи чи частково враховуючи вплив орфограм південнослов'янської писемності. В цьому напрямі плідно працювала Л. Жуковська, яка тривалий час розглядала питання другого південнослов'янського впливу на російську писемність, наголошувала, що в книжній писемності частково відбулося повернення до традиційного архаїчного правопису (1982 I, с. 277–287; 1982 II, с. 131–144; 1982 III, с. 26–58; 1987, с. 144–176. Вона підтверджувала зроблені нею висновки стосовно результатів роботи американського славіста Д. Ворта, який заперечував даний вплив (Worth 1983).

Продовжувачкою дослідження історії російської орфографії й фонетики, виходячи з теорії Л. Жуковської щодо архаїзації письма, є сучасна дослідниця Л. Ненашева (В'язікова), яка в монографічній роботі «Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века» та в окремих статтях приділяє детальну увагу цьому питанню (2010; 1999; 2005; 2005 I; 2006; 2007–2009 V; 2010 I).

На сучасних засадах історії графіки та орфографії написане монографічне дослідження Т. Міронової «Как формировалась древнерусская орфография: социолингвистическая реконструкция книгописания конца XI века» (2003).

Використання орфограм при лінгвістичних, палеографічних дослідженнях та описуванні середньовічних російських кодексів XIV–XVII ст. розглянуте в окремих тематичних роботах М. Сперанського (1932), М. Мещерського (1969), Л. Жуковської (1991; 1992), О. Творогова (1966), І. Філіпової (1966; 1974), В. Ушакова (1971), В. Колесова (1973 I), А. Залізняка (1978; 1978 I), М. Хримової (1979), Б. Осіпова (1982), Л. Костюхіної (1983), І. Паніної (1985), В. Каверіної (1999; 2005; 2007; 2008; 2012), Л. Ненашевої (В'язікової) (2001; 2005; 2005 I; 2006; 2006 I, 2006 II; 2007; 2007 I–IV; 2008, 2008 I; 2009, 2009 I–V), І. Пряхіної (2006), О. Рябової (2003–2003 II), Л. Ладигенського (2006; 2010; 2011 I; 2014) та ін.

Тепер перейдемо до огляду історіографічних робіт, які безпосередньо стосуються задекларованої нами проблеми щодо використання при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні староукраїнських кириличних книжних писемних пам'яток букв в орфограмах на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях, яке відбувається як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях.

Такі роботи, переважно, стали з'являтися від 70-х років ХХ ст., зокрема В. Колесовим розглянуте позиційне змішування букв **o**, **e** – **ѵ**, **ь** у давньоруських рукописах ХІІ–ХІІІ ст. (1975).

У новітній час спостерігається наукове зацікавлення, переважно в дисертаційних роботах, питаннями функціонування графічного паралелізму в середньовічній східнослов'янській писемності.

Значний інтерес дослідників викликає буквена дублетна опозиція **О** – **Ѡ** (дублетні опозиції) в рукописах періоду Київської Русі, київської та новгородської писемних шкіл, та в староукраїнських і російських рукописах ХІV–ХІVІІ ст.: Є. Туга досліджувала питання щодо двох фонем «типу о» (1983; 1989); О. Князевська розглянула окремі орфографічні питання, притаманні саме українським книжним кодексам, зокрема щодо специфічного вживання букви **Ѡ** в нових закритих складах у ХІV ст. (1996; 1999); Д. Вордом, американським славистом, був застосований комплексний підхід при аналізі даної дублетної опозиції «Omega, especially in Novgorod» (Worth 1996); А. Зайнутдіновою було здійснене дисертаційне дослідження «Отражение графического параллелизма в истории русского письма : Отношения Ѡ и о» (2004 I) й опубліковано ряд робіт (2001–2004); Л. Москальовою в дисертаційному дослідженні графіко-орфографічних та фонетичних особливостей Паренесиса Єфрема Сиріна бл. 1289 г. (2006 I) розглянута дистрибуція графем в дублетних ланках, зокрема щодо дублетного використання **О** – **Ѡ**, і апробовано здобуті результати (Москалева 2004–2006).

Дублетним опозиціям у рукописах новгородського походження присвячена дисертаційна праця Є. Рябової «Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях ХІІ–ХІІІ веков» (2003) та декілька робіт стосовно дублетних опозицій у пам'ятках ХІІ–ХІV ст., зокрема: букв, що позначають <u>, <e> на початку складу (2002–2003 II).

Дублетні опозиції, безпосередньо **У** – **ѠУ** – **V**, представлені в роботах Р. Кривка «Древнерусская орфография ХІ–ХІІ вв. в свете суперсегментных тембровых оппозиций» (1998), «Функции буквы У в

древних славянских рукописях (преимущественно на материале Бычковско-Синайской Псалтири)» (2004), «Графико-орфографические системы Бычковско-Синайской Псалтири» (2004 I); Л. Ладиженського «Графемы **оу**, **ж**, **ю** и **ѣж** Ильиной книге» (2015), Т. Пономаренко «Дистрибуция графем в дублетном звене **оу** – **у** – **Ѹ** в Житии Нифонта 1222 г.» (2009).

Як бачимо з історіографії, заявлена нами проблема використання при палеографічно-орфографічній атрибуції й дослідженні староукраїнських кириличних книжних писемних пам'яток букв в орфограмах на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях, яке відбувається на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, залишається ще маловивченою.

Отже, в історіографії XIX – початку XXI ст. вивчення східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги системно не розроблено методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження, оскільки, за влучним твердженням Т. Миронової, вивчення графіко-орфографічної системи пам'ятника завжди було важливим, але не основним предметом дослідження рукопису, хоча орфографічні написання іноді виступали й фактором, що датує книгу [Миронова 1996, с. 13].

Графіко-орфографічні особливості системи письма української рукописної книжності набули комплексного й системного наукового вивчення й використання при атрибуції рукописів у роботах автора даної монографічної студії.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою нашого дослідження є українські кириличні рукописні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані уставним та півуставним письмом церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, що зберігаються в книгосховищах України та інших країн, зокрема в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Науковій бібліотеці Ужгородського університету, Закарпатському краєзнавчому музеї (м. Ужгород), Львівському історичному музеї, Музеї мистецтва давньої української книги (м. Львів), Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького, Чернігівському

історичному обласному музеї ім. В. В. Тарновського) та в закордонних установах Росії – Бібліотеці Російської академії наук, Науковій бібліотеці ім. О. М. Горького Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, Російській державній бібліотеці, Російській національній бібліотеці, Російському державному архіві давніх актів, Державному історичному музеї, Тульському крає знавчому музеї), а також Угорщини – в Національній бібліотеці ім. Сечені.

Для палеографічно-орфографічного дослідження щодо атрибуції рукописів найвагомішими є рукописні книги з точною датою написання, тому в роботі основна увага приділяється джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання». Це, переважно, конфесійні книги, писані у відповідності до книжних орфографічних писемних традицій певного часу, які мають хронологічні ознаки або списані з протографів, зі збереженням їхньої орфографії, що є важливим для хронологічної реконструкції орфографічного узусу і виділення атрибуційних орфограм як палеографічних прикмет.

Далі подаємо у формі короткого археографічного описання основні археографічні, палеографічні та кодикологічні дані щодо залучених до дослідження, як базових, 77 рукописних книг: 61 із точною датою написання та 16 без точної дати написання. Дані подаються виходячи зі специфіки даної монографічної студії; вони отримані автором особисто у процесі вивчення й описування рукописів або залучені з історіографічних праць та описів рукописів: назва рукописної книги (вказана в рукописові або прийнята в науці); час написання («пряма дата» або «непряма дата», встановлена при дослідженні); місце написання; розмір книги (F°, 2°, 4°, 8°); загальна кількість аркушів; матеріал письма (пергамен, папір); тип письма (устав, півустав, «новий український устав») та розміщення тексту в двох стовпцях; почерки (один, два та різні); місце та шифр зберігання; номер ілюстрації аркуша рукопису, вміщеної в студії; в квадратних дужках – література з дослідження та публікації рукопису. Кодикологічні дані рукописів уточнювалися за комплексом палеографічних прикмет. Рукописні книги розміщуються в алфавітно-хронологічному порядку – за скороченими назвами і датою написання, які вказані в монографії при орфографічних прикладах і подані в Списку використаних джерел та літератури.

An. 1597 – Апостол. 1597 р., завершено 13 квітня. м. Четвергня. 2°, 254 арк., папір, півустав, почерків чотири: (третій почерк на арк. 126–

153зв. писця Федора Черемського). ІР НБУВ, ф. 1, № 7462 [Іванова 2010, с. 57–59, № 15, іл. с. 495, фрагм. арк. 7, 69, 158, 125].

Ап. 1600 – Апостол. 1600 р. м. Брежани. 2°, 234 арк., папір, півустав, почерків три. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 41 П [Гнатенко 2010 III, с. 59–61, № 16, іл. с. 496, арк. 48, 148, 228].

АЗ 1554 – Апостол («Загорівський Апостол»). 1554 р. Волинь. ЄЗагорівський монастирі. 2°, 405 арк., папір, півустав. Місцезнаходження невідоме [Запаско 1995, с. 351–354, № 87, іл. с. 353, арк. 22].

АК 1560-х рр. – Апостол й Апокаліпсис («Крехівський Апостол», 1560-х років). Остання третина XVI ст. 2°, 332 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 1291 [Кольбух 2007, с. 76–78, № 72 (остання третина XVI ст.), іл. 12, арк. 110].

АР 1568 – Апостол («Радивилівський Апостол»). 1568 р., завершено 4 вересня (списаний з друкованого Псалтиря Скорини 1525 р.). м. Радивилів. 2°, 403 арк., папір, «новий український устав». ІР НБУВ, ф. 28, № 766 [Гнатенко 2010 III, с. 51–54, № 12, іл. с. 492, арк. 1].

БІЗ 1587 – Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна з додатковими статтями. 1587 р. м. Львів (?). Один з писців Сава Григорієвич. 2°, 478 арк., папір, півустав, почерків п'ять. ІР НБУВ, ф. 303 (Мел.), № 112 П [Іванова 2010, с. 63–65, № 18, іл. с. 498–499, арк. 58, 40, 141зв., 476, 278].

БС 1575 – Біблійні книги: П'ятикнижжя Мойсея, Ісуса Навина, Суддів, Руф, Царів, Параліпоменон («Біблія Скорини»). 1575 р. Писець Дмитро із Зінькова. 2°, 356 арк., папір, півустав з елементами скоропису. ЛННБУ, МВ 1290 [Кольбух 2007, с. 97–99, № 90, іл. 14, арк. 304зв.].

Єв. 20–40 XVI – Євангеліє тетр. 20–40-ві рр. XVI ст. 4°, 384 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 29 П [Іванова 2010, с. 83–84, № 31, іл. с. 513, фрагм. арк. 180, 19].

Єв. 1491 – Євангеліє тетр. 1491 р. Жидичин (Волинь). 2°, 369 арк., папір, півустав, з елементами скоропису. ДІМ, Увар. 94 (ф. 4911) [Запаско 1995, 299–301, № 65, іл. с. 300, арк. 7].

Єв. 1570 – Євангеліє тетр. 1570 р. Писець Василій Терновський, шляхтич, попович, диякон. 2°, 284 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 39 Л [Гнатенко 2010 III, с. 155–157, кат. № 69, іл. с. 553, арк. 176].

Єв. 1576–1581 – Євангеліє тетр. 1576–1581 рр. м. Чернівці – Снятин. Писець Анфим (Салтан), дяк. 2°, 228 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 41 [Кольбух 2007, с. 170–172, № 151].

Єв. 1581 – Євангеліє тетр. 1581 р. м. Сучава, церква свв. арх. Михай-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
ла і Гавриїла. 2°, 364 арк., папір, «новий український устав». ЧІОМ, Ал
417 [Ситий 2004, с. 6, № 6 (1586 р.)].

Єв. 1583 – Євангеліє тетр. 1583 р. с. Осталовичі. Писець Ілько
Іоанович. 2°, 210 арк., папір, півустав. ЛННБУ, Павл. 179 [Кольбух 2007,
с. 172–173, № 152].

Єв. 1590 – Євангеліє тетр. 1590 р. Івано-Франківщина. Писець
Григорій, диякон. 2°, 322 арк., папір, півустав. ЛІМ, Рук. № 25 [Запаско
1995, с. 369–370, № 92, іл. фрагм. арк 245, 18зв.].

Єв. 1591 – Євангеліє тетр. 1591 р. м. Стрий. Писець Симион із
Львова, з роду владики Макарія. 2°, 274 арк., папір, півустав. ЛІМ, Рук.
№ 37 [Запаско 1995, с. 371–373, № 93, іл. с. 371, 372, арк. 84, 131зв.].

Єв. 1593 – Євангеліє тетр. 1593 р. м. Жидачів. Переписувач Федько,
дияк. ЛННБУ, 2°, 415 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 81 [Кольбух
2007, с. 181–182, № 160].

Єв. 1594 – Євангеліє тетр. 1594 р. м. Стрий. Писець Іоанн Березич.
2°, 295 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 26 [Запаско 1995, с. 373–376,
№ 94, іл. с. 374, 375, арк. 93, 143зв.; Кольбух 2007, с. 183–184, № 161,
іл. 17, арк. 227].

Єв. 1595 – Євангеліє тетр. 1595 р. м. Яворів. Писець Георгій, диякон,
2°, 211 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. І, № 2789 [Іванова 2010, с. 168–
170, № 77, іл. с. 561, арк. 53].

Єв. 1598 – Євангеліє тетр. 1598 р. с. Гуменець (Львівщина). 2°, 294
арк., папір, «новий український устав». ЛННБУ, НД 57 [Запаско 1995, с.
376–379, № 95, іл. с. 376, 377, арк. 14, 13зв.; Кольбух 2007, с. 186–187,
№ 163].

Єв. 1600 – Євангеліє тетр. 1600 р. Галичина. 2°, 299 арк., папір,
півустав. ЛННБУ, БА 33 [Кольбух 2007, с. 187–189, № 164].

Єв. 1601 – Євангеліє тетр. 1601 р. м. Меджибіж. 2°, 279 арк., папір,
півустав. ММДУК, Р–48 [Фрис 1993 ІІІ, с. 12, № 2].

Єв. 1602 – Євангеліє тетр. 1602 р. с. Грімне (Львівщина). Писець
Василій. 2°, 311 арк., папір, півустав. З мініатюрами Євангеліїв Григорія
Кучірки 1602 р. РНБ, Погод. 144 (ф. 583) [Соболевский 1901, табл. XX, іл.
арк. 152зв.; Запаско 1995, с. 403–405, № 108, іл. с. 404, 405, арк. 239зв., 17].

Єв. 1608 – Євангеліє тетр. 1608 р. м. Яворів (Львівщина). Писець
Георгій Тимкович, дидакал Яворівського училища. 2°, 316 арк., папір,
півустав. НМЛ, Рк. 182 (4485) [Запаско 1995, с. 407–408, № 109,
іл. с. 408, арк. 10].

Єв. апр. 1422 – Євангеліє апракос короткий. 1422 р. Монастир св. Онуфрія на Сергієвій горі (біля с. Перегірського на Прикарпатті). Писець Іван, інок. 2°, 112 арк., пергамен, півустав. ТКМ, № 304 [Запаско 1995, с. 292–293, № 61, іл. с. 293, арк. 1].

Єв. апр. 1477 – Євангеліє апракос. 1477 р. м. Львів. Писець Волошин, дяк. 2°, 289 арк., папір, півустав великий. ЛННБУ, АСП, 21 [Запаско 1995, с. 296, 298–299, № 64, іл. с. 298, арк. 1; Кольбух 2007, с. 30–31, № 35, іл. 10, арк. 101].

Єв. апр. ост. чв. XIV – Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. 2°, 1 арк., пергамен, устав. ІР НБУВ, ф. 235, № 5 [Гнатенко 2007 I, с. 98–99, № 7, іл. с. 256, № 51].

Єв. апр. XV/XVI – Євангеліє апракос повний. Уривок. Кінець XV – початок XVI ст. 2°, 99 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л [Гнатенко 2003, 34–35, № 5, іл. № 139, 140, арк. 1, 53].

Єв. тл. 1434 – Євангеліє тлумачне (Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки). 1434 р. Київ, Києво-Печерська лавра. 2°, 331 арк., папір, півустав; два почерки. Основний писець Іосифішко, дякон. РНБ, Осн. собр. Ф. п. I. 73 (ф. 560) [Соболевский 1899, ил. № 36, л. 331; Запаско 1995, с. 294–295, № 62, іл. с. 294, арк. 1].

Єв. уч. XV/XVI – Євангеліє учительне. Кінець XV – початок XVI ст. 2°, 346 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 223 Л [Гнатенко 2003, 43–45, № 8, іл. № 125, 126, арк. 190, 117 за.].

Єв. уч. 1514 – Євангеліє учительне. 1514 р. м. Київ, Микільсько-Пустинний монастир. Писець Сергій, монах. 2°, 350 арк., папір, півустав (два стовпця), почерків два. РДБ, Рум. 209 (ф. 256) [Запаско 1995, с. 318–319, № 74, іл. с. 318, арк. 248].

Єв. уч. 1569 – Євангеліє учительне. 1569 р. 2°, 303 арк., папір, півустав. РДАДА, ф. 181 (РО МГАМИД), № 607 [Каталог РГАДА 2005, с. 109–113, № 37, вкл., арк. 217зв.–218].

Єв. уч. 1585 – Євангеліє учительне. 1585 р. м. Львів. Писець Андрій з Ярославля, священник. 2°, 686 арк., папір, півустав, на полях скорописом – коментарі-пояснення українською розмовною мовою. ЛННБУ, АСП 5 [Кольбух 2007, с. 217–219, № 189, іл. 19, арк. 4; Чуба 2011, 49–53, № 1].

Єв. уч. 1588 – Євангеліє учительне. 1588 р. 4°, 366 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НД 379 [Кольбух 2007, с. 207–208, № 179; Чуба 2011, с. 53–54, № 2].

Єв. уч. 1604 – Євангеліє учительне. 1604 р. У складі конволюта XV–XVII ст. (Пролог, кінець XV ст.; Пролог, друга половина XVI ст.;

Євангеліє учительне, 1604 р., арк. 271–536). с. П'ятигори, Київщина. Писець Авраам Іванович Білобородський. 2°, 265 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 529 П [Чуба 2011, с. 84–86, № 29; Гнатенко 2003, с. 111–113, № 40].

ЄГ 1266–1301 – Євангеліє апракос повний («Галицьке Євангеліє»). 1266–1301 рр. Галицька Русь (Холм або Перемишль). 2°, 175 арк., пергамен, устав (два стовпці). РНБ, Ф. п. І. 64 (ф. 560) [Срезневский 1874, с. 374–376, № LXIII (1288 р.); СК XI–XIII 1984, с. 202–203, № 179, фрагм. іл. арк. 1в, 43а, б; Запаско 1995, с. 220, 221–222, № 32, іл. с. 220, 222, арк. 1зв., фрагм. арк. 35].

ЄД 1596 – Євангеліє тетр («Довжанське Євангеліє»). 1596 р. с. Должка, Галичина. 2°, 256 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 368 [Кольбух 2007, с. 184–186, № 162].

ЄЄ 1283 – Євангеліє апракос короткий («Євсевіє Євангеліє»). 1283 р. Галицька Русь (Холм або Перемишль). 2°, 140 арк., пергамен, устав (два стовпця). РДБ, М. 3168 (ф. 178) [СК XI–XIII 1984, с. 210–212, № 184, іл. фрагм. арк. 46г.; Запаско 1995, с. 222–225, № 33, іл. с. 223, арк. 1зв.; публ.: Євсевіє Євангеліє 2001].

ЄК сер. XV [1411] – Євангеліє тетр («Київське Євангеліє 1411 р.»). м. Київ, Пустинно-Микільський монастир, писець Макарій, інок. Середина XV ст. 2°, 323 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 308 (П-Мик.), № 548 П [Гнатенко 2003, с. 35–39, № 6, іл. № 26, 27, арк. 152, 323].

ЄКор. 1401 – Євангеліє тетр («Королевське Євангеліє», «Нелабське Євангеліє»). 1401 р. с. Королеве (Закарпаття). Писець Станіслав Граматик (А. Турилов уважає, що писець за походженням був болгариним [Турилов 2010, с. 270]). 2°, 176 арк., папір, півустав. ЗКМ, Арх. 798 [СК XIV 2002 I, с. 462–463, № 313 (1400–1401 рр.); Запаско 1995, с. 284–287, № 59, іл. с. 285, 287, арк. 13, 550].

ЄЛ тр. чв. XIV – Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.). [м. Київ, Києво-Печерський монастир]. 2°, 181 арк., пергамен, устав (два стовпці), почерків два. ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П [Гнатенко 2006; Гнатенко 2007 I–II, с. 35–41, 94–98, № 6, іл. с. 229–231, № 24–26, арк. 17, 104зв., 158зв.].

ЄЛьвів. 60–70 XVI – Євангеліє тетр («Львівське Євангеліє»). 60–70-ті роки XVI ст. (Копія кодексу 1423 р.). 2°, 290 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 311 (Д.ц.), № 574 П [Гнатенко 2010 III, с. 145–147, № 64, іл. с. 548, фрагм. арк. 20, 263зв.].

ЄМ 80–90 XV – Євангеліє тетр («Михайлівське Євангеліє»). 80–90-ті роки XV ст. (м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир). 2°, 252 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 417 П [Крыжановский 1889, 167–177; Петров 1896, 132–134; Friedelówna 1974. – S. 118; Запаско 1995, с. 319–321, № 75 (бл. 1526 р.), іл. с. 319–321, арк. 69, фрагм. арк. 7, 111зв.; Гнатенко 2003, с. 39–43, № 7, іл. с. № 67–76, арк. 100, 111, 249, 249зв., 250, 250зв., 251, 251зв., 252, 252зв.].

ЄП 1556–1561 – Євангеліє тетр («Пересопницьке Євангеліє»). 1556 р., розпочато 15 серпня в Дворецькому монастирі Св. Трійці – 1561 р., завершено 29 серпня в Пересопницькому Пречистенському (Різдва Богородиці) монастирі. Староукраїнська мова. Перекладач тексту і керівник роботи Григорій, архімандрит Пересопницького монастиря. Основний писець Михайло Василювич, син протопопа Сяноцького. F°, 482 арк., пергамен, «новий український устав», почерків три. ІР НБУВ, ф. 1, № 15512 [Запаско 1995, с. 354–361, 363, № 88, іл. с.356–357, 359–360, арк. 340, 129, 291, 128зв.; Гнатенко 2010 III, с. 110–118, № 45, іл. с. 527–528, фрагм. арк. 44, 229, 20зв., 155зв.; публ.: Чепіга 2001].

ЄПан. 1317 – Євангеліє апракос повний («Пантелеймонове Євангеліє»). 1317 р. Писець Єска, попович. 2°, 128 арк., пергамен, устав (два стовпці). БАН, Осн. собр. 34.5.22 (ф. 31) [Срезневский 1905, табл. Пб, л. 128; СК XIV, с. 231–233, № 115; Запаско 1995, с. 250–251, № 45, іл. с. 251, арк. 1].

ЄПер. 1354 – Євангеліє апракос повний («Переяславське Євангеліє»). 1354 р. м. Переяслав. Писець Олексій. 2°, 189 арк., пергамен, устав. ДІМ, Син. 67 (ф. 80370) [СК XIV 2002 I, с. 260–262, № 140].

ЄПол. 1307 – Євангеліє апракос повний («Полікарпове Євангеліє»). 1307 р. Один із писців Полікарп, піп. 2°, 122 арк., пергамен, устав (два стовпці), почерків декілька. ДІМ, Син. 740 (ф. 80370) [СК XIV 2002 I, с. 224–226, № 111; Запаско 1995, с. 246–248, № 43].

ЄС 1588 – Євангеліє учительне («Скотарське Євангеліє»). 1588 р. с. Скотарське (Закарпаття, Волівецький район). 2°, 224 арк., папір, півустав. НБС, Fol. Eccl. Slav. 9 [публ.: Кочіш 1997].

ЄХиш. 1546 – Євангеліє тетр («Хишевичівське Євангеліє»). 1546 р. Городок Солоний (Львівщина). Основний писець Єремія, диякон. Писане для церкви Св. Пилипа с. Хишевичі. 2°, 319 арк., папір, півустав, два почерки. НМЛ, Рк. 577 (13778) [Запаско 1995, с. 334–337, № 82, іл. с. 335, 336, арк. 35, 345].

Зб. 1607 – Збірник повчальних слів. 1607 р., завершено 3 листопада. В складі конволюта XVII–XVIII ст. (Повчальні слова Ісаака Сиріна, Петра Дамаскіна, 1607 р.; Апокрифи, середина XVIII ст.). Писець Іоанн Бремиш (арк. 373зв.). 4 °, 435 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 901 Л [Лебедев 1916, с. 462–464].

Зл. 1462 – Злагоуст із додатковими статтями. 1462 р. 2°, 128 арк., папір, півустав. БАН, Осн. собр. 13.3.36 (ф. 31) [METROPOLIS 2010, с. 1–6, № 1].

Ізм. XV/XVI – Ізмарагд. Кінець XV – початок XVI ст. 4°, 317 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 489 П [Гнатенко 2003, с. 55–56, № 13, іл. № 141, 142, арк. 1, 222зв.–223].

К 1615 – Кормча. 1615 р. м. Браїлов (Поділля). 2°, 340 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 222 П [Петров 1904, с. 73–74].

Ліств. 1610 – Ліствичник. 1610 р. м. Київ, Пустинно-Микільський монастир. Писець Гаврило, ієромонах. 2°, 210 арк., папір, півустав. Дим, Щук. 653 (ф. 23905) [Запаско 1995, с. 409, № 110, іл. фрагм. арк. 1].

М 1500 – Мінея службова на вересень–січень. 1500 р. Закарпаття. 2°, 365 арк., папір, півустав. НБ УжНУ, № 173 (1–Д) [Запаско 1995, с. 304–305, № 67, іл. с. 304, арк. 1].

М 1590–1591 – Мінея службова на червень–серпень. (1590–1591 рр.). м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. Основний писець Лазар Івонич, син молдавського воєводи Івони. 2°, 426 арк., папір, півустав, почерків два. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 427 П [Гнатенко 2010 III, с. 265–267, № 150, іл. с. 651, арк. 150, 159].

М 1600 – Мінея службова на лютий. 1600 р. м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. Писець Іоанн Васильович. 2°, 228 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П [Іванова 2010, с. 267–268, № 151, іл. с. 652, арк. 221].

М 1602 – Мінея службова на травень–червень. 1602 р., завершено 28 травня. 2 °, 160 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 127 Л [Лебедев 1916, с. 56].

М св. 1570–1572 – Мінея святкова. 1570–1572 рр. с. Страшевичі, біля Самборська (Львівщина). 2°, 528 арк., папір, півустав. ЛННБУ, Осс. 3617 [Кольбух 2007, с. 284–286, № 219].

МСЗ 1563 – Мінея святкова – Мінея загальна. 1563 р., завершено 6 серпня. Писець Сидорій родом з м. Любачева, дяк у Руській Кобильниці. 2°, 528 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НТШ–І 241 [Кольбух 2007, с. 282–284, № 218].

Окт. 1595 – Октоїх, гласи 1–8. 1595 р., закінчено 2 грудня. 2°, 485 арк., папір, півустав. ЛННБУ, НТШ–І 176 [Кольбух 2007, с. 320–321, № 252, іл. 21, арк. 283].

ПАЧ 1307 – Пандекти Антіоха Чорноризця. 1307 р. (м. Володимир-Волинський, Велика лавра пресв. Богородиці). 2°, 306 арк., пергамен, устав (два стовпці). НМЛ, Рк. 48 (257) [Запаско 1995, с. 248–250, № 44, іл. с. 249, арк. 1; Храпай 2011, с. 10, арк. 1].

ПК 1397 – Псалтир («Київський Псалтир»). 1397 р. м. Київ (Софійський собор). Писець Спиридоній, протодиякон. F°, 229 арк., пергамен, устав. РНБ, ОЛДП F. 6 (ф. 536) [Запаско 1995, с. 271–277, 279, № 55, іл. с. 273–275, 277, арк. 2, 180, 197, 28; Факсим. публ.: Киев. Пс. 1397].

ПКП 1553–1554 – Патерик Києво-Печерський. 1553–1554 рр. м. Київ, Києво-Печерська Успенська лавра. Писці Олексій Волинець, інок, та Нестор, син Лук'яна, інок, дячок. 2°, 217 арк., папір, «новий український устав», арк. 1–22зв. (перший писець) та півустав, арк. 23–215 (другий писець). ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П [Запаско 1995, с. 337–339, № 83, іл. с. 339, 337, арк. 1, фрагм. арк. 4зв.; Гнатенко 2010 III, с. 310–313, № 179, іл. с. 694, арк. 10, 44].

ПО 1395 – Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р. Писець Лука, смолянин (зі Смоленська). ДІМ, Муз. 4040 [Соболевський 1906, іл. 12, арк. 26; Костюхина 1983, іл. арк. 3].

Пр. серед. XIV – Пролог, червень. Середина XIV ст. 2°, 1 арк., пергамен, устав (два стовпці). ЛННБУ, РКФ 24 [Кольбух 2006, с. 491, 494, 495; Кольбух 2007, с. 27, № 29].

Пр. 1456 – Пролог, вересень–листопад. 2-га ред. 1456 р. 2°, 248 арк., папір, півустав (два стовпці), почерків два (другим почерком написано на арк. 241 рядки 22–20, на арк. 241зв. – 1–11). НБ МДУ, Верхокамськ. збір. № 1376 [Кобяк 1986, вкл., рис. 50–52, лл. 70 об., 38об., 66].

Пр. 80 XV – Пролог, вересень–лютий. 80-ті рр. XV ст. 2°, 309 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 273 П [Гнатенко 2003, с. 109–111, № 39, іл. № 63, 64, арк. 2, 3зв.].

Пр. 1599–1600 – Пролог на березень–серпень. 1599 р., розпочатий 2 липня – 1600 р., завершено 18 листопада. Другий писець Федір Яковлев. 2°, 541 арк., папір, півустав, почерків два (другий писець арк. 56зв.–539). ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 19 [Гнатенко 2010 III, с. 327–329, № 189, іл. с. 704, арк. 12, 538].

ПТ 1595 – Псалтир тлумачний Василя Великого та Іоанна

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Златоуста. 1595 р. 2°, 179 арк., папір, півустав (арк. 5–138зв.) та скоропис двох почерків. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 6 [Іванова 2010, с. 342–343, № 198, іл. с. 715, арк. 32, 142, 144].

Син. кін. XVI – Синодик. Конволют. Кінець XVI ст., 1618–1662 рр., доведено до 1667 р. 4°, 128 арк., папір, півустав (досліджується текст XVI ст. – арк. 2–58). ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 537 П [Гнатенко 2010 III, с. 315–318, № 182, іл. с. 697, арк. 27].

Ст. 1577 – Студит. 1577 р. Писець Іона, ієромонах. 2°, 154 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 66 [Кольбух 2007, с. 365–370, № 284].

Ст.ТМ 1567 – Студит із додатковими статтями – Торжественник мінейний. 1567 р. Писець Гаврило Минцевич. 2°, 495 арк., папір, півустав. ЛННБУ, МВ 134 [Кольбух 2007, с. 362–364, № 283].

ТМ поч. XVII – Торжественник мінейний. Початок XVII ст. 2°, 334 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 9 [Березин 1881, 3–19 (Пролог на рік, вірніше Четья Мінея, XVI ст.); Гнатенко 1995, с. 33–34, 140, № 1, 10 (Урочистник мінейний), вкл. № 1 іл. арк. 131–134зв.); Іванова 2010, 329–330, № 190 (Пролог на рік, кін. XVI – поч. XVII ст.), іл. с. 705, арк. 123].

ТЦ 1608 – Тріодь цвітна. 1608 р. Писець Єрофей Семенович, дяк, попович Чернський. 2°, 289 арк., папір, півустав. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П [Петров 1904, с. 20–21].

УЦЄ 1594 – Устав церковний Єрусалимський. 1594 р. м. Куликів. Писець Лука, дякон. 2°, 225 арк., папір, півустав. ЛННБУ, АСП 48 [Кольбух 2007, с. 432–434, № 341].

ЧМ 1489 – Торжественник мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). Збірник-конволют (Торжественник мінейний, 1489 р.; Златоуст п'ятдесятний [кінець 80 – початок 90-х років XV ст.]). Основний писець Березка з Новгородка Литовського, попович, син попа Семиона Долбнича. 2°, 379 арк., папір, півустав (два стовпці), почерків чотири. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л [Гнатенко 2003, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121, арк. 20, 154, 232зв., 292, 286зв., 287; Гнатенко 2010, с. 81–103, іл. с. 82–85, фрагм. арк. 20 а–б, 199 б, 24 а–б, 292 а–б].

Джерельною базою дослідження також є рукописні книги без точної дати написання, які переважно зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і над вивченням яких автор даної монографії працює від 90-х років ХХ ст. Ці книги репрезентовані, разом із датованими книгами, в наукових каталогах: «Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з

фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом» [Гнатенко 2012 I, № 4–6, 9, 11]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом [Гнатенко 2007 I, № 5–8, 14, 20, 23, 27–29, 32, 34]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог» [Гнатенко 2003, № 1–7, 9–13, 15, 16, 18, 19, 21, 24, 25, 27, 29, 32, 34, 35, 38–42, 46, 54, 55]; «Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Науковий каталог. Палеографічний альбом» [Гнатенко 2010 III, № 2, 4, 6, 10, 12, 16, 20, 28, 41, 43–45, 48, 60, 64, 69, 116, 117, 121, 150, 160, 162, 165, 170, 179, 182, 186, 187, 189, 214, 218, 221].

До роботи залучені й електронні цифрові копії рукописів, офіційно представлені на сайтах (наприклад, на сайті Троїце-Сергієвої лаври, Росія: www.stsl.ru/manuscripts), факсимільні та літографічні видання, палеографічні альбоми та ілюстративний матеріал, поданий у наукових працях.

Отже, до дослідження залучено 136 кириличних рукописних книг українського походження, які написані уставним та півуставним письмом, що зберігаються у фондах бібліотек та музеїв України й інших держав. Основна увага приділяється 77 рукописним книгам, серед яких 61 книга з точною датою написання.

Висновки

Проведений аналіз історіографії XIX – початку XXI ст. вивчення східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги показав, що системно не розроблено методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження, що обумовлюється тривалою науковою кризою власне палеографічного методу, а також труднощістю проведення графіко-орфографічного дослідження рукописів для вирішення прикладних завдань палеографії, кодикології та кодикографії. Це також пов'язано й з відсутністю правописних монографічних студій, які б охоплювали розвиток

української писемності від часів Київської Русі до XVIII ст. включно й матеріали та результати яких могли б бути використаними вченими при атрибуції рукописів.

Питання щодо необхідності використання при атрибуції середньовічної східнослов'янської кириличної рукописної книги орфографічних ознак як палеографічних прикмет щодо встановлення мовної редакції, часу написання та походження рукописів піднімалося ще в XIX ст. фундаторами східнослов'янської палеографії. Так, О. Востоковим, з іменем якого пов'язуємо початок палеографічно-орфографічного напрямку у вивченні кириличних рукописів, зокрема українського походження, І. Срезневським, О. Соболевським, В. Щепкіним, Є. Карським напрацьовувалися принципи і методи дослідження писемних пам'яток, укладалися палеографічні посібники та альбоми, певна увага приділялася й окремим орфограмам, наявність чи відсутність яких у рукописних книгах різних хронологічних періодів могла слугувати атрибуційною ознакою. У подальших наукових студіях зі східнослов'янської палеографії такий напрям, як орфографія рукописів, практично не розвивається, вченими палеографічні орфографічні прикмети або залучаються компілятивно-вибірково (М. Тихомиров) або взагалі не подаються (Л. Черепнін).

За нашими спостереженнями, до орфографічних ознак як палеографічних прикмет мовної редакції, часу написання та локалізації рукопису апелюють переважно вчені, які вважають палеографію історико-філологічною (В. Щепкін) або філологічною (Л. Жуковська) науковою дисципліною, і не залучають їх ті, які відносять палеографію до історичної науки (Л. Черепнін).

Комплексний підхід до вивчення палеографії, мови (правопису) й оздоблення рукописних книг був уперше запропонований і застосований на значному рукописному матеріалі І. Срезневським; розвинутий – І. Ягичем, В. Щепкіним та деякими іншими вченими. Пізніше Л. Жуковська обґрунтувала методологічні засади такого всебічного дослідження рукописів.

У східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до першої третини XX ст., поступово набираючи кризового характеру (що було пов'язано із розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги), що триває й донині, – відповідно, палеографічний метод дослідження

письма використовується нерегулярно та непослідовно. Основна увага вчених переважно зосереджена на дослідженні письма як атрибуційної ознаки пергаментних рукописів.

Українська кирилична палеографія комплексно не розроблена, вона й до сьогодні потребує наукових теоретичних узагальнень та вироблення як загальної методології, так і напрацювання окремих напрямів, методів та методик дослідження. Не укладено й підручника з української палеографії, є лише декілька компілятивно-узагальнених посібників (В. Дядиченка «Основи палеографії» (1963), Я. Кіся «Палеографія» (1975) та М. Кріля «Основи палеографії» (1995), у яких у загальних рисах ідеться про можливість датування пам'яток за допомогою орфографічних ознак, але не запропоновано жодної методики.

Графіко-орфографічні особливості систем письма староукраїнської рукописної книжності також не набули комплексного та системного наукового вивчення й використання при атрибуції рукописів у кириличній палеографії та в науках гуманітарного циклу, об'єктом яких є книга та документ.

Окремим питанням графіки й орфографії, безпосередньо їхнім атрибуційним ознакам, при дослідженні української рукописної книги як цілісного явища культури стала приділятися увага в працях учених із кінця XIX – початку XX ст.: В. Адрианової, У. Аніченка та А. Булики (при дослідженні історії правопису й мови середньовічної білоруської писемності), В. Владимірова, О. Грузинського, М. Грунського, П. Житецького, І. Каманіна, Г. Крижановського, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського; у XX ст. – у роботах М. Геппенера, П. Захарчишиної, О. Князевської, А. Кримського, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, Ф. Ткача; посилюється дослідження у цьому напрямі з кінця XX ст., зокрема в роботах Т. Видайчук, М. Гальченко, Я. Запаска, М. Кочіша, І. Чепіги, В. Фрис, Г. Щокань; більше уваги надається періоду писемності Київської Русі, зокрема в сучасних дослідженнях І. Тота, Т. Миронової, Л. Уханової та ін. При цьому тільки в деяких роботах (М. Геппенера, О. Князевської, Т. Видайчук, М. Гальченко, М. Кочіша, Т. Миронової, Г. Щокань та ін.) приділяється увага окремим орфограмам, викривання яких у рукописах не обумовлено фонетично, зміни в них відбуваються на рівні графічного буквеного узгодження.

Палеографічно-орфографічний напрям розробляється в роботах автора даної монографічної студії, які охоплюють давньоукраїнський

(Київської Русі) та староукраїнський періоди розвитку графіки та орфографії книжної й ділової писемності. Базою для таких досліджень стали вивчення й описування східно- та південнослов'янських кириличних рукописних книжних пам'яток з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, безпосередньо українських, XII – початку XVII ст., та укладання наукових каталогів (1995, 2003, 2007, 2010 III, 2012). Здійснюються розширені, відповідно до мети та завдань палеографії, дослідження графіко-орфографічних особливостей української писемності та, з допомогою отриманих результатів, – атрибуція рукописних книг, а також подальше вивчення історії правопису книжних та ділових джерел. Зокрема: розробляється питання про необхідність при вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток поєднання палеографічного аналізу письма з орфографічним (1993 I; 1999 I); простежується розвиток орфограм у загальному історичному процесі староукраїнської правописної практики, за книжними пам'ятками та діловими джерелами XIV–XVII ст., безпосередньо в системі голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків та паєрика (1994; 1996; 1996 I; 1999; 2000 I; 2000 II; 2010 II); комплексно досліджуються графіко-орфографічні особливості окремих кодексів (2000 I; 2001, 2001 I, 2004; 2006; 2006 I; 2007; 2009; 2010, 2011, 2012 IV); висвітлюються основні питання другого графіко-орфографічного південнослов'янського впливу на староукраїнську писемність (1993; 1995 I; 1995 II; 1997; 2000 III); аналізуються орфографічні правила щодо позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького (1995 I); вирішується питання використання графіко-орфографічних особливостей як засобу ідентифікації часу написання конфесійних кодексів (2000; 2005, 2012 III); вивчається староукраїнський орфографічний узус та залучаються атрибуційні орфограми при палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні рукописних книжних пам'яток (2003 I, с. 31, 58, 76, 91, 105, 107, 119, 138; 2007 II); береться участь у підготовці українських книжних пам'яток до видання (2001; 2015; Буквар 1627, с.°27–34); проводиться робота з формування електронного ресурсу кириличної рукописної книги XVII ст. з фондів ІР НБУВ (2013); досліджується староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов'янської рукописної писемної практики (2010 I) та ін.

У процесі розробки палеографічно-орфографічного напрямку автором були застосовані власні напрацювання основних методологічних засад

щодо дослідження й описування кириличних рукописних книг XII–XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ. Ідеться, зокрема про вивчення графіко-орфографічних писемних систем східнослов'янських, безпосередньо українських, та південнослов'янських кодексів різних періодів, а також про встановлення критеріїв ідентифікації рукописів за основними орфограмами (2003, 2007 II, 2010 III, 2012). У новітніх роботах представлено методологію даного наукового напрямку та запропоновано методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження середньовічних українських кириличних книжних пам'яток (2012 II; 2014; 2014 I).

Дане монографічне дослідження виконане на джерельному матеріалі староукраїнських кириличних рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., написаних на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Автором опрацьовані декілька тисяч рукописних книг, як українські атрибутовано близько 300 кодексів, до дослідження залучено 136, базовими стали 77 рукописних книг, серед яких – 61 із точною датою написання, вивчення яких здійснювалося із залученням археографічних, палеографічних, кодикологічних та історіографічних даних.

Точно датовані кириличні рукописні книги, репрезентовані в монографії, зберігаються у фондах бібліотек та музеїв України (в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Науковій бібліотеці Ужгородського університету, Закарпатському краєзнавчому музеї (м. Ужгород), Львівському історичному музеї, Музеї мистецтва давньої української книги (м. Львів), Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові, Чернігівському історичному обласному музеї ім. В.В. Тарновського), в закордонних установах, зокрема Росії (в Бібліотеці Російської академії наук, Науковій бібліотеці ім. О.М. Горького Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Російській державній бібліотеці, Російській національній бібліотеці, Російському державному архіві давніх актів, Державному історичному музеї, Тульському краєзнавчому музеї) та Угорщини (в Національній бібліотеці ім. Сечені). Недатовані книги переважно залучалися з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Використовувалися й електронні цифрові копії, офіційно виставлені на сайтах (наприклад, на сайті

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Троїце-Сергієвої лаври, Росія: www.stsl.ru/manuscripts), факсимільні та літографічні видання, палеографічні альбоми та ілюстративний матеріал, а також джерельна палеографічна, кодикологічна та орфографічна інформація, що міститься в дослідженнях українських та зарубіжних учених.

У роботі основна увага приділяється джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для хронологічної реконструкції орфографічного узусу і виділення атрибуційних орфограм як палеографічних прикмет. Саме точно датовані й локалізовані рукописи є найприйнятнішими для палеографічно-орфографічного визначення атрибуції рукописів без точної дати і місця написання. Це, переважно, конфесійні книги, створені відповідно до книжних орфографічних писемних традицій певного часу, мають хронологічні ознаки або списані з протографів зі збереженням їхньої орфографії.

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНОГО
НАПРЯМУ**

**2.1. Методологія, методи
та методика дослідження**

Сучасні наукові засади атрибуції слов'янських писемних пам'яток та середньовічних кирилических рукописних книг, напрацьовані з урахуванням попереднього досвіду вивчення давніх манускриптів, стають запорукою більш фундаментального дослідження слов'янської історії та культури.

Становлення палеографічно-орфографічного напрямку в українській (взагалі – в східнослов'янській) кирилическій палеографії вимагає розробки його методології, що сприятиме подальшому розвитку палеографії й подоланню кризи власне палеографічного методу атрибуції рукописів.

Вітчизняні науковці розглядають методологію як учення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір його пізнавальних засобів, методів і прийомів. У багатьох зарубіжних наукових студіях поняття методології та методів дослідження не розмежовуються. Найбільш доцільним є визначення методології як теорії методів дослідження, створення наукових концепцій як системи знань про теорію науки [Крушельницька 2006, с. 63]. У цьому сенсі однаково правомірно говорити як про методологію науки, так і про методологію становлення нового наукового міждисциплінарного напрямку.

Розробкою методологічних та методичних питань палеографічно-орфографічного напрямку дослідження закладається основа і для нового орфографічного розділу як складової частини української палеографії.

Вивчення кириличної книжної писемної системи, безпосередньо староукраїнських пам'яток, має відбуватися на графіко-орфографічному рівні, виходячи з мети та завдань палеографії, а також застосовуючи палеографічний підхід, за яким орфографічні особливості писемної пам'ятки повинні розглядатися, в основному, з точки зору їхньої здатності бути хронологічними, територіальними та іншими ознаками пам'ятки.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма як для пергаменних, так і для паперових рукописів. Основний палеографічний метод, попри певну його кризу, пов'язану з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги (безпосередньо, використання при датуванні паперових рукописів здобутків філігранології), й сьогодні продовжує, хоча й дуже повільно, розвиватися.

Одним з напрямів атрибуції пам'яток, писаних на пергамені, є дослідження графіко-орфографічної системи письма. Це важливо з огляду на те, що чимала кількість староукраїнських пергаменних пам'яток, які побутували до середини XVI ст. (а більшість їх відносяться до XIV ст.), збереглися в неповних кодексах та уривках книг, у фрагментах, які вилучаються з оправ рукописних книг і не мають вихідних даних (записів писця, замовника, вкладних записів та ін.), що викликає значні труднощі при їхньому датуванні. Використання палеографічно-орфографічних методів та методики дослідження дає можливість встановити походження та час написання давніх пергаменних манускриптів не тільки в межах широкого датування, але й у вузьких хронологічних рамках.

В основу сучасного палеографічного методу покладено спостереження над сукупністю таких палеографічних ознак, як графіка букв, матеріал письма, оздоблення, знаряддя письма тощо, і виявлення їх відповідності одна одній для певного періоду часу.

Дослідження графіко-орфографічної системи письма є важливим не лише для пергаменних рукописів, – воно відкриває можливості й для уточнення атрибуції рукописів, створених на папері, наприклад, для рукописних пам'яток, які писалися в «прокладку» або на давньому папері, хоча, безумовно, для визначення часу написання рукописів це дослідження видається менш точним, аніж філігранологічне. І все ж таки, разом з лінгвістичними особливостями воно дозволяє конкрети-

зувати або й встановити місце написання рукопису, що є одним з важливих аргументів його значення, а аналіз особливостей паперу і водяних знаків використовується як додатковий критерій. Водяні знаки паперу та атрибуційні орфограми цих пам'яток сприяють підтвердженню датування також і пергаменних манускриптів.

Ми вважаємо, що палеографія на сучасному етапі розвитку наукових знань і дисциплін має розвиватися безпосередньо в межах свого предмета дослідження і має повернутися до першооснови. Так історично склалося, що до палеографії як прикладної дисципліни штучно було введено вивчення паперу й філіграней, оправ та художнього оздоблення рукописів тощо. З часом ці напрями виділилися в самостійні наукові, з власним чітким предметом дослідження, дисципліни які безпосередньо не пов'язані з письмом рукописів. Це, на фоні загальної кризи в східнослов'янській славістиці допоміжних історичних дисциплін, призвело до довготривалої кризи самого предмета палеографії. Бурхливий розвиток філігранологічного методу датування рукописів та укладання довідкових альбомів водяних знаків значно пригальмував, якщо не сказати більше, – майже призупинив процес вивчення письма як провідного критерію у встановленні часу та місця написання паперових рукописів.

Досягнення філігранології взагалі призвели до того, що нині предмет палеографії стали обмежувати вивченням рукописів на пергамені, бересті, уривків рукописів, писаних на папері, до яких не можна застосувати філігранологічний метод дослідження [Турилов 2013, с. 321]. Вважається, що дослідники отримали зручний і легкий метод датування паперових рукописів. Це дійсно так, якщо дослідником є досвідчений учений, який багато років вивчає й описує рукописні джерела та спеціалізується на палеографії, філігранології, кодикології, джерелознавстві. Але таких фахівців обмаль. Взагалі, для широкого загалу вчених – як для досвідчених, так і для молодих дослідників (незважаючи на спецкурси з палеографії, що читаються у вищих навчальних закладах на історичних, філологічних (проте, не завжди!?) факультетах, на наявні довідники філіграней та методичні роботи, наприклад, Т.В. Діанової [Дианова 1973], датування рукописів за водяними знаками є проблематичним. Це засвідчує наш власний досвід роботи з ученими, які досліджують манускрипти Інституту рукопису НБУВ. При наданні їм допомоги у встановленні датування рукописів за філігранями були виявлені серйозні та об'єктивні проб-

леми, які впливають як власне на хід такого дослідження, так і на точність встановлення часу написання рукопису. (Найперше – це правильне «бачення» водяного знаку і встановлення його типу й виду, безпосередньо для рукописів форматом у 4 і, особливо, у 8 та 16, потім віднайдення його за довідниками з філігранології. Для рукописів XVII ст. це ускладнюється застосуванням кислотного чорнила, в пізніших рукописах – кислотного паперу. Зауважимо, що точність датування за водяними знаками передбачає їх зіставлення за різними альбомами філіграней, які не завжди доступні й наявні в повному обсязі в архівах, музеях та бібліотеках, що нині поступово надолужується в інтернет-ресурсах. Цьому сприяють й роботи зі створення Загальноєвропейського банку даних водяних знаків середньовічних пам'яток, зокрема пробна версія бази даних водяних знаків Державного історичного музею Росії).

Філігранологічний метод, окрім часу написання пам'яток, не може вирішити, інших питань атрибуції рукописів, як це може зробити методика палеографії, зокрема встановити або підтвердити час та походження як досліджуваного рукопису, так і його протографа; виокремити з книжного масиву явні фальсифікати; встановити за основними графіко-орфографічними особливостями системи письма пам'яток книгописну школу, книжний центр, скрипторій, книжників, які працювали над створенням рукопису, здійснити аналіз почерків; підтвердити автентичність рукописних записів кодикологічного та побутового характеру, встановити достовірність поданої в них інформації (для цього провадиться детальне вивчення письма та почерків записів) тощо.

На сьогодні розвиток напрямів, методів та методик у палеографії є актуальним для кодикології, джерелознавства, філології та інших гуманітарних дисциплін.

Предмет палеографії, наголошував Л. Мілов, – є одним із найконсервативніших з точки зору темпів розвитку методичних прийомів дослідження, зокрема поява нових прийомів датування рукописів і почерків – подія надзвичайно рідкісна. Це висловлювання вченого подано М. Орловою в інформаційному звіті про конференцію, присвячену методиці ідентифікації почерків у давньоруській рукописній книзі [Орлова 1971, с. 395].

Палеографічно-орфографічна атрибуція рукописів має стати складовою української палеографії, в зв'язку з чим розробка основних

теоретичних положень, що стосуються вивчення староукраїнської рукописної книги, набуває надважливого значення. Дана методологія спирається на загальні методологічні засади палеографічного та кодикологічного аналізу [Дубровіна 1992, с. 34–38], що включає всі основні вимоги, прийняті для проведення наукового дослідження, – систему наукових принципів і методів організації та здійснення теоретичної й експериментально-дослідницької наукової діяльності. Графіко-орфографічний аналіз староукраїнських писемних систем книжних пам'яток у відповідності до цього розглядається з точки зору здатності бути атрибуційною методикою для визначення хронологічних і територіальних ознак. Орфографічні особливості писемних пам'яток є одним із засобів (поруч з особливостями матеріалу письма (пергамену, паперу), водяними знаками, графікою та художнім оздобленням) встановлення походження, часу написання, оригінальності рукописів, його протографа, мовної редакції, писця (писців), проведення кодифікації почерків, ідентифікації записів тощо [Гнатенко 2014, с. 33].

Староукраїнська графіко-орфографічна система книжних кодексів має вивчатися в хронології історико-культурного розвитку суспільства взагалі й писемності зокрема. На думку Л. Пушкарьова, «власне письмо, письмові знаки, правила правопису теж є історичними джерелами перехідного типу – між письмовими і лінгвістичними, бо вони породжені певними суспільними умовами і вказують на певні зміни в суспільному житті» [Пушкарев 1975, с. 193]. Унормування староукраїнської книжної кириличної писемності проходило в контексті слов'янської писемної традиції, поступово відбувався розвиток, становлення та закріплення графіко-орфографічного узусу, який мав у різні хронологічні періоди свої особливості, які відіграють роль атрибуційних ознак. Становлення орфографії відбувалося у взаємодії та боротьбі традиційних давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфограм.

Методологія палеографічно-орфографічного дослідження виходить з головної мети палеографічної атрибуції – визначити за письмом час та місце написання нелокалізованих рукописів, в яких немає вихідних записів (а якщо є, то перевірити їх), а також з *основного палеографічного принципу*, згідно з яким «палеографія не розглядає причини, за якими ставили знаки або писали слова так або інакше, вона тільки вказує на ознаки, за якими глухі рукописи можуть бути встановлені» [Прозоровский 1892, с. 71].

Проведення палеографічно-орфографічного аналізу, зокрема уставних та півуставних рукописів кінця XIII – початку XVII ст., передбачає використання широкого комплексу принципів та методів – як загальних історичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Фундаментальними є:

Принцип історизму, що дозволяє прослідкувати, як орфографічна система староукраїнської книжної писемності складалася й еволюціонувала в середньовічному історико-культурному процесі.

Принцип наукової об'єктивності, що спонукає до вивчення орфографічних явищ, спираючись на першоджерела в такому обсязі, який забезпечить отримання цілісних фактів і сприятиме уникненню прогалин у джерелах та встановленню достовірності джерельних свідчень, та на неупереджене ставлення до східнослов'янських історико-культурних процесів, що мали значний вплив на розвиток староукраїнської книжної орфографічної системи.

Термінологічний принцип застосований для подачі термінів і позначуваних ними понять, уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, визначення їхнього місця в понятійному апараті теорії, на базі якої ґрунтується дослідження.

Лінгвістичний принцип співвіднесеності / неспіввіднесеності графем і орфографічних сполук з фонетикою [Миронова 2001, с. 5]* староукраїнської книжної мови зосереджується на окремих орфограмах загального книжного узусу, зокрема системах голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід та використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм, за аналогією вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кириличних букв.

Дана методологія дослідження базується на залученні широкого комплексу методів.

---

* Цей принцип запропонований Т. Мироною для дослідження механізму адаптації орфографічних систем старослов'янських протографів у давньоруських (давньоукраїнських – Л. Г.) текстах. Завдяки йому описування графіко-орфографічних систем у давньоруських рукописах, здійснене вченою, зосереджується на декількох позиціях графем, що означають особливі слов'янські голосні: в етимологічних написаннях, корекції і гіперкорекції цих графем [Миронова 2001, с. 5].

Розділ 2. Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку

Використання *діахронного методу* дасть можливість розглядати графіко-орфографічну систему староукраїнських пам'яток в історико-культурному контексті загального розвитку книжної писемної традиції.

Історично-порівняльний метод використовується для встановлення спадковості в староукраїнській книжній писемності орфограм давньоукраїнського періоду часів Київської Русі. Це сприятиме визначенню закономірностей розвитку як власне староукраїнської графіко-орфографічної системи кирилических книг, так і окремих орфограм; виявленню традиційних та інноваційних орфограм для хронологічних періодів. Застосування цього методу дозволить отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописів.

Структурний метод може застосовуватися при аналізі палеографічно-орфографічної функції окремих букв у взаємодії з фонетичним рівнем. При цьому має використовуватися масив орфографічних прикладів з позиційними варіюваннями як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду. Букви та їх функціональне навантаження при передачі певного звука повинні досліджуватися в різних положеннях у слові та складі (на початку, після голосного та при голосного, перед голосним, перед виносною буквою, в кінці рядка та в інших позиціях). При аналізі графіко-орфографічної системи кожного кодексу використовується поняття буквеної дублетної опозиції (буквеної дублетності, буквеної опозиції) як протиставлення декількох букв (графем), які позначають одну фонему (виконують одну фонологічну функцію), що не розрізняються або розрізняються умовами, позиціями вживання.

Статистичний (кількісний) метод дозволяє встановити узусну норму вживання в певній позиції конкретної орфограми в книжних пам'ятках різних хронологічних періодів – переваги вживання однієї орфограми над іншою. Цей метод за змістом поєднується з *описовим* методом, що застосовується для правильної, логічної та чіткої подачі орфографічного матеріалу. Застосування цих двох методів дозволить описувати орфограми з точки зору частотності їхнього вживання в тексті як однієї пам'ятки, так і комплексу: абсолютну і відносну кількість, їхнє поєднання, розподілення за почерками та ін.

Хронологічний метод застосовується для аналізу й подачі основних узусних орфограм у певні хронологічні періоди, з урахуванням культурно-історичних й писемних (правописних) еволюційних чинників. Розгляд графіко-орфографічної узусної системи староукраїн-

ських книжних пам'яток відбувається в хронології еволюції комплексу орфограм, або окремих орфограм, зі штучним розподіленням атрибуційних орфограм за хронологічними періодами (в межах половини, третини та чверті століття). Аналіз графіки дає широкі й не завжди точні хронологічні рамки для датування, атрибуційні ж орфограми можуть давати більш вузьке датування, наприклад, у межах третини або чверті століття.

Перейдемо безпосередньо до палеографічних принципів та методів дослідження й атрибуції – техніки аналізу графічних даних, методики датування рукописів за сукупністю палеографічних ознак та ін. Зауважимо, що в основу дослідження покладено *принцип вивчення рукописів за місцем їхнього створення*, який на початку ХХ ст. в латинській палеографії був висунутий Л. Траубе. У відповідності до цього нами були взяті для дослідження книжні рукописні кириличні пам'ятки з поданою в них інформацією про їхню територіальну та історико-культурну приналежність до староукраїнської книжної писемної традиції, переважно, це рукописи з точною датою написання.

Використаний у дослідженні *основний палеографічний метод* ґрунтується на спостереженні змін знаків письма, які відбуваються за правилами еволюції або «революційним» шляхом [Мошин 1963 II].

Палеографічно-орфографічна методика також має базуватися на спостереженні змін орфограм, які відбуваються за правилами еволюції, або «революційним» шляхом, і мають свої характерні особливості, зокрема для рукописів українського, білоруського та російського походження.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напрямку – за знаками письма в орфограмах).

Пропонуємо, разом з основним палеографічним принципом, використовувати новий *принцип графічного буквеного узгодження в палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях*, яке відбувається на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків (як окремо, так і разом), за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

При проведенні атрибуції староукраїнських кирилических книжних пам'яток пропонуємо разом із основним палеографічним методом використовувати й новий метод «*формального*» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «*зорового*» спостере-

ження за *атрибуційними орфограмами*), зокрема в буквених дублетних опозиціях, який передбачає встановлення часу та місця написання рукописів (чи їх протографів) за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків. Важливо підкреслити, що в даному разі слід відходити від лінгвістичного принципу, який передбачає, що орфографічний аналіз середньовічних книжних пам'яток повинен обов'язково зводитися до виявлення співвідношення між орфографічними прийомами пам'яток та фонетичною системою певної мови і, безпосередньо, її діалекту, де була створена писемна пам'ятка.

М. Смотрицький у науковій праці «Грамматіки Славенскиа правилное Свнтагма» (1619) вказує на вживання буквених дублетів (буквених опозицій) за місцем у слові та за функціональною позицією в складі і подає їх в «Увіщєніях» перед правилами орфографії, вважаючи їх штучними. Вчений букви називає «письменами», і, як зазначає М. Гордіна, – «мислить у термінах букв» [Гордіна 2006, п. 5.1.2].

Ймовірно, так само мислили в термінах букв і тогочасні книжники-писці, так у палеографічній царині своєї роботи будемо мислити й ми.

Пропонуємо використовувати в поєднанні з *методом «нормального»* підходу й новий *метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах* палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо) та їхнє комплексне застосування при атрибуції рукописів.

Важливим методологічним чинником по відношенню до книжної писемності, зокрема староукраїнської, є *палеографічно-орфографічний аналіз* письма пам'яток, який має проводитися з використанням усіх вказаних вище принципів і методів. Він має здійснюватися по відношенню до оригіналів рукописів або факсимільних чи літографічних публікацій як повних рукописів, так і їхніх уривків. М. Гавронов наголошував, що «найбільш надійний у графіко-орфографічному відношенні матеріал можна отримати тільки в його оригінальній формі» [Гавронов 1971, с. 3]. Дослідження здійснюються за датованими книжними пам'ятниками, а їхні результати використовуються для атрибуції недатованих пам'яток. При атрибуції недатованих рукописів спочатку

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

потрібно, як наголошував Є. Карський, встановити місце написання і тільки після цього визначати час написання [Карський 1928, с. 3].

Датуючими ознаками для староукраїнських пам'яток певного періоду можуть виступати орфограми: давньоукраїнські, які вживаються за традицією; південнослов'янські, які замінили традиційні; новітні староукраїнські орфограми, що прийшли на зміну традиційним або південнослов'янським орфограмам, тощо.

При палеографічно-орфографічних дослідженнях важливим є врахування того, що в письмі кириличних рукописів наявні як стійкі орфограми, які є незмінними протягом певного довготривалого хронологічного періоду, так і нестійкі, що змінюються протягом певного, але не довготривалого періоду і закріплені в узусі лише певного періоду. Наявні й інноваційні орфограми – змінені нестійкі орфограми, які ще не закріплені узусом. Переважно це орфограми системи голосних. Сстійкі і нестійкі орфограми мають розглядатися в контексті староукраїнської орфографічної книжної традиції. Сстійкі орфограми не є датуючими, але мають значення в контексті з нестійкими датуючими орфограмами для розуміння орфографічної ситуації як певного періоду, так і орфографічної системи конкретного кодексу. Саме нестійкі орфограми необхідно залучати при датуванні рукописів, але постійно враховувати й стійкі. Датуючі ознаки нестійких орфограм змінюються в залежності від їхнього значення, – чи це інноваційні орфограми; чи орфограми, закріплені узусом у певний період; чи змінені узусні орфограми в зв'язку зі змінами самого узусу тощо. Необхідним є вміння «бачити» і відмежовувати інноваційні орфограми від описок або написань, механічно перенесених із протографа.

Встановлення комплексу датуючих орфограм, характерних для певного хронологічного періоду розвитку середньовічної української книжної писемності, є *методологічним завданням*, вирішення якого сприятиме виробленню *палеографічно-орфографічної методики* атрибуції походження та часу написання писемних пам'яток. За визначенням В. Живова, «завдання опису орфографічної системи рукопису практично рівнозначне завданню реконструкції набору орфографічних правил, якими користується писець» [Живов 1984, с. 254]. При цьому треба враховувати і хронологічно-історично-правописні зміни. Орфографічні зміни, за визначенням Б. Осипова, – «це не обов'язково зміни написання, це навіть не обов'язково зміни відношень між написанням

і фонемним складом зображувальної одиниці, – це може бути і зміна місця написання в орфографічній системі» [Осипов 1990, с. 67].

У даних дослідженнях основна увага має звертатися на букву як на знак графічної системи. Необхідним є встановлення букв, буквених знаків та їхнього функціонального навантаження в графіко-орфографічній системі середньовічних українських кириличних писемних пам'яток. Враховуватися має й те, що букви і буквені знаки є не тільки графічними знаками, але й графемами.

Графіко-орфографічна система староукраїнської книжної писемності, як і будь-якої іншої, є складним комплексом графічних елементів, які або співвідносяться просодично, або виконують дистрибутивну функцію. При цьому, як наголошує Т. Миронова при вивченні древніх кириличних пам'яток, «в графіко-орфографічній системі обов'язково виділяються ряди стійких і ряди рухомих ланок. Стійкими в графіко-орфографічній системі є такі графічні елементи, які відповідають звукам слов'янської мови, по-перше, які мало піддаються еволюційним змінам, по-друге, які не змінюють свою звукову оболонку або фонемний склад в залежності від того чи іншого діалектного ареалу, в умовах якого створювався пам'ятник. Рухомі ланки графіко-орфографічної системи, які відповідають звукам мови, по-перше, є схильними до еволюційних змін, по-друге, мають своєрідне звучання в різних діалектних зонах слов'янської мови. Рухомість або стійкість графіко-орфографічної системи, таким чином, прямо залежить від стійкості або нестійкості елементів фонологічної системи мови <...>, перебудова і нове упорядкування фонологічної системи може спричинити перебудову і нове упорядкування графічної системи мови, а може і не спричинити подібної моментальної перебудови графіки і орфографії письмової мови, оскільки графіко-орфографічна система часто автономна і консервативна по відношенню до звучання. Зміни в ній можуть проводитися або реформою, обумовленою волею авторитетних історичних діячів, або стихійною адаптацією графіко-орфографічної системи писемності до нових фонетичних реалій» [Миронова 1999, с. 6], що й спостерігається в староукраїнських книжних кириличних пам'ятках.

Дослідне встановлення набору орфограм повинно здійснюватися за конкретною методикою, що має передбачати сегментацію тексту, вирахування частотності графічних елементів, а також дослідження дистрибуції елементів – їхнє реальне функціонування [McLaughlin 1963].

Дана методика передбачає виділення комплексу орфограм, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності, та залучення тільки необхідних елементів фонемного аналізу. При цьому розглядати вживання цих орфограм потрібно в загальному правописному контексті розвитку і становлення узусних норм. Необхідним є виділення як орфограм, характерних для староукраїнської книжної писемності загалом, так і для конкретної книжної школи (шкіл) або скрипторію (скрипторіїв), що входили до певної школи. Цьому має сприяти аналіз появи, поширення закріплення (або не закріплення) найтиповіших узусних орфограм. Необхідним є проведення також і аналізу буквеної орфографічної варіативності в орфограмах.

Методика дослідження графіко-орфографічних систем потребує безпосереднього аналізу можливих комбінацій букв (графем), виокремлення їхніх диференційних ознак і встановлення буквених графічних опозицій.

Важливим при визначенні часу та місця написання кодексів також є врахування орфограм, що увійшли до староукраїнської писемності під впливом іншомовних писемних систем, зокрема південнослов'янських [Гнатенко 1997]. Староукраїнська книжна писемність поступово засвоювала південнослов'янські графіко-орфографічні орфограми, які поширилися з часу проведення в Болгарії орфографічної реформи релігійної писемності, яка була здійснена патріархом Євфимієм Тирновським у 1375 р., та реформи сербської писемності, проведеної на початку XV ст. Костянтином Костенецьким [Мошин 1973]. М. Тихоміров з цього приводу наголошував, що хоча введення південнослов'янської орфографії певним чином гальмувало розвиток руської писемності, але, між тим, «створення єдиної орфографічної манери (письма), зрозумілої і для східних і для південних слов'ян, на перших порах мало велике значення для їхнього взаємного зближення» [Тихомиров 1969]. Ця обставина значно ускладнює проведення ідентифікації походження слов'янських книжних пам'яток, зокрема виокремлення українських. Необхідним є встановлення орфограм, які б сприяли розмежуванню українських кодексів від інших слов'янських, наприклад, білоруських та російських, оскільки аналіз тільки графіки письма як уставних, так і півуставних кодексів цьому не завжди сприяє, особливо в розмежуванні українських та білоруських рукописів.

До комплексу залучених до атрибуції орфограм, на нашу думку, мають бути включені такі, що можуть виступати в подвійній функції – атрибуційні – неатрибуційні – і можуть набувати або втрачати атрибуційні ознаки в залежності від їхнього використання в староукраїнській книжній писемності певного часу:

I. Традиційні (давньоукраїнські) орфограми, які використовувалися або не використовувалися староукраїнським узусом послідовно, вилучалися або знову вводилися до писемної системи певного періоду.

II. Архаїчні орфограми, які раніше були традиційними, але з часом функціонально вилучилися з узусу і в деяких рукописах наявні лише зрідка, переважно є механічно перенесеними з протографа.

III. Інноваційні орфограми, які або були введені під іншомовним (зокрема південнослов'янським) правописним впливом, чи були напрацьовані вже власною староукраїнською писемною практикою і які в певному хронологічному періоді були засвоєні писемним узусом або перестали вживатися і були замінені іншими орфограмами.

Постійно має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який як загалом, так і в конкретних орфограмах відбувається, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом тривалого (в межах століття або декількох століть) чи нетривалого (десятиліття, чверті або третини століття) часу.

При графіко-орфографічному аналізі кириличних рукописів орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад, букви **А**, **Ю**, **А** та **Ю**, **Є** широка, **Є** на початку слів та після голосних).

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні переважно відбувається на рівні графічного узгодження букв і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях. (Відсутність орфограми в дублетній опозиції в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою).

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі встановлені і пропонуються для використання такі групи буквених дублетних опозицій, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками):

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ, Ѧ, А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ѧ, Є** широка, **Ѧ** вузька, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ, Ѧ** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ѧ, И** в середині й кінці слів після приголосних Г, К, Х; **И, І (і), Ь** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѧ, О** широка, **О** "очна" на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ, О** широка, **Ѧ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ (Ѧ), У (Ѧ), Ѧ, Ѧ** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **Ѧ, Ѧ** у середині слів між голосними; **Ѧ, Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ, Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **ѦС, Ѧ** в середині слів після голосних; **ѦС, Ѧ** на початку слів; буквосполучення **ѦГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**И**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ѧ, Ѧ** та паєрика: **Ѧ, Ѧ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Ѧ, Л**.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

Дана методика також передбачає представлення у вигляді формул атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Формули мають складатися із комплексу атрибуційних орфограм.

Для реалізації даної методики пропонується використання укладеної нами загальної палеографічної дворівневої формули буквених дублетних опозицій:

$$\begin{array}{c} a - b - c - d \\ \quad \backslash \quad | \quad / \\ g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d- \end{array}$$

На основі загальної формули пропонуються для використання інші, похідні від неї, палеографічні дворівневі формули, укладені з атрибуційних буквених дублетних опозицій.

У загальній формулі та в похідних від неї формулах орфограми подаються за місцем розміщення в слові й рядку як $a - b - c - d$ та за позицією в складі як $g, gg, g^v, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-$, що для зручності мають подаватися в одному рядку, наприклад: $ag - bg - cg - dg$. Латинськими літерними індексами у формулах позначається вживання орфограм за місцем розміщення в слові й рядку (a – початок слова; b – середина слова, c – кінець слова, d – кінець рядка) та за позицією в складі (g – після голосних, gg – між голосними, hj – перед голосними та Й , p – після приголосних, m – твердих і t – м'яких та ін.). До палеографічних формул уведено й позначення ступеня використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду

Загальна формула є універсальною і може бути використана для будь-якої групи орфографічних дублетних опозицій, а її складові елементи здатні як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їх палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення орфограм у дублетних опозиціях. (Про методику використання для атрибуції палеографічної загальної формули та укладених на її основі інших палеографічних формул йдеться в четвертому розділі).

Методика палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження староукраїнської рукописної книги напрацьована на основі проведених автором досліджень системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика. Основні результати досліджень та окремі атрибуційні орфограми представлені в ряді робіт автора, в яких розглянуто розвиток та становлення *узусних орфограм* з атрибуційними ознаками на фонетико-орфографічному та палеографічно-орфографічному рівнях, що були спричинені як лінгвістичними, так і

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги культурно-історичними чинниками [Гнатенко 1996; 1999 I; 2000; 2000 II; 2005; 2010 II; 2012 та ін. роботи].

Основні теоретичні положення автора щодо використання для атрибуції комплексу палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, з практичною апробацією, за укладеними формулами містяться в четвертому розділі даної монографічної студії. Наразі ж репрезентуємо рекомендовані для використання при атрибуції одинадцять груп палеографічних формул основних дублетних опозицій, що складені з букв системи голосних, буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика:

I. ^а **Ѧ, Ѧ** — ^{бю} **Ѧ, Ѧ**, **А** — ^{цю} **Ѧ, Ѧ, А**

II. ^{бпм} **Ѧ, Ѧ** — ^{шм} **Ѧ, Ѧ**

III. ^а **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{бю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{цю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IV. ^{бп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^щ **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^щ **Ѧ**

V. ^{бпх} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{щх} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VI. ^{бгй} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{щй} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VII. ^а **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{бю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VIII. ^{бпп, бп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{щ, щп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IX. ^а **Ѧ (Ѧ), Ѧ** — ^{бю} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — ^{цю} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ**

X. ^{бп} **Ѧ (Ѧ), Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — ^щ **Ѧ (Ѧ), Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — ^{дп} **Ѧ (Ѧ), Ѧ**

XI. ^{бпм, т} **Ѧ, Ѧ, паєрик** — ^{пм, т} **Ѧ, Ѧ, паєрик** — ^{дпм, т} **Ѧ, Ѧ, паєрик**

У даних формулах букви та знаки в дублетних опозиціях подані за місцем розміщення в слові й рядку (на початку, в середині, в кінці слова й рядка) та за позицією в складі (після й перед голосними та після приголосних).

Отже, напрацьовані методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципових положень і методів.

Використано широкий комплекс принципів та методів – як загальноісторичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Уведено принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях. Запропоновано два нових методи дослідження: метод «формального» підходу виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) у дублетних опозиціях і метод кодифікації в палеографічно-орфографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях.

2.2. Термінологічний контекст

Важливою проблемою для сучасних наукових славістичних студій є використання спеціальної термінології, оскільки й до сьогодні немає загальноприйнятого наукового визначення для більшості термінів і понять зі славістики. Поширеною є практика подачі авторами термінологічних визначень з їх узагальненням і власним сприйняттям, або з особистим підходом, який часто обумовлений власне предметом дослідження.

В україністиці ця проблема стоїть гостро, особливо щодо використання термінологічного апарату при вивченні української рукописної книги [Фрис 2006 I, с. 289]. Тому необхідним є, виходячи зі специфіки даної палеографічно-орфографічної студії, зосередитися на основних термінах та термінологічних поняттях, прийнятих чи запропонованих автором визначеннях та уточненнях, які далі подаються структуровано, за вмотивованими термінологічними блоками.

Палеографія, українська кирилична палеографія, атрибуція рукописного джерела, палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження

Палеографія, за змістовним визначенням В. Щепкіним, є допоміжна дисципліна історико-філологічного розряду, що досліджує письмові пам'ятники із зовнішнього боку з метою визначення часу і місця їх створення. (Термін "палеографія" був складений із грецьких слів "древній" і "пишу" і введений для використання засновником наукової палеографії Б. Монфоконом (1655–1741) [Щепкин 1920, с. 12]). Предметом дослідження палеографії є характерні особливості накреслення і вживання букв. До сприйняття палеографії як дисципліни історико-філологічного (не суто історичного) розряду приєднуємося й ми.

Рамки палеографії були значно розширені Л. Черепніним, – дисципліна «вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їхньому історичному розвитку. Спостереження над змінами зовнішніх ознак пам'яток писемності, насамперед графіки, дають матеріал не лише для правильного прочитання рукописних текстів, а й для визначення місця їх виникнення, авторів, літературного складу, історії створення та встановлення автентичності» [Черепнин 1956, с. 3].

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Л. Черепнін слушно зауважує, що вчені схильні змішувати предмет палеографії або взагалі з історією письма, або з окремими її галузями (переважно з історією канцелярського письма) [Черепнін 1974, с. 8–29].

Українська кирилична палеографія є складовою частиною слов'янської палеографії, вивчає з метою атрибуції писемні пам'ятки, написані кириличним уставним, півуставним та скорописним письмом як на писемному матеріалі (на пергамені, папері, бересті), так і на непи семному матеріалі (камені, глиняній стіні (графіті), дереві (ікони), монетах), старослов'янською мовою східнослов'янської редакції, церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською книжною та діловою мовами.

Атрибуція рукописного джерела – встановлення часу та місця створення, визначення достовірності джерела, встановлення протографа (протографів), автора (авторів), писця (писців), книжної школи або скрипторію, художнього оздоблення, художника (художників), інтролігатора, замовників, власників та ін.

Палеографічно-орфографічний напрям – напрям у палеографії, спрямований на проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження рукописного (книжного і документального) джерела.

Палеографічно-орфографічна атрибуція – встановлення за орфографічними ознаками на фонетико-орфографічному й позафонетичному рівнях часу та місця створення рукописного джерела (книжного і документального), його автентичності, протографа (протографів), книжної школи або скрипторію, автора (авторів), писця (писців), редакторів та ін. Також сприяє визначенню або підтвердженню відомостей, поданих у записах рукопису, що надає нові або уточнені дані стосовно історії створення та побутування рукопису.

Палеографічно-орфографічне дослідження – проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописного (книжного і документального) джерела та розгорнутого змістовного аналізу графіко-орфографічної системи письма як усього рукопису, так і графіко-орфографічних особливостей письма його писців (писарів).

Давньоукраїнський та староукраїнський періоди, давньоукраїнська та староукраїнська книжна писемність, книгописна школа, книжна або книгописна традиція, канони книгописної школи

У роботі замість термінів *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність* вживаються *давньоукраїнський період* та *давньо-*

українська книжна писемність, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі XI–XIII ст. є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів, за нашим переконанням, обумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (XIV–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

Термінологічні поняття *книгописна школа* та *книжна* або *книгописна традиція* проаналізовані Т. Мироною. На її думку, перше поняття є синхронічним, друге – діахронічним, розтягнутим у часі. За визначенням ученої, книгописна традиція – це успадковане від книгописної школи (шкіл) книжне багатство, а в основі зміни книжних традицій лежить виникнення нових книгописних шкіл. Причому, зазначає вчена, книгописна школа може породити багатолітню книжну традицію, а може проіснувати декілька десятиліть і загинути, не залишивши після себе сліду, за винятком декількох рукописів [Миронова 1996, с. 9], оскільки в основі виникнення нових книгописних шкіл були причини політико-ідеологічні, культурні та мовні [Миронова 2001, с. 141]. Також ученою був уведений до наукового обігу і термін *канони книгописної школи* – це набір певних ознак, тобто канонів, на основі яких працювали писці того або іншого скрипторію: єдині правила графіки і орфографії, стилістично однорідне художнє оформлення книг, єдині техніко-технологічні параметри створення книг [Там же].

Українська рукописна книга, ізвод, редакція

Поняття *української рукописної книги* розглядається в історико-культурологічному розумінні національної української книги й трактується як у тематично вузькому, так і в широкому розумінні. У вузькому розумінні українською рукописною книгою вважається кодекс, написаний церковнослов'янською мовою української редакції, староукраїнською книжною та діловою літературними мовами, кириличним письмом уставним, півуставним та скорописним, а також писаний латиницею. В широкому розумінні українська рукописна книга може мати всеохоплююче значення як рукописна книга, що була в обігу в Україні, створювалася українцями, була присвячена Україні. Сюди також належать усі рукописні твори, книги, територіально і тематично пов'язані з Україною [Патока 2003].

Виходячи з тематики нашої роботи, в понятті «українська рукописна кирилична книга» провідною ознакою національної приналеж-

ності книги є мова і мовна редакція (наприклад, староукраїнська мова, церковнослов'янська мова української редакції). Мову як провідну ознаку визнає більшість сучасних дослідників [Прокопенко 2003]. Іншими атрибуційними ознаками національної приналежності книги виступають: типи письма, графіка та орфографія; певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи кодикологічного характеру щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників та власників та інші, що сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг.

Для староукраїнських кодексів, писаних церковнослов'янською мовою з характерними орфографічними особливостями, нами не використовується термін *ізвод*, а вжито ширший і змістовніший термін *редакція* (церковнослов'янська мова української редакції)*.

Орфографічна (правописна) норма, середньовічна правописна норма, сучасна правописна норма, орфографічний узус, загальний орфографічний узус, регіональний орфографічний узус, кодифікація

Важливою проблемою для середньовічної слов'янської писемності, безпосередньо української, є питання, що взагалі вважати *орфографічною нормою*.

Поняття *середньовічна правописна норма* – відмінне від поняття *сучасна правописна норма*, за якою «норма (лат. норма – правило, взірець) це – закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти в галузі вимови, слововживання, граматичних та інших мовних засобів, які найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль» [Ганич 1985, с. 156]. Правописні норми, наголошує А. Москаленко, – не споконвічні, на різних етапах розвитку літературної мови виробляються і вживаються як загальнообов'язкові, так і другорядні правописні норми [Москаленко 1968, с. 2].

Орфографічні норми давньоукраїнської писемно-літературної мови та давньоукраїнської редакції старослов'янської мови стали правописними нормами на початку староукраїнського періоду розвитку писемності. На початку XIV ст. писці користуються давньоукраїнською графіко-орфографічною системою періоду Київської Русі, яка ґрун-

---

* Свого часу Є. Карський уважав рівнозначним використання цих термінів [Карський 1928, с. 315].

тувалась на старослов'янській традиції та на правилах, вироблених давньоукраїнським узусом. З другої чверті XIV ст. поступово починають напрацьовуватися правописні норми, які відбивають особливості української мови, але в конфесійній писемності цей процес був затриманий у кінці XIV ст. південнослов'янським правописним впливом, українське книжне письменство починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньо-болгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми. Поступово напрацьовуються й власні. Про норми південнослов'янської орфографії І. Харалампієв говорив, що вони багато в чому «залежать від особистих уподобань чи від переваги книжного центру, в якому навчався письменник або писар» [Харалампієв 1990, с. 31]. Це можна сказати й про староукраїнський правописний узус.

Для староукраїнської писемності з XIV ст. та до 1619 р. (часу виходу в світ граматики М. Смотрицького) поняття *орфографічної норми* не є сталим.

Під *нормою* розуміємо дію *орфографічного узусу*, коли практично закріплене правило вживається послідовніше, ніж незакріплене.

Отже, *узус* – це правопис, який офіційно не закріплений у граматиках та словниках і орфограми якого вживаються книжниками-писцями, писарями на основі усної традиції писемної практики.

Для даної роботи ми використовуємо поняття *загальний орфографічний узус* – вживання орфограм, спільних для писемної практики всіх скрипторіїв українських етнічних середньовічних земель, та *регіональний орфографічний узус* – вживання як загальноприйнятих староукраїнською писемною практикою орфограм, так і вироблених окремою писемною школою чи скрипторієм.

Важливим є розмежування орфографічного або пунктуаційного правила і орфографічної або пунктуаційної норми, – на цьому наголошує Б. Осипов: «*Правило* – це сформульований, кодифікований закон письма, хоча б він і не виконувався. *Норма* – це фактично виконуючий його закон, хоча б він і не був сформульований. Типовою ситуацією є відповідність норми правилу, тому і різниця між ними в теорії чітко не проводиться. Але в історії письма таке розмежування є необхідним. Так, у давньоруській писемності зведення правил орфографії і пунктуації були відсутніми, в середньовічній – були неповними і нечіткими, норма ж існувала протягом усієї історії письма, адже без певних і достатньо зрозумілих фактично притримуваних відношень між мов-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги ними одиницями і накреслювальними знаками розуміння останніх є просто неможливим» [Осипов 1990, с. 4].

Кодифікація, як зауважував В. Русанівський, – це, передусім, наявність граматики і словників [Русановский 1970, с. 66]. На відміну від норми, кодифікація є результатом наукового пізнання закономірностей прояву норми на окремому етапі розвитку мови і являє собою зібрання правил про вживання слів і форм у всіх стилях літературної мови [Навганек 1963, с. 119]. Для нормалізації орфографії роль кодифікації більш значна, ніж для лексики або синтаксису [Линг. 1990, с. 338]. У староукраїнській писемності з кінця XVI – початку XVII ст. поступово відбувалася кодифікація норм староукраїнського книжного правопису завдяки виходу в світ лінгвістичних праць українських учених: «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» 1591 р., «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія 1596 р., «Грамматіки славенскии правилное Синтагма» Мелетія Смотрицького 1619 р.; «Лексис» Лаврентія Зизанія 1596 р., «Лексикон словенороський» Памво Беринди 1627 р.

Графіка, орфографія, орфографічне правило, церковнослов'янська орфографія, графічна система, графіко-орфографічна система, графіко-орфографічна варіативність, формальна орфографічна норма, графіко-орфографічна позиція, орфограма, узусна орфограма, буквена орфограма, узусні стійкі, нестійкі та інноваційні орфограми

Графіка – це сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності [Укр. м. 2000, с. 111] (букви, надрядкові знаки, позначення цифр, пунктуація, різні прийоми скорочення слів, пробіли між словами, відступи при абзацах, шрифтові виділення та ін.). У загальноприйнятому значенні для середньовічної східнослов'янської писемності – це інвентар письмових знаків [Аванесов 1972, с. 194].

Орфографія, за визначенням Л. Щерби, – це, «безпосередньо, правила написання конкретних слів даної мови, в той час як *графіка* – це способи зображення фонем даної мови зовсім незалежно від того, як пишуться ті або інші конкретні слова» [Щерба 1953, с. 135]. С. Кузьміна подає більш вузьке значення терміна *орфографія* як «сукупності правил користування буквеними знаками мови» [Кузьміна 1981, с. 14].

Предмет *орфографії* на сьогодні все ще є дискусійним. Його розглядають як у вузькому, так і в широкому значенні, зокрема В. Виноградов уважав, що «галузь орфографії охоплює найрізноманіт-

ніші сторони мовної системи» [Виноградов 1964, с. 19], а А. Гвоздев – що «орфографія регулює всі засоби графічної передачі мови» [Гвоздев 1963, с. 29]. Т. Миронова при розгляді проблем еволюції давньо-слов'янських книжних графіко-орфографічних систем прийняла більш конкретне визначення терміна *орфографія* на основі формулювання Т. Амірової: «Орфографію загально можна розглядати як форму організації графічної фактури письмових висловлювань і елементів відносно форми організації усно-звукових висловлювань» [Амирова 1985, с. 62]. Дане визначення важливе тим, наголошує Т. Миронова, що воно, по-перше, декларує нерозривність графіки і орфографії в писемній мові, по-друге, підкреслює системність зв'язку графіки і орфографії. За формулюванням ученої, «*орфографія* – це певний засіб графічної передачі мови. Таке визначення як декларує нерозривність понять графіки і орфографії в писемній мові, так і підкреслює системність зв'язків графіки та орфографії, і це дозволяє нам ввести в термінологічний обіг дослідження поняття «*графіко-орфографічна система*» як певні правила втілення письмової мови» [Миронова 1999, с. 5]. Структурними елементами графіко-орфографічної системи є *графем* (букви) – «найменші одиниці системи письмової мови, які дозволяють трансформацію в усну мову» [McIntosh 1966, с. 101].

В енциклопедії «Українська мова» подається таке визначення: *Орфографія* (грец. ὀρθογραφία – правопис, від ὀρθός – правильний і γράφω – писати) – історично сформована й загальноприйнята система правил національної мови щодо способів передачі мовлення на письмі, яка поряд із пунктуацією становить правопис певної мови (хоч нерідко терміни «орфографія» і «правопис» уживаються як тотожні). Орфографія визначає правила написання звуків (фонем) літерами, написання слів разом, окремо й через дефіс, уживання великої літери, правила переносу частини слова з рядка в рядок. В основі орфографії лежить графіка; водночас вона ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови й віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи [Укр. м. 2000, с. 410]. У вузькому значенні *орфографія* є сукупністю правил користування буквеними знаками мови, і саме ці правила встановлюють відповідність між фонемами та буквами [Кузьміна 1981, с. 12, 14].

Орфографічне правило визначає правильне написання для певної орфограми. В середньовіччі орфографічні правила, за висловлюванням

В. Живова, «не мали загальнообов'язкового характеру, вони входили до професійних навичок книжних писців, для яких велике значення мало вміння визначати в словах орфограми, бачити їх у записаному слові й відчувати в слові, що сприймається на слух. Набір орфографічних правил міг змінюватися від рукопису до рукопису і від писця до писця» [Живов 1984, с. 283].

Церковнослов'янська орфографія, як наголошує Т. Миронова, також оперує набором правил використання графічних знаків, до того ж не тільки буквених, але і супербуквених (крапка, титла, камора, наголос) [Миронова 1996, с. 15]. При цьому *церковнослов'янська графіко-орфографічна система* в силу своїх особливостей і особливостей мови, які вона позначає, стикається з двома проблемами, що вона їх змушена вирішувати: вживання дублетних букв та встановлення правил співвідношення букв, які позначають приголосні та голосні звуки» [Миронова 1996, с. 15].

Терміном *графічна система* А. Залізник позначає «інвентар загальнообов'язкових графем разом з основними правилами їх використання» [Залізник 1986, с. 138], а для *орфографії* подає таке визначення: «прийнята в деякому суспільстві або колективі сукупність правил, що приписують для кожної словоформи певне (так зване орфографічно правильне) написання» [Там же, с. 138, 151].

Графіко-орфографічна система є цілісним явищем писемної мови. Структурними елементами графіко-орфографічної системи є графеми (букви). Термін *графіко-орфографічна система* давнього рукописного пам'ятника є змістовним еквівалентом складного комплексу графічних елементів (графем), які або знаходяться в системному співвідношенні з певними звучаннями слов'янської мови, або виконують іншу дистрибутивну функцію [Миронова 1999, с. 5, 6–7].

Графіко-орфографічність варіативності, за визначенням Т. Миронової, це – «такий стан письмової системи, який намагаються подолати і книжники в своїх написаннях, і читачі в своїй свідомості. Подолання варіантності написань, породжене наявністю невідповідних неспіввіднесених графем, здійснилося в подальшому через механізм функціональної дистрибуції, який веде до складання *формальних норм*, тобто до чіткого розподілу у вживанні таких графем і закріплення за ними певних фонетичних значень і графіко-орфографічних позицій, що обумовило формування власної графіко-орфографічної системи книжно-літературної мови Давньої Русі. Але в досліджувану епоху (X–XI ст. – Л. Г.)

книгописання на Русі становило собою складний процес відтворення старослов'янських протографів різних графіко-орфографічних систем, при якому орфографія протографів частково змінювалася під впливом факторів, що були викликані особливостями живої мови давньоруських книжників» [Миронова 2001, с. 158–159].

Орфограма (від грец. ὀρθός – правильний і γράμμα – писемний знак, літера) – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих. Поняття орфограми тісно пов'язане з поняттям орфографічної норми. Орфограма є однією з основних одиниць орфографії [Укр. м. 2000, с. 409].

Для орфографії староукраїнської писемності *орфограмою* є таке написання в слові, яке відповідає певному орфографічному узусу (*узусна орфограма*). Орфограмою може бути: буква (*буквена орфограма*), сполучення букв, позиційне написання букв (наприклад, вживання букв перед або після конкретних букв, або в кінці рядка), вживання букви з діакритичними знаками, що ставляться над ними, пробіл (роздільне написання слів) та ін.

Узусні орфограми – орфограми, що закріплені писемною практикою в певний хронологічний період. Це – орфограми, які вживаються як за давньоукраїнською книжною традицією, так і за іншомовним правописним впливом, або вже власні, напрацьовані староукраїнською писемною традицією.

Стійкі узусні орфограми – незмінні орфограми протягом певного довготривалого хронологічного періоду.

Нестійкі узусні орфограми – змінювані орфограми протягом певного, але не довготривалого періоду, закріплені в узусі певного періоду. Переважно це орфограми системи голосних.

Інноваційні узусні орфограми – це нестійкі орфограми, які ще не закріплені узусом.

Буква, буквена дублетна опозиція (буквена дублетність), буквена орфограма, небуквена орфограма, графема, фонема, диграф

Буква (літера) – це писемний або друкований графічний знак у складі алфавіту для позначення на письмі фонем, їхніх варіантів та деяких сполучень [Укр. м. 2000, с. 292]. Для українських палеографічних студій, на нашу думку, доцільніше використовувати термін *буква*, що є загальноприйнятим і спільним для південно- та східнослов'янських палеографій.

Більшість староукраїнських, як і сучасних букв позначали один звук, а в слові одну фонему або її варіанти, деякі – могли позначати як один, так і два звуки; кількома буквами міг позначатися і один звук, у зв'язку з чим застосовується поняття *буквеної дублетної опозиції* (*буквеної дублетності*) як протиставлення декількох графем, що позначають одну фонему (виконують одну фонологічну функцію) і не розрізняються або розрізняються умовами, позиціями вживання.

Буквена орфограма – це окрема буква, що пишеться відповідно до певного правила. До *небуквених орфограм* належить написання слів окремо, разом чи через дефіс (*по третє вересня, по-третє*), перенесення слова з рядка на рядок (*від-да-ність*), характер скорочення слова (*кж; проф.*) та ін.

Графема (від грец. γράφη – запис, накреслення) – найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні [Укр. м. 2000, с. 111]. Цей термін був уведений у 1912 р. І. Бодуеном де Куртене [Бодуэн де Куртенэ 1963]. Поняття графема передбачає постійну відповідність з елементами звукової мови [Гак 1962; Солнцев 1977].

Фонема – це найменша звукова одиниця мови (чи діалекту), яка служить для творення й розрізнення слів та їхніх форм. У протилежність конкретному мовному звукові, фонема – це не фізичне явище, а наукове узагальнення, поняття про звук у його функції в системі мови [Словник 1970–1980, с.].

Диграф – письмовий знак, що складається з двох букв і вживається для позначення на письмі фонем і їхніх основних варіантів.

Для даної палеографічно-орфографічної студії терміни *графема, буква, графічна система, орфографія* переважно вживаються в тому значенні, яке було для них запропоноване А. Залізником [Зализняк 1979; 1986, с. 96]. Ученим під графемою «розуміється кожен з тих графічних знаків, відмінність між якими в рамках відповідної графічної системи вважається істотною. Графема діляться на основні (використовувані для запису словоформ) і допоміжні (розділові знаки, діакритичні знаки, цифри і так далі)» [Зализняк 1986, с. 96]. Основна графема «фактично функціонує як знак, тобто як двостороння одиниця, а саме певний клас зображень виступає тут як символ деякої фонемі (або фонем)» [Зализняк 1979, с. 140]. «Буква – це основна графема або клас омофонічних основних графем..., який у силу культурно-історичної традиції розглядається як єдність (а саме має

єдине ім'я і займає одне місце в алфавіті)» [Зализняк 1986, с. 96]. Виходячи з цього, М. Гальченко зазначала, що «по відношенню до тих графем, які входять до більшості азбук ХІІ–ХІV вв., що дійшли до нас (наприклад, **А, Б, В, Г, Д, Е** та ін.) і, отже, за А. Зализняком, є буквами, ми дозволимо собі використовувати терміни "графема" і "буква байдуже"» [Гальченко 1989, с. 9]. М. Гальченко такі графічні знаки, як, наприклад, **Ѧ** і **Ѧ**, розглядає як самостійні графеми, але в ХІІ–ХІV ст., на її думку, вони, вірогідно, не були буквами [Там же, с. 9–10]. В. Живов пише, що «в слов'янській азбуці, по якій вчилися читати, були відсутні <...> всі йотовані букви, крім **Ю**. Можна думати, що йотовані букви розглядалися як диграфи» [Живов 1984, с. 283].

До сьогодні в наукових працях термін *графема* є невпорядковано вживаним. Для палеографічно-орфографічних студій ми вважаємо за більш вмотивоване використання терміна *буква*, а термін *графема* використовувати на позначення варіативності в накресленні букви.

Письмо, типи письма (устав, півустав, скоропис)

Термін *письмо* частіше за все використовується в значенні «сукупність правил користування всіма графічними засобами мови – як буквами, так і небуквеними знаками» [Кузьміна 1981, с. 13]. Синонімом терміна *письмо* в ширшому значенні є орфографія.

Письмо – це система умовних лінійних (графічних) знаків для передачі тих чи інших елементів мови. Сама мова є знаковою системою відносно дійсності, а письмо – це знакова система відносно звукової мови (отже, письмо – це знаки знаків).

Середньовічна українська книжна писемність користувалася різними типами письма. Еволюція графіки письма проходила від уставу до півуставу, а потім до скоропису.

Устав – тип письма, для якого характерним є чіткий рисунок кожної букви, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній; букви строго прямі, симетричні, майже однакової висоти й ширини, розташовані на однаковій відстані одна від одної; скорочене написання канонічних релігійних слів позначалося надрядковим знаком – титлою; проміжків між словами не було; з розділових знаків уживалися крапка, три крапки, проставлені трикутником, та чотири крапки, розміщені ромбиком. У ХІ–ХІV ст. устав був основним типом книжного письма. Проте устав раннього періоду (ХІ–ХІІ ст.) відрізняється від уставу пізнішого часу (ХІІІ–ХІV ст.). Для визначення особливостей графіки

уставного письма вживаються терміни – *ранній устав*, для якого властиві переважно форми літер, що наближаються до квадрата, висота і середня ширина яких близькі за розміром, та *пізній устав*, накреслення якого вже не мають такої графічної канонічності, його ще називають *руським уставом*. У другій половині XVI ст. в західноукраїнських (волинських) скрипторіях був напрацьований і поширений так званий *новий український устав*, для якого характерним є графічна виразність, декоративність і пропорційність, а також використання великих чітко виписаних літер: широкі варіанти літер ритмічно чергуються з вузькими; контрастне співвідношення між потовщеними і тонкими частинами літер є яскраво вираженим. У шрифті поєднана давня манера письма з новішою, в декорі відчувається південнослов'янський вплив [Чепіга 1992, с. 9].

Півустав – тип більш прискореного, в порівнянні з уставом, письма, для якого характерними є порушення геометричного принципу – простіші накреслення букв, які дещо звужуються й зменшуються, лінії стають похилими й викривленими, заокруглення не є правильними дугами, проміжки між буквами стають неоднаковими; зростає кількість скорочень і надрядкових знаків; з'являється кома, крапка з комою, двокрапка, змінюються функції крапки; між словами, хоча й непослідовно, робляться проміжки. *Ранній півустав* поширюється в українських кодексах із XIV ст., а з кінця цього століття він був замінений *півуставом південнослов'янського типу*. На українських землях був поширений півустав двох типів: перший – близький до почерків молдавського півустанову, що характеризується манірністю письма, графічно букви ніби звиті; другий, простий та чіткий, часто маленького розміру, був характерним як для українських, так і для білоруських рукописів. Наприкінці XVI ст. поряд із півуставом книги починають писати й *скорописом*, для якого «властиве заокруглення букв і безперервність письма, а спрощеність написання одних елементів поєднується з ускладненням інших: букви стають ширшими, розгонистішими й гачкуватими, окремі частини їх непропорційні й виходять далеко за рядок тощо» [Панашенко 1972, с. 90].

*Другий південнослов'янський вплив,
другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*

У староукраїнський період книжна писемність відчувала сильний вплив південнослов'янської книжної писемності та орфографії. Тому

потрібно більш детально зупинитися на розгляді термінів *другий південнослов'янський вплив* та *другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*, уточнивши, що взагалі вважати південнослов'янським впливом у графіко-орфографічних системах східнослов'янської, безпосередньо староукраїнської, книжної писемності.

Терміном «*другий південнослов'янський вплив*» прийнято називати поширення традицій тирновської школи книжності та норм Євфиміївської реформи на східнослов'янських землях. Сам термін був уведений до наукової термінології на початку ХХ ст. О. Соболевським, який, як зауважував Д. Лихачов, досить чітко підсумував явища в орфографії та літературній мові, які пов'язані з цим впливом [Соболевский 1903, с. 3–4]. Вони об'єднують такі тенденції: 1. Прагнення відокремити книжну мову від народної; 2. Встановити більш-менш стійкі правила правопису; 3. Наблизити мову до первісної церковнослов'янської, «очистивши» її від пізніших народних елементів; 4. Усунути з орфографії місцеві руські особливості; 5. Наблизити мову й орфографію до грецької [Лихачов 1958, с. 6]. І. Ягич також дивився на цей вплив як на повернення до архаїзації на основі грецької традиції [Ягич 1889, с. 152].

Переважає більшість східнослов'янських учених вважає, що східнослов'янська писемність, відчуваючи вплив південнослов'янської культури з кінця XIV ст., засвоює південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графічні та орфографічні, переважно фонетико-орфографічні, норми [Князевская 1980, с. 291; Огієнко 1930, с. 121; Плющ 1971, с. 151].

Л. Жуковська, яка тривалий час вивчала це питання, наголошувала, що під *впливом* «розуміємо таку графіко-орфографічну практику, коли при переписуванні давньоруського оригіналу руський писар приймає прийоми та закони південнослов'янської писемності, які відбивають фонетичні закономірності південнослов'янських мов /мови/ (але штучно переносить їх у свій текст – Л. Г.). Зрозуміло, про вплив можна говорити тоді, коли в тому чи іншому рукопису відбиття південнослов'янської фонетики проведено більш або менш послідовно, а не поодинокими прикладами, які могли залишитися від протографа. Тільки у випадках, коли іншомовний (у нашому випадку, – південнослов'янський) оригінал стає еталоном для переписувача (в нашому випадку, – для російського переписувача), і цей еталон набуває більш або менш загального визнання, можна говорити про вплив. Що сто-

сується випадків поодинокого використання південнослов'янського оригіналу, при якому писець, переписуючи зміст пам'ятки, вилучає з неї несумісні з його графіко-орфографічними уявленнями написання, але робить це не завжди дбайливо, такі випадки, на наш погляд, не є відображенням впливу» [Жуковская 1982 II, с. 134–135]. Учена заперечувала значення відповідного явища для пізньосередньовічної російської писемності, наголошуючи в останній праці з цієї теми «Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XV – 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия "второе южнославянское влияние)» на тому, що російська орфографія була хронологічно замінена грецизованим та архаїзованим письмом [Жуковская 1987, с. 167].

Американський славіст Д. Ворт також вважає, що термін «другий південнослов'янський вплив» невірний: «лінгвокультурні явища даного періоду в історії російської літературної мови слід вважати за походженням не стільки іншомовними (південнослов'янськими), скільки автохтонними (архаїзуючими або псевдокласичними)» [Worth 1983].

На нашу думку, цей термін уособлює загальнокультурний афонський та південнослов'янський вплив на східнослов'янську, зокрема на староукраїнську, культуру. Те явище, що його звичайно кваліфікують як другий південнослов'янський вплив у східнослов'янській орфографії, сполучає в собі результати орфографічних реформ: «святогорської» (афонської), середньоболгарської та сербської. Перша з названих реформ вплинула на другу, а друга – на третю.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. нами було запропоновано вживати більш точне термінологічне визначення – «*другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив*» [Гнатенко 1997, с. 6–7]. Даний термін є багатоаспектним, оскільки йдеться як про засвоєння певних елементів правил, напрацьованих на Афоні, в Болгарії та Сербії протягом XIV – першої половини XV ст., що переважно базувалися на грецькій та старослов'янській традиціях, так і про запозичення накреслень окремих букв.

Отже, основний тематичний термінологічний апарат представлений за визначеннями інших учених, які автор вважав прийнятими для себе, та запропонованими власними термінами й уточненнями вже існуючих термінологічних понять, що має сприяти унормуванню подачі палеографічно-орфографічного матеріалу при дослідженні кириличної рукописної книги.

Висновки

Представлена методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів положень і методів, що сприятиме проведенню атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги й дослідженню її графіко-орфографічної системи.

Розроблено методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку та методи дослідження східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги, визначення яких стало результатом багаторічної роботи автора з археографічного, палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й описування середньовічних кириличних писемних пам'яток.

Використано широкий комплекс принципів та методів – як загальноісторичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кириличної рукописної книги має відбуватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма в поєднанні із запропонованим нами принципом *графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях*, яке відбувається на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у системах голосних, приголосних, при передачі йота за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Пропонується разом з основним палеографічним методом використовувати два нові методи дослідження:

1. *Метод «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами)* у дублетних опозиціях, передбачає встановлення часу та місця написання рукописів за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків.

2. *Метод кодифікації в палеографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях*, передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак

у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо) та їхнє комплексне використання при атрибуції рукописів.

Палеографічно-орфографічна методика ґрунтується на спостереженні за зовнішніми ознаками письма при змінах орфограм, які відбуваються на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях за правилами еволюції або «революційним» шляхом, і передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності.

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно відбувається через графічне узгодження букв, буквених та діакритичних знаків. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях.

Наголошено на важливості для палеографічної атрибуції встановлення комплексу орфограм з атрибуційними ознаками. До нього мають бути включені орфограми, що можуть виступати в подвійній функції: атрибуційні – неатрибуційні, які набувають або втрачають атрибуційні ознаки в залежності від їхнього використання в староукраїнській книжній писемності певного часу: I. Традиційні (давньоукраїнські) орфограми, які використовувалися або не використовувалися староукраїнським узусом послідовно, вилучалися або знову вводилися до писемної системи. II. Архаїчні орфограми, які раніше були традиційними, але з часом функціонально вилучалися з узусу і в деяких рукописах наявні лише зрідка і є, переважно, механічно перенесеними з протографа. III. Інноваційні орфограми, які або були введені під іншомовним (зокрема південнослов'янським) правописним впливом, чи були напрацьовані вже власною староукраїнською писемною практикою і в певному хронологічному періоді були засвоєні писемним узусом або перестали вживатися та були замінені іншими орфограмами. Відсутність конкретної орфограми в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

Обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який відбувається, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть), чи недовготривалого часу (десятиліття, чверті або третини століття).

Розроблена загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій є універсальною, вона може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їхня формула.

Запропоновані для використання формули буквених дублетних опозицій на рівні графічного буквеного узгодження мають сприяти в проведенні атрибуції книжного рукописного кодексу або протографа (протографів), на основі якого (яких) він був створений чи скопійований.

Оскільки в сучасних наукових славістичних студіях немає загальноприйнятого наукового визначення для більшості термінів і понять, то автор користується тими визначеннями й уточненнями, які вважає прийнятними для свого дослідження. Така практика подання термінологічних визначень з їх узагальненням і власним прийняттям, або з особистим підходом, який часто обумовлений власне предметом дослідження, є поширеною в науці.

В Україністиці ця проблема стоїть гостро, особливо відносно термінологічного апарату, що використовується при вивченні української рукописної книги. Так, немає однозначного визначення поняття *українська рукописна книга*. Виходячи із тематики нашої роботи, складовою провідною ознакою національної приналежності книги є мова. Іншими атрибуційними ознаками національної приналежності книги виступають типи письма, графіка та орфографія; певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часові написання рукописів; записи щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників та власників та інші, які сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг.

Представлена власна позиція автора щодо ряду загальноприйнятих у східнослов'янській славістиці термінів, зокрема щодо вживання *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність* замість *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів обумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (XIV–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

Запропоновано введення до наукового обігу нових термінів та термінологічних понять: палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження, атрибуційні орфограми, атрибуційні фонетично необумовлені орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

Основні терміни та поняття структуровані й представлені у номінальних блоках і мають певне методологічне навантаження, що сприяє унормуванню подання палеографічно-орфографічного матеріалу при дослідженні української кириличної рукописної книги.

**АТРИБУЦІЙНІ ОРФОГРАМИ
УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ
КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII ст.**

**3.1. Українська кирилична книжна писемність
у слов'янському середньовічному історико-культурному
та реформаційно-правописному контексті**

Староукраїнська книжна кирилична писемність розвивалася в загальнослов'янському історико-культурному процесі, спираючись на попередні здобутки писемності періоду Київської Русі та на старослов'янську, південнослов'янську писемність, впливи якої відчувала впродовж століть.

Після приєднання Київської Русі до слов'янської християнської спільноти внаслідок офіційного прийняття християнства 988 р. на культурному розвитку Русі став позначатися т. зв. перший південнослов'янський вплив. Так, із книг, привезених зі слов'янського Півдня і написаних старослов'янською мовою, було запозичено для писемності загальні старослов'янські графіко-орфографічні норми [Станівський 1983, с. 28–40]. Цей вплив був безпосередньо пов'язаний із діяльністю в Болгарії першовчителів слов'ян Костянтина (Кирила) Філософа та Мефодія, єпископа Моравського – творців старослов'янського письма та їх учнів, завдяки яким у слов'янських країнах поширився т. зв. Правопис «костянтинів», який відбивав загальнослов'янські потреби. Запозичення кирило-мефодіївської орфографії, яка особливо позначилася на давньоукраїнській писемності до кінця XI ст. [Німчук 1982, с. 27–28] – початку XII ст. [Осипов 1990, с. 21], сприяло виробленню

свідомого ставлення до норм письма і розуміння необхідності їх усталення. У зв'язку з тим, що правописна система старослов'янської мови багато в чому не відповідала живій давньоукраїнській мовній системі, це призвело до поступових змін старої графіко-орфографічної системи та усталення в кінці XI ст. давньоукраїнського узусу.

У писемності Київської Русі паралельно розвивалися дві літературні мови – книжна та ділова. Досліджуючи правопис давніх пам'яток, О. Князевська зауважувала, що на початковому етапі «графіко-орфографічні норми писців пам'яток традиційного змісту (канонічних – Л.Г.) за своєю суттю не були відмінні від норм пам'яток ділової писемності» [Князевская 1964, с. 66]. З XII ст. в книжній писемності Київської Русі починають вироблятися власні графіко-орфографічні особливості, якими характеризуються тогочасні рукописні кодекси. Вироблення й закріплення нової орфографічної системи відбувається до середини XIII ст. Із падінням Київської Русі почали вироблятися нові східнослов'янські редакції книжного письменства – українська, білоруська, російська, тобто спостерігається поступове усталення власних писемних особливостей середньовічної української, білоруської та російської книжності.

Упродовж XII–XIII ст. на етнічних українських землях відбулися значні й важливі історичні та культурні зміни. «Є підстави вважати, – наголошує Г. Півторак, – що вже на кінець XII ст. українська народність ... в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську, яка зберегла за собою традиційну назву *Русь*, і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*» [Півторак 2014, с. 86].

Розпад держави Київська Русь, спричинений процесом феодалної роздробленості другої половини XII – першої половини XIII ст., поступово призвів до утворення на етнічних українських землях удільних князівств – Київського, Чернігівського, Переяславського, Володимир-Волинського, Галицького. Від 1223 р. почалися набіги на Русь монгольських орд, які поступово завоювали її землі. Наприкінці 1240 р. був захоплений стольний град Київ, після падіння якого одна з найбільших і наймогутніших країн середньовічної Європи перестала існувати як держава, більшість її території підпала під васальну залежність. Тільки Галицько-Волинське князівство не зазнало повного розгрому, і переважно саме там підтримувалася безперервність писемної традиції. Удільні князівства, послаблені постійними набігами військ Золотої

Орди та міжусобними чварами, потрапили під тривалу експансію сусідніх держав. Так, Литва поступово захопила Східну Волинь, Чернігівсько-Сіверську, Київську, Переяславську землі й Поділля; Польща – Галицьку землю й Західну Волинь; Молдавія – Буковину. У середині XIV ст. більша частина південно-західних земель опинилася у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства, які згодом, унаслідок Кревської унії (1385 р.), об'єдналися в Річ Посполиту. Більш сприятливі обставини для культурного розвитку склалися на українських землях, захоплених Великим Литовським князівством, яке здійснювало незалежну від Польщі політику і народ якого не мав власної писемності, тому на державному рівні діловодство проводилося давньоукраїнською (давньоруською) мовою. Таким чином, у політичному та культурному житті конфедерації та в спілкуванні з сусідніми країнами використовувалися культурні здобутки колишньої Київської Русі. Цим підтримувався і стимулювався розвиток української писемності, її жанрів і стилів, оскільки українські князівства мали певну незалежність у складі Великого князівства Литовського.

Незважаючи на складні історичні обставини, писемні традиції Київської Русі зберігалися на всіх українських землях – занепадаючи, гальмуючись і відроджуючись. До кінця XIII ст. Київ продовжував відігравати значну роль, оскільки, як за археологічними даними доводить Г. Івакін, стольний град трагічного 1240 р. не був повністю знищений, не відбулося зміни населення або культури. «Історичний розвиток міста, – констатує дослідник, – не був надовго перерваний, а продовжував розвиватись на ґрунті давньоруських традицій, але в нових історичних умовах» [Івакін 1996, с. 250]. У Києві продовжувала існувати Київська митрополія і активно діяли митрополити [Любашенко 2010]. При митрополічій кафедрі працював і скрипторій, писці якого використовували писемну практику Київської Русі.

Київське князівство разом з іншими потрапило під юрисдикцію Великого князівства Литовського, керівництво якого було поміркованим стосовно завойованих народів, що дало можливість продовжувати київські писемні традиції давньої Русі. Тож у XIV ст. київська школа письма залишалася провідною в східнослов'янській писемності, в ній навчалися писці для нових монастирів Московської держави. Саме тому

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги за типом письма і художнім оформленням рукописи московських скрипторіїв та інших земель Московії, писці яких навчалися уже безпосередньо у московських писців, так подібні до київських.

Східнослов'янська книжна писемність XIV ст., успадкувавши здобутки писемної практики Київської Русі, традиційно послуговувалася орфограмами давньоукраїнської редакції церковнослов'янської мови, що базувалася на книжній старослов'янській основі. З кінця XIII ст. починає формуватися правописна система церковнослов'янської мови нових східнослов'янських редакцій: української, білоруської та російської книжності. «До середини XIV ст. встановлюються, – наголошував В. Щепкін, – більш-менш послідовні графіко-орфографічні норми» [Щепкін 1920, с. 106]. У книжному письменстві XIII–XIV ст. поступово відбулася руйнація давнього правописного узусу Київської Русі й почали вироблятися українські, білоруські та російські орфограми, але цей процес був затриманий укінці XIV – на початку XV ст. (а на деяких російських територіях – від пізнішого часу) т. зв. другим південнослов'янським впливом.

З XIII ст. відбувається поступова заміна типу письма старшого уставу молодшим уставом, який трансформувався в XIV ст. у т. зв. руський півустав, який із XV ст. був замінений південнослов'янським півуставом.

Орфографічні норми давньоукраїнської писемно-літературної мови та давньоукраїнської редакції старослов'янської мови на перших порах стали правописними нормами староукраїнського періоду. У староукраїнському письменстві давньоукраїнський узус поступово починає зазнавати змін, викликаних його невідповідністю в багатьох випадках правописної системи XI–XIII ст. фонетичній і морфологічній системам мови української народності. На початку XIV ст. книжники послуговувалися давньоукраїнським узусом, який склався на кінець XII ст. й закріпився протягом XIII ст. У цей час побутували такі основні узусні особливості у вживанні букв на позначення голосних та приголосних звуків як:

1) буква **А** вживалася на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих (після шиплячих у XI–XII ст. іноді стоїть **А**): *архиЄпископа, образомъ, чадъ,*

18) до старослов'янського сполучення **ШТ** ← **tj, kt** вживалася **Ч**: *прачюрѣтом, ѿвѣчати, прощень*, проте багато випадків написання **Щ** на місці **Ч**: *на полоуноць, хоцьо, тысація*;

19) букви **С, З** вживалися переважно в числовому значенні; буквою **Ф** передавався звук **Ф** іншомовного походження, зрідка – **θ**: *иОсифоу, матѳеа, тимѳеа*; букви **θ, Ψ** писалися часто в період першого південнослов'янського впливу, після його завершення вони трапляються зрідка: *матѳеа, ѷшломь, ѷшамь* та ін.

З XIV ст. поступово починають складатися й закріплюватися графічні та правописні узусні норми, які відтворюють особливості української мови. Однак цей процес, із зупинками та частковими змінами, продовжувався тільки в діловій писемності. У конфесійних пам'ятках він не отримав подальшого розвитку, його затримав іншомовний правописний вплив. Починаючи з кінця XIV до початку XV ст. в староукраїнській конфесійній, а частково і в діловій писемності вироблення узусу відбувається у змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської.

Правописний узус, що ґрунтувався на давньоукраїнській книжній орфографічній традиції з останньої чверті XIV ст., починає зазнавати змін. Ці зміни пов'язані із реформаторським культурно-освітнім рухом XIV ст., започаткованим на Афоні й поширеним у православних країнах на Балканах. У XIV ст. пожвавлюються культурні взаємозв'язки слов'янських народів, збільшується кількість паломників зі східної Слов'янщини до Константинополя та Афона, де діяли книжні скрипторії, в яких здійснювався перегляд релігійних текстів, що сприяло поширенню виправлених канонічних текстів. У зв'язку з тодішнім містично-аскетичним рухом, введенням більш суворого єрусалимського церковного уставу зі значними змінами службового типікона, в середині XIV ст. на Афоні відбувався системний перегляд грецького біблійного тексту та літургійних книг, що призвело до ревізії та реформи грецького правопису на базі античної традиції [Мошин 1973, с. 66].

Під грецьким впливом у слов'янських монастирях Афона було проведено виправлення канонічних книг за давніми зразками, що спричинило вироблення нової системи правопису, в якому, з одного боку, канонізовано попередній розвиток XIII–XIV ст., а з іншого – відновлено вживання грецьких букв (**ξ, ψ, φ, ν**) та введено грецьку систему

просодичних знаків. Унаслідок цього «в середині XIV ст. на Балканах складається новий святогорський правопис із новою системою розділових знаків і просодичними надрядковими знаками. Цей процес завершився в Болгарії реформою патріарха Євфимія, а в Сербії – правописом так званої ресавської школи» [Там же, с. 44]. Питання вироблення святогорського (афонського) правопису і його впливу на болгарську й сербську писемність детально висвітлено в працях В. Мошина [Мошин 1963 II; 1973].

Для південних слов'ян XIV ст. було часом розвитку й реформації культури та писемності, викликаних тісними зв'язками з освітніми центрами Афона, а також їх занепадом наприкінці століття, спричиненим завоюванням балканських країн турками. Культурно-освітнє піднесення на Балканах було зумовлене впливом Афона на тогочасну болгарську писемність та безпосередньо пов'язане з діяльністю засновників болгарської філологічно-реформаторської школи – преподобного Феодосія Тирновського та болгарського патріарха Євфимія Тирновського [Мошин 1963 I, с. 93].

Спочатку на чолі реформаційного руху в Болгарії стояв патріарх Феодосій Тирновський, який навчався книжній справі на Афоні в старця Іоанна, болгарського книжника, який працював у Великій лаврі Св. Афанасія на Святій горі [Динєков 1974, с. 19; Русев 1974, с. 32]. Діяльність Феодосія Тирновського проходила в Килифарійському монастирі біля Тирнова, який під його керівництвом став освітньо-релігійним центром для південних та східних слов'ян. У ньому було розпочато справу з виправлення релігійних текстів, повернення до канонічності тексту й письма, яку Феодосій здійснював у руслі релігійно-філософського вчення – ісихазму (для світогляду ісихастів, як і для багатьох богословів епохи Середньовіччя, пізнання – це передача світу засобами мови; слово й суть сприймаються як нероздільні. Звідси фанатично загострена увага до зовнішньої форми слів та їх значень, до правильності мови, графіки, орфографії) [Филкова 1991, с. 142]. Здійснювалися нові переклади Святого Письма з грецької мови, з уніфікацією мови викладу відповідно до давніх текстів; унормувалися графіка й орфографія. У Феодосія Тирновського навчалися книжній справі Євфимій, майбутній патріарх Тирновський, видатний перекладач Діонісій, Роміл Відинський, Григорій Доброписець, майбутній митрополит Всія Русі Кипріан та ін. [Павлова 1979, с. 52].

Євфимій Тирновський, здобувши початкову освіту в цьому книжному центрі, деякий час продовжував працювати помічником Феодосія, потім навчався в найпрославленіших болгарських та грецьких книжників у Царграді й на Афоні. Перебуваючи на Афоні у Великій лаврі Св. Афанасія, Євфимій знайшов учнів книжника Іоанна, який на початку XIV ст. в цьому монастирі розпочав роботу зі звіряння та виправлення деяких конфесійних тактів і засвоїв основні принципи «виправлення книг». Повернувшись до Болгарії, Євфимій відкрив 1371 р. школу в монастирі Св. Трійці в місті Тирново, яка згодом стала вищою богословською школою і водночас – книжним центром. У ній він здійснив справу великого значення – встановлення єдиної літературної мови, виправлення церковних книг, створення нових оригінальних творів. У 1375 р. Євфимій був призначений Тирновським патріархом (1375–1395). Того ж року за наказом болгарського царя Івана Шишмана ним була проведена на державному рівні орфографічна реформа болгарської писемності [Щепкин 1967, с. 117]. Цей «великий художник слов'янських письмен», як називали його сучасники [Соболевский 1908 с. 78], здійснив орфографічну реформу на основі "святогорського" (афонського) правопису та правописної традиції середньоболгарських текстів, регламентувавши новий "святогорський" правопис. Протягом десяти років під керівництвом Євфимія тирновські книжники звіряли тексти основних християнських конфесійних книг (Євангелія, Апостола, Псалтиря та ін.) з грецькими, редагуючи їх. Вони створювали нові оригінальні служби, робили деякі зміни в церковному співі, ритуалі, в іконографічному мистецтві. За цей період сподвижники створили зібрання із 400 житій, слів, проповідей, оповідань, повчань, опрацювали легенди. Сам Євфимій переклав із грецької мови багато конфесійних текстів, написав значну кількість житій, похвальних слів, послань, служб, молитов. Він безпосередньо відредагував багато книжок*. Після завоювання Болгарії турками й падіння Тирнова в 1393 р. Євфимій був засланий у Бачковський монастир, де створив культурний центр і навчав

---

* Про діяльність Тирновської книжної школи написано чимало праць, детальніше див.: збірник «Търновска книжовна школа 1371–1971» [Търн. лн. шк. 1974] (В. Велчев, с. 242–255; Є. Георгиев, с. 61–78; архим. Горазд, с. 469–476; П. Динеков, с. 15–26; Н. Драгова, с. 113–125; С. Кожухаров, с. 277–309; П. Русев, с. 27–38 та ін.) та монографічну студію П. Русева [Русев 1983].

учнів справі Тирновської школи до своєї смерті в 1395 р. Після смерті Євфимія його учень Андроник продовжив навчання учнів.

Водночас із болгарським процес релігійно-культурного піднесення проходив у Сербії. У середині XIV ст. в сербських книжних центрах також відбувається перегляд і виправлення книг. Наприкінці XIV – на початку XV ст. головним захисником і розповсюджувачем Євфиміївської реформи стає Костянтин Костенецький, болгарин за походженням, філолог, який після завоювання Болгарії турками переїхав до двору сербського деспота Стефана Лазаревича, де перебував з 1389 р. до 1427 р. Він працював у книжному центрі в Ресавському монастирі, що був значним культурним осередком. Костянтин Костенецький був вихований на традиціях Тирновської книжної школи [Куев 1977]. Реформаторські ідеї болгарського патріарха Євфимія сербський грама-тист перейняв від його безпосереднього учня Андроника (Андрія), який навчав учнів у Бачковському монастирі*. Костенецький називав свого вчителя Андроника досконалим знавцем болгарської мови та правопису, людиною, яка добре обізнана з літературними та філософськими ідеями Євфимія Тирновського [Петков 1974, с. 533].

У Сербії на основі правописної практики сербських писців (правопису сербської рашської школи) та орфографічної системи патріарха Євфимія створюється «ресавська» правописна школа. Система ресавського правописання поступово формувалася з другої половини XIV ст., її основна особливість – це відсутність юсів. У науці ресавськими називаються тексти з орфографією Костянтина Костенецького, які в XV ст. писалися переважно в сербському монастирі Манасія на річці Ресаві. Ресавські рукописи славилися в Сербії як найбільш справні, й обізнані люди в цій країні наполегливо розшукували їх навіть в XVII ст. [Соболевский 1907 с. 98].

У XIV ст. з Сербією був пов'язаний також історико-культурний розвиток Македонії. До складу Сербії вона увійшла на початку цього століття, а наприкінці – потрапила під турецьке панування. На початку XIV ст. на македонські землі прийшло сербське духовенство, яке склало єпископат і вищий прошарок чернецтва в македонських монастирях. Протягом століття македонська писемність залежала від політики сербської Церкви, яка впроваджувала розвиток книжкової справи за сербською традицією.

---

* Про життя та діяльність Андроника див. [Пандурски 1974].

Євфимій Тирновський та його послідовники прагнули дати такі виправлені тексти, які були б спільними для всіх слов'ян [Сырку 1898, с. 561–562].

Точно й лаконічно розкрив загальний зміст Євфиміївської реформи Є. Георгієв: 1) встановлення постійного азбучного складу, до якого включено всі відомі літери (навіть такі, що втратили звукове значення і виходили з ужитку), а також нові накреслення букв спеціального значення; 2) наближення правопису й мови до правопису та мови пам'яток першого періоду старослов'янської писемності; 3) наближення графіки й правопису до грецької графіки й правопису та орієнтація на грецький літературно-мовний узус [Харалампієв 1979, с. 23].

Найголовніші принципи, які лягли в основу Євфиміївської реформи, – це свідоме намагання наблизити правопис і мову до кирило-мефодіївських зразків і слідування за грецьким письмом і грецькою мовою. Ці два головні принципи трактуються як консервативні: вважається, що збереження першого привело до затримання розвитку книжної мови, до узаконення архаїчних форм, що не відповідали тогочасному станові мови, до створення штучної книжної мови, а другого – до створення штучних форм, непридатних болгарській мові.

Більшість болгарських учених схиляється до оцінки цієї реформи (незважаючи на її консервативні тенденції) як прогресивного явища, визначаючи її основним аспектом «встановлення правописної та мовної єдності» (характеристика реформи подана у праці А. Давидова [Давидов 1986]).

Текст графіко-орфографічної реформи староболгарської писемності Євфимія Тирновського не зберігся. Про її зміст можемо судити за: 1) правописом творів, написаних самим Євфимієм (наприклад, Служебник, відомий нині як Євфиміїв служебник, що вміщує літургію Йана Золотоустого, який, імовірно, написаний на Афоні [Нихоритис 1990, с. 23]), а також за списками, зробленими з них (наприклад, опублікованими Є. Калужняцьким [Kałuźniacki 1896]);

2) болгарськими (їх ще називають тирновськими) рукописами середини XIV ст., правопис яких Євфимій узяв за основу при упорядкуванні середньоболгарської орфографії;

3) середньоболгарськими пам'ятками з ознаками правописної реформи патріарха Євфимія, які (ознаки) з'являються з кінця XIV ст. і відчу-

ваються до середини XVII ст. [Лавров 1904, с. 37]. Середньоболгарські книжки XV–XVII ст. з Євфиміївською орфографією (ті, що до нас дійшли, майже всі написані в монастирях Афона);

4) граматичним твором Костянтина Костенецького «Сказаніє изыавленно о писмене(х)», початку XV ст. (Основні правописні питання філологічного трактату Костянтина Костенецького досліджені К. Куєвим та Г. Пенковим [Куєв 1986]);

5) сербськими рукописами "ресавської" редакції;

6) правописом творів Кипріяна та Григорія Цамблака;

7) молдавськими та румунськими писемними джерелами (у Молдавію болгарський правопис був перенесений повністю з носовими [Лавров 1904, с. 64]). Конфесійні друковані книги (Євангелія, Псалтирі), видані в румунських землях у XV–XVII ст., здебільшого наслідують Євфиміївську орфографію [Соболевский 1908, с. 78].

Основними особливостями орфографічної реформи Євфимія Тирновського щодо вживання букв в орфограмах, які систематизовані дослідниками на основі південно- та східнослов'янських джерел, а також за дослідженнями з цієї проблеми, зокрема, є:

1) відсутність йотації **А** – використання **А** замість етимологічного **Ѧ**: *боазніѡ, достоанію, своа*;

2) написання **А** на початку слів, після голосних та приголосних: *азыкъ, приать, зѣмла*;

3) вживання **Ѣ** на місці етимологічного **А** (встановлюється правило писати **Ѣ** на місці **Ѧ** після м'яких приголосних **Л'**, **Р'**, **Н'** у родовому відмінку однини іменників чоловічого роду колишньої **jo**-основи, в називному відмінку однини іменників жіночого роду колишньої **ja**-основи, як і в дієсловах на **-ати**): *царѣ, конѣ, зѣмлѣ, боурѣ, наставлѣти*;

4) вживання широкіє **Є** в значенні **је** на початку слів та після голосних, а також після м'яких приголосних **К'**, **Л'**, **Н'**: *єдинь, веселіє, волє, понєже*; в інших позиціях у слові пишеться **Ѣ** вужька: *же, зѣмлѣ, издалече*;

5) написання **Ѣ** за етимологією: *дѣло, пѣши, тѣло*;

6) вживання графеми **Ѣ** замість **Ѣ**: *быти, слышашѣ, промысла*;

7) написання **І** (**і**) перед голосними: *іоаннь, веселіє, тѣчѣж*;

8) в іншомовних словах **И** пишеться через **І** (**і**) на початку слів та між приголосними: *ізраилю, рахіль, тріновѣ*;

9) у питомих (слов'янських) словах на початку слів, між приголосними

та в кінці слів пишеться **И**: *идеже, пица, моци*;

10) використання букви **Ѡ** або **О** широкої в префіксах, на початку слів, між приголосними при позначенні множини або збірності: *Ѡ, Ѡзари, Очищеніє, роуды, горы, даровь*;

11) вживання **О** очної та подвійної **ОО** на позначення множини: *Очи, воовца*;

12) написання диграфа **ОУ** на позначення звука **У** на початку слів, після голосних та рідше – приголосних: *оубо, їоудеѠмь, наказоуж*;

13) більш-менш послідовне вживання лігатурного **Ѣ** замість **ОУ** чи **У** в середині та кінці слів, а також іноді – на початку слів: *слѢженіє, херѢвѢмскомѢ, ѠѢѢ, ѢченикѢ*;

14) упорядковане використання юсів: а) **ѢЖ**, **ѢА** передаються через **Ж**, **А**; при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінюється юсом маленьким (**ЖА**): *вѢрѢащжа, мѢмѠ шеѢщжа, Оставшжа*; б) **Ж** вживається уже не як носовий звук, а тільки паралельно з **ОУ** та **Ю** на позначення звука **У** та його йотації (на початку слова **Ж** пишеться замість староболгарського **ѢА**: *жзыкъ – азыкъ* [Мирчев 1978, с. 62]: *Обржчивь, славж, изреѢннож*; в) **А** пишеться на початку слів, після голосних, а також після парних м'яких приголосних та **Ч**: *азь, нжждѢа, постѢла* [Князевская 1980, с. 286]; г) буква **А** вживається після **Л'**, **Н'**, **Р'** на місці **ѢЖ**: *любла* зам. *любльж*, *глагола* зам. *глю*, *пѢстына* та ін.; д) вживання на місці йотованих носових (**ѢЖ** і **ѢА**), незалежно від позиції у слові, букв **Ж** і **А**: *жже, жѢлажцимь, написажѢе; азыкь, приать, бѢра*;

15) буква **Ѳ** ставиться переважно в грецьких словах на позначення **И** (**И**) між приголосними та – **В** між голосними: *ассѲрѢѠм, кѲрь, мѲро, євлогѢе, єѲѢлѢе, єѲѢѢха*;

16) знову вводиться епентичний **Л**, який виник із **ј**, але перестав уживатися в староболгарській орфографії (старосл. *любльж*, до Євфимія часто – *люба*). Слова без **Л**, як *ослабень*, Євфимій вилучив із вживання і залишив тільки слова з **Л**: *непоколѢблемь, землѢ, прославляжѢть*;

17) буква **Ѣ** (сѢло) вживається в значенні аффрикати **ДЗ**: *сѢѢзда, мноѢмь, полси*;

18) використання букв **Ѣ**, **Ѳ**, **Ѡ** переважає у грецьких словах: *алеѢандра, ѲѠм, євѢїміа*;

19) у грецьких словах пишеться **ГГ** замість **НГ**: агґлы, єваґглысть, архаґґль;

20) регламентується різне вживання **Ъ** і **Ь**: **Ъ** пишеться у прийменниках, префіксах та коренях слів; **Ь** – у закінченнях: *вьводащи, объёмщюу, свѣтъ*;

21) групи **РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ**, незалежно від їх походження, передаються через **РЪ, ЛЪ**: дръжати, пръсть, вльна, слъза, дръжава;

22) використання паєрика на місці колишніх слабких редукованих, у нових групах приголосних та групах приголосних, які не мали раніше слабких редукованих: *с' вечера, д'щи, к'рестиса, моучен'цы*.

Реформа правопису, яку здійснив патріарх Євфимій, зауважує В. Мошин, «не є повним нововведенням і не може бути віднесена тільки до Болгарії. За чверть століття до повернення Євфимія з Греції в Болгарію і до початку його діяльності в справі виправлення церковних книг і в болгарських, і в сербських рукописах простежується прагнення до реформи орфографії у напрямі наближення її до грецької» [Мошин 1973, с. 96]. Цей процес відбувався упродовж XIV ст. у Візантії, Болгарії, Сербії та Румунії, а мислитель-неоплатонік, письменник і реформатор мови Євфимій Тирновський узагальнив його [Велчев 1974, с. 254].

Костянтин Костенецький на початку XV ст. здійснив правописну реформу сербської писемності. Для цього вчений створив граматичний трактат «Сказаніє изьявлєннє о писмене^X», який став важливим етапом у сербській граматичній культурі. Часом його написання вчені вважають перші десятиліття XV ст., зокрема В. Мошин припускає, що він був написаний після 1405 р., а К. Куєв відносить час його написання до 1418 р. [Мошин 1973, с. 69; Куєв 1950, с. 27].

Орієнтуючись на правила, що їх виробив Євфимій Тирновський, додаючи сербські правописні особливості, К. Костенецький намагався сприяти виробленню в Сербії сталих правописних норм, вказавши на віддаленість тодішніх сербських текстів від давньої вишуканої південнослов'янської книжної мовної традиції.

У праці «Сказаніє изьявлєннє о писмене^X» вчений указує на такі вади сербського правопису стосовно орфографічної реформи Євфимія Тирновського:

1) відсутні букви **θ, И, Ъ**;

2) неправильно вживаються 12 букв: **Є, S, з, И, Ī, ž, О, Ѡ, Ю, Ј, Ψ, Ъ**;

- 3) неправильно вживаються граматичні форми (ці помилки автор вважає одними з головних, але висвітленню їх приділяє небагато місця, його увага переважно сконцентрована на правописі);
- 4) помилково і недостатньо використовуються деякі розділові знаки;
- 5) наявна дезорієнтація у вживанні акцентів;
- 6) неправильно вживаються діакритичні знаки, що приводить до перекручення слів і невірною розуміння тексту.

Далі автор подає правила на вживання букв – **Ю, Ъ, І, И, Ы, Ѡ, О** широкої, **Ѡ** вузької, **Ю, ОУ, Ж, А, Ъ, Ь, V, Ѡ, Ѣ, S, Ѣ**; діакритичних знаків – оксії, варії, кендеми, периспомени; знаків осуду, захоплення; титли тощо; пунктуаційних знаків*.

Костянтин Костенецький увів до сербського правопису грецьку систему надрядкових знаків, яка в кінці XIV ст. була узаконена і розповсюджена в південнослов'янському письменстві Євфимієм Тирновським. Учений закріпив такі акценти:

- 1) оксія (´), стоїть над голосною, а іноді і над приголосною: *ε´смь, с´нѣ*, має владний характер (звук, над яким стоїть оксія, треба вимовляти без притиску);
- 2) варія (`), ставиться в кінці слова, має розповідний характер (звук, над яким стоїть варія, треба вимовляти важко);
- 3) периспомена (˘), показує, що наголос падає на середній склад.

У граматиці вчений подає ще такі надрядкових знаки як:

- 1) осуд (ˆ);
- 2) захоплення (ˆ). Костенецький зауважує, що в грецьких і тирновських текстах є виносні знаки подиву, але він вибрав саме цей;
- 3) дасія (ˆ). Цей знак почав часто вживатися з кінця XIV ст. Автор поставив його на початку і в середині слова;
- 4) титли (скорочення). На думку вченого, титли введені з початку Пилатового часу – від Пилатового надпису на Хресті Христовім. Титли першопочатково позначали скорочення власних імен, а також числа. У XIV–XV ст. вони широко розповсюдилися і на слова нерелігійні. Вчений уважав це недопустимим і рекомендував обмежити вживання титл до таких слів: бѣ, гѣ, цѣ, слѣца, мѣць, цѣца, члѣкъ, цѣство, бѣа та ін.

---

* Про основні правописні питання граматичного трактату К. Костенецького див. [Куев 1986; Ягич 1885–1895, с. 383, 426–431, 461–462; 1889, с. 152–153, 554–581].

До буквених титл Костянтин Костенецький уводить Д у таких словах: *влДка, влДца, млДнци* та інші. Цікаво, що букву Д у цих випадках не покриває відповідний знак. Ця риса була введена до сербської орфографії самим Костенецьким, а не за грецьким зразком [Ягич 1885–1895, с. 426–427].

К. Костенецький, наголошує Є. Калужняцький, дав досить достовірні відомості про реформу, проведену Євфимієм Тирновським [Kažužniacki 1901, с. XXX]. У результаті застосування болгарської правописної реформи в Сербії відбулися зміни сербської орфографії, до неї було внесено болгарські риси [Лавров 1904, с. 66].

Наприкінці XIV ст. староукраїнська культура була долучена до загальноєвропейського реформаційного руху, який із середини XIV ст. поширювався з Афона та Балкан. На українських землях став позначатися т. зв. другий південнослов'янський вплив, що зумовило в релігійному богослужбовому письменстві повернення до канонічності тексту та виправлення орфографії, спричинене безпосередньо книжною реформою, проведеною в Болгарії Тирновським патріархом Євфимієм і продовженою у Сербії Костянтином Костенецьким.

На східнослов'янських землях традиції Афонської школи та реформи Євфимія Тирновського культивувалися в останній чверті XIV ст. болгариним, учнем і послідовником Євфимія митрополитом Київським і Литовським Кипріяном (1375–1390). Кипріян Цамблак приїхав до Києва в 1374 р., вів також боротьбу за митрополичу кафедру в Москві, яку й зайняв у 1390 р. й очолював до самої смерті 1406 р. У ті часи на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, поширювалася духовна влада митрополитів, які, перебуваючи в Москві, продовжували вживати титул «митрополит Київський і всієї Русі» [Довідн. з іст. України 2001, с. 300–301].

В Україні другий південнослов'янський вплив був зумовлений рядом політичних, культурних та релігійних чинників.

З кінця XIV ст. у зв'язку із завоюванням Балкан турками в Україні з'являються болгарські та сербські емігранти, які приносять із собою й свою культуру. В XV ст. південнослов'янський вплив уже посилюється в усіх галузях духовного життя. Завдяки південнослов'янській книжній культурі українська література збагатилася новими сюжетами й жанрами. Болгарські та сербські книги старанно переписувалися, багато книг було привезено з Константинополя і з православних монастирів Афона.

Релігійно-реформаторський рух, започаткований на Афоні й поширений на Балканах, знайшов підґрунтя в культурно-релігійному житті України, безпосередньо він був пов'язаний із виправленням канонічної літератури. Українські церковні діячі також уболівали за чистоту церковнослов'янської мови, вважаючи, що відхилення від її канонів шкодить правильному розумінню християнських істин, перекручує їх. Виправлення церковних книг, зазначає Л. Шакур, сприяло уніфікації тексту Святого Письма, бо при переписуванні протягом віків вони малопомалу відходили від свого першопочаткового канону, особливо з боку мови, в якій поступово накопичувалися місцеві риси [Шакур 1963, с. 142].

Починаючи з XV ст. і в наступному XVI ст. в Україні поширювалися нові редакції перекладів Тетраєвангелія, Апостола, Псалтиря, Службових Міней, Книги "Пісня пісень", Слів Григорія Богослова, Ліствиці Івана Ліствичника, Пандектів Никона Чорногорця, Синайського Патерика, значна кількість житій, твори гімнографічної літератури та ін. Набувають розповсюдження переклади раніше невідомих творів Василя Великого, Ісаака Сиріна, Григорія Синаїта, Григорія Палами, Симеона Нового Богослова, Івана Золотоустого та ін.

Одночасно з цими творами в Україні поширилися закріпилися й принципи реформи Євфимія Тирновського. Південнослов'янські орфограми залучалися до книжної писемності з кінця XIV ст. і особливо в XV–XVI ст., коли відбувався інтенсивний процес виправлення богослужбових книг. Безпосередньо зміни відбуваються у графіці, орфографії, стилі (поширюється стиль "плетіння слів").

Південнослов'янський вплив приніс на українські землі південнослов'янський півустав і південнослов'янську (точніше – середньоболгарську) орфографію.

У XV ст. старший півустав змінюється молодшим півуставом південнослов'янського типу. Особливості південнослов'янського півустава та його вплив на східнослов'янську, зокрема староукраїнську, графіку висвітлено в палеографічних студіях Є. Карського та О. Соболевського [Карский 1928, с. 171–174, 181–210; Соболевский 1908, с. 48, 53–58]. На почерках рукописів того часу відбивається і вплив грецького мінускульного письма [Сперанский 1932].

З'являються нові накреслення букв **а, е, и, в, ж, з, к, т, ч, ъ, њ**; поновлюється літера **ж**; розширюється вживання букв **Ψ** (замість **пс**), **ѣ**

(замість **кс**), **ы** (замість **ты**), **оу** (замість **у**), **Ѡ, ѡ**; поширюється відсутність йотації **а**; **ѣ, ѥ** пишуться після плавних та ін.

У цей період отримує розвиток пунктуація, з'являється кома в тому значенні, в якому вона вживається і тепер, змінюються функції крапки, крапки з комою та двокрапки.

Відбувається зміна орнаментального оформлення рукописів. Манускрипти, написані молодшим півуставом, оздоблені геометричним та рослинним орнаментом; у заголовках назв книг, статей з'являється в'язь та ін.*

У першій половині XV ст. на українських та білоруських землях правосписна реформа стимулювалася великим любителем книжної справи, болгариним за походженням, митрополитом Київським Григорієм Цамблаком ([1364] – †1420) (племінником Кипріяна, спочатку митрополита Київського і Литовського, згодом – митрополита Київського і всієї Русі), який впроваджував принципи Євфиміївської реформи. Григорій Цамблак навчався у Євфимія Тирновського в Студійському монастирі у Візантії, де й перейняв релігійно-філософське вчення ісихастів, згодом продовжував освіту на Афоні. До Болгарії він повернувся перед навалою турків, а після захоплення Тирнова 17 липня 1393 р. залишив країну і декілька років проживав у Царгороді, де займав поважні церковні посади. У 1401–1403 рр. був проповідником у Молдавії, в 1402–1406, 1409 рр. – ігуменом Дечанського монастиря в Сербії, де написав декілька оригінальних творів. Імовірно, тоді він познайомився з реформатором сербської писемності Костянтином Костенецьким і його поглядами. Діяльність Григорія Цамблака в Сербії також сприяла становленню орфографічних норм реформи патріарха Євфимія [Павлова 1979, с. 61]. Він також жив у Москві, а після смерті свого дядька Кипріяна переїхав в Україну і став митрополитом Київським і Литовським, із місцезнаходженням у Вільні (1415–1419 рр.)**.

Григорій Цамблак написав чимало творів, які є цінним джерелом для дослідження реформаційної справи Євфимія Тирновського, зокрема: "Похвальне слово Євфимію", "Похвальне слово Кип-

---

* Про художнє оформлення староукраїнських рукописних книг див. [Запаско 1960; 1995].

** Детальніше про життя та діяльність Григорія Цамблака див. [Маринкович 1974; Русев 1968; Яцимирский 1904].

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги "ріану", "Житіє Стефана Дечанського", "Мучення Йона Нового", "Служба Йоні Новому Беліградському", "Служба Стефану Дечанському", "Служба Петру Тирновському", "Служба митрополиту Кипріану"*.

Діючи в Україні, Григорій Цамблак творчо переніс і розвинув євфиміївську правописну й книжну реформу. Популяризації євфиміївського правопису в Україні сприяв також вже згадуваний граматичний трактат Костянтина Костенецького, який був відомий східнослов'янським книжникам у XV ст.

Поширенню та закріпленню на декілька віків (XV–XVI ст.) другого південнослов'янського впливу в усіх сферах духовного життя українців сприяла також політична ситуація – боротьба з польським експансіонізмом за збереження православ'я. Протягом XV–XVI ст., коли більшість українських земель потрапила під владу Литви та Польщі і їхнє населення зазнало не тільки національного та соціального, а й релігійного гноблення, просвітницькі кирило-мефодіївські ідеї і традиції стали набувати нового звучання і ролі в ідеологічній боротьбі українського народу [Сохань 1995, с. 10].

Прийняття південнослов'янського правопису сприяло залученню українських земель до загального слов'янського культурного та релігійного християнсько-православного процесу. Однак південнослов'янська орфографія не могла й не була в точній відповідності перенесена до правопису староукраїнських пам'яток, який ґрунтувався на давньоукраїнській традиції. Це говорить про високий рівень свідомості й освіченості українських писарів тих часів, про їх розуміння, що новомодні орфограми є штучними для українського правопису. І тому на староукраїнському ґрунті південнослов'янський правопис зазнав значної трансформації.

Відбиття південнослов'янських графіко-орфографічних норм у староукраїнському письменстві безпосередньо відчувається саме в конфесійних пам'ятках. На них південнослов'янський вплив поширюється поступово, починаючи з кінця XIV ст. У XV ст. він більше відчувається на пам'ятках, створених за південнослов'янськими зразками, на пам'ятках, протографами яких були кодекси, складені на книжних

---

* Про дослідження творів Григорія Цамблака див. [Ангелов 1958; Данчев 1974; Русев 1971].

традиціях Київської Русі, цей вплив відбивається мало й вибірково. З початку XVI ст. він поступово посилюється і набуває розвитку, а в середині та другій половині XVI ст. – значно поширюється. У кінці XVI – на початку XVII ст. вплив південнослов'янської орфографії згасає, але окремі його орфограми, які усталилися в староукраїнських конфесійних пам'ятках (наприклад, написання **Ѣ** перед голосними), закріплюються в тогочасних церковнослов'янських граматиках і частково функціонують донині.

У староукраїнському книжному письменстві становлення графіко-орфографічних норм відбувалося на основі взаємодії двох правописних систем – давньоруської та південнослов'янської. Цей процес взаємодії двох правописних систем А. Кримський називав «лінією погодження» [Кримський 1929, с. 176]. Українське письменство починає засвоювати нові графіко-орфографічні норми. «Цей південнослов'янський вплив, – зауважував І. Огієнко, – був у нас так би мовити добою церковнослов'янського ренесансу, що помітно затримало нормальний розвій нашої літературної мови. Правда, він скоро минув, залишившись ще надовго в царині графіки та орфографії, а розвій літературної мови скоро пішов зовсім іншим темпом і іншим шляхом» [Огієнко 1930, с. 121].

Релігійно-реформаторський та культурно-освітній рух, започаткований на Афоні й поширений на Балканах, який знайшов ґрунт також у культурно-релігійному житті східних слов'ян і безпосередньо в Україні, сприяв кодифікації південно- та східнослов'янської книжної писемності та її графіко-орфографічних систем.

У староукраїнській конфесійній писемності відбувався свідомий процес унормування графіко-орфографічного узусу, що сприяло виробленню наприкінці XVI – на початку XVII ст. системи правопису, яка складалася з орфограм давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх (староукраїнських), напрацьованих у XIV–XV ст. і закріплених у XVI ст.

Правописна практика, вироблена староукраїнською орфографією конфесійних пам'яток (рукописних та друкованих) до кінця XVI – початку XVII ст., була частково закріплена в посібнику Л. Зизанія «Грамматика словенска» (1596) та кодифікована у фундаментальній праці М. Смотрицького «Грамматіки Славенскаї правилное Сѣнтаґма» (1619) [Зизаній 1596; Смотрицький 1619].

Українські граматисти XVI–XVII ст., наголошує В. Німчук, виходячи з життєвих потреб нормалізації східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови, вводили до своїх посібників окремі розділи з правопису, спираючися на здобутки вітчизняної фонетико-орфографічної практики [Німчук 1985, с. 33].

Л. Зизаній у 1596 р. уперше в східнослов'янській граматичній практиці подає розділи «Орфографїа» та «Канони орфографїи», а М. Смотрицький у 1619 р. вміщує «ѡвѣщєніа» та «Правила орфографїи», присвячені викладові основних правил щодо фонетики, акцентології та розділових знаків. Через орфографію автори описували фонетичну систему словенороської мови. Зауважимо, що М. Смотрицький не ототожнює букву й звук, хоч чіткого розрізнення звуків і літер у нього немає, як і в інших лінгвістів того часу. Учений кваліфікує окремі літери як варіанти інших, наприклад, **ОУ** як варіант **У**, **С** – **З**, **Ѧ** – **А** та ін. [Німчук 1982 I, с. 11–12].

У граматиках значна увага приділена правилам вживання букв, безпосередньо при передачі голосних звуків. Оскільки саме на цьому аспекті даної проблеми базується наше палеографічне дослідження, укажемо на деякі правила [Гнатенко 1996 I], які еволюціонували в писемному узусі й вченими були закріплені або вилучені з правопису.

Використовуючи напрацьовану писемною практикою традицію у вживанні букв на позначення звуків **А** та **А** йотованого, Л. Зизаній повністю правила їх правопису не подає, лише зазначає у «Канонах орфографїи», що **А** пишеться за традицією, а також подає правило коли **А** може писатися на місці **Ѧ** після голосних в однині та множині (въ³жада тебе діа моа), закріплюючи цим деякі риси т.зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в передачі **А** йотованого без йотації, тобто через **А**. Учений також говорить що буква **Ѧ** на початку слова не ставиться, а пишеться в середині та кінці, в множині.

Остаточне закріплення вживання букв **Ѧ** і **Ѧ** було здійснено тільки М. Смотрицьким в "ѡвѣщєніахъ", вказавши на те, що це різні літери: **Ѧ** має писатися на початку слів, а **Ѧ** – в середині й кінці.

Л. Зизанієм подається таке правило на вживання букв на позначення звуків **Е** та **Е** йотованого: «ѡ полагається въ средѣ реченїа, или на конци реченїа иако, безаконїе. Полагаєт же ѡ нѣкогда и само

кромѣ съгласны^х яко, поѣщи е, и в началѣ реченїа вмѣсто **Є**, може^т писатиса. Великое же **Є**, в началѣ и на ко^{нц}и реченїа полагае^тса. яко, Єдинородны^ъ, Єстество, Єгда, оумноженїЄ, спасенїЄ» [Німчук 1982 I, арк. 85–85 зв.].

М. Смотрицьким було закріплено таке правило: буква **Є** широка передає **Е** йотований на початку слів; **є** вузька позначає **Е** йотований після голосних та **Е** задньорядний після приголосних. Учений також увів вживання **Є** широкої та **є** вузької в ролі покажчика множини та однини (*той творє^ѣ, тѣх^ъ творє^цѣ*). Ним також було остаточно вилучено зі староукраїнської азбуки букву **Ю**, яка спорадично зустрічалася ще в конфесійних пам'ятках.

У граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького не було вироблено чіткого правила для передачі середньопереднього звука **И**, як і попередньою практикою староукраїнського конфесійного письменства. Л. Зизаній виділяє **Ы** як дифтонг, проте усвідомлює його диграфом, М. Смотрицький, тільки зауважує, що **Ы** на початку слів не ставиться.

В обох граmatiках було кодифіковано сполучення **ГИ, КИ, ХИ**, правопис яких з **И** поступово усталився в староукраїнських пам'ятках. М. Смотрицький ще обумовив, що в окремих відмінкових формах іменників з основою на задньоязиковий слід писати **ГИ, КИ, ХИ**, а не традиційні **ГЫ, КЫ, ХЫ** [Павловец 1985, с. 8]. У третьому правилі орфографії учений також звертає увагу на те, що необхідно правильно писати флексії при відмінюванні і дієвідмінюванні слів, зокрема не вживати **Ы** замість **И**.

Граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького закріпили орфографічний узус староукраїнських писемних пам'яток, що склався у вживанні букв на позначення звука **І**: **Ї** ставиться на початку власних назв іншомовного походження, переважно грецьких, та перед голосними і **Й**, а буква **И** – на початку слів та після приголосних.

До орфографічного узусу, що склався, Л. Зизаній у канонах орфографії додає ще правило на вживання в кінці слів **Ї** замість **И** відмінкових формах іменників. М. Смотрицький в «двѣцїснїахъ» вводить деякі правила, які не були вироблені писемною практикою: 1) писати перед голосними **И** замість **Ї** у формі родового відмінка однини прикметників жіночого роду, для відокремлення від інших відмінків (бл҃га); 2) не вживати **Ї** в префіксі **при-** (приє^млю).

Кодифіковане в граматиках «написання І перед голосними закріплює другий південнослов'янський вплив» [Німчук 1985, с. 87].

Граматики також вказують на вживання букви **Ѣ** у всіх складах.

У граматичних працях учені по-різному підійшли до вживання букви **Ѣ** (іжиці) для передачі звука **І** – **Л**. Зизаній приводить її в азбуці, проте правило її використання не подає, а М. Смотрицький цю букву рекомендує писати в словах грецького походження, ставлячи над нею дві крапки (вакінюѣ). Він також звертає увагу й на те, що буква **Ѣ** в конфесійних писемних пам'ятках використовується не завжди, а тільки іноді.

Л. Зизаній подає таке правило на вживання букв **Ѡ**, **ѡ** вузької: «**ѡ** и **Ѡ**, Полагаю^тса и в началѣ и въ средѣ, и на конѣци, вначалѣ оубо **ѡ**. како, онаго, обра^з, и прочаа. А **Ѡ**, такѡжде, како, **Ѡ** про^длогъ, и **Ѡ**/ чре^з **Ѡ** великое пише^тса, такѡ же обра^з обли^чни^к, и про^ча. Въ средѣ же **Ѡ** полагае^тса токѡ въ множестве^нно^м числѣ, и въ иже множество значащи^х. инде же, **ѡ**. како, чл^кѡ^м, богѡмъ, правед^нникѡ^м, грѣшникѡ^м, и прочаа. На конѣци же пише^тса, **ѡ** оубо въ имени, обаче же въ средне^м, **Ѡ** же, въ нарѣчїи. како, достойно, достойно. правед^но, правед^но. любез^но, любез^но, изра^дно, и^зра^дно, и прочаа» [Німчук 1982 I, арк. 86–86 зв.].

Виходячи з правила Зизанія, видно, що вчений не зовсім слідував традиції конфесійних пам'яток, що склалася у вживанні широких і вузьких варіантів букв на позначення звука **О**. За правописним узусом широкий варіант, переважно **Ѡ**, пишеться на початку слів та після голосних, а також при відокремленні граматичних форм; вузький – після приголосних. Учений припускає й вживання **ѡ** вузької на початку слів.

М. Смотрицький пішов за правилами, зафіксованими Л. Зизанієм, вірогідно, вважаючи їх загальноприйнятими і не потребуючими пояснень. В «двѣцѣніахъ» граматичній праці він тільки звертає увагу читача на вживання букв **Ѡ** та **ѡ** вузької в граматичних категоріях. Також указує на те, що **Ѡ** використовується в лігатурі **ѠѠ**.

У правописі конфесійних пам'яток XVI – першої чверті XVII ст. поширені під т.зв. другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом вживання **Ѣ** в префіксах, у середині слів, **Ѣ** – у кінці слів та написання **Ѣ**, **Ѣ** на місці **О**, **Є**. У граматиках 1596 р. та 1619 р.

вони не були кодифіковані, а рекомендовано, зокрема, в кінці слів **Ъ** вживати на позначення твердості приголосного, **Ь** – на позначення м'якості, і не вживати **Ъ** на позначення звука **О**.

Щодо передачі буквами звука **У** та **У** йотованого, то Л. Зизаній не подає правило, а тільки зазначає, що **У** пишеться в середині слів, а також у кінці слів для розмежування граматичних форм. Сам же вчений у граматиці вживає букви при передачі звука **У** так: **ОУ** – на початку слів та після голосних, іноді в кінці слів; **Ѹ** – після приголосних у середині та кінці слів; **У** – в кінці слів у давальному відмінку.

М. Смотрицький рекомендує на початку слів писати **ОУ**, а після приголосних у середині та кінці слів – **Ѹ** і **У**. Не подаючи правила на вживання **Ѹ** та **У** в однакових позиціях, сам учений послідовно після приголосних у середині та кінці слів пише **Ѹ**, а **У** – тільки тоді, коли в слові вже вжита **Ѹ** (*ѸмѸдраю, оустѸпую*).

Для позначення звука **У** йотованого граматики кодифікують букву **Ю**, усуваючи архаїчну літеру **Ж**.

Ще відмітимо, що М. Смотрицький закріпив використання літери **Й**, урегулював вживання дублетних букв на позначення приголосних звуків, наприклад, із **З** – **С**, букву залишив тільки для позначення числа «6». Також учений подав правила щодо правопису великої й малої літери, розділових знаків; у правилах орфоєпії узаконив, як церковнослов'янську, одну фонетичну особливість української мови – твердість приголосних перед **И** та **Е**; розглядав орфографічну просодію – місце різних типів наголосів.... [Німчук 1982 I, арк. 126, 13].

У граматиці М. Смотрицького отримав кодифікацію правописний узус, який був вироблений староукраїнською орфографічною практикою конфесійних пам'яток, рукописних та друкованих, на кінець XVI – початок XVII ст. Проведена вченим кодифікація правопису мала значний вплив протягом декількох століть на правопис білоруської, російської, а також південнослов'янської книжної писемності.

Отже, українська кирилична книжна писемність, розвиваючись в слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформаційно-правописному контексті, була залучена до європейських процесів Реформації та Відродження. Вона пройшла шлях від свідомого творчого використання кодифікованих правописних норм реформ пів-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги деннослов'янської книжної писемності до напрацювання і закріплення в «Грамматики Славенския правилное Свнтагма» Мелетія Смотрицького 1619 р. кодифікованих орфографічних норм, якими послуговувалася ще протягом декількох століть.

3.2. Букви в орфографічній системі уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.: функціонування та атрибуційні ознаки

Орфографічна система староукраїнської рукописної книжної писемності напрацьовувалася століттями і мала свої особливості в різні хронологічні періоди, для яких були характерні певні узусні орфограми. Становлення правописної системи староукраїнських книжних пам'яток, писаних уставом та півуставом, відбувалося у взаємодії давньоукраїнської й південнослов'янської правописних систем та вироблення новітнього староукраїнського орфографічного узусу. Книжна орфографічна традиція, що склалася в давньоукраїнській писемності до кінця XIII ст., продовжувалася в староукраїнський період. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. книжники користувалися графіко-орфографічною системою періоду Київської Русі, яка ґрунтувалась на старослов'янській традиції та правилах, вироблених давньоукраїнською книжною писемністю. З другої чверті XIV ст. поступово починають напрацьовуватися новітні правописні норми, які відбивають особливості української мови, але цей процес був затриманий у кінці XIV ст. другим південнослов'янським правописним впливом. З останньої чверті XIV ст. українське книжне письмо починає засвоювати нові південнослов'янські, зокрема середньоболгарські, графіко-орфографічні, переважно фонетико-орфографічні норми, з часом напрацьовуючи і власні орфограми. Давньоукраїнські традиційні орфограми, закріплені писемною практикою, продовжували використовуватися, зазнаючи певної трансформації або замінюючись південнослов'янськими орфограмами, які поступово засвоювалися узусом як інновації або як повернення до давньої книжної традиції.

Староукраїнська графіко-орфографічна узусна система рукописної книжної писемності складається із різних систем: голосних, приго-

лосних, буквених знаків, скорочень та діакритичної системи. В роботі увага зосереджена на розвиткові основних орфограм на фонетичному та позафонетичному рівнях (тобто на палеографічно-орфографічному рівні) системи голосних, приголосних, у передачі йота та вживанні буквених знаків **Ъ**, **Ь** і паєрика в різні хронологічні періоди, починаючи з розгляду для конкретної групи орфограм із загальних узусних норм, що склалися в книжній писемності до кінця давньоукраїнського періоду. Розглядатиметься вживання букв, буквених знаків і паєрика та їх функціональне навантаження у графіко-орфографічній системі на фонетико-орфографічному та палеографічно-орфографічному рівнях за місцем та позицією розміщення у слові й рядку. При розгляді основних орфограм більша увага приділяється їхнім атрибуційним ознакам. У прикладах кінець рядків позначається похилою рисою, написання з відхиленням від узусу подаються через тире.

3.2.1. Букви системи голосних

Становлення староукраїнського книжного узусу системи голосних є складною проблемою, яка пов'язана з тим, що в книжній писемності при передачі голосних звуків традиційно використовувалися дублетні букви, вживання яких мало певні функціональні особливості в різні хронологічні періоди.

3.2.1.1. Букви **А**, **Ѧ** (ІѦ), **Ѧ**,

Ъ, **Ѣ** вузька, **ѣ**

на позначення звука **А та його йотації**

У кінці давньоукраїнського періоду звук **А** передавався буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**, а також буквою **Ѧ** – після м'яких приголосних; йотація звука **А** позначалася буквою **Ѧ**, яка вживалася на початку слів та після голосних. У давніх пам'ятках (XI ст.) трапляється також буква **Ѧ**, рідше – **Ѧ**, паралельно з **Ѧ**. У пам'ятках XI–XII ст., на яких ще позначався перший південно-слов'янський вплив, поширене вживання **Ѧ** на початку слів та після голосних, **Ѧ** – після м'яких приголосних.

3.2.1.1.1. Букви А, Ѧ (ІА), А

Буква А. На початку слів та після твердих приголосних у староукраїнських книжних рукописних пам'ятках традиційно пишеться буква **А**: *азь* 3зв., *възврататса* 11зв., *знаємь* 11 (ПК 1397); *аг^лла* 18, *блѣженнаго* 3, *адамь* 85зв. (Зл. 1462); *аврамоу* 6, *гласо^м* 13зв., *дары* 17 (БС 1575); *аминь* 274, *зара³* 272, *цѣлованїа* 305 (ЄУ 1604).

Після шиплячих та **Ц** за давньоукраїнською традицією переважно пишеться буква **А** до XV ст.: *градоуша*, *приаша*, *чадомь*; *ѡ ѡцѣ* 16 (ЄГ 1266–1301); *градоущаго*, *чада* 16, *быша* 128а (ЄПан. 1317); *оуповаша*; *ѡ лица* 26 (ПО 1395), проте в ЄПол. 1307 переважає **А**: *проглашаюцимь* 26а; *нарицаєтса* 23г, *ѡвцямь* 23г, *двца* 26б, *ѡцѣ* 26в. Від XV ст. ця узусна норма поступово починає порушуватися введенням у цих позиціях букви **А**, але в більшості досліджуваних рукописних книгах традиційні написання зберігаються до кінця XVI ст.: *ѡвѣща* 38б, *изъведоша* 70б; *при царьствѣ* 38а (Пр. 1456); *чадо* 1зв., *оуводящаго* 1зв.; *прорицаниа* 110зв. (ЧМ 1489); *скрижали*, *оучаше* 1 (М 1500); *скрыжали* 1, *дшѣ* 2, *пища* 107, *нача^лничє* 131 – *оучаше* 1; *зръцало* 2 (МСЗ 1563); *зачало* 94 – *начаша* 116, 164, *въпѣжщаго* 94; *Оцѣ* 37 (Єв. 1581); *ѡбычаа* 1, *начаша* 95, *прѣведоша* – *запрѣтиша*, *юноша* 43, *просвѣчатиса* 1; *лица* 3 (Єв. 1583); *дшѣ* 24, *бывша* 159 – *быша* 256, *посѣкающаго* 1; *слѣца* 277 (М 1590–1591); *чада* 47, *пре^ллежащее*, *исповѣдающа* 124; *мчница* 1 (Пр. 1599–1600); *бєзначалное* 1, *клѣцями* 29; *ср^лца* 1 (М 1602). Більш живиною з XV ст. стає буква **А** після шиплячих: *просвѣщаєт*, *родишаса*, *чада* – *чадомь* (Єв. апр. 1422), та після **Ц**, під впливом живомовної м'якості вимови **Ц**. Такі написання більш поширені в другій половині XV ст.: *притча* 132 – *пр^лтча* 168зв., *рѣша* 2, *просиша* – *просиша* 2, *видѣша* – *видѣша* 3, *быша* 1, *приаша* 1зв.; *слѣпца* 62, *м^лнца* – *м^лнца* 269 (Єв. апр. 1477); *чада* 112, *радоцями* 113зв. – *алчацѣа* 114, *хоща* 123зв.; *нарицаємѣи* 113, *кѡнща* 113 (ЄМ 80–90 XV). Наявні вони і в XVI ст.: *начаша* 170, *бєзъчадєнь* – *бєзчадєнь* 9, *предаша* 9; *Овѣца* 307зв. – *Овца* 308 (Єв. 20–40 XVI), а в писемній практиці кінця XVI – початку XVII ст. набувають ще більшого поширення: *рекшаго* 15зв. – *прогнаша* 4, *величанїємь* – *притча* 1, *мєча* 16, *быша* 17, *пострадавшаго* – *не рекоша* 143; *агньца* 4 (Ст. 1577); *нача^л* 65, *идоша* 36, *ѡвѣщавь* 36 –

исходаща 21; *п'тица* 20зв. (Єв. 1600); *изврѣгоша* 4зв., *животвораща* 2 – *молчати* 145 (К 1615).

Після голосних буква **А** починає вживатися на позначення йотованого звука **А** під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. Середньоболгарська норма – відсутність йотації **А**, зауважував І. Огієнко, це «жива діалектологічна болгарська ознака, яка, звичайно, була мертвою для інших слов'янських народів» [Огієнко 1927 І, с. 22]. В українських книжних пам'ятках написання з відсутністю йотації починають фіксуватися з XV ст.: *вечнаа*, *ѡ марїа* 1 (Єв. тл. 1434), набувають значного поширення з середини цього століття: *хотѣнїа* 4, *исходащаа* 45, *прихож'аахж* 229 (ЄК серед. XV); *днєвннѡ* 111зв., *набоацїймса* 113зв., *ѡбрадованнаа* 112 (ЄМ 80–90 XV), і переважно в пам'ятках, переписаних з південнослов'янських. У пам'ятках XV ст., переписаних з давньоукраїнських, написання без йотації трапляються лише одинично: *бѣїа* 297, *дрюггѡ* 297 (Пр. 80 XV); *даацѣ* 35, *нѡѣннѡ* 110зв. (ЧМ 1489); *приали* 213зв. (Ізм. XV/XVI). З кінця XV – початку XVI ст. українські скрипторії починають більше користуватися цією орфограмою: *прѣзираа*, *самослав'наа*, *оученїа* 1 (М 1500); *всакаа*, *ѡ созданїа* 2486 (Єв. уч. 1514); *аѡонасїа* 362зв., *безаконїа* 31, *ѡвфїмїа* 349зв. (Єв. 20–40 XVI). Від середини XVI ст. написання з відсутністю йотації набуває поступового закріплення в узусі, поруч із написанням з **А**: *архимандритїа* 4, *благословенїа* 5, *діаконѣ* 2 (ПКП 1553–1554); *бж'тѣвнаа* 2, *дѣхновенїа* 18, *сказанїа* 14 (М св. 1570–1572). У цей час у вказаній орфограмі починає використовуватися і графема, схожа накресленням до сучасної букви **Я**, наприклад, в ЄП 1556–1561, АР 1568. З останньої чверті XVI ст. написання з відсутністю йотації узусно закріплюються, хоча ще значно поширено й використання в цій орфограмі букви **А**: *повѣдаах* 1, *до сконьчанїа* 64, *оутврѣж'енїа* 99 (Єв. 1583); *црѣтвїа* 27, *ѡв'лїа* 93, *на змїа* 178 (Єв. 1594); *ан'тиѡхїанїѣ* 1, *дѣанїа* 1, *сѣмртннѡ* 7зв. (Ап. 1600); *антїѡхїа* 348зв., *бжѣствєннѡ* 138, *правовѣрїа* 5зв. (К 1615).

Сполучення АА. Правило вживання **АА** в займенниках, прикметниках, дієсловах у середині та в кінці слів в староукраїнському книжному правописі поширюється під впливом середньоболгарської орфографії, поряд із **Аѡ**. Форми на **АА** були штучними для україн-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги ської писемності. У кодексах XIV ст. такі форми трапляються рідко і переважно є перенесеними з протографа. Так, у *ПК 1397* наявні поодинокі написання з **АА**: *въбиваше, глѣаше* 137, *клеветаше* 68зв. (*ПК 1397*). Свідомо використовуються такі написання в книжних пам'ятках тільки з XV ст.: *дхвѣа, таковаа* 1 (Єв. тл. 1434), але більш поширеними вони є тільки наприкінці цього століття, переважно в кодексах, в яких другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив проявився майже повною мірою: *алчацаа, богатацааса* 114, *обрадованаа* 112зв. (ЄМ 80–90 XV). З кінця XV до початку XVI ст. таких написань стає більше: *бж^стъвнаа* 1 (М 1500), а з середини століття форма **АА** вже є загальноживаною: *агльскаа* 97зв., *въкжшаа* 32, *любимаа* 88зв. (ПКП 1553–1554); *обычаа* 10зв., *продающаа* 115 (Єв. 1570); *котораа* 360зв., *нѣш'наа* 275, *прекраснаа* 297 (ЄУ 1604).

Букви А, Ѧ. Використання в книжних пам'ятках під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу написання **А** йотованого без йотації призвело до порушення сформованої давньоукраїнської традиції у вживанні букв **А** і **Ѧ**, за якою **А** писали після м'якої приголосної, а **Ѧ** – на початку слова та після голосної [Жуковская 1982 III, с. 49]. У староукраїнських пам'ятках до кінця XIV ст. йотація передавалася досить послідовно через **Ѧ**. Під впливом середньо-болгарської орфографії буква **А** починає вживатися іноді на початку слів і поширено – після голосних.

На початку слів узусно вживано написання з **Ѧ**, але писці спорадично вживають і **А**, переважно з кінця XV ст.: *яко* 16 (ЄПан. 1317); *яростю* 73зв., одинично – *азыѣци* 30в (ЄЛ тр. чв. XIV); *яростю*, *яко* 26 (ПО 1395); *яко* 1а (Єв. апр. 1422); *яко* 12, *ажє* 91 (ЄК серед. XV); *явленіѣ* 3, *ни яды* 51 (Єв. апр. 1477); *въ языцѣх* 1 2зв., *яатробж* 6, *явиса* 56зв. (МСЗ 1563); *языки* 348зв., *яростно* 219зв., *яснѣ* 4 – *азыци* 219 (К 1615).

У позиції після голосних буква **Ѧ** майже послідовно вживається тільки до останньої чверті XIV ст.: *дерьжащия, книжныа* 16 (ПАЧ 1307); *приаша, моужьскыа* 16 (ЄПан. 1317); *яростю, приатень* 73зв., та одинично – *оубогаа* 1156 (ЄЛ тр. чв. XIV). З кінця століття набувають спорадичного вживання і написання з **А**: *освѣтиша молонья твоя* 105 – *бѣна* 57зв. (*ПК 1397*), проте традиційні написання є узусно вживаними до середини XV ст.: *своа, не приаша* 16 (Єв. апр. 1422); *въ*

дѣяній^ѣ, *приати* 1 (Єв. тл. 1434). Від середини XV ст. писці, які надавали пріоритет південнослов'янському правопису, вже широко використовують новітню орфограму: *нощїа* 103, *имѣа* 124 (ЄК серед. XV). З кінця XV ст. ці написання в староукраїнській книжній писемності набувають щораз більшого узусного поширення: *захарїа* 112, *не знаа* 113, *своєа* 113зв. – *своєа* 112зв. (ЄМ 80–90 XV). Деякі кодекси ще дотримуються традиційних написань: *имѣа* 2зв., *стояти* 3, *краснаа* 208зв. – *меданаа* 170зв. (ЧМ 1489); *бжїа* 12, *житїа* 316зв., *дчєнїа* 2зв. – *ЄV̄лїа* 2зв. (у даному слові іжиця має давнє накреслення γ) (Ізм. XV/XVI). Від початку XVI ст. кодекси красномовно засвідчують, що південнослов'янська норма вживання після голосних **А** вже була засвоєна староукраїнським узусом, хоча спорадично трапляється в цій позиції і **Ѡ** [Гнатенко 1996, с. 41]: *боудоуцаа* 153зв., *различнаа* 14, *оустроа* 154 – *оустроа* 16 (Єв. уч. XV/XVI); *въсвоаси* 5зв., *дѣавѣще* 16, *поасо*^М 18 – *поасомь* 6зв. (ПКП 1553–1554); *стоати* 1зв., *акаа* 24, *покоа* 248 (Єв. уч. 1588); *анѣдрєа* 5зв., *повѣдаа* 1, *сїа* 6 (Ап 1600); *блѣочѣтнїа* 116, *поржчааса* 33зв., *оуоставленїа* 7зв. – *бгѣоавленнї*^М 138 (К 1615). У правописі деяких досліджених пам'яток загальноновживаними є написання з **Ѡ** після голосних за давньоукраїнською традицією, написання з **А** є лише спорадичними: *величина* 3, *общаа* 3зв., *сианьми* – *житїа* 2 (М 1600).

Після м'яких приголосних у XIV–XVI ст. переважно пишеться за давньоукраїнською традицією буква **А**, проте з кінця XIV ст. спостерігається й вживання **Ѡ** за середньоболгарським правописом: *творашаа* 138, *црѣа* 137 – *црѣа* 2 (ПК 1397); *проклала* 86а, *затворати* 1076, *ходащїи* 46, *молацїю* – *молащаса* 30 (ЧМ 1489); *болащємоу* 4, *видаше* 313зв., *клатвы* 15зв., *міа* 314 (Ізм. XV/XVI); *црѣа* 1, *молащєса* 5, *боларе* 86 (ПКП 1553–1554). Від кінця XVI – початку XVII ст. в цій позиції остаточно закріплюється буква **А**: *земла*, *окаменатѣса* 86зв., *прославляюцѣ* 85зв. (ТЦ 1608).

Буквосполучення ІА. У староукраїнських кодексах наявне й написання буквосполучення **ІА** на місці **Ѡ**. З приводу походження цього написання в староукраїнських та білоруських писемних пам'ятках існує декілька різних думок. Є. Карський це написання пояснював впливом польської орфографії [Карский 1955, с. 70], а М. Каринський уважав

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

використання цієї графічної сполуки другим південнослов'янським впливом [Каринский 1925, с. 7]. До його думки приєднується й дослідник старобілоруської орфографічної системи О. Булика, який відзначає, що «міркування М. Каринського для більшості означених прикладів (*лаіаль, іасли, іасперь – іаспер, которіа*) здається більш вірогідним, тому що, по-перше, такі написання трапляються тільки в пам'ятках релігійного жанру і не властиві іншим жанрам білоруської писемності, навіть творам, перекладеним безпосередньо з польської мови. По-друге, в тих же пам'ятках, де спостерігається сполука **ІА**, і взагалі в релігійних творах XV–XVII ст., надзвичайно розповсюджені написання без йотації типу *златаа, сіати, стоати, двиати*, в яких важко побачити польський вплив» [Булька 1970, с. 32–33].

У староукраїнській книжній рукописній практиці буквосполучення **ІА** спорадично вживається з останньої чверті XIV і до першої чверті XVII ст., проте не всі писці його використовували. У кодексах воно фіксується в декількох графічних варіантах: **ІА** – на початку слів; **ІА** – в середині та в кінці слів; причому за узусною нормою передачі звука **І** на початку слів над **І** ставиться спіритус, в інших позиціях – дві крапки: *іакова* 153, *діаволь* 146, *сждіамь* 174 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *въ домж іаковли* 113, *въспріатъ* 114, *діавОла* 120 (ЄМ 80–90 XV); *іаковъ* 385, *іаковъ'лева* 563в., *діаволь* 98 (АР 1568); *іаковъ* 53в. (АР 1600).

3.2.1.1.2. Букви **Ѣ**, **Ѧ** вузька, **Ѧ**

У зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнських пам'ятках з'являються написання букв **Ѣ**, **Ѧ** вузької на місці **А**.

У болгарських рукописах за правописом, виробленим Євфимієм Тирновським, як наголошує І. Харалампієв, «**Ѣ** послідовно пишеться на етимологічному місці і ніколи замість **Ѧ** вузької чи **А**» [Харалампієв 1990, с. 35]. Однак деякі вчені уточнюють, що продовженням традиції, яка усталилася в тирновських рукописах доевфиміївського часу, є також написання букви **Ѣ** на місці етимологічного **А** після парних м'яких приголосних [Князевская 1980, с. 285]. Щодо написання **Ѣ**, твори Євфимія Тирновського, зауважував Б. Цонєв, є «відхиленням від староболгарського стану, вони типові для середньоболгарських

пам'яток. Встановлюється правило писати **Ѣ** замість **Ѫ** після м'яких приголосних **Л', Р', Н'** у родовому відмінку однини іменників **jo**-основи, в називному відмінку однини іменників **ja**-основи, як і в дієсловах на **-яти**: *царѢ, конѢ, землѢ, боурѢ, наставлѣти* та ін.» [Цонев 1934, с. 373]. Ця норма широко використовувалася й сербськими писцями [Майков 1857, с. 460].

В українських рукописних кодексах використання **Ѣ** після м'яких приголосних **Л', Р', Н'** на місці **Ѫ** наявне з XV ст., проте не поширене: *помышлѣжци*^X 13 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *грѣджцій* 20 (Єв. 20–40 XVI); *ω латынѣхъ* 3 (ПКП 1553–1554); *со свѣційкомъ* 4 (Син. кін. XV); *дивлѣхж*^Ж *са* 7, *явлѣаса* 5 (Ап. 1600); *в монастырѣ*^X 224зв. (К 1615). Буква **Ѣ** вузька після м'яких приголосних на місці **Ѫ** в останній чверті XIV – першій половині XVI ст. пишеться спорадично, переважно в ненаголошеній позиції, і в словах, в яких її вживання у цій позиції усталилося традиційно і підтримувалося південнослов'янським впливом: *людѣмъ* 37, *людехъ* 4зв. (ПК 1397); *заповѣде*^X 136зв., *людѣмъ* 145 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *вещѣ*^X 170, *заповѣде*^X 170зв. (Єв. 20–40 XVI). Від XVI ст. поруч із **Ѣ** вузькою після приголосних може фіксуватися як графічна заміна і буква **Ѧ**. З другої половини XVI ст. написання з **Ѧ** вузькою (або **Ѧ**) набувають поширення: *дѣва*^{Дцет'} 69, *любыдѣемъ* 191зв., *мѣсѣцъ* 396 (АР 1568), наявні вони і в кодексах кінця XVI – початку XVII ст.: *ω кнѣзехъ* 3зв., *по монастырехъ* 5зв., *память* 6 (Син. кін. XVI); *людѣмъ* 304, *людѣ*^M 271зв., *хитростѣ*^M 349зв. (ЄУ 1604).

3.2.1.2. Букви **Ѧ** вузька, **Ѧ** широка, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** на позначення звука **Е** та його йотації

У кінці давньоукраїнського періоду звук **Е** передавався буквами: **Ѧ** вузькою, **Ѧ**, **Ѧ** широкою, рідше – **Ѣ**, **Ѣ**; йотація звука **Е** переважно позначалася буквою **Ѧ**, а згодом – **Ѧ** широкою. Для вживання букв **Ѧ**, **Ѧ** широкої та **Ѧ** вузької було вироблено таке правило: **Ѧ**, згодом – **Ѧ** широка, пишеться на початку слів і складів та після голосних; **Ѧ** вузька

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

– після приголосних (у більш ранніх рукописних книгах **Ю** вживається і після плавних **Л, Н, Р**).

Буква Ю. У староукраїнській книжній писемності до кінця XIV ст. буква **Ю** послідовно вживається на початку слів та після голосних: *оустафые* 1а, *въѣйскаемыхъ* 1б (ПАЧ 1307); *юмоу* 1а, *свѣдательствоуеть* 1б (ЄПан. 1317), поступово вона виходить з ужитку, її остаточно замінює **Є** широка. Однак графема **Ю** як архаїзм ще тривалий час, аж до XVI ст. включно, в поодиноких випадках трапляється в деяких писемних пам'ятках як на своєму місці – на початку слів та після голосних при позначенні йотації, так і після приголосних: *юст*⁹ 191, *оправданье* 168, *своемоу* 1бзв. (ПК 1397); *юже* 7 (Єв. апр. 1477); *срѣтишехъ бзв., родителе* 309зв., *оумноженне* 310 (Ізм. XV/XVI); *хотаще* 80 (ПКП 1553–1554). Проте ідентифікаційного значення для датування пам'яток XV–XVI ст. вона вже не має. Однак уживання букви **Ю** в XVI ст. може стати диференційним фактором при визначенні місця написання книжних пам'яток – на території України чи в Білорусії, оскільки, за твердженням О. Булики, з білоруських пам'яток кінця XV ст. **Ю** зникає остаточно [Булыка 1966 I, с. 71].

Букви Є широка, є вузька. У XIV ст. буква **Є** велика напівперевернута вживається паралельно з **Ю**, поступово витісняючи її, а з кінця цього століття, на чому наголошував Є. Карський, під південнослов'янським впливом писці повертаються до **Є** великої неперевернутої, яка тільки розміром відмінна від **Є**, але не формою [Карский 1928, с. 186]. У середньоболгарських пам'ятках у XIV ст. поширюється вживання букви **Є** широкої на позначення йотованого звука **Е** (**je**) в позиції на початку слів та після голосних. Розглядаючи використання цієї графемі у східних слов'ян, Л. Жуковська зазначала, що, можливо, південнослов'янською модою варто пояснити використання широкого варіанта **Є**, але з повною впевненістю це стверджувати не можна, оскільки чітке протиставлення широких і вузьких варіантів букв було вироблене на Русі до другої половини XIV ст.: широкий варіант **Є** якірної, або язичкової, переписувачі писали на початку слова та складу, вузький варіант вживали після приголосних букв [Жуковская 1982 III, с. 49].

На початку слів та після голосних від кінця XIV ст. переважно пишеться в українських кодексах буква **Є** широка, **є** вузька вживається

зрідка: *Єгда* 41, *Єфіопіа* 90, *безаконіЄ* 41, *взрадоуЄмса* 11 – *єго* 209, *єсть* 1, *взрадоуєтса* 57 (ПК 1397).

У XV ст. поступово руйнується орфографічний узус щодо вживання букв **Є** широкої та **Ѣ** вузької, за яким **Є** широка писалася на початку слів та після голосних, а **Ѣ** вузька – після приголосних. Можливо, остаточне порушення до кінця XV ст. чіткості у вживанні букв **Є** широкої та **Ѣ** вузької спричинило введення до староукраїнської графіки букви **Е**.

У більшості досліджених книжних пам'яток від кінця XV ст. спостерігається поширення й до середини XVI ст. закріплення нової орфограми, виробленої староукраїнською книжною практикою, – **Є** широка пишеться на початку слів, а після голосних і приголосних вживається **Ѣ** вузька; проте наявні, але узусно не регламентовані і написання **Ѣ** вузької на початку слів та **Є** широкої після голосних: *Євдокима* 236, *Ємоу* 112зв., *видѣніє* 112зв., *моєго* 113зв. – *ємоу* 112, *виюлеЄма* 116 (ЄМ 80–90 XV); *ЄѦліа* 9 зв., *Євфїма* 349зв., *вѣржемь* 9зв., *разѣмѣте* 132зв. – *євѣїма* 362, *древіЄ* 133 (Єв. 20–40 XVI); *Єгѣпѣ* 7, *Єго* 8, *Єдинодїшно* 6; в *єрѣлимѣ* 6, *сказаніє* 1 – *єднодїшно* 6зв., *мжжіЄ* 6зв. (Ап. 1600).

Дотримання традиції у вживанні **Є** широкої на початку слів та після голосних (хоча й непослідовно, трапляється і **Ѣ** вузька) спостерігається в деяких досліджуваних пам'ятках XV – першої чверті XVII ст.: *Єлиньскы* 296зв., *Єрѣтика* 297.; *кланаЄтєса* 299зв., *роптанЄ* 298зв. – *єпѣпа* 297, *послоушаєши* 298зв. (Пр. 80 XV); *ЄѦлистѣ* 339, *Єлисаветь* 206зв.; *блѣговѣщеніЄ* 208, *ѡпоущеніЄ* 218 – *єго* 206зв., *веселіє* 205зв. (ЄП 1556–1561); *Євгеній* 12, *Єдиномуу* 4; *бываЄт* 3зв., *кїЄвського* 21зв. – *єдїной* 6, *києвського* 22зв. (Син. кін. XVI); *влѣки ЄдоМскїа* 86зв., *Єсми* 85зв.; *вєличіЄМ* 86зв., *поЄтъ* 86 (ТЦ 1608).

У деяких кириличних книгах у цих позиціях переважає вживання **Ѣ** вузької: *євѣстафіа* 279зв., *єгда* 174, *єже* 177; *архієпѣпа* 280зв., *веселіє* 137, *нарицаємѣ* 198, *фарисєє* 176 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *ЄѦльскы* 258, *єрихонѣ* 281; *архиєрей* 38, *дрѣзаниє* 230, *Очищаємса* 341

(Єв. уч. XV/XVI); *егда* 73зв., *его* 5зв., *еп̄ца* 1зв.; *ан̄тоніє* 23зв., *им̄ніє* 2, *сказаніє* 23 (ПКП 1553–1554); *его* 1зв., *еси* 1, 3; *бж̄єствєньное* 3, *моученіє*, *пріємлеть* 2, *еси* 1; *житиє*, *видениє*^М, *о̄кровиниє* 69зв. (М 1600; переважає буква **Ѣ** вузька в першій третині рукопису, а в решті тексту, написаним іншим писцем, перевага надається **Є** широкій); *є̄л̄иств̄* 26, *єврейскы*^{``} 105зв., *егда* 334зв.; *веселіє* 1, *приходащєє* 137, *чародѣаніє* 34зв. (ТМ поч. XVII).

Після приголосних узусно пишеться буква **Ѣ** вузька до середини XVI ст., а з середини століття в цій позиції починають більше вживатися написання з **Є**: *веселіє* 5зв., *горєсти* 12, *лєсть* 40зв. (ПК 1397); *г̄л̄цє* 299зв., *престоупники* 297, *хотєша* 297 (Пр. 80 XV); *бєсѣдова* 44, *вєнєць* 6, *чєрноризца* 2 (ПКП 1553–1554); *ан̄гєль* 242, *вєтьхій* 247, *завєдєнєє* 114 (АР 1568); *башє* 85, *дєржайтє* 85, *колєсницами* 87 (ТЦ 1608).

Буква Є. До староукраїнської графіки буква **є** була введена під впливом сербських пам'яток. Її запозичено із старогрецької азбуки, в якій вона мала назву епсілон ($\epsilon\psi\iota\lambda\omicron\nu$) і передавала короткий звук **Е** (довгий звук **Е** передавався через **η**) [Милев 1961, с. 7, 9]. В українському книжному письменстві вона починає використовуватися при передачі звука **Е** з кінця XV ст. – послідовно в позиції в кінці рядків і в одиничних випадках – після приголосних, незалежно від становища в слові чи рядка, наприклад, в Ізм. XV/XVI: *боудє*^М 30, *вєсєлиє* 20зв., *наслєдить* 27зв.; *бисєрь* 29зв., *тєбѣ*, *трьцє* 317; одинично в цьому кодексі ця графема трапилася і після голосної – *в̄торє* 108зв. У пам'ятках XVI ст. буква **Є** спорадично вживається після приголосних, а також у кінці слів та рядків: *недоугы* 92, *мыслєн̄д̄ю* 280, *бж̄̄твєл̄ною* 49зв. (Єв. уч. XV/XVI); *дрєв̄иє* 133, *разд̄м̄єтє* 132зв. (Єв. 20–40 XVI); *имашє* 4зв. (ПКП 1553–1554); *стр̄̄тєй* 3 (Син. кін. XVI). Від початку XVII ст. вживання букви **Є** поширюється, проте не в усіх кодексах, не зафіксована вона, наприклад, в ТМ поч. XVII та в ТЦ 1608.

Буква Є на позначення **Е** йотованого в позиції після голосних фіксується одинично з кінця XV ст.: *в̄торє* 108зв. (Ізм. XV/XVI); на початку слів та після голосних – до останньої чверті XVI ст.: *єм̄д̄* 159, *є̄̄*

8зв., *есть* 114, *разѡмѣте* 132зв. (Єв. 20–40 XVI). Тільки в АР 1568, оскільки це список із видання 1525 р. Ф. Скорини, буква **Ѣ** послідовно пишеться в усіх позиціях: *ѣѡ́лие* 240, *ѣпископомь* 55, *ѣрхїерей* 41зв., *ѣжїѣ* 68зв., *ѣжитѣ* 69зв., *ѣонець* 92зв., *ѣмесець* 396. З початку XVII ст. використання цієї графеми поширюється у всіх позиціях. У деяких пам'ятках вона часто пишеться на місці **Є** широкої та **Ѧ** вузької, а також у паралельних написаннях: *ѣгипта* 304, *ѣгоспасаемо^М* 536, *ѣпжценїа* 276зв. – *ѣгипѣѣскимь* 293, *ѣспоможенїѣ* 340, *ѣбезконѣѣнаго* 294 (УЄ 1604); *ѣретици* 4зв., *ѣсмышленїемь* 87, *ѣповелѣ* 1зв. – *ѣспѣпа* 89, *ѣобычаѣ^М* 140, *ѣправленїа* 138 (К 1615).

При археографічному дослідженні староукраїнських книжних рукописних пам'яток вживання букви **Ѣ** може стати одним із засобів ідентифікації часу написання. Правопис цієї графеми переважно в кінці рядка може вказувати на те, що пам'ятка створена в кінці XV ст., а вживання її переважно після приголосних – на першу половину XVI ст. Коли **Ѣ** майже послідовно пишеться на початку слів та після голосних, то час написання пам'ятки можна віднести до першої чверті, а можливо, й до першої половини XVII ст.

Буква Ъ. Із кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках знову входять до вжитку написання з **Ъ** на місці звучного голосного **Б**, які спорадично наявні в кодексах до початку XVI ст.: *по множьствоу* 222зв., *нѣчьстивыѣ* 2зв., *члѣвчьскыѣ* 26зв. (ПК 1397); *ѡчьства* 115зв., *рождѣствѣ* 112, *сїѣнничьства* 111зв. (ЄМ 80–90 XV); *льсть* 33зв., *мысльми* 313, *мысльно* 313зв. (Ізм. XV/XVI). До середини XVI ст. такі написання значно збільшуються і стають поширеними: *вьчѣрю* 68зв., *Оставльшѣ* 76зв., *Очьскѡю* 9зв. (Єв. 20–40 XVI); *льсти* 190зв., *мьсти* 4зв., *нѣчьстивыѣ* 56 (ПКП 1553–1554); *всачьскаѣ* 363зв., *прѣрчьствѡ* 201зв., *члѣвчьскиѣ* 117зв. (АР 1568; на місці букви **Ѧ** вузької часом стоїть **Ъ**: *бжѣтвьныи* 135, *кльнжщѣѣ* 154, *оуязвльшѣ* 200). З кінця XVI ст. вживання **Ъ** в цій позиції зменшуються і на початку XVII ст. фіксуються значно рідше, ніж у попередній період: *прѣчьть слоуженїа* 6зв. (Ап. 1600); *кѣторый* 304, *ѡѣньо* 278зв. (ЄУ 1604).

3.2.1.3. Букви **Ы**, **Ы**, **И**, **Ĭ** (**І**), **У** на позначення середньопереднього звука **И**

У мові східних слов'ян давньої доби (XI–XIII ст.) існував специфічний звук заднього ряду, що передавався через **Ы** (**Ы**), а вимовлявся приблизно як сучасний український **И**, білоруський та російський **Ы**. Він чітко відрізнявся від звука переднього ряду, що позначався буквою **И**, що вимовлявся як нинішній український **І**. Проте вже в пам'ятках XI ст. трапляються випадки написання **И** на місці **Ы** та навпаки, що свідчить про процес зближення звуків **Ы** (**Ы**) та **И** (**І**).

На позначення давнього звука **Ы** в давньоукраїнській орфографії вживалася переважно буква **Ы**. Проте в деяких пам'ятках писалася **Ы** (Реймське Євангеліє) або паралельно **Ы** і **Ы** (Патерик Синайський) [Огієнко 1929, с. 146, 177].

Про вживання дублетних графем **Ы** та **Ы** на позначення звука **И** заднього ряду Є. Карський писав, що «в руських пам'ятках XI–XIII ст. постійно наявна **Ы**, вона ж і на початку XIV ст.; **Ы** трапляється лише в пам'ятках південнозахідноруських, або списаних із південнослов'янських оригіналів. Але з кінця XIV ст. під другим південнослов'янським впливом поступово починає траплятися **Ы**, яка в XV ст. вже домінує як в уставі, так і в півуставі, хоча подекуди є і **Ы**. У XVI ст. буква **Ы** вже не зустрічається» [Карський 1928, с. 204].

У давньоукраїнській мові відбулося поступове зближення й збіг звуків **Ы** з **і** в одному середньопередньому голосному **И**. Цей середньопередній **И** в староукраїнській орфографії з XIV ст. передавався буквами **Ы**, **Ы** та **И**, які було прийнято писати за етимологією (**Ы** на місці давнього **Ы**; **И** на місці давнього **Ĭ**), хоча в пам'ятках трапляються і написання з відхиленням від узусу, що відбивали фонетичні особливості живої української мови. Переважно до останньої чверті XIV ст. звук **И** використовувалися букви **Ы** та **И**: *народы* 49б, *премърыхъ* 162в, *оуслышитъ* 20г (ЄЛ тр. чв. XIV).

Щодо висвітлення процесу зближення і збігу звуків **Ы** та **И** в середньопередній звук **И**, то в науковій літературі висловлено декілька думок. Так, А. Москаленко стосовно цього процесу зауважує, що «це явище хоча і давнє, проте не було характерним для давньоукраїнської мови. У давноруській мові зближення **Ы** з **И**, очевидно, лише зароджу-

валося і було властиве тільки південноруським діалектам» [Москаленко 1960, с. 31]. П. Житецький з цього приводу наголошував на тому, що «зближення **Ы** з **И** є риса власне малоруська і до того ж порівняно пізня. І що XIV ст. можна вважати часом, коли вона виявилася настільки, що за нею можна стежити, як за явищем постійним і характерним у малоруському наріччі» [Житецкий 1889, с. 127; Потєбня 1865, с. 124]. У студії «Історія української мови: Фонетика» зазначається, що завершення цього процесу відноситься не пізніше, як до XIII ст. [Жовтобрюх 1979, с. 260]. По-іншому підходить до розв'язання цього питання Г. Півторак, зауважуючи при цьому, що «для позначення нового звука **И** на письмі не було спеціальної літери, що привело до змішування в писемності традиційних літер **Ы**, **И**» [Півторак 1993, с. 105]. Вчений наголошує на тому, що перші випадки змішування літер **Ы** та **И** (**i**) на письмі, що свідчать про злиття цих звуків у живій мові, трапляються ще в старослов'янських пам'ятках, наприклад, у Савиній книзі: *рибѣ* 17, *рибиць* 18, *отъкри* 109. Досить часто воно засвідчене і в давньоукраїнських писемних пам'ятках XI–XIII ст. південного ареалу (новгородським та іншим північноруським пам'яткам це явище не властиве). Порівняно численні випадки змішування літер **Ы** та **И** в найраніших писемних пам'ятках свідчать про поширення голосного **И** передньосереднього ряду середнього підняття в живому мовленні тогочасного середньонадніпряньського населення, а сам процес формування цього звука, можливо, відбувався значно раніше. Тому датування цього явища, згідно із свідченням писемних пам'яток, другою половиною XI ст. [Филин 1972, с. 201, 350; Жовтобрюх 1979, с. 260] не переконливе, оскільки змішування літер **Ы**, **Ы** – **И** могло відобразитися і в ранніх пам'ятках, що до нас не дійшли. Крім цього, безперечний зв'язок злиття голосних **Ы** та **І** в протоукраїнських говорах з відповідним процесом у південнослов'янському мовному ареалі, де етно- і глотогенетичний розвиток відбувався прискореними темпами, також дає підстави для перегляду загальноприйнятої хронологізації даного процесу в бік її значного поглиблення. Цілком можливо, що зближення і злиття **Ы** та **І** відбувалося протягом IX–X ст., а завершилося у відповідних говорах у XII ст. Проте цей процес не охопив деяких окраїнних південноруських ареалів, про що свідчать сучасні закарпатський та деякі інші говори, де

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги зберігається голосний **Ы**, хоч він не однакового походження і не завжди зводиться до давнього **Ы*** [Півторак 1988, с. 101–102].

Давні звуки **Ы** та **И** злилися в одному звукові також і в південнослов'янських мовах, тому писалися часто проти етимології в середньоболгарських текстах ще до реформи Євфимія Тирновського.

Поплутання **Ы** та **И** в староукраїнських пам'ятках не пов'язане із середньоболгарським впливом, а було викликане розвитком внутрішніх мовних процесів староукраїнської мови.

У староукраїнській орфографії досліджуваного періоду букви **Ы**, а згодом – **Ы**, а також **И** на позначення середньопереднього звука **И** було прийнято писати за етимологією, хоча в пам'ятках трапляються написання з відхиленням від узусу, що відбивали фонетичні особливості української мови.

Букви Ы, Ы, И, І. Після приголосних у графіці книжних рукописних пам'яток буква **Ы** вживається послідовно тільки в першій половині XIV ст.: *истиньныи* 1в, *соудьныи* 24а, *по насъанымъ* 26г (ЄПол. 1307). Про узусне вживання **Ы** засвідчує виправлення **Ы** на **Ы** у словах, наприклад, *ризы* 25г, *ѡкрыіеть* 2бв); *быша* 1а, *истиньныи*, *плотьскыи* 1б (ЄПан. 1317), а з середини століття під південнослов'янським графіко-орфографічним впливом відбувається графемна заміна букви **Ы** на букву **Ы**, окремі кодекси вже знають тільки букву **Ы**: *рыбы* 24г, *в вѣкы* 26а, *вѣчныи* 26б (ЄПер. 1354). З кінця XIV ст. писці надають перевагу букві **Ы**, яка, наприклад, в ПК 1397 пишеться вже майже послідовно, а **Ы** трапляється лише одинично: *богатыми* 12зв., *насытитса* 143зв., *дворы* 134 – *пролитыи* 112. Однак у ПО 1395 вживається лише **Ы**: *грѣшныхъ* 3, *стрѣлы* 26. З XV ст. використовується тільки графема **Ы**: *ѡ рахавы*, *ѡ роуѡы* 13 (ЄКор. 1401); *быша* 1а, *грады* 1б (Єв. апр. 1422); *любовьнымъ* 214, *манастыра* 3зв., *ѡпжщены* 214 (ЧМ 1489); *бедныи* 5б, *грешныи* 35, *помышляюще*^М 182 (Єв. 20–40 XVI); *бывае*^Т 3зв., *дневныи* 4, *субботы* 3зв. (Син. кін. XVI); *воДныи* 1, *грьдыи* 137, *кровоадны*^Х 35 (ТМ поч. XVII).

У староукраїнських пам'ятках середньопередній звук **И** передається також через букву **И**, яка пишеться за давньоукраїнською традицією за етимологією на місці давнього **И** (який первісно вимовлявся як сучасне українське **і**). У цій позиції пишеться буква **И**: *горести*

---

* Уважаємо за необхідне подати цитування повністю.

12, мнози 4 (ПК 1397); *блѣдници* 2зв., *Єдиномысленикы* 315зв., *тем'ници* 213 (Ізм. XV/XVI); *лихо* 236, *възирати* 223, *єпископомь* 55 (АР 1568); *въ книзѣ* 6, *помазан'ника* 8, *посадити* 8 (Ап. 1600).

Проте поряд із дотриманням традиції в написанні букв **Ы** та **И** за етимологією в староукраїнських пам'ятках наявні й випадки написання цих букв проти етимології. Так, уже в ПК 1397 наявні окремі написання **Ы** на місці **И**: *ѡрыгноуть* 199 (але *отъригноу* 61, *ѡригаюци* 198); **И** на місці **Ы**: *рикаа* 28, *рикающе* 144 (але *рыка*^X 52) [Німчук 1993, с. 14] (ПК 1397). В АК 1560-х рр. також трапляються написання проти етимології **Ы** на місці **И**: *уныжонымъ быти* 461, *правдывыи* 627, *переносымыи* 201; **И** на місці **Ы**: *зичливость* 295 [Огієнко 1930, с. 268–269]. У кодексах XV–XVI ст. більш поширені написання букви **И** на місці **Ы** після глухих **Г**, **К**, **Х**, а букви **Ы** на місці **И** – після шиплячих та **Ц**.

Буква Ї (і). У староукраїнських книжних пам'ятках із кінця XIV ст. поряд із передачею середньопереднього звука **И** буквою **И** починає вживатися під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу і буква **Ї (і)**.

Між приголосними та після приголосних у кінці слів буква **Ї (і)** в староукраїнському письменстві із кінця XIV ст. починає більше вживатися. У давньоукраїнських кодексах буква **Ї (і)** ставилася майже винятково в кінці рядків, якщо не вистачало місця для широкого **И**. Староукраїнські писці в книжних пам'ятках букву **Ї (і)** ставили за середньоболгарською орфографією між приголосними в іншомовних словах, а також у лексемах книжного походження. У словах грецького походження **Ї** писали на місці **ι**, а **И** – на місці **η** [Огієнко 1926, с. 10]. Ця орфограма в пам'ятках кінця XIV – першої чверті XVII ст. не набула значного поширення: *вдовіщо* 131зв., *всьхїтїтї* 12зв. (ПК 1397); *Єѿлїѿтъ* 176зв., *дєвічєскомж* 208 (ЧМ 1489); *выплънилїса* 206зв., *оуѿнікоу* 336 (ЄП 1556–1561); *въ мѡѿніцехь* 1, *прич^{CT}никъ* 1зв. (М 1600). Лише в декількох досліджуваних пам'ятках XVI ст. вживання **Ї (і)** між приголосними та на кінці слів більше поширені: *амїнь* 393зв., *послѡхатї* 216зв., *прїше^{CT}твїє* 321 (АР 1568); *васїліа* 46, *велїкы*[`] 3, *мещанїна* 55зв. (Син. кін. XVI).

Перед голосними та **Й** традиційно писалася до останньої чверті XIV ст. буква **И**. З кінця XIV ст. у цих позиціях за південнослов'ян-

ським правописом починає вживатися й буква **Ї** (**i**). У середньоболгарській писемності **Ї** (**i**) перед голосними як орфографічна норма стала використовуватися після реформи Євфимія Тирновського. У староукраїнській книжній практиці ця орфограма набуває значного поширення в XV ст., проте в цьому столітті давньоукраїнська традиція ще переважає: *архиєпископомъ* 153, *бжюю* 70, *манастырський* 3 (ЧМ 1489 р.); *бжюю* 296зв., *дрогыа* 297, *пърьскыа* 296зв. (Пр. 80 XV); *аплѣкыхъ* 4, *бжии* 4, *ω терпѣнии* 2 (Ізм. XV/XVI). Ця орфограма до кінця XV ст. стає загальноживаною. До кінця XV ст. поступово складається таке правило: буква **Ї** пишеться перед голосними, а букви **И**, **Ы** – після приголосних. У XVI ст. буква **Ї** (**i**) в позиціях перед голосними та **Й** закріплюється староукраїнським узусом, хоча спорадично наявні й букви **И**, **Ы**: *гавріиль* 112зв., *набоаціимса* 113зв. (ЄМ 80–90 XV); *алезандрійскій* 51, *ветьхій* 247, *избранній* 114 – *людие* 114 (АР 1568). Така ж тенденція спостерігається і в пам'ятках початку XVII ст.: *анѣтиохіани*^н 1, *мжжіє* 8, *въ флигїи* 7 (Ап. 1600); *бжіє* 304зв., *хрѣтіа*^н*скїи* 390 – *хрѣтіа*^н*ски*' 285зв. (ЄУ 1604). Буква **Ї** в досліджуваному періоді трапляється і після глухих **Г**, **К**, **Х**, шиплячих та **Ц**.

Букви **Ы**, **И**, **Ї** (**i**) після глухих **Г**, **К**, **Х**. У давньоукраїнський період, ще в XI ст., писемні пам'ятки послідовно засвідчують написання **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**, лише в словах іншомовних пізнішого походження трапляються **ГИ**, **КИ**, **ХИ**. Ще в період Київської Русі **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ** змінюються в **ГІ**, **КІ**, **ХІ** – орфографічна передача – **ГИ**, **КИ**, **ХИ**. Писемні пам'ятки таку зміну в південних діалектах фіксують з XII ст. Однак в українській мові сполучення **ГІ**, **КІ**, **ХІ** з **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ** не збереглися. Ще в південних говорах давньоукраїнської мови відбулося злиття приголосних **І** та **Ы** в одному голосному **И**, що становить тепер одну з специфічних рис українського вокалізму [Жовтобрюх 1980, с. 89]. Рукописно книги українського походження кінця XIV ст. не зберегли цю орфограму через злиття давніх голосних **Ы** і **И** в середньо-передньому звукові **И**, тому на письмі узусно закріпилися написання **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**. Цей процес орфографічної заміни відбитий і в ЄЛ тр. чв. XIV ст.: *слугы* ба, *грѣшникиы* 94в, *грихы* 168г, але традиційні написання значно переважають. Органічним продовженням цієї орфо-

графічної особливості стали подібні написання в старокраїнських пам'ятках. У книжних рукописних пам'ятках до кінця XV ст. після глухих **Г, К, Х** переважно пишеться буква **Ы**, а буква **И** наявна тільки спорадично: *врагы* 34зв., *источники* 57, *грѣхы* 32зв. – *восхитити* 12зв. (ПК 1397); *многы* 112, *о лѣкы, слоугы* 111 (ЄМ 80–90 XV). У деяких досліджуваних кодексах кінця XV – початку XVI ст. в цій позиції значно переважають написання з буквою **И**: *гибнѣдѣю* 2, *в' вѣки* 6, *архистратигъ* 12 – *в вѣкы* 180зв. (ЧМ 1489); *гибнѣдѣе* 32, *паки* 126зв., *хитрость* 167 – *врагы* 47, *грѣхы* 23 (Ізм. XV/XVI). З початку XVI ст. набувають поступового поширення написання з **И**. Проте до середини – останньої чверті цього століття ще переважають написання після **Г, К, Х** з **Ы**: *грѣхы* 166зв., *недоугы* 92, *члѣчьскыа* 14 – *дроугимъ* 12зв. (Єв. уч. XV/XVI); *грехы* 110зв., *оброky* 182, *слжгы* 170 – *погибши*^М 37зв. (Єв. 20–40 XVI); *вОрогы* 312зв., *оучѣники* 233зв., *пасхы – дол'ж'ники* 244 (ЄП 1556–1561); *ржкы* 277, *погыбѣли* 278, *грѣхы* 280 (СМ тр. чв. XVI) [Кочиш 1994, с. 181]. У досліджуваних пам'ятках приблизно з 60-х років XVI ст. вже значно домінує буква **И**, хоча трапляється і **Ы**: *погыбель* 88, *мир'ски*^Х 185, *г'рѣхи – грѣхы* 118зв. (АР 1568); *згинет* 325, *учиньки* 248, *хитростю* 469 (АК 1560-х рр.) [Огієнко 1930, с. 281–282]; – *якъ овечѣки* 96зв. – *за многыхъ* 43зв., *ѡ великыѣ*^Х 102зв. (СЄ 1588) [Німчук 1997, с. 11–12]; *книгы* 1, *апѣльскыѣ*^Х 1, *хытростѣж* 1 (Ап. 1600). Проте в кодексах початку XVII ст. в одних переважають написання з **Ы**: *дрѣгыи* 271зв., *прѣркы* 482зв., *паѣхы* 304 (ЄУ 1604); *погыбель* 4, *мир'скый* 146, *вселѣѣскыѣ*⁸ 8 (К 1615), в інших – з **И**: *подвиги* 137, *кипранѣ* 4зв., *грѣхи* 8 (ТМ поч. XVII); *враги* 86зв., *влѣкы* 86зв., *всадники* 86 (ТЦ 1608).

Букви Ы, И після шиплячих та Ц. Протягом досліджуваного періоду після шиплячих та **Ц** пишеться буква **И**. Вона послідовно вживається до кінця XV ст., а з кінця століття в цих позиціях з'являються і написання з **Ы**, які спорадично наявні в XVI та на початку XVII ст. і пов'язані з механічним внесенням **Ы** під впливом твердої вимови шиплячих у більшості українських говорів, а **Ц** – в частині говорів: *възложиши* 26, *Очима* 4зв., *безаконніци* 51 (ПК 1397); *оумножимъ* 216, *наоучивъ* 13, *обѣща* 245 – *полѣчившы* 226 (Єв. уч. XV/XVI); *в'ложив'ши* 226, *кричачи* 226, *моулацих'са* 205, *слоужѣб'*

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
ниці 254зв. – *жыт'ницоу* 62зв., *продаюць^М* 105зв., *м̄цѣи* *шєсть* 224зв.,
лежєчьѣй 435зв. (ЄП 1556–1561); *житїа* 2зв., *спросивши* 5,
жївотворацїи^М 5 – *младєнцѣ* 22зв., *скимницѣ* 12зв. (Син. кін. XVI);
живѣчи 274зв., *видачи* 272, *вїи^М* 271, *знищи^ї* 434, *правє^Дници* 271 –
крѣп'цѣ 349зв., *слѣп'цѣ* 353зв. (ЄУ 1604).

Буква **Ї** пишеться після приголосних у кінці рядків за давньо-українським правописом (у давніх пам'ятках її використовували, якщо не вистачало місця в кінці рядка для букви **И**): *рекоучїл* 116зв., *прївазаноЄ* 170, *прїйти* 365зв. (ЄП 1556–1561).

Буква **У**. У XIV ст. починає використовуватися буква **У** (**У**) при передачі середньопереднього звука **И** в силу самобутнього розвитку української мови. У ранніх давньоукраїнських пам'ятках вона зрідка використовувалася для передачі звука **І**. Написання з цією буквою поширюються тільки з кінця XIV ст. в іншомовних словах, переважно грецьких, в яких, за висловлюванням Д. Ушакова, – по-грецьки писалася ця буква [Ушаков 1911, с. 17]. Вживання букви **У** для передачі цього звука в ЄЛ тр. чв. XIV ст. трапляється переважно в Місяцеслові, в графемному накресленні як буква **У**, якою передається і звук **У**. Використання писцями букви **У** пов'язано з тим, що в давніх рукописах уживалася графема накресленням як грецьке **υ**. З кінця XIV ст. в українській писемності іжиця вживається накресленням як велика буква **У** під впливом південнослов'янських рукописів, у яких вона була відновлена для передачі грецького **υ**. В іншомовних словах, переважно грецьких, після приголосних пишеться буква **У**: *в' чревѣ* *кѣтовѣ* 58зв. (ЄП 1556–1561); *ни скїтатиса* 49 (Ст.ТМ 1567); *в' ладодикви* 305зв., *въ макѣдонїи* 309зв., *егѣпє^Тскиа* 371зв. (АР 1569).

3.2.1.4. Букви **И**, **Ї** (**і**), **Ь**, **У**,

Ѣ, **Є** широка, **Ѧ** вузька, **Ѧ**

на позначення звука **І та його йотації**

У кінці давньоукраїнського періоду звук **І** передавався буквами **Ї** (**і**), **И**, **Ѣ** і зрідка – через **У**. Буква **Ї** в давніх пам'ятках писалася на початку запозичених власних імен, а також головним чином після голосних та в кінці рядка при необхідності збереження місця, щоб закінчити рядок

голосною буквою – «закон кінця рядка» [Жуковская 1982 III, с. 48], буква **И** – в інших позиціях у слові, але з XIII ст. вона могла позначати звук **Ī** перед йотованими та середньопередній **И** після приголосних. На початку іншомовних назв немає чіткої послідовності у вживанні **Ī**: майже паралельно в них пишеться й **И**.

У південних говорах Київської Русі, без сумніву, можна говорити про звук **Ī** тільки на початку більшості слів та перед голосними, зокрема йотованими голосними, оскільки в середині слова, як уже зазначалося, відбувався процес зближення **И** (**Ī**) та **Ы** і збіг їх у XIII ст. в одному середньопередньому звукові **И** в більшості українських говорів.

Як зазначалося, буква **V** вживалася в давньоукраїнських пам'ятках у запозиченнях із грецької мови. У давніших пам'ятках вона використовувалася на позначення звука **Ī**, але з часом, переважно з XIV ст., її вживання поширюється, вона в силу своєрідного розвитку української мови передає і середньопередній звук **И**. Староукраїнська орфографія XIV ст. успадкувала традицію попередніх століть у передачі звука **Ī** на початку слів та перед голосними.

3.2.1.4.1. Букви **И**, **Ī** (**Ī**), **Ы**, **V**

Букви Ī (Ī), И. На початку слів у власних назвах іншомовного походження (у словах грецького походження грецьке **ει** передавалося через **Ī** [Огієнко 1926, с. 11]), староукраїнська орфографія книжного письменства успадкувала давньоукраїнську традицію вживання букви **Ī** (**Ī**): *ісѣ* 23г (ЄПол. 1307); *ісѣ* 24а, *імѣѡ* 266 (ЄПер. 1354); *земла ієрданьскыѡ* 57зв.–58, *ізраиль* 72зв., *іосифово* 110зв. (ПК 1397); *ірода* 136, *ієрѣлѡ* 141зв., *іѡанънь* 137 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *ізрѣльтескымъ* 211зв., *іорданьской* 218, *іюдейскыхъ* 229 (ЄП 1556–1561); *ієрѣлимскыи* 1, *ієрѣлимьскыѡ* 349зв., *іюда* 348зв. (К 1615). В інших – писалася буква **И**: *ізбави* 41, *имъ* 57, *исѣѡли* 37 (ПК 1397); *имѣѡ* 2зв., *искѡщень* 3зв., *исходить* 3 (ЧМ 1489); *идѡчи* 324, *ізбранънии* 114, *искоушениє* 55 (АР 1568); *ізбави* 3, *именитый* 70, *исполъненіє* 1 (М 1600).

Перед голосними та **Й** послідовно до останньої чверті XIV ст. пишеться, за давньоукраїнською традицією, буква **И**: *снѣ члвчѣкѡи* 23в, *бію* 24б, *іприѡша* 26в (ЄПер. 1354). Однак уже в період Київської Русі, зауважують М. Соколова та П. Черних, намітилася тенденція викорис-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

товувати букву **Ї** для позначення звука **І** в позиції перед наступним голосним [Соколова 1962, с. 16; Черных 1962, с. 100]. Ця тенденція знайшла свій подальший розвиток у староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу з кінця XIV ст. Так, уже в ПК 1397 написання букви **Ї** (**І**) перед голосними переважають над **И**: *блѣвеніє* 26, *обновленіа* 37, *сіОнь* 65зв. – *бѣа* 57зв., *оставленіє* 226зв. (ПК 1397). У середньоболгарській писемності буква **Ї** (**І**) перед голосними як орфографічна норма стала вживатися після реформи Євфимія Тирновського. У болгарських рукописах доєвфиміївського часу загальної послідовності у використанні **И** та **Ї** не спостерігається [Князевская 1980, с. 286].

В українських кодексах XV ст. немає однотайності у вживанні **Ї** (**І**) та **И** в цій позиції. У правописі одних пам'яток переважає давньоукраїнська традиція: *архїєпїкѣпомь* 153, *бжїю* 70, *расплатїа* 213 – *захарїа* 17зв. (ЧМ 1489 р); *бжїю* 296зв., *єрѣмиєю* 299зв., *фїлософїю* 296зв. – *бжїа* 297 (Пр. 80 XV), в інших – домінує південнослов'янська норма: *прїїде* 1а, *бжїимь*, *вѣроующїмь* 1б – *приаша* 1б (Єв. апр. 1422), *набоащїмса* 113зв., *въ оправданїи*^х 111зв., *црѣтвїж* 113 (ЄМ 80–90 XV). Однак уже до кінця XV ст. поступово виробляється правило писати перед голосними та **Й** букву **Ї**, яке закріплюється в XVI ст. Пам'ятки XVI ст. майже послідовно використовують правописну норму середньоболгарських текстів, – це свідчить про те, що ця норма вже була засвоєна староукраїнськими писцями, хоча спорадичне вживання в цій позиції букви **И** також наявне: *архїєрѣω^м* 155зв., *євѣліа* 8, *лободѣанїа* 55 – *архїєрѣе* 180зв. (Єв. 20–40 XVI); *оученїа* 1, *крѣпостїж* 6, *на прїатїє* 213 (МСЗ 1563); *виденїа* 7, *ждрѣбїи* 6, *сїи* 5зв. – *анѣтїохїанїи*^ї 1 (Ап. 1600). У середині XVI ст. ця норма була закріплена староукраїнським узусом. Вона продовжує вживатися і в пам'ятках першої чверті XVII ст., хоча також трапляються й написання з **И**: *бжїє* 304зв., *смїю* 272зв., *хрѣтїа*^ї*скїи* 390 – *хрѣтїа*^ї*ски*' 285зв. (ЄУ 1604); *величіє^м* 86зв., *достоанїа* 86зв., *прїїдоша* 87 – *прїдверїю* 84зв. (ТЦ 1608).

Між приголосними та після приголосних у кінці слів у кодексах останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. лише спорадично і не в усіх кодексах використовується південнослов'янська норма вживання

букви **Ї** (**І**), наприклад: *вдовіцю* 131зв., *всхїтїтї* 12зв., *язьці* 3 (ПК 1397); *сімонови* 159, *слышаці* 154 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *таковимї* 53зв. (ТМ поч. XVII).

Використовується також давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле – написання **Ї** (**І**) вузької в кінці рядка: *погоубитї* 24в, *вїдѣвшє* 26г (ЄПол. 1307); *осѣдивші* 369в, *поклонїлхомса* 372а (ЧМ 1489), *архістратиже* 18 (М св. 1570–1572); *вмѣниѣші* 334зв., *покажі* 104 (ТМ поч. XVII).

До кінця XV ст. у позиції в середині та в кінці слів поступово виробилося правило писати букву **Ї** перед голосними буквами, а букву **И** – між приголосними та після приголосних у кінці слів. У XVI ст. ця орфограма вже узусно закріплюється.

Буква Ь. Староукраїнські книжні пам’ятки із кінця XIII ст. починають фіксувати букву **Ь** на місці занепаду давнього **І** в слабкій позиції, який орфографічно передавався через **И**. У XIV ст. такі написання є узусно поширеними й переважають над давньоукраїнськими з **И** (Пор. значний матеріал в роботах Л. Жуковської [Жуковская 1960, с. 102–106; 1982 I, с. 286]): *знаменьи* 3г, *бѣша сїѣнья* 17в, *наслѣдые Єго* 132в; *ѡпущєнїє* 73б (ЄЛ тр. чв. XIV). У кінці XIV ст. буква **Ь** у цій позиції також широковживана, але поряд із давньоукраїнською орфограмою починає використовуватися й південнослов’янська орфограма з **Ї**: *вѣзмѣцєньє* 122зв., *бєсчєстья* 116, *смїрєньє* 177; *бєзаконьє* 60 – *бєзаконїє* 76 – *бєзаконїє* 40, *вѣ сїньє* 14зв. – *сїнїє* 25зв. (ПК 1397). Від другої чверті XV ст. при використанні писцями південнослов’янських орфограм **Ь** замінюється буквою **І** і поступово витісняється: *наказанїю*, *бытїє* 1 (Єв. тл. 1434); *блїговѣстїамъ* 4, *каменїємъ* 69, *вѣзнєнїя* 91 (ЄК серед. XV); *оученїє* 19, *бжїи*, *имѣнїя* 132 (Єв. апр. 1477); *братїю* 7 (Єв. 1491). У кодексах того часу, писаних із дотриманням орфографії давньоукраїнських протографів, переважно вживається **И**, наприклад, у Пр. 1456: *ѡправданїє* 38г, *воскрєшенїє* 66а. Процес входження нової орфограми можна простежити на такому прикладі з Пр. 80 XV: *бжѣа* 298зв. – *бжїа* 298зв. – *бжїа* 297, поруч із традиційними написаннями: *поклоньньє* 299зв., *роптаньє*, *тѣрпѣнья* 298зв. У кінці XV – на початку XVI ст. написання з **Ь** лише зрідка трапляються в деяких кодексах: *ѡ ведєнья* 3зв., *прїде^{нї} братьє* 7зв. –

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги *братіа* 30 (Ізм. XV/XVI), що пов'язано із закріпленням узусного вживання букви **Ї** в позиції перед голосними.

Буква V. З кінця XIV ст. в староукраїнських пам'ятках під південнослов'янським впливом знову поширюється вживання графеми **V** в іншомовних словах, переважно грецьких. Іжиця за південнослов'янською орфографією передає два звуки – **Ї** та **В**, – залежно від позиції в слові та діакритичного знака над нею. У значенні **Ї** вона переважно пишеться на початку слова та між двома приголосними, в значенні **В** – між двома голосними [Москаленко 1971, с. 45–46]. Костянтин Костенецький наголошував на тому, що коли буква **V** позначає звук **Ї**, то над нею треба ставити діакритичний знак: на початку слова – дасію або апостроф; в середині слова – дві крапки. Коли буква **V** передає звук **В**, над нею не ставиться діакритичний знак, його відсутність вказує на те, що ця буква позначає приголосний [Куев 1986, с. 51–52].

У пам'ятках XV – початку XVII ст. буква **V** для передачі звука **Ї** наявна тільки спорадично, узусно використовувалося південнослов'янське накреслення **V**, з двома крапками чи з двома рисками: *моїсеω^{vr}* 1зв. (Єв. апр. 1477); *Євреїскаа* 1 (М 1500); *моїсеа* 191 – *мойсею* 115, *акїлоу* 347, *вавїли* 396зв. (АР 1568); *моїсеω^M* 433зв., *моїсеови* 439, *моїсеа* 304 (ЄУ 1604).

У досліджуваних пам'ятках над буквою **V** ставиться переважно діакритичний знак – дві крапки або дві рисочки – і коли буква **V** передає звук **Ї**, і коли – звук **В**. У цьому українські книжники відійшли від південнослов'янської традиції. Написання в цих позиціях дасії чи апострофа не виявлено.

3.2.1.4.2. Букви **Ѣ**, **И** (I), **Є** вузька, **Е**

Буква Ѣ. Історія букви **Ѣ** у староукраїнській писемності складна та суперечлива, вона передусім, на думку деяких дослідників, пов'язана з наголосом [Огієнко 1921; Колесов 1980, с. 185]. У староукраїнській мові, зокрема в XIV ст., наголошував В. Шимановський, самостійного звука **Ѣ** вже не було, існувала лише буква **Ѣ**, що позначала в більшості випадків звук **Ї**: *подобѣе*, *фѣгуры*, *бѣблѣи* [Шимановский 1893, с. 26]. Ще починаючи з XI ст., відзначав

І. Огієнко, з'явилася звичка передавати **І** в іншомовних словах через **Ѣ**. Звичайно, це красномовний доказ природи українського **Ѣ** [Огієнко 1930, с. 237].

У південноруських пам'ятках буквою **Ѣ** стали також передавати подовження старого звука **Е**, який розвинувся в результаті занепаду редукованих **Ѣ**, **Ь** у нових закритих складах у другій половині XII ст. [Німчук 1982, с. 25]. Цей **Ѣ** О. Соболевський назвав новим "ятем". А. Москаленко зауважує, що переважно в галицько-волинських пам'ятках після занепаду **Ѣ**, **Ь** замість **ѐ** стали писати **Ѣ**, яке в давньоукраїнській мові позначало дифтонг **ІЄ** в таких словах, як *камѣнь, учитѣль, шѣсть, будѣть, матѣрь, въ своѣмь* тощо [Москаленко 1960, с. 17].

Після приголосних у досліджуваних книжних пам'ятках до останньої чверті XVI ст. вживається буква **Ѣ**, яка переважно пишеться на місці етимологічного **Ѣ** у наголошених і ненаголошених складах: *злѣѣ 72, слѣпымъ 73, хлѣби 72зв.; заповѣсть 73, слузѣ 73зв., ѿ хлѣбѣ 72зв.* (ЄЛ тр. чв. XIV); *вѣтръ 2зв., гнѣва 12, исцѣли 37зв.; въ гласѣ 57зв., в' законѣ 2, пагоубѣ 11* (ПК 1397); *двѣ 2, сѣло 29зв., терпѣти 3; дѣла 216зв., ѿ заповидѣ 70, злодѣй 208* (ЧМ 1489); *имѣніє 2, бѣжати 17, вѣнець 7, свѣта 8; бесѣдова 44, не видѣ 73зв., на рѣцѣ 17* (ПКП 1553–1554). З другої половини XVI ст. буква **Ѣ** вживається за традицією, але вже не так послідовно, як у попередній період: *г'рѣхъ 116зв., лѣт' 114, потѣш'те 221; ко верѣ 163зв., тѣломъ 182, ко славѣ 162зв.* (АР 1568); *дѣль 69, превѣчнаго 70зв., рѣцѣ 2зв.; вл'цѣ 3, грѣхов'ный 3зв., в мирѣ 69* (М 1600); *имѣніа 310, вѣчному 6, хотѣніє^М 310; въ бога^Тствѣ 138, заповѣдаль 138, соудѣ 190зв.* (К 1615). В останній чверті XVI – першій чверті XVII ст. трапляються написання букви **Ѣ** проти етимології на місці **ѐ**, **И** (**І**). Однак такі написання не були нормою загального правописного узусу, а відбивали окремі фонетичні та морфологічні особливості говорів староукраїнської мови. У пам'ятках трапляються, наприклад, такі написання: *прилѣжно 5; величѣ^М 4, в ненавѣсти 316, сѣмь 3зв.* (Ізм. XV/XVI); *прі архиєрѣє 180зв., архієрѣѿ^М 155зв., словѣси 170; срѣбрѣники 156* (Єв. 20–40 XVI); *дшѣ 304зв., облечѣте 274зв., попрѣмо 274зв.* (ЄУ 1604).

У староукраїнському узусі книжних пам'яток досліджуваного періоду, що походять з Північної України, поступово починають поширюватися написання на місці етимологічного **Ѣ** букв **ѐ**, **и** (**ї**). Вони набувають свого розвитку саме в XV–XVI ст.

Про використання староукраїнськими книжниками **ѐ** на місці етимологічного **Ѣ** І. Огієнко говорив, що «поплутання **Ѣ** з **ѐ** в нас часто вважають за ознаку білоруського походження пам'ятки, особливо коли при тому є ще поплутання **Ѧ** з **ѐ**. Звичайно такий погляд зовсім мильний, бо в наших пам'ятках це тільки правописна звичка, що з різних причин панувала в нас у XV–XVII ст. Причини ці переважно такі: 1) на мові тодішніх урядових канцелярій сильно відбився й північноукраїнський вплив, а він вже й власне ніс свою живу ознаку – **Ѣ** > **ѐ** в ненаголошених складах; не забуваймо й того, що простори південноукраїнської мови в XV–XVII ст. були звичайно більшими від сьогоднішніх. 2) Вплив південнослов'янських рукописів так само підтримував звичку плутати **Ѣ** – **ѐ**. 3) Очевидно, в чисто білоруських писаннях відбивалася й жива ознака вимови **Ѣ** як **ѐ**. Для прихильників чистого етимологічного правопису таке поплутання **Ѣ** з **ѐ** було недопустимим, тому ще М. Смотрицький у своїй граматиці 1619 закликав не плутати їх»... Таке правописне поплутання **Ѣ** з **ѐ** знаходимо по всіх перекладах св. Письма на українську мову в XVI ст. – в Євангелії Пересопницькому 1556, Житомирській 1571, у Новим Завіті Негалевського 1581 та ін. ... Хитання в наголосі, яке знає українська мова XVI століття, дає хитання і в зміні **Ѣ** – **ѐ**. Цікаві й проречисті ті випадки, коли в словах одного кореня маємо **Ѣ** чи **ѐ** в залежності від наголосу: *грѣх* – *грешит* – *згрешили* – *грехи*» [Огієнко 1930, с. 238, 240, 244–245].

Аналізуючи вживання букв **Ѣ**, **ѐ**, **и**, **ї**. Огієнко наголошував, що **Ѣ** звичайно маємо під наголосом, а **ѐ** чи **и** – в ненаголошеному складі [Там само, с. 241].

Букви ѐ, ѐ, и, ї на місці Ѣ. У староукраїнському узусі книжних пам'яток написання на місці **Ѣ** букв **ѐ**, **и** (**ї**) в наголошених і ненаголошених складах набувають розвитку в кінці XV–XVI ст. Вплив південнослов'янських рукописів підтримував тенденцію плутати **Ѣ** – **ѐ**. Досліджуючи правописну реформу Євфимія Тирновського, болгар-

ський вчений В. Василев зазначає, що заміна **Ѣ** через **Є** в рукописах болгарського походження трапляється рідко [Василев 1980, с. 415]. Взагалі, ця риса притаманна саме сербським рукописам.

У досліджених українських пам'ятках останньої чверті XIV – кінця XV ст. буква **Є** на місці етимологічного **Ѣ** присутня одинично: *тобе* 11; *крепитса* 11зв. (ПК 1397); *ѡ всехъ* 296зв., *на местѣ* 299 (Пр. 80 XV); *ѡвещаль* 2; *греха* 118 (ЧМ 1489). З кінця XV ст. спостерігається поширення вживання на місці етимологічного **Ѣ** букви **Е** (**Є**) під наголосом і трохи менше – в ненаголошених складах, яке проходить до першої чверті XVII ст. включно, в одних пам'ятках більше, в інших – менше, але правописною нормою такі написання не стають, перевага надається традиції: *презрены* 13зв., *ѡ слепцѣ* 4зв.; *заповедь* 4, *ленівьимъ* 2, *облечены* 57 (Ізм. XV/XVI); *верж* 213зв., *обитель* 191, *прѣдбнемъ* 2зв.; *видѣ* 5зв., *женѣ* 191 (ПКП 1553–1554); *перъвенець* 2зв., *теръпеливыми* 69, *яв'леньми* 69; *вл'дчце* 3, *именитый* 70, *не побѣди*^М 3 (М 1600).

Вживання **Е**, **Є** замість **Ѣ** в українських пам'ятках (якщо вони не північноукраїнські) є головною традиційною староукраїнською правописною рисою [Огієнко 1930, с. 252].

Трапляються й вияви на письмі фонетичної особливості староукраїнської мови – вимова на місці етимологічного **Ѣ** звука **І**, який позначається через **И** (**Ї**) в наголошених і ненаголошених складах: *презриши* 11зв.; *всхитити* 12зв., *всхїтїтї* 12зв., *земли* 3зв. (ПК 1397); *вси*, *в'си* 8; *дианіа* 316зв., *дръзій* 315, *друзїй* 36 (Ізм. XV/XVI); *бОзи* 186зв., *въспомінаете* 114зв.; *земли* 186зв., *въ мѣсти* 222 (АР 1568); *носи* 399зв., *нози* 366; *бїашѣ* 271, *дита* 440, *посреди* 272 (ЄУ 1604).

3.2.1.4.3. Букви **И**, **Є** широка, **Е** вузька, **Е** на позначення йотації **І**

У староукраїнській писемній практиці звук **І** йотований передавався декількома буквами та знаками. Писці використовували букву **И** і над нею ставили діакритичний знак – спіритус (´) або спіритус із варією (˘), причому спіритус міг бути різної конфігурації (´, ˘, ˘ і т. д.).

На початку слів у книжних пам'ятках досліджуваного періоду більш

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги послідовно фіксується буква **И** зі спіритусом, іноді без діакритика: *имь* 3, *имь* 3, 57, *ихъ* 11 (ПК 1397); *имь* 299зв., *ихъ* 298 (Пр. 80 XV); *ихъ* 315, *их* 9зв. (Ізм. XV/XVI); *имь* 206зв., *ихь* 205зв. (ЄП 1556–1561); *ихъ* 105, *их'* 113зв. (АР 1568); *их'* 5, *и^х* 5зв., 6 (Ап. 1600).

Після голосних буква **И** переважно пишеться до кінця першої чверті XVII ст., починаючи з середини XVI ст. у цій позиції фіксуються й букви **Є** широка, **ѐ** вузька чи **Е**, проте традиційні написання переважають: *ѡ врагъ моихъ* 11, *гнѣвомъ своимъ* 3, *сїніємъ твоимъ* 26 (ПК 1397); *ѡ покаанїи* 3, *ѡ второмъ пришествїи* 4, *ѡ самовластии* 1зв. (Ізм. XV/XVI); *въ анѣтиохїи* 68зв., *ѡбоимъ* 115зв., *ѡ росѡуцєнїи* 165зв. (АР 1568); *свои^х* 271зв., *при явленїи* 443, *якои* 271зв. (ЄУ 1604); *сѣѣи софїи* 147зв., *твои^х* 138, *тїи яснѣе* 2 (К 1615).

3.2.1.5. Букви **О** вузька, **О** широка, **Ѡ**, **О** “очна”, **Ъ** на позначення звука **О**

У кінці давньоукраїнського періоду звук **О** позначався буквами **О** широкою, **Ѡ** та **о** вузькою. Було вироблене чітке протиставлення вживання широких і вузьких варіантів букви **О**. У давньому грецькому письмі вживання широких і вузьких варіантів букв було строго диференційоване: буква **Ѡ** призначалася для передачі довгого **О**, а буква **о** позначала звук **О** короткий [Истрин 1988, с. 59; Милев 1961, с. 13]. Особливо зручним було написання **Ѡ** при лігатурах у словах, які починалися з префікса **ОТ-** і в применнику **ОТ**: *ѡдал*, *ѡ кого*.

Про вживання букви **Ѡ** **О**. Булика зауважує, що використання її на початку слова мало певне диференційне значення: при написанні слів разом у рядку вона слугувала засобом відмежування наступного слова від попереднього [Булька 1970, с. 25].

Звук **О** в давньоукраїнських пам'ятках передавався також і через букву **Ъ** (Тут розглянемо й передачу звука **Е** буквою **Ъ**). У давньоукраїнській писемності, як і в старослов'янській, літери **Ъ** і **Ь** слугували для позначення зредукованих голосних звуків, близьких до **О** (**Ъ**) і **Є** (**Ь**). Починаючи приблизно з XII–XIII ст. ці звуки в сильній позиції перейшли в повноголосні звуки **О**, **Є**, а в слабкій позиції занепали і перестали вимовлятися [Соболевский 1907, с. 46; Шахматов 1915, с. 217–218; Якубинский 1953, с. 143]. Ця риса знайшла відбиття і в давніх

пам'ятках, де спостерігається багато випадків написання **О**, **Є** на місці сильних **Ъ** і **Ь** та пропуск зредукованих у слабкій позиції (Про рефлексії зредукованих **Ъ** і **Ь** див. [Жовтобрюх 1979, с. 175–181]). Однак є чимало прикладів, де за традицією літери **Ъ** і **Ь** незмінно продовжували вживатися, передаючи **О** і **Є**, наприклад: *въпросиша 2, плтьь 3зв., плтьи 3зв.; свѣдительствованъ 4зв., оучьници 5, члѣвцькыи 8* (ЄЄ 1283).

Занепад **Ъ**, **Ь** зумовив низку фонетичних змін, що не могло не спричинити руйнування правописної традиції [Москаленко 1958, с. 12]. «Якщо говорити про орфографію, – пише Б. Осипов, – то треба перш за все відзначити, що руський правопис кінця XIV – початку XV ст. ще не встиг подолати цілого ряду традиційних елементів, так би мовити, особистого походження. Дефонологізація **Ъ** і **Ь**, яка відбулася в XII–XIII ст., ще не була завершенням того тривалого процесу перебудови вокалізму, що відомий як «падіння редукованих», тим більше не могло завершитися в цей час відображенням цього процесу на письмі. Часто **Ъ** і **Ь** продовжували писатися, позначаючи фонетичний нуль, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживалися відповідно до традиційно-історичного принципу орфографії (навіть, за умови, якщо **Ъ** і **Ь** продовжували існувати як нефонетичні голосні вставки). В інших випадках за буквами **Ъ** і **Ь** стояли прояснені **О** і **Є**, що, з орфографічної точки зору, знову-таки було даниною традиції. Те ж стосується й деяких особливих ситуацій, коли звуки **Ъ** і **Ь** виступали як позиційно обумовлені реалізації фонем **О** і **Є*** . . . Процес скорочення вживання традиційних ерів, що втратили фонетичне значення в орфографії XIV ст., набирає силу, але все ж таки йде він повільно і до моменту другого південнослов'янського впливу знаходиться в кульмінації» [Осипов 1982, с. 288–289]**.

У південнослов'янському правописі з кінця XIV ст. упорядковується вживання графем на позначення звука **О**. Ще до реформи Євфимія Тирновського широкий варіант **О** чи **Ѡ** писали на початку слів та складів, **Ѡ** вузьку – після приголосних. На специфічне вживання букви **Ѡ** в нових закритих складах у XIV ст., притаманне саме українським пам'яткам, звертає увагу О. Князевська [Князевская 1999, с. 361–362].

Напрацьоване давньоукраїнською практикою правило вживання букв на позначення звука **О** було також поширене в орфографії

* Б. Осипов покликається на роботу В. Колесова «Позиционное смешение букв о, е – ѡ, ѣ в древнерусских рукописях XII–XIII ст. [Колесов 1975].

** Уважаємо за доцільне висловлювання вченого подати повністю.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги староукраїнських пам'яток XIV ст., наприклад: *обличаємь 72, обрѣте, ѿпустити 73; іюана 72, сѣъ иосифовъ 73зв., фараоновъ 72зв.; всако 73зв., духомь 72зв., дьяволо^М 72зв., исходащи 73зв.* (ЄЛ тр. чв. XIV).

Буква 0 вузька. У староукраїнських пам'ятках звук **О** після приголосних у позиціях у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами традиційно передається переважно через **0** вузьку: *радостію 26, тобою 11зв., бл҃го 11зв.* (ПК 1397); *без'родныа 213зв., бл҃женаго 3, во^Лхвованиємь 1* (Ізм. XV/XVI); *идол'ски^X 191, б'лиз'ко 163зв., мо^И 357* (АР 1568); *твора 86зв., вои'ство 85, єдо^Мскїа 86зв.* (ТЦ 1608). У цих позиціях спорадично наявні й букви **Ѡ** та **Ѧ** широка. Вживання **0** вузької на початку слів та після голосних не кодифіковані узусом, а є описками.

Букви Ѡ, Ѧ широка. На початку слів перевага надається вживанню букви **Ѡ**, перед використанням **Ѧ** широкої, яка також наявна, проте не в усіх пам'ятках: *оба 111зв., обратить 112, осѣнить 113 / Ѡлтарѣ 111зв.* (ЄМ 80–90 XV); *обѣщанъ 7, образа бзв., основана 13 / Ѧбраза 6* (ПКП 1553–1554); *обѣлакомь 191, ѡко 172, ѡправдають'са 176 / Ѧсвещаа 362* (АР 1568). У першій чверті XVII ст. закріплюється вживання букви **Ѡ**, а **Ѧ** широка наявна тільки спорадично: *ѡг'нь бзв., ѡдеж^{Ди} 5 зв, ѡчѣ^Є 5* (Ап. 1600); *ѡдержи^М 296, ѡживе 275, ѡправда^И 271 – Ѧколо 305, Ѧїа 490* (ЄУ 1604); *ѡбитель 86, ѡгоустѣша 86зв., ѡлово 86зв. – Ѧгоустѣша 86зв.* (ТЦ 1608).

Після голосних упродовж досліджуваного періоду майже послідовно пишеться **Ѡ**, а буква **Ѧ** широка вживається спорадично: *Ѧфлеомъ 143зв., Ѧфиѡплене 97, сионьскыа 64зв. – сїѦнь 65зв. геѦргию 83, фѦеѡфило^М 29зв. – виѦфлиѦма 133зв., геѦргию 83* (ЧМ 1489); *архіѦрѣѡ^М 155зв., иѡсифъ 17зв., фѦеѡ^Дсїа 357 – іѦана 347, фѦеѦфилж 8* (Єв. 20–40 XVI); *антиѡхїскы` 6, въѡбраженїа 138, єдиноѡобразно 145 – антїѦхїа 348зв., геѦргїа 225* (К 1615).

Після приголосних букви **Ѡ** та **Ѧ** широка починають вживатися в староукраїнському письменстві з кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. В XV–XVI ст. вони поширені в позиції між приголосними, проте **Ѧ** широка трапляється тільки в пам'ятках цього періоду і вживається в деяких іноді частіше за

Ѡ: *разОри*^Т*са* 203, *сѠГо* 135зв., *хОди*^м (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *дѠломъ* 8зв., *нощѠ* 140зв., *слово* 28 – *О* *пожованій* 1зв., *прѠбнОмоу* 1зв. (ПКП 1553–1554). З кінця XVI ст. писці використовують переважно **Ѡ**: *иножа* 23, *конона* 22, *помилов*^{``} 4зв. (Син. кін. XVI); *Ѡ* *плода* 8, *словеса* 7зв., *сімонь* 1зв. (Ап. 1600). У кінці слів кодекси кінця XIV – першої половини XVI ст. одиначно фіксують переважно тільки букву **Ѡ**: *блѠ* 46зв., *Ѡ* 3, 3зв. (ПК 1397); *Ѡ* 112, 113зв., *оубѠ* 111 – *сѠ* 113, 113зв. (ЄМ 80–90 XV); *сѠло* 31зв., *тѠло* 155зв., *яко* 21 (Єв. 20–40 XVI). У середині – кінці XVI ст. у цій позиції більш поширена **О** широка, **Ѡ** вживається спорадично: *блѠовѠрнаго* 23, *нашего* 1зв., *сѠго* – *дѠло* 5зв. (ПКП 1553–1554); *блоуѠнаго* 56зв., *добѠро* 114зв., *сѠго* 162зв. (АР 1568); *блѠовѠрнаго* 7зв., *деміѠовского* 25, *сѠго* 19зв. – *вѠдомѠ* 5зв. (Син. кін. XVI). З XVII ст. у цій позиції **О** широка не використовується, а **Ѡ** спорадично наявна тільки в деяких пам'ятках: *сѠло* 6 (Ап. 1600); *ветхаго* 250, *празѠнество* 59 (ТМ поч. XVII); *прѠро* 55, *слоѠ* 77зв. (К 1615).

Після приголосних перед виносними буквами в книжних пам'ятках протягом XV – першої чверті XVII ст. переважно пишеться буква **Ѡ**: *агѠо*^М 279, *миро*^М 133зв., *Ѡало*^М 202зв. (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *грѠхо*^М 12зв., *ѠчистихѠ*^М *са* 15, *язычникѠ*^М 154 (Єв. уч. XV/XVI); *препоѠбнога* 101зв. (ПКП 1553–1554); *ѠѠдана* 22, *кѠѠдратіа* 8, *сѠѠю* 11 (Син. кін. XVI); *агѠло*^М 5, *поѠобааше*, *Ѡало*^М *стѠій* 6 (Ап. 1600); *перѠо*^Д 304, *поѠо*^М 433 (ЄУ 1604). Вона частіше вживається перед виносною буквою **М**. У деяких кодексах поширене вживання як **Ѡ**, так і **О** широкої, наприклад: *прѠрко*^М 25, *поѠо*^М 152, *фарисѠо*^М 376; *иро*^Д 25зв., *до*^М 301зв., *Ѡ* *соубѠ*^Т 476зв. (ЄП 1556–1561).

Буква О “очна”. За прикладом грецького письма, ще в давньоукраїнських писемних пам'ятках з'являється **О** “очна” з крапкою в середині. Така форма **О** проходить у рукописах через усі віки використання уставу та півуставу. Підтримувана другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вона спорадично наявна в староукраїнських книжних пам'ятках. Часто **О** “очна” пишеться в слові *око*

(у формі однини), звідкіля й назва букви [Карский 1928, с. 196]; при позначенні множини в **О** широкую вписували дві крапки: **Око**, **Ожомь**, **Оцѣ твоємъ**; **обѣ Оцѣ**, **Очи**, **Очима**. Такі написання знову ввійшли до української писемної практики з кінця XIV ст.

На початку слів у рукописних книжних пам'ятках від XV ст. зафіксовано спорадичне вживання **О** “очної”, з однією чи з двома крапками в середині: **Ожомь** 194, **Очи** 263 (Єв. апр. 1477); **Оброкъ** 1зв., **Окрѣтивса** 7зв., **Онъ** 12, **Очѣ** 2зв.; **Оброкъ** 2зв. (ЧМ 1489); **Очищаемса** 341 (Єв. уч. XV/XVI); **Око** 172; **Очи** 77зв., 146зв., **Очима** 223 (АР 1568); **Очыма**, **Оѣ** 281зв. (ЄУ 1604).

Після голосних у досліджуваних пам'ятках **О** “очна” не зафіксована, тільки в ЧМ 1489 вона використана для прикрашення письма: *гєОргіа 87, сємиОнъ 4зв.*

Буква О подвійна (ОО). У староукраїнській орфографії **О** подвійна трапляється рідко. Вона вживається при написанні похідних слів від слова *око*, а також у формах множини цього іменника. Усередині **О** подвійної може ставитися крапка в обох частинах або в одній. Зрідка, коли мова йде про два предмети, а іноді і без цієї причини, подвоюється буква **О** проста. Написанням **О** подвійної писемні пам'ятки засвідчують подовження етимологічного **О** з XIII ст., хоча й зрідка: *воовьца* 150зв. (ЄГ 1266–1301), *воовца* (ЄП 1307) [Жовтобрюх 1980, с. 75]. Деякі досліджені кодекси **О** подвійну фіксують до середини XVI ст. включно, переважно на початку слів та зрідка в середині: *сапоогъ* 55 (ЄКор. 1401); *въ Оочеси*, *въ Оочесѣ* 128, *Оочи* 116зв. (ЄМ 80–90 XV); *Оочи* 132зв., *Оочима* 36зв., *Оочіщеніи* 181зв., *кровотоОочивь* 36 (Єв. 20–40 XVI); *Оочи* 294, *Оочей* 47зв., *Оочима* 405 (ЄП 1556–1561). У ПКП 1553–1554 зустрілася передача **О** подвійної через омегу з двома крапками в середині: *Очи* 81. Як показчик множини буква **Ѡ** була використана в Граматиці 1591 р. [Німчук 1985, с. 57].

Буква О широка з хрестом у середині. Староукраїнські писці іноді при написанні слів із коренем *крест-* у букву **О** широкую вписували хрест прямий або скісний (**⊕**, **⊗**): *Окѣть* 139 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *Окрѣть* 348 (К 1615). Іноді форму хреста має не заповнена чорнилом середина **О**. Ще може траплятися буква **О** з особливою оздобою в середині, схожою на **т**.

Буква О широка в середині з орнаментом у вигляді грецької букви Ζ. У XIV ст. вживається переважно як заголовна буква **Ѡ** широка з художньо оформленою серединою – орнаментом у вигляді грецької букви Ζ: *Ѡбаче* 20в, *Ѡлтарємь* 52а, *Ѡна* 71в (ЄЛ тр. чв. XIV).

Буква Ъ. У XIV ст. використовується за традицією буква **Ъ** у префіксах на місці **Ѡ** вузької, але поширені й написання із пропуском **Ъ**; трапляється на її місці й **Ь**, наприклад: *въсхищаютъ* 35б, *възлюбиши* 111г, *въспѣвъше* 117в; *яко сьгрѣшєнь єсть* 19а (ЄЛ тр. чв. XIV). З кінця XIV ст. під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках знову входять до вжитку написання з **Ъ** на місці звучного голосного **Ѡ**. У кодексах кінця XIV – початку XVI ст. вживання **Ъ** на місці **Ѡ** поширені у префіксах, прийменниках, а в середині слів – наявні спорадично: *възвѣщаа* 3зв., *въздамъ* 57, *възмѡщєньє* 122зв. (ПК 1397); *възлюби* 29бзв., *въставъ* 29бзв., *сьблажнаєши* 299 (Пр. 80 XV); *възнєнавѣишь* 343, *въпрошаа* 94, *сьдръжимыѣ* 167зв. (Єв. уч. XV/XVI). У наступний період такі написання ще збільшуються, а з середини XVI ст. вони переважають і стають узусно вживаними: *възнєсенїа* 338, *въплочєнїи* 337, *сьтвори* 209 (ЄП 1556–1561); *възнєсенїа* 135зв., *въпїжшаго* 144, *сьтвори* 199 (Єв. 60–70 XVI); *възнєсенїє* 5, *сьдръжаѣ* 1, *сьтвори* 7зв. (Ап. 1600). З початку XVII ст. використання цієї орфограми зменшується: *въздєржанїа* 295зв., *възми* 314, *въскрѣнїє* 304 (ЄУ 1604).

3.2.1.6. Букви У, ОУ (OV), Ѹ, Ю, Ж на позначення звука У та його йотації

У давньоукраїнському узусі звук **У** передавався буквами **ОУ, Ѹ, У, Ж**; звук **У** йотований – буквами **Ю, ЪЖ, V**. Диграф **ОУ** вживався на початку слів, після голосних та твердих приголосних; подокуди – **У** після приголосних; буква **Ѹ** в давніх текстах писалася зрідка, переважно в кінці рядків. Йотований **У** після м'яких приголосних та **Й** передавався буквами **Ю, ЪЖ** (під йотацією умовно розуміємо і вживання букв на позначення м'якості приголосних). Букви **Ж, ЪЖ** вживалися тільки в початковий період давньоукраїнської

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги писемності, під першим південнослов'янським впливом, до кінця XI – початку XII ст.

Правописний узус у вживанні букв на позначення звука **У** та **У** йотованого, який склався в давньоукраїнській писемності до кінця XIII ст., був успадкований староукраїнською писемністю XIV ст. У першій половині XIV ст. звук **У** передавався за традицією через диграф **ОУ** (рідше – **ОВ**), переважно на початку слів та в середині слів після голосних, а також через **Ѡ**, головним чином у кінці рядків (трапляються й написання з цією графемою і між приголосними). У староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу був поновлений диграф **ОУ** після приголосних, який у цій позиції з другої чверті XIV ст. був замінений монографом **У** (За даними Л. Жуковської, у східнослов'янських рукописах – з початку XIV ст. [Жуковская 1987, с. 149]). Наприклад: *возмут та, єдиному 73, Ѡ луки 76* (ЄЛ тр. чв. XIV). Йотований звук **У** позначається буквою **Ю** на початку слів, після голосних і м'яких приголосних, після шиплячих та **Ц**.

У графіці поновлюється давнє накреслення букви **У** без ніжки – **У** – в різних позиціях у слові, і не тільки в старій традиційній формі використання іжиці в диграфі **ОУ**. Вживання букви **У** як **У** скоріше за все пов'язане з тим, що іжиця в ранніх давньоукраїнських кодексах входила до складу диграфів, переважно **ОУ**, і мала накреслення як грецьке **υ**; як самостійна графема вона використовується дуже рідко і здебільшого в сполученні з **ОУ** для передачі звука **У**. Такі написання не були закріплені узусом і вживалися спорадично, наприклад: *овчїци 146, мв'жь 96, вкитѣль 116, бѡхѡ2в, к ѡмѡбѡ* (ЄЛ тр. чв. XIV).

Букви ОУ, У. На початку слів у староукраїнських рукописних книжних пам'ятках досліджуваного періоду звук **У** переважно передається через диграф **ОУ**: *оуглебоша 11, оумолитеса 5, оуповаєть 26* (ПК 1397); *оукрашеїнь 34зв., оуповато 5зв., оусть 7* (Ізм. XV/XVI); *оубоги^х 56зв., оугодити 185, оум'ножиса 117* (АР 1568); *оувѣрили 433, оузрѣти 295зв., оусльшав'ши 271зв.* (ЄУ 1604). У цій позиції спорадично трапляється і буква **Ѡ**: *ѡморїша 131зв.* (ПК 1397); *ѡязвлень 69* (М 1600).

Після голосних у книжних рукописних пам'ятках досліджуваного періоду послідовно за давньоукраїнською традицією пишеться диграф **ОУ**: *пооучитса 2, пооучиша^Ѡ 3* (ПК 1397); *наоучиса 296зв., наоучиль*

297, *наоучи* 297 (Пр. 80 XV); *іоудейского* 204зв., *наоуки* 336, *наоучили* 337 (ЄП 1556–1561); *наоукоу* 271зв., *наоукж* 275, *неоувадаюція* 297 (ЄУ 1604), хоча одинично трапляється і вживання **ѡ**.

Після приголосних диграф **ОУ** з другої чверті XIV ст. поступово замінюється монографом **У**, який використовується до останньої чверті цього століття: *возмут та* 73, *їдиному* 73, *ѡ луки* 76 (ЄЛ тр. чв. XIV). У кінці XIV ст. під другим південнослов'янським впливом монограф **У** знову замінюється на диграф **ОУ**, який послідовно вживається до кінця XVI ст., а буква **У** тільки зрідка трапляється як описка або як перенесення з протографа: *боудеть* 11зв., *застоупникъ* 4, *жертвоу* 5, *славоу* 26 – *заступит ма* 4зв. (ПК 1397); *рекоучи* 41в, *моукою* 143б, *пришедьшомуу* 123б, *помилоуєть* 340б (ЧМ 1489); *живоуцимь* 69, *ѡцоу* 273 – *т'роакую* 118 (АР 1568). У першій чверті XVII ст. диграф **ОУ** в цих позиціях переважно замінюється буквою **ѡ**, між тим вживання **ОУ** ще досить часте, наявні в деяких кодексах і спорадичні написання з **У**: *мѡдрости* 294, *сѡботоу* 271, *почаѣкѡ* 279 – *моужа* 433, *слоухай* 272зв., *томоу* 433 – *моєму* 274зв., *млѣтивому* 280 (ЄУ 1604). Не зафіксовано використання **ОУ** наприклад в АК 1560-х рр., дослідженому І. Огієнком [Огієнко 1930, с. 221], та в тексті ТМ поч. XVII ст., пишеться тільки **У**: *бесѣдуєт* 200зв., *даруєт* 145зв., *свѣту* 150.

Використовується і давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле. Буква **У** (V) зафіксована в кінці рядків у кодексах кінця XIII – третьої чверті XIV ст.: *їему!* 21а, *приду!ть* 27б, *їаду!ще* 45а (ЄЄ 1283); *цѣлу!ите* 24а, *їему!* 26г, *дру!гомоу* 27б (ЄПол. 1307); *свѣдительству!ють*, *славу!* 1б (ЄПан. 1317); *пм!ть* 24в, *см!ть* 25б, *бм!деть* 26а (ЄПер. 1354).

Диграф ОУ. Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнській книжній писемності знову став писатися в будь-якій позиції у слові диграф **ОУ** як **ОВ**. Буква **V** в давніших кодексах входила до складу дифтонгів, переважно **ОУ**. Проте написання через **ОВ** не набули поширення і трапляються зрідка тільки в деяких пам'ятках XVI – першої чверті XVII ст.: *овчаще* 510зв., *бѡдовт* 281, *роков* 284 (ЄУ 1604 р). Окремо серед пам'яток стоїть Син. кін. XVI ст., в якому поширені написання з **ОВ** у середині слів, а в кінці слів вони навіть переважають над **ОУ**:

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
вавовлы 51, ловкы 31, мотровны 12; варваров 48зв., їонов 36зв., татьянов 46.

Буква *ѡ*. У правописі староукраїнських пам'яток кінця XIV ст. під впливом новомодної орфографії поширюється передача звука *У* через букву *ѡ*. У давньоукраїнських кодексах буква *ѡ* писалася здебільшого тільки в кінці рядків, але трапляються написання з цією графемою і між приголосними. Давнє лігатурне накреслення *ѡ* нами зафіксовано в ЧМ 1489: *чистѡю* 38в., *великѡю* 118б, *глубокѡю* 289в.

На початку слів буква *ѡ* вживається спорадично і лише в декількох досліджуваних кодексах, при тому в них перевага надається традиційним написанням із *ОУ*: *ѡморіша* 131зв., *ѡпова* 59, *ѡслыша* 114 (ПК 1397); *ѡлѡчити* 159, *ѡмь* 313, *ѡчастьє* 317 (Ізм. XV/XVI); *ѡбіца*^М 326зв., *ѡлов'лени* 343зв., *ѡставы* 348 (АР 1568); *ѡма* 69зв., *ѡстраєть* 3, *ѡязвлєнь* 69 (М 1600). У АК 1560-х рр., як зазначав І. Огієнко, послідовно пишеться *ѡ* [Огієнко 1930, с. 221]. Після голосних букви *ѡ* трапляється лише зрідка.

Після приголосних у середині та в кінці слів буква *ѡ* починає більше вживатися з кінця XIV ст.: *кѡпѡ* 3, *поманѡ*^Х 57зв., *главѡ* 34зв., *живѡщеи* 219зв., *домѡ* 57зв., *молѡ* 138зв. (ПК 1397; писець приблизно з арк. 212 до 227 ширше використовує букву *ѡ*). У XV–XVI ст. буква *ѡ* поширена, але перевага надається *ОУ*: *вкѡсити* 133зв., *змѡроваль* 5, *добротѡ* 190, *молитвѡ* 1зв., *родѡ* 75 (ЧМ 1489); *кѡпѡ* 47, *мѡдрѡите* 316зв., *злѡбѡ* 317, *родѡ* 12зв. (Ізм. XV/XVI); *игѡменѡ* 103, *нашемѡ* 74, *одеждѡ* 44 (ПКП 1553–1554); *помилѡй* 4зв., *оленѡ* 49зв. (Син. кін. XVI). У кінці рядків писці використовують *ѡ* як вузький буквений варіант для вписування в текстове поле: *великомѡ* 136зв., *долготѡ* 26, *искѡсиша* 133зв. (ПК 1397); *ѡмѡ* 2зв., *ѡсѡлжемь* 119зв. (ЧМ 1489); *бѡдѡ* 215зв., *гибнѡщеє* 32, *правдѡ* 15зв. (Ізм. XV/XVI); *горѡ* 23зв., *лѡквѡства* 190зв., *празѡникѡ* 73зв. (ПКП 1553–1554); *бесѡдѡєши* 69зв., *рѡкама* 70зв., *водѡ* 3, *даровавѡшемѡ* 69 (М 1600). У першій чверті XVII ст. набуває панівного становища південнослов'янська риса написання букви *ѡ* в середині та кінці слів і сприймається українськими писцями вже як орфографічна норма: *мѡдрѡсти* 294, *натѡры* 272, *одеждѡ* 274зв., *ѡйѡ* 281 (ЄУ 1604); *бесѡствѡюци*^Х 140, *ѡбѡчаа* 88зв., *блѡхѡ* 2, *дрѡгомѡ* 33зв. (К 1615).

Буква Ж. У XV ст. у староукраїнських книжних писемних пам'ятках під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу знову з'являється буква **Ж**, яка вийшла з ужитку в давньоукраїнській писемності ще в кінці XI – на початку XII ст. Вона позначає звук **У** між приголосними та в кінці слів, **У** йотований – після голосних. На нашу думку, присутність букви **Ж** в староукраїнських пам'яток досліджуваного періоду скоріше свідчить про південнослов'янський вплив, ніж про повернення до архаїзації. Як і в середньоболгарських кодексах, буква **Ж** вживається за етимологією, а також проти етимології на місці **ОУ** (**У**, **Ѹ**). Спеціального правила для вживання **Ж** не було вироблено староукраїнськими книжниками, її введення внесло ще більший різнобії при передачі звука **У** та його йотації і сприяло поширенню паралельних написань з **ОУ**, **У**, **Ѹ**: *дрюгы*^М 149 – *држгыи* 16зв. – *дрѳгоу* 141 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *игоумень* – *игжмень* 16 – *игѳмен'* 103 (ПКП 1553–1554); *соудомь* 6 – *совдѳ* 190зв. – *сжДИти* 29зв. (К 1615).

Після приголосних із XV ст. в книжних пам'ятках під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом відновлюється вживання букви **Ж**, яку писці використовували тільки як графічний знак: *иджть* 208зв., *мждростъ* 209зв., *вѳржючи* 210зв.; *ѳпжцены* 214 (ЧМ 1489); *бждѳцемъ* 17зв., *мжчити* 128зв., *славж* 43зв.; *безжм'ному* 101зв., *блжн'номж* 5зв., *погжбити* 101зв. (ПКП 1553–1554); *бждж*^Т 32, *дрѳгжю* 32зв., *пасхж* 1; *држгаа* 48зв., *мірж* 1, *сѳвѳжплъшаса* 2 (К 1615). У Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр., як зазначає І. Чепіга, «за середньоболгарською традицією звук **У** лише в першій частині книги часто позначається юсом великим: *сжботы* 2зв., *замѳтажшихъ* 29, *бждж*^Т 30зв. і т.п.» [Чепіга 1994, с. 82]. Не всі рукописні книги кінця XVI – початку XVII ст. фіксують вживання букви **Ж**: Ап. 1597, М 1600, Пр. 1599–1600, М 1600, Зб. 1607, ТЦ 1608,

Під впливом середньоболгарської орфографії в рукописних пам'ятках із XV ст. йотація звука **У** поряд із **Ю** стала передаватися після голосних також через букву **Ж**, проте її вживання спостерігається не в усіх кодексах: *бѳсноужци*^М_{СА} 134, *одесноуж* 136зв., *продажцаа* 199; *обычаж* 136зв., *къ сѳмиреніж* 199 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *вражиж* 210, *млѳтъж* 208зв., *чистож* 208 (ЧМ 1489 — буква **Ж**

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги на позначення У йотованого вживається лише на арк. 208–227); *великож* бзв., *сѣож* 9зв., *хѣож* 9зв. (ПКП 1553–1554); *кла^Твож* 8, *марієж* 6, *оож* бзв. (Ап. 1600). У СЄ 1588 передача йотації через **Ж** в цій позиції поширена: *свож* 37, *дажчи* 38, *сѣож* 93. До кінця XVI ст. вживання **Ж** у цій функції зменшується. В рукописних книгах першої чверті XVII ст. буква **Ж** у цій позиції майже не фіксується.

У вживанні букв **Ю** і **Ж** на позначення У йотованого, як наголошувала Л. Жуковська, «відбилася (в російських кодексах – Л. Г.) якась штучна орфографія, згідно з якою після м'яких приголосних потрібно було писати **Ю**, а після голосних **Ж**, тобто зовні, тільки в графіці, відбивати зіяння» [Жуковская 1982 III, с. 57]. У староукраїнських пам'ятках немає послідовності у вживанні букви **Ж** для передачі У йотованого, часто в однакових словах вживаються паралельні написання **Ж** – **Ю**, остання буква значно переважає.

Буква Ю. На початку слів, після голосних та після м'яких приголосних звук У йотований за традицією передається протягом досліджуваного періоду буквою **Ю**: *юже* 25г, *сбираю* 69а, *морю* 171б (ЄЛ тр. чв. XIV); *оутѣшающаго* 92, *ѡемлютса* 12, *помолюса* 5зв. (ПК 1397); *ключиса* 111зв., *люди* 112, *людіє* 112 (ЄМ 80–90 XV); *юр^Дс^тво* 173, *приходаюю* 104, *милостыню* 55зв. (АР 1568); *землею* 272, *всєдръжителю* 351зв., *всюды* 309зв. (ЄУ 1604).

Написання ЖА. У південнослов'янській орфографії в кінці XIV ст. встановлюється правило: при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**ЖА**). Це правило в XV ст. стало подекуди використовуватися і в окремих староукраїнських книжних рукописних пам'ятках: *бѣсѣджащю* 13зв., *вѣржаще* 64зв., *въ градоуцѣжа* 280, *ѡдєснѣжа* 69зв., *погыбшѣжа* 187, *показѣжа* 2, *нє разликѣжа^Т* 16 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *другѣжа* 127, *ѡдєснѣжа* 111зв. (ЄМ 80–90 XV). Іноді в писемних пам'ятках XV ст. зустрічаються і написання з двома **ЖЖ**: *бѣснѣжжщюжса* 12 (ЄЛьвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *ст^Сжж* 208 (ЧМ 1489 р). З XVI ст. написання з **ЖА** трапляються лише зрідка: *наказѣжа* 77 (ПКП 1553–1554); *мытарьскѣжа дшѣж*, *дшѣвнѣжа добродѣтель* 1 (Ст. 1577); *великѣжа* 5 (Ап. 1600).

Вживання ОУ, ѡ, Ж на місці Ю після приголосних. Під дією другого південнослов'янського орфографічного впливу в староукраїн-

ських пам'ятках трапляються, але дуже рідко, написання **ОУ**, **Ѡ**, **Ж** на місці **Ю**. У південнослов'янських мовах змішування **Ю** з **ОУ** відоме ще з XII ст. [Цонев 1934, с. 272], а в XIV–XV ст. це явище стає більш поширеним. В українських книжних рукописах вживання **ОУ**, **Ѡ**, **Ж** на місці **Ю** трапляються зрідка тільки в декількох пам'ятках XV–XVI ст.: *кнасоу* 181 (Єльвів. 60–70 XVI – копія кодексу 1423 р.); *лжбовь* 211зв. (ЧМ 1489); *зем'лж* 9зв., *молж ти са* 8 (ПКП 1553–1554).

3.2.2. Букви системи приголосних

У староукраїнській системі приголосних, на відміну від системи голосних, використання дублетних букв при передачі певного звука не має значного поширення. Функції букв **Б**, **В**, **Д**, **Ж**, **К**, **Л**, **М**, **Н**, **П**, **Р**, **С**, **Т**, **Х**, **Ц**, **Ч**, **Ш**, **Щ** не змінювалися впродовж усього досліджуваного періоду, змінювалася тільки їх графічна форма. У давньоукраїнських книжних писемних пам'ятках приголосні звуки переважно передавалися однією буквою, тільки в іншомовних словах, безпосередньо грецьких, спорадично використовувалася дублетність. Дублетність букв набула більшого поширення з кінця XIV ст., що було викликано впливом південнослов'янської писемності. У кодексах XV–XVI ст. значне використання отримують букви **Ѕ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **Ѧ**, які в пам'ятках XIII–XIV ст. переважно вживалися в числовому значенні.

3.2.2.1. Букви **В**, **Ѧ** на позначення звука **В**

У староукраїнській писемності звук **В** передавався через букву **В** і рідко, переважно в священних словах, через іжицю (**Ѧ**). Іноді, залежно від століття, наявні написання з **Ѧ** або **ОВ**, що було спричинено, на думку О. Малкової, «занепадом у давньоруській писемності слабких **Ѧ** та **Ѧ**, що вплинуло на фонетичну зміну вимови білабіального звука **В** як **Ѧ**» [Малкова 1966, с. 245]. Він став уживатися, зазначається в академічній студії з історії української мови, не тільки перед голосними, а й перед приголосними та в абсолютному кінці слова, причому перед приголосними в нього було дві позиції – на початку слова й у середині після голосного [Жовтобрюх 1979, с. 225].

Іжиця в староукраїнських пам'ятках починає вживатися в іншомовних словах, переважно грецьких, із кінця XIV ст. У давніших пам'ятках, як зазначає Є. Карський, вона входила до складу дифтонга **ОУ** – **ОУ**. Саме внаслідок цього як самостійний знак (не в сполученні з **ОУ**) вона вживається рідко. У південнослов'янських графіко-орфографічних системах (зокрема болгарській та сербській) при виправленні в XIV ст. церковних книг іжиця була відновлена у великих розмірах для передачі грецького **ϕ**, причому надали їй відмінне від **ϕ**, яка мала такий вигляд у найдавніших пам'ятках, накреслення – **ϕ** [Карський 1928, с. 210], яке й було запозичине для правопису староукраїнських пам'яток.

За південнослов'янською орфографією іжиця передавала два звуки – **В** та **І** – в залежності від діакритичного знака над нею. В граматичному трактаті «Сказаніє изъявленно о писмене^X» (початок XV ст.) сербський філолог Костянтин Костенецький наголошував на тому, що коли буква **ϕ** позначає звук **І**, то над нею треба ставити діакритичний знак: на початку слова – дасію або апостроф; у середині слова – дві крапки. Коли буква **ϕ** передає звук **В**, над нею не ставиться діакритичний знак, його відсутність вказує на те, що ця буква позначає приголосний [Куев 1986, с. 51–52].

У староукраїнській книжній писемності, як зазначив А. Москаленко, іжиця при передачі звука **І** використовувалася на початку слова і між двома приголосними, в значенні **В** – між двома голосними [Москаленко 1971, с. 45–46]. Вона писалася також і після голосної перед приголосною.

Від початку XV ст. в пам'ятках поступово поширюється вживання графеми **ϕ** при передачі звука **В**, в одних більше, в інших менше, але слова без неї значно переважають, наявне й змішане написання одних і тих же форм. Ця графема вживається на місці **В** у слові *Євангеліє*, проте переважно в заголовках читань, іноді архаїчно передається і монографом **ϕ** (в давньоукраїнських кодексах вона так позначалася за аналогією до давнього грецького **ϕ**): *Єϕ̄листъ* 1 (Єв. тл. 1434). В ЄКор. 1401 пишеться без хвостика: *авраамлѣ* – *авраамъ* 13. Зафіксовано і передачу **В** диграфом **ОУ** в колофонному записі писця Тр. 1466 – *Єоустафіа*. З другої половини XV ст. узусно використовується уже південнослов'янське накреслення **ϕ**: *Єϕ̄* 37, *Єϕ̄лїЄ* 132 (Єв. апр. 1477);

є^Ѡлісто^а 22 (АЗ 1554); є^Ѡліє 92, 240 – євангѣліє 165, єѠфиміи, єѠстаѠіа 398зв. (АР 1568); є^Ѡліа 1 – Євангеліа 11зв. (ЄД 1596); є^ѠлиствѠ 26, є^Ѡлиствы 184зв., єѠстаѠіи 22 (ТМ поч. XVII).

У досліджуваних пам'ятках над буквою **Ѡ** переважно ставиться діакритичний знак – дві крапки або дві рисочки – і коли **Ѡ** передає **В**, і коли – **І**. В цьому українські книжники відійшли від південно-слов'янської традиції.

3.2.2.2. Букви **З**, **Ѡ** на позначення звука **З**

Давньоукраїнська писемність мала для позначення звука **З** дві букви: **З** (земля) і **Ѡ** (зело), які в грецькому письмі функціонально мали різне звукове значення, але на слов'янському ґрунті завдяки фонетичним змінам вони стали використовуватися тільки для передачі звука **З**. Писці Київської Русі використовували, як правило, букву **З** (*закон, звезда, земля, князь*), а **Ѡ** у більшості випадків уживали тільки в числовому значенні (6, 16, 26 і т. д.). Цю традицію успадкували й староукраїнські кодекси XIV ст.: *черноризьца* 1а, *боязнью* 1б (ПАЧ 1307); *въ законѠ* 3, *защїтїтель* 26 (ПО 1395), але в наступний період традиція була поступово порушена вживанням букви **Ѡ** у функції букви **З**. Досліджуючи старобілоруську орфографію, О. Булика зазначає, що «важко сказати, чим було викликане це поширення функції букви **Ѡ**, другим південнослов'янським впливом чи деякими каліграфічними міркуваннями писців. Можна припустити, що будь-які інші фактори тут не мали значення, бо ніякої особливої функції, відмінної від ролі букви **З**, графема **Ѡ** при своїй появі в писемності не виконувала. Функціональна ідентичність букв **З** і **Ѡ** підтверджується фактами з ранніх білоруських пам'яток: *слодѠи, князь, звезда*» [Булика 1966 I, с. 47–48]. Це повною мірою стосується і староукраїнської писемності.

До другого південнослов'янського впливу буква **Ѡ** в українських пам'ятках використовувалася здебільшого тільки в числовому значенні – цифри 6.

Буква Ѡ, графема ѡ. У староукраїнській писемності до кінця XIV ст. при позначенні числа використовувалася давня перевернута графема букви **Ѡ** – **ѡ**, що значала цифру 6: *.ѡ. м ѡь* 73г, *.ѡ. не^ѡ* 67б, *.кѡ.* 172г (ЄЛ тр.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги чв. XIV ст.); *.л̄. плм̄ѣ* 26 (ПО 1395), яку знають і кодекси першої половини XV ст.: *.л̄. 1* (Єв. тл. 1434). Проте з кінця XIV ст. архаїчне накреслення починає замінюватися графемою **S**: *пл̄м̄ъ .с̄ 7, мл̄т̄ва .с̄. 17зв.* (ПК 1397), яка узусно закріплюється з другої половини XV ст.: *.н̄є^т 59зв., .с̄. н̄є^т 93зв.* (Єв. апр. 1477).

Буква **S** при передачі звука **З** у староукраїнських книжних пам'ятках починає вживатися з XV ст.: *в неѣдѣс^ѣ, обраси 1* (Єв. тл. 1434); *иста-саащима са 2зв., с̄ѣло 78, просабнеть, п̄нась 194* (Єв. апр. 1477); *с̄ѣло 31зв., носѣ 75зв.* (Єв. 20–40 XVI). Від середини XVI ст. буква **S** набуває значного поширення, що свідчить про сприйняття книжниками букв **З** і **S** як функціонально ідентичних при передачі звука **З**: *свѣре^М 209зв., смии 165зв., к̄н̄сю 4зв. – к̄н̄са 13зв.* (ПКП 1553–1554); *дроус̄и 37, м̄нозѣ 45* (Ст.ТМ 1567); *сиж'дет'са 187, см̄а 239зв. – з'миє 191зв., носѣ 334* (АР 1568); *к̄н̄са – к̄н̄за 14зв., к̄н̄с̄и 8зв. – к̄н̄зехъ 3зв.* (Син. кін. XVI); *држс̄и 504, свѣз^Да – звѣз^Да 452зв., помоси 294зв.* (ЄУ 1604).

3.2.2.3. Букви Ф, Ѳ на позначення звука Ф

Букви **Ф** і **Ѳ** передають звук **Ф**, у давніх пам'ятках (XI–XIII ст.) вони були закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того, з яким звуком (**ф** або **Ѳ**) ці слова вимовлялися в мові-джерелі, але з часом така практика була втрачена.

Обидві букви – **Ф** і **Ѳ** – перейшли і до староукраїнської писемності, вживаючись переважно в іншомовних словах.

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках поширюється використання фіти – **Ѳ**, одиничні написання з якою наявні і в давньоукраїнських пам'ятках, де вона мала іншу конфігурацію і писалася вся в рядку. У такому вигляді вона трапляється до другого південнослов'янського впливу, але до неї зверталися нечасто, іноді замість неї вживали **Ф**. У південних слов'ян графема **Ѳ** мала інший вигляд, із верхніми та нижніми кінцівками, що виходять за рядок [Карский 1928, с. 209]. Таке ж написання **Ѳ** в XV ст. з'являється і в українських кодексах.

У староукраїнській писемності до букви **Ѳ** зверталися нечасто, вживаючи замість неї **Ф**. Поновлення в узусі букви **Ѳ** в фіксується тільки від останньої чверті XIV ст., коли вона вже не пов'язана з вимо-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

буква також вживалася майже винятково в числовому значенні: *плѣмъ двѣѣ* .ѣ. 80зв., .ѣд. 84 (ПК 1397). Під другим південнослов'янським впливом вона починає вживатися і в значенні **КС** в іншомовних, переважно грецьких, словах, що переважно спостерігається з другої половини XV ст.: *маѣимыана* 57г – *макси^Мианъ* 60а, *олеѣандрѣ* 180, *олеѣандрѣѣ* 186, *олеѣѣ* 153зв. – *олексѣѣ* 149 (ЧМ 1489); *алеѣан'дръ*, *алеѣан'дра* 14, *алеѣан'др'рїискиѣ* 51 (АР 1568); *маѣима* 31 – *максѣма* 21, *Оѣенътиѣ* 46зв. – *Оксентѣѣ* 36зв. *Опра^Кѣѣю* 51зв. (Син. кін. XVI); *алеѣан'Дръ* – *але^Ссан'Дръ* 1 (К 1615).

3.2.2.5. Букви ПС, Ψ на позначення звука ПС

Традиційно буквосполученням **ПС** передається звук **ПС**, у цій функції використовується й буква **Ψ** (псі). У найдавніших пам'ятках, як зазначав Є. Карський, буква **Ψ** «трапляється доволі часто, в пам'ятках XIII–XIV ст. – зрідка, а в XV ст. з'являється знову» [Карський 1928, с. 209]. У староукраїнському письменстві **Ψ** трапляється зрідка, майже винятково в іншомовних словах, переважно грецьких, а іноді й у староукраїнських. У досліджуваних пам'ятках слова пишуться через **ПС**, вживається **Ψ** переважно в слові *псалом* та похідних, фіксується і в слові *пес* та похідних: *ψлѣмъ* 65зв. – *п^Слѣмъ* 3, *плѣмъ* 4зв., *псалтырю* 73зв. (ПК 1397); *ψω^С*, *ψи ѣадать* 100 (Єв. апр. 1477); *ψал'мы* 52, 208 – *псалом^М* 51, *п'сал'мы* 64зв., *ψал'тырь* 191 (ПКП 1553–1554); *ψало^М* 397зв., *ψсалом'* 236зв., *ψсомь* 114зв. (АР 1568); *ψсо^М* 285зв., 286, 376зв. (ЄУ 1604).

3.2.2.6. Буквосполучення ГГ на місці НГ

Під другим південнослов'янським впливом у староукраїнських писемних пам'ятках поширюється написання **ГГ** на місці давнього сполучення **НГ**, що перейшла до рукописів часів Київської Русі зі старослов'янських, у яких, зазначає М. Станівський, «під впливом грецького правопису буква **Г** іноді пишеться в словах іншомовного походження перед **Г** або **К**, і в цій позиції має значення **Н**: *аггелъ*, *еваггелиѣ*. Але згідно з вимовою грецьке орфографічне букво-

176

сполучення **уу** у старослов'янських пам'ятках передається також написаннями **НѢ, НГ**, у середині яких ще можлива вставка **Ъ** або **Ь**: *еванѣлие, еванъѣлие*» [Станівський 1983, с. 33–34]. У кодексах кінця XIV ст. використовуються дві орфограми в паралельних написаннях **ГГ – НГ**: *агѣль* 209, *агѣли* 212зв. – *ангѣль* 223, *англѣкыи* 107 (ПК 1397). З XV ст. перевага все частіше надається новій орфограмі – **ГГ**, хоча також наявні й паралельні написання: *агѣи* 132, *агѣломь* 172 (Єв. апр. 1477); *агѣль* 30зв. – *ангѣль* 35зв. (цікаво, що в цьому слові використана лігатура **НГ**, але за новим орфографічним правилом треба було писати два **ГГ** і писець добавляє ще **Г**), *агѣли* 18, *агглѣка* 315 (Ізм. XV/XVI); *агѣль* 17, *агѣла* 363, *агѣли* 21зв. – *анѣло*^М 21 (Єв. 20–40 XVI). Відсутня новітня орфограма у ЧМ 1489: *анѣль* 208зв., *архайгль* 222зв., *ѣвангльисть* 134. Від середини XVI ст. орфограма **ГГ** закріплюється узусом: *агѣль* 200, *агѣльскыи* 23зв., *агѣльскоѣ* 23зв. (ПКП 1553–1554); *съ агѣлы* 2, *агѣль* 63, *ар'хагѣль* 213 (МСЗ 1563); *агѣла* 10зв., *архагѣлови*^М 169, *агѣлѣкыи*^М 170 (ТМ поч. XVII); *аггѣль*, *агѣли* 138, *агѣло*^М 218 (К 1615). Проте в деяких кодексах фіксується тільки давня форма **НГ**, наприклад в АР 1568, який списаний зі друкованого Псалтиря Ф. Скорини 1525 р.: *ан'гѣль* 242зв., *еван'гѣлие* 165зв.

3.2.3. Букви на позначення звука йот

Звук **йот** у староукраїнській мові займає проміжне становище між голосними та приголосними звуками. Як і в давньоукраїнській мові, він, очевидно, ні артикуляційно, ні акустично різко не відмежовувався від **І** [Москаленко 1960, с. 51].

3.2.3.1. Буква И з діакритиком (Й)

Спеціальної букви для передачі звука **йот** не було в кириличній азбуці, на відміну від сучасного українського алфавіту*. В староукраїнській книжній писемності писці використовували букву **И**, а для того,

---

* У сучасній українській азбуці використовується окрема буква **Й**, якою позначається середньоязиковий сонорний щільний приголосний звук перед голосним звуком (*його, серйозний*) і нескладовий голосний **І** в кінці складу після голосного (*стій, дбайте*).

щоб показати, що вона позначає звук **йот**, над нею ставили діакритичний знак – спіритус із варією (**ˆ**) або лише спіритус, причому значок спіритуса міг бути різної конфігурації (**ˆ**, **ˆ**, **ˆ**; і т. д.), уживалися й інші.

У зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис), як наголошує Г. Півторак, буква **Й** у староукраїнській писемності вживається в кількох графічних варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток [Півторак 2000, с. 225].

Буква **И** з діакритиком спостерігається в рукописах кінця XIII ст. [Москаленко 1971, с. 43]. З кінця XIV ст. проставлення діакритиків над буквою **И** при передачі звука **йот** підпорядковувалося загальному штучному узусному вживанню діакритиків над йотованими голосними звуками залежно від позиції в слові: на початку слова ставився спіритус (рідше – спіритус із варією); в середині слова – спіритус із варією (рідше – з оксією (**ˆ**) або один спіритус; у кінці переважно – варія, схожа накресленням до спіритуса. Неусталеність вживання діакритиків пов'язана з відсутністю або обмеженістю їх функціональності в тогочасній українській писемній практиці. З середини XVI ст. над **И** переважно пишеться спіритус. Уже в Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр. [Гнатенко 2001 I, с. 63] та в інших пам'ятках (наприклад, МСЗ 1563, Окт. 1595) над буквою **И** спіритус пишеться зліва направо із хвостиком угору, графічним накресленням буква з діакритиком схожа на сучасне накреслення **Й***. Можна стверджувати, що українська писемність від середини XVI ст. уже має в алфавіті букву **Й**.

Уживання діакритиків над буквою **И** протягом дослідженого періоду диференціюють у староукраїнській писемності значення графем **Й**. У російській писемності буква **Й** як окрема буква сформувалася тільки в XVII ст. [Осипов 1990, с. 28] (її називали: “**И** с краткой”, “**И** краткое”). До російської азбуки вона була вперше офіційно введена лише в 1735 р. Академією наук і мистецтв у ході остаточного оформлення громадянського шрифту [Истрин 1961, с. 270].

У рукописних кодексах досліджуваного періоду староукраїнської писемності не має чіткої диференціації у вживанні діакритичних знаків над буквою **И** для позначення **Й**, тож не є ідентифікаційним фактором уживання діакритичних знаків залежно від позиції в слові, наявність

---

* З технічні причини у прикладах буква **И** зі спіритусом передається як **Й**.

одного спіритуса чи його сполучення з іншим діакритиком, або їх опущення, а також графічні особливості виписування спіритусних значків чи проставлення крапки (крапкоподібного діакритика).

3.2.3.2. Буква И у рядку та над рядком (**И** та **И̇**)

Кодифікуюче значення має передача звука **йот** у позиціях у рядку та над рядком.

Буква **И** (**И̇**) у рядку. У староукраїнській книжній писемності до середини XVI ст. перевага надавалася вживанню при передачі **йота** букви **И**, яка писалася в рядку. До третьої чверті XIV ст. над буквою, в зв'язку із тогочасним розвитком діакритичної системи, не ставився діакритик: *чѣтьньи ѿчѣ* 1а (ПАЧ 1307); *свѣтъ/ истинньи* 1б (ЄПан. 1317), який став проставлятися над **И** тільки з поступовим уведенням до староукраїнських кодексів під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом діакритичних знаків. Це засвідчено вже в ЄЛ тр. чв. XIV: *въ градъ самарѣйскъ* 14б, *сї заповѣдь первѣйши всѣхъ заповѣдий* 112а, *новыи завѣтъ* 136б (при цьому в кодексі зафіксовано цікавий факт – передача звука **йот** через **И̇** (див. окреме дослідження в п. 5.2.1). Від кінця XIV ст. вже узусно вживалася букви **И** з діакритиком, причому в середині слова над буквою переважно ставився спіритус, рідше – в кінці слова (проте фіксуються написання і без діакритика): *прийдоу* 57, *радоуйтєса* 3зв., *оуповай* 57зв. (ПК 1397); *прїиде* 1а (Єв. апр. 1422); *великий іоаннь* 1 (Єв. тл. 1434); *послоушантє* 93зв., *свѣ̇ истинньи* 1зв., *гѣ̇ мой* 132 (Єв. апр. 1477); *бѣ̇любый* 8, *погѣ̇белный* 332, *фад̇дей* 37зв. (Єв. 20–40 XVI); *горький* 101зв., *наслѣдоуйтє* 9, *прїиде* 23зв. (ПКП 1553–1554). До середини XVI ст. буква **И** переважно пишеться в рядку, проте в окремих кодексах наявні спорадичні написання в позиції над рядком, вживання яких хоча й збільшується із середини XVI ст., до кінця століття це суттєво не порушує узусу в передачі звука **йот**: *възыйде* 1зв., *тайна* 132, *стра̇ твоя* 6 (МСЗ 1563); *михайла* 27, *покой* 6, *сѣ̇йшихъ* 7 (Син. кін. XVI); *ветхий* 3, *грѣ̇ховный* 3зв., *свѣ̇тлый* 3 (М 1600); *вдаваймоса* 304зв., *смїй* 293, *найми̇щій* 300зв. (ЄУ 1604); *бжїй* 85зв., *є̇лѣ̇тскїй* 85зв., *прїйдоша* 86 (ТЦ 1608).

Буква *И* (*Й*) винесена над рядок (*И* виносна – ^и та ^й). У досліджених староукраїнських книжних рукописних пам'ятках буква *И* (*Й*) при винесенні над рядок подається як *И* лежача на боці або двома скісними рисками, що накресленням схоже до діакритичного знака кендема (^и). Вживання в староукраїнському узусі написання *И* (*Й*) над рядком І. Огієнко, досліджуючи правопис Крехівського Апостола 1560-х років (АК 1560-х рр.), пояснював тим, що «буква *И* (*Й*) писцями постійно мислиться як приголосна, а тому в кінці слова, чи складу звичайно виноситься» [Огієнко 1930, с. 220].

У досліджуваних кодексах буква *И* (*Й*) винесена над рядок спорадично вживається до першої половини XVI ст., проте не в усіх. Вона передається двома скісними рисками і проставляється в кінці слів та рядків і є більш вживаною з третьої третини XV ст.: *ть*^и *свѣтъ* 1 (Єв. апр. 1477); *галілейскы*^и 112зв. (ЄМ 80–90 XV); *моуѣйскы*^и 258, *недоужны*^и 93зв. (Єв. уч. XV/XVI); *дръжавны*^и 170зв., *моуѣ*^и 148зв. (Єв. 20–40 XVI). Від середини XVI ст. починають поширюватись написання (як і в попередні часи, не в усіх кодексах) – буква *И* (*Й*) винесена над рядок пишеться як *И* лежача на боці або передається двома скісними рисками: *власны*^И 350, *правеДны*^И 87зв. (АР 1568); *всѣхвалны*^и 2, *другы*^и *канонь* 5зв. (М св. 1570–1572); *рѣцѣ второ*^и 1, *едины*^и 6 (БС 1575); *глѣмы*^и *хс* 2 (Єв. 1581); *который* 1 – *которы*^и *ходи*^и 248 (Єв. уч. 1588). Наприкінці XVI ст. такі написання більш характерні для півуставних кодексів, ніж для книг, писаним новим українським уставом, й значно збільшуються в кінці XVI – на початку XVII ст.: *истинны*^и 2, *миха*^и *ла* 33зв. (Син. кін. XVI); *вѣрны*^И 1, *мыслены*^И 69зв., *в горѣ синай*^и *те*^И 2зв. (М 1600); *дрѣги*^и 297зв., *лѣпше*^и 271 (ЄУ 1604).

3.2.4. Букви Ъ, Ь та паєрик

3.2.4.1. Букви Ъ, Ь

У староукраїнських писемних пам'ятках букви *Ъ* і *Ь*, які втратили своє звукове значення ще в давньоукраїнський період, вживалися тільки за традицією. Вони виступали як буквені знаки, що вказували відповідно на твердість або м'якість попереднього приголосного: *Ъ* писався на поз-

начення твердої вимови приголосного, а **Ъ** – на позначення м’якої вимови приголосного. У середині слів процес втрати **Ъ** відбувся в XIII ст. [Булаховський 1948, с. 7]. Особливо стійким було становище **Ъ, Ъ** після приголосних у кінці слів, оскільки вони виступали, крім позначення твердої чи м’якої вимови, у функції покажчика між словами у злитому письмі [Булька 1970, с. 33]. Стійким було їх становище і в кінці рядків.

Староукраїнська писемність кінця XIV – початку XV ст. ще не встигла подолати ряд традиційних елементів. Дефонологізація **Ъ і Ъ**, яка відбулася в попередній період, ще не була завершенням того тривалого процесу перебудови вокалізму, який відомий як “падіння редукованих”, тим більше це не могло завершитися в цей час відображенням даного процесу на письмі (позиції, в яких редуковані затрималися аж до XIV ст. подано у праці Л. Жуковської [Жуковская 1960]).

Часто **Ъ і Ъ** продовжують писатися, позначаючи фонетичний нуль, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживаються відповідно до традиційного принципу орфографії (навіть за умови, що **Ъ і Ъ** продовжують існувати як нефонетичні голосні вставки). За давньоукраїнською традицією після шиплячих і губних порівняно часто пишеться **Ъ**, але у зв’язку з уже твердою вимовою їх пишеться і **Ъ** [Москаленко 1958, с. 13]. В інших випадках за буквами **Ъ і Ъ** стоять прояснені **О і Є**, що з орфографічної точки зору також було даниною традиції [Осипов 1982, с. 288]. За давньою традицією між двома приголосними ставиться й **Ъ**, який пишеться і на місці звука **І** (орфографічне **И**) у слабкій позиції [Огієнко 1930, с. 216], і перед голосними (див. п. 3.2.1.4.1).

Процес скорочення вживання традиційних, таких, що втратили фонетичне значення, **єрів** в орфографії XIV ст., зауважує Б. Осипов, набирає силу, виявляючи при цьому явний зв’язок із типом морфем у слові (скоріше зникають “нульові” **Ъ і Ъ** у кореневих морфемах), однак усе ж таки йде він повільно і до моменту другого південнослов’янського впливу знаходиться в самому розпалі [Осипов 1982, с. 288–289].

Другий південнослов’янський графіко-орфографічний вплив порушив у староукраїнських пам’ятках давньоукраїнські традиційні вживання **Ъ і Ъ**. У староболгарських говорах рано почала редукуватися складотворча сила звуків **Ъ і Ъ**, з часом вони настільки зредикувалися у голосній силі, що майже втратилася різниця між ними, через що писці постійно плутали їх. У болгарській писемності з другої половини XIV

ст., наголошує І. Огієнко, поступово виробилася звичка ставити **Ъ** на місці звучного голосного в приєднаннях, префіксах та в середині слів; **Ь** – у кінці слова, що було офіційно закріплено орфографічною реформою болгарського патріарха Євфимія Тирновського. Ця правописна звичка дуже поширилася в Україні й панувала в XV–XVII ст., в одних пам'ятках більше, в інших менше, і, як спостеріг учений, «в залежності від уподобань писаря» [Огієнко 1930, с. 216]. Унормування узусу щодо вживання букв **Ъ**, **Ь** у цій орфограмі було прийнято українськими скрипторіями. Проте потрібно відзначити, що узусне вживання букв **Ъ**, **Ь** у цій орфограмі фіксується більш послідовно в староукраїнських кодексах, аніж у південнослов'янських.

У староукраїнській писемності на місці буквених знаків **Ъ**, **Ь** починає поширюватися і вживання паєрика (див. п. 3.2.4.2).

3.2.4.1.1. Букви **Ъ**, **Ь** у функції буквених знаків

У староукраїнських пам'ятках XIV ст. **Ъ** й **Ь** у функції буквених знаків пишуться за давньою традицією, але поступово вона починає порушуватися, і стійким залишається лише становище цих знаків у кінці слів та рядків. Дотримання традиції більш є характерним для кодексів першої половини XIV ст.: *въ мѣстѣхъ* 1б, *манасѣтьрь* 1а, *мальствоу* 1б, *черноризьца* 1а (ПАЧ 1307); *живоѣтъ* 1а, *оученикомъ* 128а, *свѣщають* 1б, *єсть* 128а, *плотьскыѣ* 1б (ЄПан. 1317). Від середини століття буквені знаки **Ъ**, **Ь** починають дедалі частіше опускатися в позиції в середині слів, а в третій чверті XIV ст. написання без них уже переважають. Дотримання як давньоукраїнських орфограм, так і засвоєння новітніх спостерігається у тогочасних кодексах, наприклад, у Лаврському Євангелії: *книгахъ* 5г, *слышавшимъ* 60б, *мужъ* 9а, *приидеть* 59в; *овѣдавши* 79в, *высокомерзько* 95б, *зablужьшаго* 27б, *людьстїи* 141а; в середині слів переважають написання без **Ъ**, **Ь** – *ѡ торжища* 66б, *бывшю* 120а, *птєнца* 171г (ЄЛ тр. чв. XIV ст.). З кінця XIV ст. **Ъ**, **Ь** у середині слів переважно не проставляються, на їх місці поширюється вживання паєрика. Так, у Київському Псалтирі витримується давньоукраїнський узус у вживанні **Ъ**, **Ь** в кінці слів, проте в середині слів буквені знаки послідовно опущені: *свѣтъ* 1б, *язьцѣхъ* 23, *въ трюдѣхъ* 153, *поманеть*

25, *вѣнець* 26, *оузати* 93; *поставлю* 69, *помазаннѣ* 146зв., *рочными* 204 (ПК 1397). Також у кодексах першої половини – середини XV ст., писці яких дотримувалися орфографії переписуваних давньоукраїнських протографів, **Ѣ** та **Ѥ** використовуються тільки як буквені знаки для передачі м'якості та твердості приголосних і переважно в позиції в кінці слів; у середині слів ці знаки ставляться спорадично або опускаються: *свѣтъ*, *члѣкомъ* 1а, *дасть*, *исполнь* 1б, *въ тѣмѣ*, *на литоургїи*, *свѣдѣтельствоуеть* – *свѣдѣтельствоуеть*, *безъ него* 1а (Єв. апр. 1422); *хлѣбъ*, *о царьскомъ*, *мнать*, *плотьскыѣ*, *ремѣство* 1 (Єв. тл. 1434); *повинень* 38б, *овстроень* 70а, *скорбѣ* 38б, *днѣ* 70а, *по павылоу* 66а, *объличи* 38а, *изъведоша* 70б, *ревностию* 38а (Пр. 1456); *въ* 297, *въвазавъ* 298зв., *братъ* 298, *днѣ* 296, *ерѣсь* 296зв. (Пр. 80 XV). Від середини XV ст. вже наявні кодекси з порушенням узусного вживання **Ѣ**, **Ѥ** і в кінці слів, наприклад: *твоимъ*, *грѣховъ* 93, *своимъ*, *вамъ* – *вамъ* 174 (ЄК серед. XV), а також кодекси, в яких буквені знаки **Ѣ**, **Ѥ** проставляються за південнослов'янською орфографією, зокрема в кінці слів послідовно ставиться лише **Ѥ**: *грѣхъ*, *рабъ* 23зв., *строитель*, *члѣкъ* 132 (Єв. апр. 1477). До середини XVI ст. давньоукраїнська норма остаточно порушується, однак південнослов'янська ще не стає пануючою, про що свідчить і поліваріантність у вживанні **Ѣ** і **Ѥ**: *іорданська* 19зв., *оучилъса* 170зв.; *вѣржемъ* 9зв., *єлисаветѣ* – *єлисаветѣ* 170зв. (Єв. 20–40 XVI); *въ* 23, *въдавше*, *въпросихо*^М 16зв.; *боларьскою* 44, *лѣжавъства* 190зв., *миръскыѣ* 44; *бѣжимъ* 1, *ближнимъ* 9, *сѣпѣ* 2, *образъ* 23зв. (ПКП 1553–1554). Від другої половини XVI ст. у провідних українських скрипторіях послідовно стали користуватися новітнім узусом: за південнослов'янською орфографією писали **Ѥ** у прийменниках, префіксах, **Ѥ** у кінці слів; за давньоукраїнською традицією – **Ѣ** у середині слів між двома приголосними, проте в середині слів, рідко – в кінці слів **єри** часто й опускаються, а на їх місці дедалі частіше ставиться паерик: *въ* 69, *възирати* 223, *възъде* 172зв.; *ветъхїи* 274, *жидовьскаго* 165 – *жидовство* 118; *бѣгословъ* 105, *венецъ* 69, *законъ* 115 (АР 1568); *сѣнїа вида* 93а, *поганьскомоу* 38а, *прѣрцькоѣ* 55б, *петръ*, *левъ*, *члѣкъ* 2зв. (ЄС 1588). Напрацьовані узусні орфограми використовуються і в кодексах кінця XVI – початку XVII ст.: *въздєржанїа* 295зв., *праздєньство*, *чєстною* 304; *гибнѣщимъ* 380, *законъ* 433зв., *конецъ* 291, *поклонникъ* 280 (ЄУ 1604).

3.2.4.1.2. Букви Ъ, Ь на місці букв О, Є

У староукраїнських книжних писемних пам'ятках букви **Ъ, Ь** вживалися не тільки як буквені знаки, а, стимулюючись другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вони знову починають використовуватися для позначення звуків **О** і **Є** з сильних редукованих, як і в білоруській писемності [Карский 1955, с. 166; Булыка 1970, с. 35], і пишуться на місці букв **О, Є**, особливо після плавних **Р, Л**. Однак вони не були закріплені узусом, тому часто наявні паралельні вживання: **Ъ – О, Ь – Є**. Такі написання поширюються в кодексах від кінця XIV ст., у них спостерігається й поплутання вживання **Ъ, Ь** у префіксах та приєднаннях, що свідчить про те, що це була інноваційна орфограма, наприклад: *возваше* 44 – *възвъщаа* 3зв. – *възвъщю* 11, *възгльтъ* 3 – *възглатъ* 18, *въскрѣни* 4зв. – *въскрѣни* 8, *въздѣ* 35зв.; у середині слів маємо **Ъ** на місці **Є**: *множества* 10, *члѣвьстии* 5, *язычьскыѣ* 212зв. (ПК 1397). У XV ст. ця орфограма вживалася писцями, які користувалися південнослов'янськими орфографічними правилами. Яскравим прикладом цього є Четья Мінея 1489, писці якої зберігали при переписуванні орфографію давньоукраїнського протографа, і тільки у другого писця, який на початку своєї роботи намагався переписуваний текст подавати за новою орфографією, трапляються випадки написання **Ъ, Ь** на місці **О, Є**: *въскрѣни*Є 208зв., *слышьте* 22, *оць* 118зв. (ЧМ 1489). Із кінця XV ст. такі написання поступово збільшуються і до середини XVI ст. вживання **єрив** у цій функції набуває значного поширення, що й спостерігається у кодексах другої половини цього століття, в яких вони вже узусно прийняті, але ще поширені й паралельні написання: *въпросы* 3 – *вопроси* 313, *събирають* 10 – *соблазнѣ* 3; *льсть* 33зв. – *лестъ* 317, *мысльно* 313зв. (Ізм. XV/XVI); *съблודהше* 180зв., *съкржшьши* 155, *сътвори* 155зв. – *сотворїте* 181, *съхрани*Х 332зв.; *прїстѣплъше* 54зв., *прѣрчьскаа* 7, *съкржшьши* 155, *члѣьскаа* 130, *чьсти* 54 (Єв. 20–40 XVI); *въздвигъ* 9, *въпити* 6зв., *къгдѣ* 1, *съблюде* 23 – *соблюдають* 16, *съвѣтникъ* 23, *създанїи* 1 – *созданїи* 4, *съкржшенѣна*

102зв., тый 73зв. – той 9зв.; греческоюю 23зв. (у цьому слові писець спочатку написав **Є**, а потім – ще й **Ь**, це свідчить про те, що після **Ч** потрібно було за новим правилом писати **Ь**) – грѣска 18, иночьскаго 23зв. – иноческий 23зв., прѣрчьскаго 99зв. (ПКП 1553–1554); въсводъ 114, въскрєсени 167зв., събѣ – собѣ 167, петрѣвъ 252 – петрѣви 163зв.; ѿ лъжны^х 1, клънешиса, огньжа 9зв., възлюбиши 10, стъса его 65 (Єв. 1576–1581). У кодексах початку XVII ст. значно рідше порівняно з другою половиною XVI ст. фіксуються **Ъ**, **Ь** на місці **О**, **Є**: възлюбле^ѣ – возлюбле^ѣ 192зв., провъ^звъщающе 157, съфіа 4зв.; рождѣши – рождєніа 172зв., съвокупльши 170, явьса бзв. (ТМ поч. XVII).

3.2.4.1.3. Букви **Ъ**, **Ь** у позиціях із буквами **Р**, **Л**

Букви **Ъ**, **Ь** перед **Р**, **Л** у сполученнях *-търът*, *-тъльт*, *-търът*. Давньоукраїнські пам'ятки починаючи ще з XI ст. досить широко засвідчують написання **ЪРЪ**, **ЪЛЪ**, **БРЪ** між приголосними на місці **ЪР**, **ЪЛ**, **БР**, **БЛ** [Жовтобрюх 1979, с. 182–183]. Єдиного погляду на такі написання в науці й до сьогодні ще немає. На думку О. Шахматова, ці написання виникли на ґрунті взаємодії, з одного боку, давньоболгарської орфографії, засвоєної давньоукраїнськими переписувачами, яка вимагала ставити літери **Ъ**, **Ь** після **Р**, **Л** (*кръмь*, *вълкь*), а з іншого – давньоукраїнської орфографії, за якою відповідно до вимови літери **Ъ**, **Ь** ставились перед **Р**, **Л** (*кърмь*, *вълкь*, *върхь*). Саме внаслідок такої взаємодії й поширилися в давньоукраїнських пам'ятках штучні написання з **ЪРЪ**, **ЪЛЪ**, **БРЪ** [Шахматов 1915, с. 182], пізніше – з **ОРЪ**, **ОЛЪ**, **ОРЬ**, **ОЛЬ**, **ЄРЪ**, **ЄЛЪ**, **ЄРЬ**, **ЄЛЬ**. Такі написання переважно були поширені в кінці рядка, що дало можливість В. Голишенку пов'язати їх з орфографічною традицією закінчувати рядок буквою на позначення голосного звука, при цьому **Ъ**, **Ь** відбивали позиційну м'якість чи твердість сонанта – **Р**, **Л** [Гольшенко 1959, с. 282; 1962, с. 25].

У староукраїнській книжній писемності до кінця XIV ст. трапляються написання з **О**, **Є** перед **Р**, **Л** і постпозитивними **Ъ**, **Ь**, які

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
ставляться переважно в кінці рядка у слові, частина якого переноситься в наступний рядок: *Одєрьжаши* 1б (ПАЧ 1307); *свѣдѣтельствоуєть* – *свѣдѣтельствоуєть* 1б (ЄПан. 1317); *вскорьбѣ*^х 73, *ѡтверьжеши* 70зв., *вольны* 58 (ПК 1397) [Німчук 1993, с. 12].

Букви **Ъ, Ъ** після **Р, Л** у сполученнях **-trъt, -tlъt, -trъt, -tlъt**. У староукраїнських пам'ятках букви **Ъ, Ъ** на позначення звуків **О** і **Є** із сильних редукованих наявні й після букв **Р, Л** у невластивих для давньо- та староукраїнської мови сполученнях **-trъt, -tlъt, -trъt, -tlъt** (тобто написання з **РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ** на місці давньоукраїнських **ЪР, ЪР, ЪЛ, ЪЛ** між приголосними). Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських книжних пам'яток із XV ст. поширюються написання **РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ** на місці давньоукраїнських **ЪР, ЪЛ, ЪР, ЪЛ**, які в пам'ятках XIII–XIV ст. переважно передавалися через **ОР, ОЛ, ЕР, ЕЛ** [Жовтобрюх 1979, с. 181]. У середньо-південнослов'янській писемності написання букв **Ъ, Ъ** після плавних **Р, Л** були пов'язані з відновленням другої архаїчної орфографічної риси.

Із кінця XIV ст. в кодексах починають спорадично фіксуватися південнослов'янські написання **Ъ, Ъ** після плавних **Р, Л** у сполученнях **-trъt, -tlъt, -trъt, -tlъt**, проте давньоукраїнські орфограми домінують. Так, у Київському Псалтирі 1397 р. переважно наявні східнослов'янські рефлексії редукований + плавний; в поодиноких написаннях – новітні написання плавний + редукований, не в кінці рядка: *Одръжащаа* 41 (ПК 1397). У кодексі наявне вживання **Ъ** у сполученні **-trъt**, тобто **Ъ** на місці **Ъ**, що пізніше набуде узусного вживання в староукраїнській писемній книжній практиці.

На староукраїнському ґрунті південнослов'янські написання поступово поширюються, проте не є домінуючими й вживаються разом із традиційними. Від середини XV ст. вони збільшуються і стають широко-вживаними: *дръжитса* 19, *въ тръни* 39, *скврънить* 45 ѿ *лъжнь*^х 4 (ЄК серед. XV); *исплъни* 114, *млъча* 112; *дръжавныи* 111, *свъръшеніє* 113зв. (ЄМ 80–90 XV); *Облъгати* 276зв.; *дръзание* 230, *сдържимь*^х 167зв. (ЄУ XV/XVI). Одиначні випадки вживання у *ЧМ 1489 р. букв Ъ, Ъ після плавних можна пояснити тим, що список був зроблений із української Четьї 1397 р., з переважним дотриманням її орфографії: *пръвоє* 208.*

З середини XVI ст. написання з **Ъ**, **Ь** після **Р**, **Л** набувають узусного вживання: *въздръжанїи* 24, *жрътовника*^М 6, *чръноризца* 26; *исплнь* 44, *мльвы* 30зв., *оумльче* 62 (ПКП 1553–1554); *скръбе*^Х 1, *дльго* 28, *мрътво* 1, *трпьли* 38, *оутврди*^Л 93 (СЄ 1588)*; *грьдоть* 390зв., *всєдръжителю* 35зв., *задръжани* 400, *оскврњаючи* 438, *оумръшаго* 389зв.; *дльг* 367, *дльжника* 365зв., *поплънити* 275зв. (ЄУ 1604).

3.2.4.2. Паєрик

Паєрик у давньо- та староукраїнській писемності був найпоширенішим із діакритичних надрядкових знаків. У найдавніших пам'ятках він спочатку мав форму півкола, а приблизно з кінця XIII ст. [Майборода 1975, с. 36] – трикутника – [^], якою послуговувалися й староукраїнські писці в XIV ст., а в кінці цього століття вживання паєрика значно поширюється. З другої половини XV ст. починає використовуватися паєрик нового накреслення – ^ʹ, проте в кодексах цього часу, які переписані з давніх протографів, уживається і паєрик давнішої форми – [^], однак його накреслення наближене до спіритуса, а, можливо, спіритус використовувався в ролі паєрика. У XVI ст. вживається тільки нова форма паєрика.

Паєрик ставився у позиції після приголосних букв, які писалися в рядку, і ніколи не ставився при приголосних, якщо вони виносилися над рядком.

3.2.4.2.1. Паєрик на місці букв **Ъ**, **Ь**

У давньоукраїнській книжній писемності паєрик уживався на місці ерів – **Ъ**, **Ь** (тому його ще називали ерчиком), а коли редуковані звуки втратили своє звукове значення і перетворилися у буквені знаки (див. п. 3.2.4.1), він також втратив своє колишнє звукове значення [Анічєнка 1969 I, с. 227] і виступав, наголошував В. Марков, як графічний показник «ісконних» ерів [Марков 1964, с. 91]. Щодо

---

* М. Кочіш при дослідженні Скотарського учительного Євангелія зауважив, що на місці ***търт**, ***тълт**, ***търт**, ***тълт** переважно бачимо **рѣ** та **лѣ** [Кочіш 1997, с. 24].

розмежування в давній писемній традиції рядкових ерів і паєриків при передачі **Ъ, Ъ**, то учений зауважував, що «це не просто графічний прийом, за паєриком ховається фонетичний зміст» [Там же, с. 87]. З цього приводу Б. Осипов висловив думку, що, можливо, приголосні перед приголосними і на кінці слів у певний період усі отримали еровий "призвук", фонологічну голосну вставку, яку і передавав паєрик. Про це свідчить, визначає учений, і так зване «роздільноголосся» у середньовічному церковному співі [Осипов 1990, с. 34].

У староукраїнській писемності паєрик виконував тільки формальну роль. Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу паєрик став широко вживатися в сполученні приголосних на місці **Ъ, Ъ**, що зовсім зникли з вимови до того часу як окремі звуки чи призвуки. Найперше це явище спостерігається на місці старих слабких редукованих. О. Соболевський пояснював це дуже сильним впливом південнослов'янської писемності [Соболевский 1894, с. 5]. Використовується паєрик також і в сполученні приголосних, які не мали редукованих (*к'рѣстиса*), в нових групах приголосних (*д'цши*), в кінці слова та рядка. З часом паєрик стає звичайним при будь-якому збігові приголосних.

Процес узусного унормування вживання паєрика триває впродовж тривалого часу. В XIV ст. паєрик використовується спорадично. Переважно він фіксується в кінці рядків, хоча трапляється і в інших позиціях у слові, наприклад: *имѣ* 8зв., *истиѣны* 24, *сплѣтаюѣ* 77 (ЄЛ тр. чв. XIV). З кінця XIV ст. вживання паєрика розширюється в позиції між приголосними; він також подається в кінці слів та рядків: *водворитѣса* 38, *коѣда* 131зв., *оустаѣлю* 211; *вѣскликнѣте* 136, *правдихомѣ* 60зв., *помазайномуу* 185зв.; *вѣздамѣ* 164, *ихѣ* 135зв., *языкѣ* 211 (ПК 1397); *арамѣ, двѣ, іюасафатѣ* 13 (ЄКор. 1401). Від XV ст. паєрик частіше ставиться між приголосними: *низѣско, ѣллиньскомѣ, ремѣства* 1 (Єв. тл. 1434). І тільки з другої половини XV ст. більш поширюється його вживання між приголосними: *бѣсовѣкыа* 297, *вѣзвратиса, изѣволи* 296зв. (Пр. 80 XV); *безѣродныа* 213зв., *казѣнь* 315, *мѣногий* 110зв. (Ізм. XV/XVI). Від другої половини XVI ст. написання паєрика між приголосними закріплюється узусом, значно поширюється його вживання і в кінці слів: *вѣчѣнаго* 1, *страѣлѣца* 134, *безѣ* 48зв.

(Ст.ТМ 1567); *вселенськихъ 7, ским'ніка 10зв.; хр̄ѣтолюбивыхъ 7* (Синк. XVI): *вдач'ный 338, грѣш'ны^М 275; народомъ 444* (ЄУ 1604).

3.2.4.2.2. Паєрик в дублетних опозиціях із Ъ – О, Ь – Є

Із середини XVI ст. спорадично використовується паєрик і в дублетних опозиціях **Ъ – О, Ь – Є**, при передачі звуків **О, Є**: *ч'тыры 338зв. – чотыри 215зв.* (ЄП 1556–1561); *девич'ст'ве 166, отец'ски^Х 250, пис'мь 167* (АР 1568). У цій функції він фіксується і на початку XVII ст.: *внж^Тр'ность 284зв.* (ЄУ 1604).

Отже, в українській книжній писемності означеного періоду розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма уставних та півуставних рукописних книг відбувається як еволюційним, так і «революційним» шляхом.

Дослідження показало, що орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад: **Ю, А, А** та **Ю, Є** широка, **Є** вузька, **є** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; букви **И, І (і), Ь** в середині й кінці слів перед голосними та йотом).

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно відбувається через графічне буквене узгодження і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень можуть бути, на наше переконання, орфограми, в яких функціонально змінюється буквений склад на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях.

Проведений аналіз еволюційного та «революційного» розвитку орфограм системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ, Ь** і паєрика в орфографічному узусі староукраїнської кириличної книжної писемності протягом кінця XIII – початку XVII ст. уставного та півуставного письма дав можливість виділити комплекс атрибуційних орфограм, які характерні для конкретного хронологічного періоду.

Висновки

Українська кирилична книжна писемність займає чільне місце в слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформаційно-правописному процесі. Розвивалася вона, спираючись на здобутки писемності періоду Київської Русі та на книжну старослов'янську та південнослов'янську писемність. Українська книжна кирилична писемність пройшла у своєму розвитку від залучення та свідомого творчого використання кодифікованих правописних норм реформ південнослов'янської книжної писемності (т. зв. першого південнослов'янського Кирило-Методіївського впливу та другого південнослов'янського впливу – болгарської 1375 р. та сербської [1405–1410 pp.] книжних реформ) до напрацювання на їхній основі та на основі книжної писемної практики Київської Русі, староукраїнського книжного узусу і його кодифікації в «Грамматіки Славенска правилное Свнтагма» Мелетія Смотрицького 1619 р. Відтоді українська кирилична книжна писемність продовжує розвиток у кодифікаційних орфографічних нормах.

В українській середньовічній книжній писемності розвиток і становлення графіко-орфографічної системи письма уставних та півуставних рукописних книг відбувається еволюційним й «революційним» шляхом у контексті східно- та південнослов'янської писемних традицій. Книжний графіко-орфографічний писемний узус у різні хронологічні періоди має свої особливості. Атрибуційними виступають давньоукраїнські традиційні, південнослов'янські та власне староукраїнські орфограми.

Проведений аналіз орфограм системи голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика в орфографічному узусі староукраїнської кириличної книжної писемності протягом кінця XIII – початку XVII ст. за уставними та півуставними рукописними книгами показав, що орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад: **Ю, А, А** та **Ю, Є** широка, **Ѣ** вузька, **ѣ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; букви **И, І** (і), **Ь** в середині й кінці слів перед голосними та йотом).

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях

переважно відбувається через графічне буквене узгодження і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад на рівні графічного буквеного узгодження.

Визначено і пропонується до використання при проведенні атрибуції комплекс орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, до якого включено такі групи буквених дублетних опозицій:

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ї, А, А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **А, Ї** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ю, Є** широка, **Ѣ** вузька, **ѣ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѣ** вузька, **ѣ, Ю** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ы, Ы, И** в середині й кінці слів після приголосних **Г, К, Х; И, І (і), Ь** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѡ, О** широка, **О "очна"** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѡ** вузька, **Ѡ, О** широка, **Ъ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ОУ (OV), Ѡ, Ж** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ОУ (OV), У (V), Ѡ, Ж** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В, V** у середині слів між голосними; **З, S** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ф, θ** на початку слів та в середині слів після голосних; **КС, ђ** в середині слів після голосних; **ПС, ђ** на початку слів; буквосполучення **НГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Й**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика: **Ъ, Ъ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ъ, Ъ, Ѡ, Ѣ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

Атрибуційні орфограми в складі груп буквених дублетних опозицій, які характерні для конкретного історичного періоду, мають ідентифікуюче значення і повинні бути залучені разом з іншими даними допоміжних історичних дисциплін (філігранології, кодикології та ін.) до

встановлення походження рукописів, часу їхнього написання, протографа, книжної школи, скрипторію, книжників-писців та ін.

Проведення реконструкції основних загальних узусних орфограм книжної графіко-орфографічної системи уставних та півуставних книг для встановлення комплексу основних орфограм з атрибуційними ознаками виявило, що в книжному узусі орфографічний розвиток відбувається неоднаково в хронологічних періодах як для комплексу орфограм, так і для окремої орфограми (орфограмою можуть виступати й окремі букви). Для кожного періоду характерними є як загальні узусні орфограми, спільні для рукописів кінця XIII – початку XVII ст., так і орфограми, використання яких має певні свої особливості, що має важливе значення при проведенні атрибуції книжних кодексів та уривків. Тому при встановленні атрибуційних орфограм обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який як у комплексі орфограм, так і в конкретних орфограмах відбувається, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути й традиційно установлені, і еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть) чи недовготривалого часу (в межах десятиліття, чверті або третини століття).

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА
АТРИБУЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ
УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.
ЗА БУКВЕНИМИ ДУБЛЕТНИМИ
ОПОЗИЦІЯМИ**

**4.1. Буквені дублетні опозиції як атрибуційні ознаки
та загальна палеографічно-орфографічна формула**

Результати палеографічно-орфографічного аналізу розвитку й становлення основних узусних орфограм староукраїнської кириличної книжної писемності кінця XIII – початку XVII ст., подані в третьому розділі даної студії, дозволяють виділити групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, важливих для проведення атрибуції рукописних книг щодо визначення часу їх написання та локалізації.

Групи основних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій виділено на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях. Вживання букв відбувається на рівні графічного буквеного узгодження і має штучний характер щодо використання їх в орфограмах.

Атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є саме орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад.

Букви в орфограмах розподіляються на рівні графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

Відсутність букви в конкретній орфограмі в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

При проведенні атрибуції староукраїнських кириличних книжних пам'яток використовується запропонований нами метод «формального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак. Він передбачає встановлення часу та місця написання пам'яток за орфограмами, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків.

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі, а також використання методу «формального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак були встановлені такі групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій (подані у третьому розділі роботи, за результатами проведеного дослідження), до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками):

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ, А, А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **А, Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ю, Є** широка, **Ѣ** вузька, **ѣ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѣ** вузька, **ѣ, Ю** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ы, Ы, И** в середині й кінці слів після приголосних **Г, К, Х; И, І (і), Ъ** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѡ, О** широка, **О** "очна" на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѡ** вузька, **Ѡ, О** широка, **Ъ** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **ОУ (OV), Ѡ, Ж** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **ОУ (OV), У (V), Ѡ, Ж** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В, V** у середині слів між голосними; **З, S** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ф, θ** на початку слів та в середині слів після голосних; **КС, Ѡ** в середині слів після голосних; **ПС, Ψ** на початку слів; буквосполучення **НГ – ГГ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Й**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та пасрика: **Ъ, Ъ** та пасрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ъ, Ъ, 0, Ɔ** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Букви в дублетних опозиціях подаються в послідовності їх хронологічного поширення.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду, тільки при комплексному їх використанні.

Пропонуємо використовувати в поєднанні з *методом «формального» підходу і метод кодифікації атрибуційних орфограм у палеографічних формулах*, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо). Формули складаються із комплексу атрибуційних орфограм.

Для полегшення проведення атрибуції рукописних книг та унаочнення досліджуваного матеріалу й процесу укладено загальну палеографічну формулу орфографічних буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї формули, які характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки.

При складанні формули врахована, з палеографічної точки зору, особливість староукраїнської кириличної книжної писемності (характерна й для інших слов'янських кирилических книжних систем письма), за якою дублетні букви функціонують в орфографічному узусі за формальним принципом на рівні буквених опозицій за місцем у слові й рядку та за позицією у складі. За місцем у слові вони розміщуються на початку, в середині та кінці, за місцем у рядку – в кінці рядка при будь-якому місцезнаходженні в слові. У позиції в складі (у старих та нових складах) вони виступають після голосних, перед голосними та йотом, після приголосних, після приголосних перед виносними буквами та в інших позиціях, а також при переносі в кінці рядка.

У формулі використано основний палеографічний принцип – атрибуція рукописів за зовнішніми ознаками письма, який реалізується методом «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами.

Пропонуємо таку загальну палеографічну дворівневу формулу для

орфографічних дублетних опозицій, в якій, як і в похідних формулах, орфограми подаються:

- 1) за місцем розміщення в слові й рядку, як $a - b - c - d$, та
- 2) за позицією у складі, як $g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-$.

$$\begin{array}{c} a - b - c - d \\ \quad \backslash \quad | \quad / \\ g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d- \end{array}$$

Латинськими літерними індексами у формулах позначено вживання орфограм:

- 1) за місцем розміщення в слові й рядку:

a – початок слова; c – кінець слова;
 b – середина слова; d – кінець рядка.

- 2) за позицією у складі:

g – після голосних; pt – після твердих приголосних;
 gg – між голосними; px – після глухих приголосних;
 hj – перед голосними та йотом; pp – між приголосними;
 p^v – після приголосних перед виносними буквами;
 p – після приголосних; $d-$ – при переносі слова
 pm – після м'яких приголосних;

Універсальна формула представлена як дворівнева, похідні формули також є дворівневими, але орфографічний матеріал в них подається в одному рядку, зокрема за позицією у слові буквені дублетні орфограми розподілені відповідно до місця в середині й кінці слова та рядка:

у середині слова – $bg, bgg, bhj, bp, bpt, bpm, bpp, bp^v$;

у кінці слова – $cg, chj, cp, cpt, cpm, cpp, cp^v$;

у кінці рядка – $dg, dhj, dp, dpt, dpm, dpp, dp^v, dd-$ (у похідних формулах подано тільки тоді, коли це має значення для атрибуції).

До палеографічних формул уведено літерні та графічні індекси і для позначення ступеня використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду:

uz – узусно закріплена орфограма;

$poш.$ – поширене вживання орфограми;

i – інноваційна орфограма;

l – одиничне або рідкісне вживання орфограми;

$\emptyset$ – опущена орфограма (не вживана);

$()$ – у круглих дужках подані орфограми, які використовуються інноваційно, спорадично чи поширено;

$\square$ – у сірому прямокутнику подана інноваційна чи відновлена орфограма.

Запропонована палеографічна формула є універсальною, оскільки вона може бути використана для будь-якої групи орфографічних буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися залежно від дублетної групи.

Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і відповідно різною за структурою буде їх палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій.

У наступній частині (п. 4.2) представлено основні групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій в еволюції та «революції» розвитку на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах та в палеографічних формулах.

Отже, запропонована палеографічно-орфографічна формула є універсальною, оскільки вона може бути використана для будь-якої групи орфографічних буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися залежно від дублетної групи. Дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їхня формула, елементи в якій змінюються хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій.

4.2. Атрибуційні буквені дублетні опозиції в хронології розвитку й становлення та палеографічно-орфографічні формули

4.2.1. Буквені дублетні опозиції системи голосних (див. п. 3.2.1)

4.2.1.1. Букви ІЎ, А, А

- на початку, в середині й кінці слів
- після голосних*

(див. п. 3.2.1.1.1)

---

* Тут і далі в заголовках параграфів букви, використані при дослідженні, подаються в алфавітній послідовності, а в підзаголовках, як правило, – в послідовності їхнього еволюційного використання в орфограмах (наприклад, букви ІЎ, А, А при передачі йотації А).

Буква Ѡ на початку слів (ѡвѡса, ѡвленїѠ, ѡростию):

— до кінця XIV ст. пишеться послідовно, узусна норма переважно зберігається до XVII ст.

Буква Ѧ на початку слів (ѡвиласа, ѡзыци, ѡко):

— у XV ст. починає вживатися спорадично;

— у другій половині XV ст. пишеться частіше і є більш вживаною до кінця століття, проте вже в наступний період і до початку XVII ст.

Вживається лише спорадично.

Буква Ѡ в середині й кінці слів після голосних (въ дѡѡнїи^Ѡ, приаша, разоумѡѡа):

— до кінця XIV ст. пишеться послідовно;

— до середини XV ст. є узусно вживаною, а з другої половини століття дедалі частіше поступається місцем букві Ѧ (буква Ѡ більш послідовно наявна тільки в кодексах, писці яких використовували давньоукраїнські протографи);

— у XVI ст. вже не поширена, на початку XVII ст. наявна лише спорадично.

Буква Ѧ в середині й кінці слів після голосних (Ѡѡ^ѡліѡ, боудоуѡѡѡ, с'міѡ):

— з кінця XIV – початку XV ст. починає інноваційно спорадично вживатися (новітня орфограма);

— від середини XV ст. використовується широко в кодексах, писці яких надавали пріоритет південнослов'янському правописові;

— з кінця XV ст. стає більш пріоритетною;

— з початку XVI ст. поступово засвоюється узусом і з часом, від середини XVI ст., закріплюється поруч із узусним вживанням букви Ѡ – написань з відсутністю йотації.

Буква Ѧ в середині й кінці слів після голосних при позначенні йотації Ѧ (використання написань з відсутністю йотації) (хотѡнїѡ, даѡѡѡѡ, оученїѡ):

— з XV ст. починає використовуватися;

— у першій половині XV ст. написання з відсутністю йотації збільшуються;

— з середини XV ст. набуває більшого поширення в кодексах, переписаних із південнослов'янських, а з давньоукраїнських трапляється лише одинично;

— з кінця XV — початку XVI ст. поширюється;

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг

— з середини XVI ст. написання з відсутністю йотації набувають узусного поширення поруч із написаннями з **А**. У той час у даній орфограмі починає використовуватися й графема, схожа накресленням до сучасної букви **Я**;

— з середини XVI ст. узусно закріплюється поруч із узусним використанням у цій орфограмі й букви **А**.

a **Ѡ**, **А** — bg **Ѡ**, **А**, **А** — cg **Ѡ**, **А**, **А**
 a поч. сл. — b серед. сл. — c кін. сл.
 g після голосних

XIII ст.

— кінець —

XIV ст.

— до кінця

a **Ѡ** — bg **Ѡ**^{у3} — cg **Ѡ**^{у3}

— до останньої чв.

— кін./поч.

a **Ѡ** — bg **Ѡ** (**А**^і) — cg **Ѡ** (**А**^і)

XV ст.

— початок

a **Ѡ** — bg **Ѡ** (**А**^і, **А**^і) — cg **Ѡ** (**А**^і, **А**^і)

— перша пол.

a **Ѡ** (**А**^і) — bg **Ѡ** (**А**₁, **А**) — cg **Ѡ** (**А**₁, **А**)

— середина

a **Ѡ** — bg **Ѡ** (**А**₁, **А**^і) — cg **Ѡ** (**А**₁, **А**^і) ДУ

a **Ѡ** — bg **Ѡ** (**А**, **А**^і) — cg **Ѡ** (**А**^і, **А**^і) ПСН

— друга пол.

a **Ѡ** (**А**) — bg **Ѡ** (**А**, **А**) — cg **Ѡ** (**А**, **А**)

— кін./поч.

a **Ѡ**, **А** — bg **А**, **Ѡ**, **А** — cg **А**, **Ѡ**, **А**

XVI ст.

— середина

a **Ѡ**, **А** — bg **А**, **Ѡ**, **А** — cg **А**, **Ѡ**, **А**

— з другої пол.

XVII ст.

— до початку

a **Ѡ**, **А** — bg **А**, **А** (**Ѡ**) — cg **А**, **А** (**Ѡ**)

4.2.1.2. Букви **А**, **Ѡ**

• в середині й кінці слів

• після приголосних

(див. п. 3.2.1.1.1)

Буква А після м'яких приголосних (видаше, затворати, молашеса):

— до кінця XV ст. пишеться переважно послідовно;

— з кінця XV – до кінця XVI ст. вживається спорадично з **Ѡ**;

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг

— в XIV ст. використовується графема **Є** широка напівперевернута (її ще називають якірною, або язичковою), вживається разом з **Ю**, витісняючи її поступово;

— у кінці XIV ст. графема **Є** широка напівперевернута замінюється **Є** широкою неперевернутою;

— до кінця XV ст. поступово виходить з ужитку у позиції після голосних, вона замінюється **ѣ** вузькою.

*Буква **ѣ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних (єпископомъ, житіє, смьшленіємъ):*

— з кінця XV ст. фіксується одинично тільки в позиції після голосних;

— з XVI ст. починає вживатися на початку слів;

— до останньої чверті XVI ст. спорадично використовується на початку слів та після голосних;

— з початку XVII ст. її вживання поширюється у всіх позиціях.

^aЮ, Є, ѣ, ѣ — ^{bg}Ю, Є, ѣ, ѣ — ^{cg}Ю, Є, ѣ, ѣ
^a поч. сл. — ^b серед. сл. — ^c кін. сл.
g після голосних

XIII ст.

— кін./поч. **^aЮ — ^{bg}Ю — ^{cg}Ю**

XIV ст.

— до кінця **^aЮ (Є пер.) — ^{bg}Ю (Є пер.) — ^{cg}Ю (Є пер.)**

— кінець **^aЄ непер. (Ю, ØЄ пер.) — ^{bg}Є непер. (Ю, ØЄ пер.) — ^{cg}Є непер. (Ю, ØЄ пер.)**

— кін./поч. **^aЄ непер. (Ю, ØЄ пер.) — ^{bg}Є непер. (Ю, ØЄ пер.) — ^{cg}Є непер. (Ю, ØЄ пер.)**

XV ст.

— початок —

— до кінця **^aЄ (Ю₁) — ^{bg}Є (Ю₁) — ^{cg}Є (Ю₁)**

— кінець **^aЄ (Ю₁) — ^{bg}ѣ (ѣ₁ⁱ, Ю₁) — ^{cg}ѣ (ѣ₁ⁱ, Ю₁)**

— кін./поч. **^aЄ (Ю₁) — ^{bg}ѣ (ѣ₁ⁱ, Ю₁) — ^{cg}ѣ (ѣ₁ⁱ, Ю₁)**

XVI ст.

— початок **^aЄ (ѣ₁ⁱ, Ю₁) — ^{bg}ѣ (ѣ, Ю₁) — ^{cg}ѣ (ѣ, Ю₁)**

— до останньої чв. **^aЄ (ѣ, Ю₁) — ^{bg}ѣ (ѣ, Ю₁) — ^{cg}ѣ (ѣ, Ю₁)**

— кін./поч. **^aЄ, ѣ (ѣ) — ^{bg}Є, ѣ (ѣ) — ^{cg}Є, ѣ (ѣ)**

XVII ст.

— початок $a \text{€} (\text{€}, \text{€})$ — $bg \text{€} (\text{€}, \text{€})$ — $cg \text{€} (\text{€}, \text{€})$

4.2.1.4. Букви € вузька, €̣, Ю̣

- в середині й кінці слів та рядків
  - після приголосних
- (див. п. 3.2.1.2)

Буква € вузька після приголосних (бесѣдова, венець, дерзайте):

- до середини XVI ст. переважно пишеться більш послідовно;
- з середини XVI ст. дедалі більше поступається місцем букві €̣.

Буква €̣ після приголосних (бисерьъ, разѡмѣте, боуде^{МІ}, вєселїє):

- з кінця XV ст. починає використовуватися послідовно в позиції в кінці рядка, і тільки в цей період, що є стійкою атрибуційною ознакою;
- у XVI ст. вживається спорадично;
- у першій половині XVI ст. вживається переважно після приголосних;
- поширюється з XVII ст., проте наявна не в усіх кодексах.

Буква Ю̣ після приголосних (Єрїетицехъ, родитєлє):

- з XV до XVI ст. включно наявна зрідка, як архаїзм.

$bp \text{€}, \text{€}, \text{Ю̣}$ — $cp \text{€}, \text{€}, \text{Ю̣}$ — $cd \text{€}$
 b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка
 p після приголосних

XIII ст.

- з кінця

XIV ст.

- до кінця $bp \text{€} — cp \text{€}$
- кін./поч. $bp \text{€} (\text{€}_1) — cp \text{€} (\text{€}_1)$

XV ст.

- до кінця $bp \text{€} (\text{€}_1) — cp \text{€} (\text{€}_1)$
- кінець $bp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cd \text{€}_1$
- кін./поч. $bp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cd \text{€}_1$

XVI ст.

- початок $bp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cp \text{€} (\text{€}_1^i, \text{€}_1) — cd \text{€}_1$

– до середини	бр Ѡ (Ѡ ₁ , Ю ₁) — ср Ѡ (Ѡ ₁ , Ю ₁)
– середина	
– кінець	бр Ѡ (Ѡ, Ю ₁) — ср Ѡ (Ѡ, Ю ₁)
– кін./поч.	бр Ѡ (Ѡ, Ю) — ср Ѡ (Ѡ, Ю)
XVII ст.	
– початок	бр Ѡ (Ѡ, Ю) — ср Ѡ (Ѡ, Ю)

4.2.1.5. Букви **Ѡ**, **Ѡ**, **И**

- в середині й кінці слів
  - після приголосних **Г**, **К**, **Х**
- (див. п. 3.2.1.3)

*Букви **Ѡ**, **Ѡ**, **И** після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** (разбойники, грѣхы, слоугы; восхитити, дроугимъ):*

- до кінця XIV ст. узусно закріплюються написання **ГѠ**, **КѠ**, **ХѠ** на місці **ГИ**, **КИ**, **ХИ**;
- з кінця XIV ст. починає використовуватися буква **Ѡ**;
- з початку й до кінця XV ст. переважно пишеться буква **Ѡ**, а буква **И** наявна тільки спорадично;
- із кінця XV – початку XVI ст. поступово входять написання з **И**;
- до середини – останньої чверті XVI ст. написання з **Ѡ** ще переважає;
- приблизно з 60-х рр. XVI ст. значно домінує вживання букви **И** в цій орфограмі, хоча трапляється й **Ѡ**;
- на початку XVII ст. в одних кодексах переважає написання з **Ѡ**, в інших – з **И**.

брх **Ѡ**, **Ѡ**, **И** — срх **Ѡ**, **Ѡ**, **И**
 в серед. сл. — с кін. сл.
 рх рх після глухих приголосних г, к, х

XIII ст. –

XIV ст.

– до кінця	брх Ѡ (И) — срх Ѡ (И)
– кінець	брх Ѡ (Ѡ , И) — срх Ѡ (Ѡ , И)
– кін./поч.	брх Ѡ (Ѡ , И) — срх Ѡ (Ѡ , И)

XV ст.

- початок   врх **Ы** (**Ы₁**, И) — срх **Ы** (**Ы₁**, И)
- до кінця   врх **Ы** (**Ы₁**, И) — срх **Ы** (**Ы₁**, И)
- кінець   врх **Ы** (пош. **И^і**) — срх **Ы** (пош. **И^і**)
- кін./поч.   врх **Ы** (пош. **И^і**) — срх **Ы** (пош. **И^і**)

XVI ст.

- початок   врх **Ы** (пош. **И^і**) — срх **Ы** (пош. **И^і**)
- до середини   врх **Ы** (пош. **И**) — срх **Ы** (пош. **И**)
- з середини
- до кінця   врх **И** (**Ы**) — срх **И** (**Ы**)
- кін./поч.   врх **И** (**Ы**) — срх **И** (**Ы**)

XVII ст.

- початок   врх **И** (**Ы**) — срх **И** (**Ы**)
- врх **Ы** (**И**) — срх **Ы** (**И**)

4.2.1.6. Букви И, Ї (І), Ъ

- в середині й кінці слів
  - перед голосними та йот
- (див. п. 3.2.1.4.1)

Букви И, Ї (І) в середині й кінці слів перед голосними та йот (бію, обновленіа, снѣ члвчѣккии, прїиде):

- до останньої чверті XIV ст. буква **И** пишеться послідовно;
- у кінці XIV ст. поширює написання з **Ї** (І), іноді переважаючи над **И**;
- в XV ст. немає однастайності у вживанні букв **И**, **Ї** (І): в одних кодексах переважає давньоукраїнська традиція з **И**, в інших – південнослов'янська норма з **Ї** (І);
- з кінця XV ст. поступово засвоюється правило писати перед голосними та **Й** букву **Ї**, яке узусно закріплюється з середини XVI ст.

Буква Ъ в середині й кінці слів перед голосними на місці давньоукраїнських написань з буквою И (бесчестыа, быша сѣпныа, възмѣщеньє):

- з кінця XIII ст. фіксується;
- з останньої чверті XIV ст. більше використовується в узусі, значно переважаючи над **И**;

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг

— з кінця XIV ст. є широковживаною, використовується поряд із давньоукраїнським написанням з **И** і новітньою південнослов'янською орфограмою з **Ī**;

— з другої чверті XV ст. дедалі частіше замінюється буквою **Ī** і поступово витісняється (у кодексах того часу, писаних із дотриманням орфографії давньоукраїнських протографів, переважно вживається **И**).

— у кінці XV – на початку XVI ст. ще зрідка наявна в деяких кодексах, узусно поширеним є використання букви **Ī**.

bhj **И, Ъ, Ī** — chj **И, Ъ, Ī**

b серед. сл. — *c* кін. сл.

hj перед голосними та йот

XIII ст.

— кін./поч. bhj **И (Ъ₁)** — chj **И (Ъ₁)**

XIV ст.

— з початку – bhj **И (Ъ)** — chj **И (Ъ)**

— до останньої чв. bhj **И (Ъ)** — chj **И (Ъ)**

— остання чв. bhj **Ъ (пош. И)** — chj **Ъ (пош. И)**

— кінець bhj **И, Ъ (пош. Ī)** — chj **И, Ъ (пош. Ī)**

— кін./поч. bhj **И, Ъ (пош. Ī)** — chj **И, Ъ (пош. Ī)**

XV ст.

— початок bhj **И, Ъ (пош. Ī)** — *c* bhj **И, Ъ (пош. Ī)**

— друга чв. bhj **И, Ī (пош. Ъ)** — chj **И, Ī (пош. Ъ)**

— кінець bhj **Ī (И, Ъ)** — chj **Ī (И, Ъ)**

— кін./поч. bhj **Ī (И, Ъ₁)** — chj **Ī (И, Ъ₁)**

XVI ст.

— початок bhj **Ī (И, Ъ₁)** — chj **Ī (И, Ъ₁)**

— до середини bhj **Ī (И, ∅Ъ)** — chj **Ī (И, ∅Ъ)**

— з середини bhj **Ī^{Y3} (И, ∅Ъ)** — chj **Ī^{Y3} (И, ∅Ъ)**

4.2.1.7. Букви Ѡ, О широка, О “очна”

• на початку та в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.1.5)

*Букви **Ω**, **О** широка, **О** “очна” на початку слів (обычаж, одесноуж, огню, **Ω**комь, **Ω**чи):*

- у XIII–XVI ст. перевага надається вживанню букви **Ω** перед використанням **О** широкою, яка також наявна, проте не в усіх пам’ятках;
- у першій чверті XVII ст. закріплюється вживання букви **Ω**, а **О** широка наявна тільки спорадично;
- у XIV ст. переважно вживається як заголовна буква **О** широка в середині з орнаментом у вигляді грецької букви **Z**;
- з кінця XIV ст. починає знову використовуватися **О** “очна”, яка спорадично фіксується у формі однини та множини, з однією чи з двома крапками в середині (**Ω**, **Ω**), до початку XVII ст.

*Букви **Ω**, **О** широка в середині слів після голосних (георгию, единообразно, іОана):*

- упродовж досліджуваного періоду майже послідовно пишеться **Ω**, а буква **О** широка вживається спорадично.

$a \text{ } \Omega, \text{O}, \text{Ω} \text{ — } b_g \text{ } \Omega, \text{O}$

a поч. сл. — b серед. сл.

g після голосних

XIII ст.

— кін./поч. $a \text{ } \Omega (\text{O}) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

XIV ст.

— початок — $a \text{ } \Omega (\text{O}) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

— до кінця $a \text{ } \Omega (\text{O}, \text{Z}) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

— кінець $a \text{ } \Omega (\text{O}, \text{Ω}^i) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

— кін./поч. $a \text{ } \Omega (\text{O}, \text{Ω}^i) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

XV ст.

— початок $a \text{ } \Omega (\text{O}, \text{Ω}^i) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

XVI ст.

— кінець $a \text{ } \Omega (\text{O}, \text{Ω}_1) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

— кін./поч. $a \text{ } \Omega^{y3} (\text{O}_1, \text{Ω}_1) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

XVII ст.

— початок $a \text{ } \Omega^{y3} (\text{O}_1, \text{Ω}_1) \text{ — } b_g \text{ } \Omega (\text{O})$

4.2.1.8. Букви **Ѡ** вузька, **Ѡ**, **О** широка

- в середині й кінці слів
- між приголосними та після приголосних перед виносними буквами (див. п. 3.2.1.5)

*Буква **Ѡ** вузька в середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами (без'родныа, блѣнаго, єдо^Мскїа):*

— тільки до кінця XIV ст. пишеться послідовно, у наступні періоди в цих позиціях іноді ставляться **Ѡ**, **О** широка.

*Букви **Ѡ**, **О** широка між приголосними (дѣлѡмъ, слѡвеса, сѣѠго):*

- з кінця XIV ст. починають використовуватися;
- з XV ст. стають більш уживаними;
- у XV–XVI ст. вони поширені, проте **О** широка в цій позиції трапляється тільки в пам'ятках цього періоду і в деяких кодексах вживається частіше за **Ѡ**;
- з кінця XVI ст. переважно використовується **Ѡ**.

*Букви **Ѡ**, **О** широка в кінці слів після приголосних (блѣѡ, дѣлѡ, доб'ро):*

- у кінці XIV – першій половині XVI ст. одинично фіксується переважно тільки буква **Ѡ**;
- у середині – наприкінці XVI ст. **О** широка поширена, **Ѡ** вживається лише спорадично;
- на початку XVII ст. **О** широка не використовується, а **Ѡ** спорадично наявна тільки в деяких кодексах.

*Букви **Ѡ**, **О** широка після приголосних перед виносними буквами (кѡ^Ѣдратїа, ѡаѡ^М, до^М):*

- з кінця XIV ст. **Ѡ** та **О** починають вживатися;
- з XV ст. вживання **Ѡ** є більш поширеним порівняно з **О** широкою;
- у XV – першій чверті XVII ст. більш поширене вживання букви **Ѡ**, ніж **О** широкої, зокрема перед виносною буквою **М**. У деяких кодексах наявні вживання як **Ѡ**, так і **О** широкої.

$\text{bpr, bp}^v \text{ Ѡ, Ѡ, О} \text{ — } \text{cp, cp}^v \text{ Ѡ, Ѡ, О}$

b серед. сл. — c кін. сл.

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

XIII ст.

– кінець –

XIV ст.

– остання чв.

brp 0 — cr 0

– кінець

brp 0 (Oⁱ, Oⁱ) — cr 0 (Oⁱ)

– кін./поч.

brp 0 (Oⁱ, Oⁱ) — cr 0 (Oⁱ)

XV ст.

– початок

brp 0 (O, O), br^v 0 (O, O) — cr 0 (O), cr^v 0 (O, O)

– перша чв. –

brp 0 (пош. O, пош. O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (O₁), cr^v 0 (пош. O, O)

XVI ст.

– перша пол.

brp 0 (пош. O, пош. O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (O₁), cr^v 0 (пош. O, O)

– середина

brp 0 (пош. O, пош. O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (O, пош. O), cr^v 0 (пош. O, O)

– кінець

brp 0 (пош. O, O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (пош. O, O), cr^v 0 (пош. O, O)

– кін./поч.

brp 0 (пош. O, O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (пош. O, O), cr^v 0 (пош. O, O)

XVII ст.

– початок

brp 0 (пош. O, O), br^v 0 (пош. O, O) —
cr 0 (O₁), cr^v 0 (пош. O, O)

4.2.1.9. Букви ОУ (OV), ђ, Ж

• на початку, в середині й кінці слів

• після голосних

(див. п. 3.2.1.6)

Диграф ОУ (OV), буква ђ на початку слів (оуповаєть, очаще, ђморіша):

— у досліджуваний період переважно пишеться диграф ОУ, лише іноді в цій позиції наявна буква ђ.

Диграф ОУ (OV), буква ђ після голосних (пооученіє, наоукоу, нађкоу):

— у досліджуваний період послідовно пишеться диграф ОУ, одинично трапляється і вживання ђ.

Буква Ж після голосних (дажчи):

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг

- з XV ст. знову починає використовуватися;
- до кінця XVI ст. її вживання значно зменшується;
- на початку XVII ст. вилучається, у досліджуваних книгах першої чверті XVII ст. буква **Ж** у цій позиції не зафіксована.

^a **OU (OV), ѿ** — ^{bg} **OU (OV), ѿ, Ж** — ^{cg} **OU (OV), ѿ, Ж**
^a поч. сл. — ^b серед. сл. — ^c кін. сл.
^g після голосних

XIII ст.

- кінець –

XIV ст.

- кінець ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ₁)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ₁)**
- кін./поч. ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ₁)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ₁)**

XV ст.

- початок ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ₁, Ж₁)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ₁, Ж₁)**
- перша чв. –

XVI ст.

- остання чв. ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ, Ж)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ, Ж)**
- кінець ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ, Ж)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ, Ж)**

XVII ст.

- початок ^a **OU, OV (ѿ)** — ^{bg} **OU, OV (ѿ, Ж)** — ^{cg} **OU, OV (ѿ, Ж)**

4.2.1.10. Букви OU (OV), У (V), ѿ, Ж

- в середині й кінці слів та рядків
  - після приголосних
- (див. п. 3.2.1.6)

Диграф OU (OV) у середині й кінці слів після приголосних (застоупникъ, ѿ лоуки, домоу):

- у кінці XIII – на початку XIV ст. вживається послідовно;
- з другої чверті XIV ст. поступово замінюється монографом **У** (буквою **У**);
- наприкінці XIV ст. був знову відновлений і повністю змінив **У**;
- у кінці XIV – на початку XV ст. диграф пишеться і як **OV**, але такі написання не набули поширення в наступні періоди і трапляються зрідка тільки в деяких пам'ятках;
- до кінця XVI ст. вживається послідовно;

— у першій чверті XVII ст. переважно узусно замінюється буквою **Ѣ**, проте його вживання ще часте.

Буква У (V) у середині й кінці слів після приголосних (Ѣ луки, єдиному):

— з другої чверті XIV ст. починає вживатися, повністю замінивши диграф **OU**;

— до останньої чверті XIV ст. продовжує використовуватися (писалася і як **V**);

— з останньої чверті XIV ст. виходить з ужитку (знову замінюється диграфом **OU**), зрідка трапляється тільки як описка або переноситься з протографа.

Буква У (V) у кінці рядків після приголосних при вписуванні в поле тексту (другомоу, славу, бмдєть):

— у кінці XIII – в третій чверті XIV ст. узусно поширена.

Буква Ѣ у середині, кінці слів та рядків після приголосних (мѣдрѣте, главѣ, искѣсиша):

— до кінця XIV ст. переважно використовується після приголосних у кінці рядків, зрідка трапляється в інших позиціях;

— із кінця XIV ст. починає спорадично вживатися у всіх позиціях;

— у XV–XVI ст. поширена, але перевага надається **OU**;

— у першій чверті XVII ст. набуває панівного становища.

Буква Ж після приголосних (вѣржючи, славж):

— з XV ст. знову починає використовуватися, поширюючись у другій половині століття, переважно в пам'ятках, списаних із південнослов'янських;

— у XVI ст. вживається спорадично;

— до кінця XVI ст. значно зменшується використання;

— на початку XVII ст. виходить з ужитку.

$_{bp} \text{OU (OV)}, \text{У (V)}, \text{Ѣ}, \text{Ж} —_{cp} \text{OU (OV)}, \text{У (V)}, \text{Ѣ}, \text{Ж}$

$—_{dp} \text{У (V)}, \text{Ѣ}$

$_{b} \text{серед. сл.} —_{c} \text{кін. сл.} —_{d} \text{кін. рядка}$

$_{p} \text{після приголосних}$

XIII ст.

— кін./поч.

$_{bp} \text{OU (OV)} —_{cp} \text{OU (OV)} —_{dp} \text{Ѣ}$

XIV ст.

— початок

$_{bp} \text{OU (OV)} —_{cp} \text{OU (OV)} —_{dp} \text{Ѣ}, \text{У}^i (\text{V}^i)$

– з другої чв.	br У, V (OU, OV) — cp У, V (OU, OV) — фр δ, У (V)
– середина	br У (V, ØOU, ØOV) — (V, ØOU, ØOV) — фр δ, У (V)
– третя чв.	br У (V, ØOU, ØOV) — (V, ØOU, ØOV) — фр δ, У (V)
– остання чв.	br OU (OV, δ, ØУ) — фр OU (OV, δ, ØУ) — фр δ, ØУ (ØV)
– кінець	br OU (OV, δ, ØУ) — фр OU (OV, δ, ØУ) — фр δ, ØУ (ØV)
– кін./поч.	br OV (OU, δ, ØУ) — фр OV (OU, δ, ØУ) — фр δ, ØУ (ØV)
XV ст.	
– початок	br OV (OU, δ, Ж¹) — cp OV (OU, δ, Ж¹) — фр δ
– друга чв.	br OV (OU, δ, Ж) — cp OV (OU, δ, Ж) — фр δ
– середина	br OV (OU, δ, пош. Ж) — фр OV (OU, δ, пош. Ж) — фр δ
– друга пол.	br OV (OU, δ, пош. Ж) — cp OV (OU, δ, пош.) — фр δ
XVI ст.	
	br OU (OV, δ, Ж) — cp OU (OV, δ, Ж) — фр δ
XVII ст.	
– початок	br δ^{y3}, OU (OV) — cp δ^{y3}, OU (OV)

4.2.2. Буквені дублетні опозиції системи приголосних

(див. п. 3.2.2)

4.2.2.1. Букви **B, V**

- в середині слів
- між голосними

(див. п. 3.2.2.1)

*Букви **B – V** між голосними (Євангеліа – Єв^Гліа):*

— з кінця XIV ст. поряд із традиційним вживанням букви **B** відно-
влюється використання букви **V** та поширюються дублетні
написання **B – V**;

— з початку XV ст. буква **V** стає більш вживаною;

— у першій половині XV ст. іноді використовується архаїчне на-
креслення букви **V** як **У**, а з другої половини цього століття узусно
використовується південнослов'янське накреслення **V**;

— у XVI ст. буква **V** вживається спорадично.

^{bgg} **B, V**
_b серед. сл.
gg між голосними

XIII ст.

– кінець –

XIV ст.

– до кінця

bgg В

– кінець

bgg В (V₁ⁱ, накресленням як буква У)

XV ст.

– з початку

bgg В (пошир. V, накресленням як буква У)

– перша пол.

bgg В (пошир. V, накресленням як буква У)

– друга пол.

bgg В (пошир. V, ПС накреслення V)

XVI ст. –

bgg В (V, ПС накреслення V)

XVII ст.

– початок

bgg В (V, ПС накреслення V)

4.2.2.2. Букви З, S

• на початку та в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.2)

Букви З – S (земля, с'їло, кї̄са – кї̄за):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться буква **З**;

— з кінця XIV ст. відновлюється використання букви **S** у функції букви й поширюються дублетні вживання **З – S**;

— з XV ст. буква **S** стає більш вживаною;

— з середини XVI ст. буква **S** набуває значного поширення, що свідчить про сприйняття книжниками букв **З і S** як функціонально ідентичних.

^aЗ, S — ^{bg}З, S

^a поч. сл. — ^b серед. сл.

^g після голосних

XIII ст.

– кінець –

XIV ст.

– до кінця

^aЗ — ^{bg}З

– з кінця

^aЗ (S₁ⁱ) — ^{bg}З (S₁ⁱ)

– кін./поч.

^aЗ (S₁ⁱ) — ^{bg}З (S₁ⁱ)

XV ст. — $a \text{З} (\text{S}) \text{—} b_g \text{З} (\text{S})$

XVI ст.

— з середини $a \text{З}, \text{S} \text{—} b_g \text{З}, \text{S}$

XVII ст.

— до початку $a \text{З}, \text{S} \text{—} b_g \text{З}, \text{S}$

4.2.2.3. Букви **Ф**, **θ**

• на початку та в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.3)

Букви **Ф** – **θ** (фарисеистѣ – ѳарисеѳове, аѳона^ѳа – аѳона^ѳа):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться буква **Ф**;

— з кінця XIV ст. відновлюється використання букви **θ** та поширюються дублетні вживання **Ф** – **θ**;

— у XV ст., переважно з другої половини століття, буква **θ** стає більш вживаною; використовується південнослов'янське накреслення **θ** із верхніми та нижніми кінцівками, що виходять за рядок;

— від середини XVI ст. буква **θ** набуває поширення, і часто, як і в попередній період, букви **Ф** – **θ** пишуться паралельно.

$a \text{Ф}, \theta \text{—} b_g \text{Ф}, \theta$
 a поч. сл. — b серед. сл.
 g після голосних

XIII ст.

— кінець —

XIV ст.

— до кінця $a \text{Ф} \text{—} b_g \text{Ф}$

— кін./поч. $a \text{Ф} (\theta_1^i) \text{—} b_g \text{Ф} (\theta_1^i)$

XV ст.

— перша пол. $a \text{Ф} (\theta_1) \text{—} b_g \text{Ф} (\theta_1)$

— середина $a \text{Ф} (\theta_1) \text{—} b_g \text{Ф} (\theta_1)$

$a \text{Ф} (\theta) \text{—} b_g \text{Ф} (\theta)$

— з другої пол. $a \text{Ф} (\theta) \text{—} b_g \text{Ф} (\theta)$

XVI ст.

– до середини $a \Phi (\theta) — bg \Phi (\theta)$

– з середини $a \Phi, \theta — bg \Phi, \theta$

XVII ст.

– до початку $a \Phi, \theta — bg \Phi, \theta$

4.2.2.4. Букви **КС**, **ѣ**

• в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.4)

Букви **КС** – **ѣ** (максіма – маѣима):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться **КС**;

— з середини – другої половини XV ст. переважно відновлюється використання букви **ѣ** у функції букви та поширюються дублетні вживання **КС** – **ѣ**.

$bg \text{КС}, \text{ѣ}$

b серед. сл.

g після голосних

XIII ст.

– кінець –

XV ст.

– до другої пол. $bg \text{КС}$

– середина $bg \text{КС}$

$bg \text{КС} (\text{ѣ}_1^i)$

– з другої пол. $bg \text{КС} (\text{ѣ}^i)$

XVI ст.

– до середини $bg \text{КС} (\text{ѣ})$

– середина $bg \text{КС} (\text{ѣ})$

$bg \text{КС}, \text{ѣ}^i$

– з середини

XVII ст.

– до початку $bg \text{КС}, \text{ѣ}$

4.2.2.5. Букви ПС, Ψ

• на початку слів

(див. п. 3.2.2.5)

Букви **ПС** – **Ψ** (псалтырю – ψал'тырь):

— до кінця XIV ст. послідовно пишеться **ПС**, буква **Ψ** вживалася зрідка;

— з кінця XIV ст. більше використовується буква **Ψ** і дублети **ПС** – **Ψ**;

— у XV – на початку XVII ст. наявна така ж тенденція щодо вживання букви **Ψ** в дублетній групі **ПС** – **Ψ**.

^a **ПС, Ψ**

^a поч. сл.

XIII ст.

– кінець –

XIV ст.

– до кінця   ^a **ПС (Ψ₁)**

– з кінця   ^a **ПС (Ψ)**

XVII ст. –

– до початку   ^a **ПС (Ψ)**

4.2.2.6. Буквосполучення НГ – ГГ

• в середині слів

• після голосних

(див. п. 3.2.2.6)

Буквосполучення **НГ** – **ГГ** (ангѣль – агѣль):

— до кінця XIV ст. переважно поширені написання з **НГ**;

— у кінці XIV ст. використовуються дві орфограми, також і в паралельних написаннях **НГ** – **ГГ**;

— з XV ст. дедалі більше надається перевага новій орфограмі **ГГ**;

— з середини XVI ст. орфограма **ГГ** закріплюється в узусі.

^{bg} **НГ, ГГ**

^b серед. сл.

^g після голосних

XIII ст.

– кінець

XIV ст.

– до кінця

bg НГ

– кінець

bg НГ, ГГ

– кін./поч.

bg НГ, ГГ

XV ст.

– початок

bg ГГ, НГ

XVI ст.

– до середини

bg ГГ, НГ

– середина

bg ГГ^{у3} (НГ₁)

– з середини

bg ГГ^{у3} (НГ₁)

4.2.3. Буквені дублетні опозиції передачі звука йот

(див. п. 3.2.3)

4.2.3.1. Буква И (з діакритиком, у рядку та над рядком)

• в середині й кінці слів та рядків

• після голосних

(див. п. 3.2.3.1–2)

Буква И (Й) з діакритичним знаком (величайтеса, горькій):

— до третьої чверті XIV ст. діакритики над буквою переважно не ставляться;

— з третьої чверті XIV ст. діакритики використовуються спорадично;

— наприкінці XIV ст. буква И з діакритиком набуває узусного вживання, причому над буквою переважно ставиться спіритус в середині слова, рідше – в кінці слова;

— від середини XVI ст. над И переважно пишеться спіритус, який виписується зліва направо (~); з того часу накреслення букви зі спіритусом схоже на сучасну букву Й.

Буква И (Й) у рядку після голосних (ч^ѣтъныи ѡчѣ, радоуйтеса):

— до середини XVI ст. пишеться переважно послідовно;

— з середини XVI ст. частіше виноситься над рядок.

Буква И (Й), винесена над рядок у кінці слів та рядків після голосних, подається як И, що лежить на боці, або переважно двома скісними

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг
 рисками, що накресленням схоже на діакритичний знак кендема (¨)

(правєДныИ, приИти, бл҃гороДнѣ`шаГ, євГльскы`):

- з третьої чв. XV ст. стає більш уживаною;
- до середини XVI ст. вживається спорадично;
- з середини XVI ст. поширюється;
- у кінці XVI – на початку XVII ст. набуває узусного вживання.

Ј - _{bg} **И, Й**, _{bg} ^v **И, Й**, ¨ — _{cg} **И, Й**, _{cg} ^v **И, Й**, ¨ — _{dg} **И, Й**, _{dg} ^v **И, Й**, ¨
_b серед. сл. — _c кін. сл. — _d кін. рядка
_g після голосних

XIII ст.

— кінець —

XIV ст.

— до третьої чв. **Ј** - _{bg} **И** — _{cg} **И** — _{dg} **И**

— з третьої чв. **Ј** - _{bg} **И (Й¹)** — _{cg} **И (Й¹)** — _{dg} **И (Й¹)**

— з кінця **Ј** - _{bg} **Й³ (И)** — _{cg} **Й³ (И)** — _{dg} **Й³ (И)**

XV ст.

— з третьої чв. **Ј** - _{bg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)** — _{cg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)** — _{dg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)**

XVI ст.

— до середини **Ј** - _{bg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)** — _{cg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)** — _{dg} **Й³ (И, ^{iv}, ¨)**

— з середини **Ј** - _{bg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ¨)** — _{cg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ¨)**
 — _{dg} **Й (пош. ^{iv}, пош. ¨)**

— кін./поч.

XVII ст.

Ј - _{bg} **Й** — _{cg} **Й^{iv уз}, ¨ уз (Й)** — _{dg} **Й^{iv уз}, ¨ уз (Й)**

4.2.4. Буквені знаки Ъ, Ь та пасрик

у дублетних опозиціях

(див. п. 3.2.4)

4.2.4.1. Буквені знаки Ъ, Ь та паєрик (^, ^)

- у середині й кінці слів та рядків
- після приголосних

(див. п. 3.2.4.1.1; п. 3.2.4.2.1)

Букви Ъ, Ь у функції буквених знаків після приголосних (на позначення твердої та м'якої вимови), в позиції в середині слів, у кінці слів та рядків (плотьскыѧ, книгахъ, манасытьрь):

- у першій половині XIV ст. переважно вживаються з дотриманням традиції (після приголосних на позначення твердої та м'якої вимови), яка поступово починає порушуватися;
- у середині XIV ст. починають опускатися в позиції в середині слів;
- у третій чверті XIV ст. написання без буквених знаків у середині слів переважають, стійким залишається їхнє традиційне вживання в кінці слів та рядків до середини XV ст.;
- з кінця XIV ст. у середині слів переважно не проставляються, на їх місці поширюється вживання паєрика;
- з середини XV ст. буквені знаки проставляються з порушенням традиції, і дедалі частіше за нормами південнослов'янської орфографії, зокрема, в кінці слів послідовніше ставиться **Ъ**;
- до середини XVI ст. у вживанні буквених знаків давньоукраїнська норма остаточно порушується, а південнослов'янська ще не стає панівною, що засвідчує поліваріантність їх вживання;
- із середини XVI ст. **Ъ** послідовно пишеться в приєднаннях, префіксах, а **Ъ** – у кінці слів; у середині слів між двома приголосними **єри** часто опускаються, а на їх місці дедалі частіше ставиться паєрик.

Паєрик, графічне позначення:

- з кінця XIII ст. має форму трикутника (в пам'ятках попереднього періоду мав форму півкола), якою послуговувалися писці в XIV ст., а в кінці цього століття вживання паєрика значно збільшується;
- з другої половини XV ст. починає використовуватися паєрик нового накреслення – ⁵ (в кодексах, списаних із давньоукраїнських протографів, спорадично уживається й паєрик давнішої форми – [^], однак його накреслення наближене до спіритуса);
- з XVI ст. вживається тільки нова форма паєрика.

*Паєрик після приголосних, на місці **Ъ**, **Ъ** (вскли́нѣте, вѣ́наго, язы́къ, народомъ, сплетаю́тъ):*

- у кінці XIII та впродовж XIV ст. вживається спорадично, переважно фіксується в кінці рядків, хоча трапляється і в інших позиціях у слові;
- з кінця XIV ст. більше вживається в середині слів; також наявний у кінці слів та рядків;

Розділ 4. Палеографічно-орфографічна атрибуція уставних та півуставних книг

— з XV ст. частіше ставиться в середині слів, а з другої половини століття стає ще більш вживаним;

— з середини XVI ст. написання паєрика між приголосними в середині слів закріплюється узусом, значно поширюється його вживання і в кінці слів.

brm,t Ъ, Ь, паєрик — $сrm,t$ Ъ, Ь, паєрик — $дрm,t$ Ъ, Ь, паєрик
 b серед. сл. — c кін. сл. — d кін. рядка
 p після приголосних m м'яких і t твердих

XIII ст.

— кін./поч. brm,t Ъ, Б ($\hat{1}$) — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б (пош. $\hat{1}$)

XIV ст.

— до середини brm,t Ъ, Б ($\emptyset\hat{B}^i, \emptyset\hat{B}^i, \hat{1}$) — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б (пош. $\hat{1}$) поступово починає порушуватися

— середина brm,t Ъ, Б ($\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B}, \hat{1}$) — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б (пош. $\hat{1}$)

— з третьої чв. $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\hat{B}, \hat{B}, \hat{1})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б (пош. $\hat{1}$)

— з кінця $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\text{пош.}\hat{1}, \hat{B}, \hat{B})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$)

— кін./поч. $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\text{пош.}\hat{1}, \hat{B}, \hat{B})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$)

XV ст.

— до середини $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\text{пош.}\hat{1}, \hat{B}, \hat{B})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$)

— з середини $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\hat{B}, \hat{B}, \hat{1})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$)

$brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\hat{1}, \hat{B}, \hat{B})$ — $сrm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{1}$) ДУ

$brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B} (\hat{B}, \hat{B}, \hat{1})$ — $сrm,t$ Б ($\hat{B}, \hat{1}$) — $дрm,t$ Ъ, Б ($\hat{B}, \hat{1}$) ПСВ

— з кінця

XVI ст.

— до середини — поліваріантність у вживанні Ъ, Б за ДУ і ПСВ, із закріпленням паєрика нового накреслення $\hat{1}$)

— з середини $brtm$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B}, \text{ys}^3(\hat{B}, \hat{B})$ — $сrm,t$ Б ys^3, ys^3 — $дрm,t$ $\emptyset\hat{B}, \emptyset\hat{B}, \text{ys}^3(\hat{B}, \hat{B})$

4.2.4.2. Букви Ъ, Б, О, €

• в середині слів

• у пре- та постпозиціях із буквами Р, Л

(див. п. 3.2.4.1.3)

Букви Ъ, Б після Р, Л у сполученнях -trъt, -tlъt, -trъt, -tlъt (тобто написання з РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ на місці давньоукраїнських ТР, БР, ЪЛ, ЬЛ

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги між приголосними, які в книжній писемності XIII–XIV ст. переважно передавалися через ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ). Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських конфесійних пам'яток із XV ст. поширюються і стають вживанішими сполучення РЪ, ЛЪ, які пишуться і на місці РЬ, ЛЬ (Одръжашаа, длъжника):

- з кінця XIV ст. починають фіксуватися спорадично;
- з середини XV ст. поступово збільшується їх уживання;
- з середини XVI ст. набувають узусного поширення РЪ, ЛЪ.

b ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ, ЛЪ, РЪ, ЛЬ

b серед. сл.

XIII ст.

– кінець

XIV ст.

–

b ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ

– кінець

b ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (РЪ₁, ЛЪ₁, РЪ₁, ЛЬ₁)

XV ст.

– початок –

– до середини

b ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (РЪ, ЛЪ, РЪ, ЛЬ)

– з середини

b ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ (пош. РЪ, пош. ЛЪ)

XVI ст.

– з середини

b РЪ^{у3}, ЛЪ^{у3} (ОР, ОЛ, ЄР, ЄЛ)

Отже, виділені буквені дублетні опозиції мають атрибуційні ознаки, представлені в еволюції розвитку узусу графіко-орфографічної системи староукраїнської книжної писемності та розподілені за формально виділеними хронологічними періодами.

4.3. Проведення атрибуції за основними групами буквених дублетних опозицій: загальні методичні викладки

Палеографічно-орфографічну атрибуцію староукраїнської кириличної рукописної книги, яка писана уставом та півуставом, потрібно проводити за буквеними дублетними опозиціями залежно від поставленого завдання. Вона має здійснюватися за палеографічним та орфографічним матеріалом, який представлено в цій студії в еволюції та «революції»

розвитку й становлення орфограм в узусі української книжної писемності на рівні графічного буквеного узгодження, у палеографічних формулах, за формально виділеними хронологічними періодами.

Нами встановлено й пропонується для використання при визначенні часу написання та локалізації української кириличної рукописної книги одинадцять груп основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій системи голосних та буквених знаків **Ъ, Ъ** і паєрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження в палеографічних формулах:

I. ^a **Ѧ, Ѧ** — ^{bg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

^a поч. сл. — ^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^g після голосних

див. п. 4.2.1.1 (п. 3.2.1.1.1)

II. ^{bpm} **Ѧ, Ѧ** — ^{cpm} **Ѧ, Ѧ**

^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^{pm} після м'яких приголосних

див. п. 4.2.1.2 (п. 3.2.1.1.1)

III. ^a **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{bg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**

^a поч. сл. — ^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^g після голосних

див. п. 4.2.1.3 (п. 3.2.1.2)

IV. ^{bp} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cp} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cd} **Ѧ**

^b серед. сл. — ^c кін. сл. — ^d кін. рядка

^p після приголосних

див. п. 4.2.1.4 (п. 3.2.1.2)

V. ^{bpx} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cpx} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^{px} після приголосних Г, К, Х

див. п. 4.2.1.5 (п. 3.2.1.3)

VI. ^{bhj} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{chj} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^{hj} перед голосними та йот

див. п. 4.2.1.6 (п. 3.2.1.4.1)

VII. ^a **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{bg} **Ѧ, Ѧ**

^a поч. сл. — ^b серед. сл.

^g після голосних

див. п. 4.2.1.7 (п. 3.2.1.5)

VIII. ^{bpp, bp} ^v **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — ^{cp, cp} ^v **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^{pp} між приголосними та

^p ^v після приголосних

перед виносними буквами

див. п. 4.2.1.8 (п. 3.2.1.5)

IX. ^a ОУ (OV), ѿ — ^{bg} ОУ (OV), ѿ, Ж — ^{cg} ОУ (OV), ѿ, Ж

^a поч. сл. — ^b серед. сл. — ^c кін. сл.

^g після голосних

див. п. 4.2.1.9 (п. 3.2.1.6)

X. ^{bp} ОУ (OV), У (V), ѿ, Ж — ^{cp} ОУ (OV), У (V), ѿ, Ж — ^{dp} У (V), ѿ

^b серед. сл. — ^c кін. сл. — ^d кін. рядка

^p після приголосних

див. п. 4.2.1.10 (п. 3.2.1.6)

XI. ^{bpm,t} Ъ, Ь, паерик — ^{cpm,t} Ъ, Ь, паерик — ^{dpm,t} Ъ, Ь, паерик

^b серед. сл. — ^c кін. сл. — ^d кін. рядка

^p після приголосних

^m м'яких та ^t твердих

див. п. 4.2.4.1 (п. 3.2.4.1.1; п. 3.2.4.2.1)

У формулах букви та буквені знаки представлені в дублетних опозиціях за місцем розміщення в слові й рядку (на початку, в середині, в кінці слова й рядка) та за позицією в складі (після й перед голосними та після приголосних). При формулах також подано посидання на відповідний щодо буквеного складу в орфограмах теоретичний і практичний палеографічний та орфографічний матеріал, представлений у третьому й четвертому розділах студії (спочатку потрібно використовувати матеріал із четвертого розділу, а для більш поглибленого опрацювання досліджуваного рукопису – із третього розділу).

Формули розподілені за формально виділеними хронологічними періодами. Орфограми в них подані в хронології розвитку й становлення графіко-орфографічної системи староукраїнської рукописної книжної писемності.

Представлені у формулах орфограми буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при їх комплексному використанні.

Робота з формулами базових одинадцяти груп основних атрибуційних буквених дублетних опозицій (рекомендації можуть бути використані й для інших груп дублетних опозицій) має відбуватися в такій послідовності:

– виявлення в досліджуваному рукопису групи палеографічно-орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма на рівні графічного буквеного узгодження і встановлення атрибуційних орфограм;

– відстеження розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та за позицією в слові (після

голосних, перед голосними та йотом, після приголосних, перед виносними буквами та ін.);

– зіставлення виявлених орфографічних дублетних груп з атрибуційними орфограмами в досліджуваному рукопису зі складеними і запропонованими для використання палеографічними формулами орфографічних дублетних опозицій, які подані в даному розділі та в додатку, де палеографічно-орфографічний матеріал проілюстрований фотокопіями з рукописів.

Як базовий етап пропонується використовувати при атрибуції одинадцять груп основних буквених дублетних опозицій системи голосних, буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика, а для проведення більш поглибленої атрибуції необхідним є залучення і груп буквених дублетних опозицій системи приголосних та в передачі йота.

Висновки

Напрацьовано методику проведення атрибуції староукраїнської кириличної уставної та півустановної рукописної книги за комплексом груп палеографічно-орфографічних дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях – буквених дублетних опозицій системи голосних, приголосних, передачі йота, вживання буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками).

Простежено вживання орфограм у всіх групах дублетних опозицій на предмет виокремлення атрибуційних ознак у хронології розвитку й становлення. Виявлено, що вживання букв, буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика відбувається на рівні графічного узгодження і має штучний характер щодо використання їх в орфограмах. Букви в орфограмах розподіляються за принципом графічного узгодження в дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

За отриманими орфографічними даними для всіх груп дублетних опозицій укладені й пропонуються для використання формули, в яких у сконцентрованій формалізованій формі представлено буквені дублетні опозиції з атрибуційними ознаками в хронології розвитку узусу графіко-орфографічної системи староукраїнської книжної писемності.

При роботі з групами палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій використаний упроваджений нами метод «нормального» підходу при виділенні атрибуційних орфографічних ознак – орфограм, які чітко спостерігаються в тексті за зовнішніми ознаками письма, без проведення спеціального лінгвістичного аналізу щодо їхніх функціональних причинно-наслідкових зв'язків.

Здійснено розробку і впровадження методу кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо).

Для його реалізації укладена загальна палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї палеографічні формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

$$a - b - c - d$$

\ | /

g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-

Загальна формула і похідні від неї укладені як дворівневі, орфограми в них подаються в супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку, – як *a – b – c – d* (*a* – початок слова, *b* – середина слова, *c* – кінець слова; *d* – кінець рядка); 2) за позицією в складі, – як *g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-* (*g* – після голосних, *gg* – між голосними, *hj* – перед голосними та йотом, *p* – після приголосних, *pt* – після м'яких приголосних, *pt* – після твердих приголосних, *px* – після глухих приголосних, *pp* – між приголосними, *p^v* – після приголосних перед виносними буквами, *d-* – при переносі слова).

При складанні формули (формул) з палеографічної точки зору враховується особливість староукраїнської кириличної книжної писемності (характерна й для інших слов'янських кириличних книжних систем письма), за якою дублетні букви та діакритичні знаки функціонують в орфографічному узусі за формальним принципом на рівні буквених опозицій за місцем у слові й рядку та за позицією в складі. За місцем у слові вони розміщуються на початку, в середині та кінці, за місцем у рядку – в кінці рядка при будь-якому місцезнаходженні в слові. У позиції в складі (у старих та нових складах) вони виступають після голосних, перед голосними та йотом, після приголосних, після приголосних перед

виносними буквами та в інших позиціях, а також при переносі в кінці рядка. Також до формул уведено й літерні та графічні покажчики ступеню використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду.

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки. Вона може бути використана для будь-якої групи буквених дублетних опозицій, а її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної групи.

У загальній формулі та в похідних формулах використано основний палеографічний принцип – атрибуція рукописів за зовнішніми ознаками письма, який реалізується методом «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами.

Формули складаються з комплексу орфограм у дублетних опозиціях. Орфографічні дублетні опозиції – різні за складом, відповідно різною за структурою буде їхня палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій і також є атрибуційною ознакою.

Для реалізації методики проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при визначенні часу написання та локалізації української кириличної уставної та півуставної рукописної книги пропонуємо використовувати як базові одинадцять груп основних атрибуційних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні системи голосних, буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика, комплексно поданих на рівні графічного буквеного узгодження в формулах:

I. _a **Ѧ, Ѧ** — _{bg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

II. _{bpm} **Ѧ, Ѧ** — _{cpm} **Ѧ, Ѧ**

III. _a **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{bg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cg} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IV. _{bp} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cp} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cd} **Ѧ**

V. _{bpx} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cp} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VI. _{bhj} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{chj} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VII. _a **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{bg} **Ѧ, Ѧ**

VIII. _{bpp, bp} ^v **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{cp, cp} ^v **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IX. _a **Ѧ (Ѧ), Ѧ** — _{bg} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{cg} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ**

X. _{bp} **Ѧ (Ѧ), Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{cp} **Ѧ (Ѧ), Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{dp} **Ѧ (Ѧ), Ѧ**

XI. _{bpm,t} **Ѧ, Ѧ, паєрик** — _{cpm,t} **Ѧ, Ѧ, паєрик** — _{dpm,t} **Ѧ, Ѧ, паєрик**

Формули розподілені за формально виділеними хронологічними періодами. Орфограми в них подані в хронології розвитку й становлення графіко-орфографічної системи староукраїнської рукописної книжної писемності.

Представлені у формулах орфограми буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при їх комплексному використанні.

Розроблено рекомендації для роботи з формулами базових одинадцяти груп основних атрибуційних буквених дублетних опозицій (рекомендації можуть бути використані й для інших груп дублетних опозицій). Таак, при проведенні атрибуції староукраїнських кириличних рукописних книг або їхніх фрагментів, написаних уставом та півуставом, потрібно в тексті віднайти групи орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма; простежити розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та за позицією у слові (після голосних, перед голосними та йотом, після при голосних, перед виносними буквами та ін.); потім – зіставити виявлені орфографічні дублетні групи в досліджуваному рукопису зі складеними і запропонованими в монографії для використання палеографічно-орфографічними формулами буквених дублетних опозицій, які подані в четвертому розділі та в додатку, де палеографічно-орфографічний матеріал супроводжуються ілюстраціями з рукописів. При цьому пропонується спиратися, за необхідності, й на матеріал, представлений у третьому розділі.

Запропоновані для використання групи основних палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій та укладені за ними палеографічно-орфографічні формули сприятимуть у проведенні атрибуції середньовічної української кириличної рукописної книги, написаної уставним та півуставним письмом.

**КОМПЛЕКСНЕ ПАЛЕОГРАФІЧНЕ
ТА КОДИКОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ
РУКОПИСНОЇ КНИГИ**

**5.1. Палеографічно-орфографічна атрибуція
як складова частина комплексного палеографічного
та кодикологічного дослідження рукописної книги:
вступні зауваження**

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження має відбуватися в комплексі з іншими палеографічними та кодикологічними дослідженнями середньовічної української (як і взагалі східнослов'янської) кириличної рукописної книги. Основні елементи палеографічно-орфографічного опису писемної системи мають бути включені й стати складовою частиною археографічної, кодикологічної та документально-інформаційної моделі формалізованого опису рукописних книг та методики їх кодикографування [Дубровіна 1992, с. 48–53; 1992 І].

До кожної рукописної книги має застосовуватися також індивідуальний підхід, оскільки кожний рукопис є унікальним (незважаючи на те, що це може бути список, копія або підробка) щодо представлених у ньому історичних, релігійних, писемних, мовних, літературних, художніх та інших даних, зокрема щодо замовників та створювачів, протографа, мовних особливостей, типу письма, філіграней, художнього оздоблення, оправ тощо.

Нами здійснені палеографічні, кодикологічні та графіко-орфографічні дослідження й описування українських кириличних рукописних книг і фрагментів XII – початку XVII ст. з фондів Інституту рукопису, зокрема: *Євангеліє апракос короткий*, уривок, першої половини XII ст.

(ф. 1, № 3935) [Гнатенко 2012–I, с. 20–26, 52–53, № 3; 2012 III, с. 131–133]; *Апостол тлумачний* («Кристинопольський апостол»), уривок, середина XII ст. (ф. 8, № 3 М) [Гнатенко 2012–I, с. 26–29, 49–51, № 2; 2012 III, с. 128–131]; *Стихирар мінейний, нотований*, уривок, середина – третя чверть XII ст. (ф. 235, № 10) [Гнатенко 2012–I, с. 29–31, 68–69, № 10; 2012 III, с. 133–134; Дубровіна, Гнатенко 2010 IV, с. 143–144; Гнатенко, Клименко 2012 IV]; *Євангеліє апракос повний*, уривок, кінець XII – початок XIII ст. (ф. 1, № 3960) [Гнатенко 2012–I, с. 31–32, 54–55, № 4]; *Євангеліє апракос повний* («Оршанське»), остання чверть XIII ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 555 П) [Гнатенко 2012–I, с. 33–37, 56–59, № 5]; *Стихирар мінейний, нотований*, уривок, кінець XIII – початок XIV ст. (ф. I, № 6713, 6711) [Гнатенко 2007; 2007 I–II, с. 31, 32, 157–159, № 32; 2012–I, с. 39–41, 70–72, № 11]; *Євангеліє апракос*, уривок, середина – третя чверть XIV ст. (ф. 306 (КПЛ), № 5 П) [Гнатенко 2007 I–II, с. 35, 93–94, № 5]; *Євангеліє апракос* («Лаврське»), третя чверть XIV ст. (ф. 306 (КПЛ), № 4 П) [Гнатенко 2006; 2007 I–II, с. 35–41, 94–98, № 6]; *Євангеліє тетр*, третя чверть XIV ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 380 П) [Гнатенко 2007 I–II, с. 41–42, 109–110, № 14]; *Псалтир*, перша половина – середина XIV ст. (ф. 8, № 1 М) [Гнатенко 2007 I–II, с. 33–34, 150–151, № 29]; *Мінея святкова на рік*, кінець XIV – початок XV ст. (ф. 1, № 4052) [Гнатенко 2007 I–II, с. 46–47, 139–141, № 23]; *Євангеліє апракос повний*, третя чверть XV ст. (ф. 1, № 7452) [Гнатенко 2003, с. 30–32, № 3]; *Євангеліє тетр* («Київське Євангеліє 1411 р.»), середина XV ст. (ф. 308 (П-Мик.), № 548 П) [Гнатенко 2003, с. 35–39, № 6]; *Євангеліє учительне*, кінець XV ст. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 496 П) [Гнатенко 2003, с. 46–47, № 9]; *Кормча*, перша половина XV ст. (ф. 301 (ЦАМ КДА), № 375 Л) [Гнатенко 2003, с. 58–62, № 15]; *Повчання*, уривок, середина – третя чверть XV ст., (ф. 310 (Ніж.), № 168/П) [Гнатенко 2003, с. 107–108, № 38]; *Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний* («Четья Мінея 1489 р.»), збірник-конволют, 1489 р., [кінець 80 – початок 90-х рр. XV ст.] [Гнатенко 2009; 2010; 2003, с. 142–145, № 55]; *Євангеліє тетр* («Орининське»), середина XVI ст. (ф. 30, № 168) [Гнатенко 2001 II; 2006 I; 2010 III, с. 105–107, № 43]; *Євангеліє тетр* («Пересопницьке»), 1556 р., розпочато 15 серпня – 1561 р., завершено 29 серпня [Гнатенко 2001; 2001 I; 2010 III, с. 110–118, № 45; 2011 I; Дубровіна, Гнатенко 2001; 2011 II–III]; *Радивилівський Апостол*, 1568 р. (ф. 28, № 766) [Гнатенко 2004; 2010 III, с. 51–54, № 12]; *Новий Завіт* у перекладі В. Негалевського, 1581 р. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 421 П) [Гнатенко 2011; 2010 III, с. 285–288, № 162]; *Синодик*

(Пом'яник) Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, кінець XVI ст. (ф. 307 (Мих.-Золот.), № 537 П) [Гнатенко 1995; 2010 III, с. 315–318, № 182].

Вивчалися й уривки рукописних книг XIII та XIV з ф. 235, крім зазначених вище, – № 1, 2А, 9 – XIII ст. [Гнатенко 2012–I, с. 33, 64–65, № 8; с. 37–39, 66–67, № 9; с. 32–33, 60, № 6], № 5, 6, 11, 12, 18, 19 – XIV ст. [Гнатенко 2007 I–II, с. 43–45, 98–99, № 7; с. 42–43, 162–163, № 34; с. 45, 99–100, № 8; с. 45–46, 149, № 28; с. 32–33, 132–133, № 20; с. 42, 148, № 27; Дубровіна, Гнатенко 2010 IV, с. 144–150].

Комплексне дослідження рукописів у монографії здійснене за трьома визначними рукописними книгами з фондів Інституту рукопису НБУВ, написаними церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською книжною мовою уставним, півуставним і «новим українським уставним» письмом, що репрезентують різні періоди розвитку орфографії середньовічної української писемності, – Лаврським Євангелієм апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.) (ф. 306, № 4 П), «Четьєю Мінеєю 1489 р.» (ф. 301, № 415 Л), Пересопницьким Євангелієм 1556–1561 рр. (ф. I, № 15512).

Далі подаємо ґрунтовні палеографічні, кодикологічні та графіко-орфографічні дослідження цих трьох пам'яток.

Результати роботи з дослідження й описування даних рукописних книг були оприлюднені автором як у статтях, так і в наукових каталогах XII–XVI ст., при публікації описів, із залученням, для XII–XV ст., даних графіко-орфографічних досліджень слов'янської кириличної рукописної книги за фондами Інституту рукопису НБУВ: «Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование)» [Гнатенко 2006; 2007 I–II, с. 35–41, 94–98, № 6]; «Нові відомості про "Четью Мінею 1489 р." (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження)», «Графіко-орфографічна система "Четьї Мінеї 1489 р."» [Гнатенко 2009; 2010; 2003, с. 142–145, № 55]; «Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.?», «Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки», «Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія» [Гнатенко 2001; 2001 I; 2010 III, с. 110–118, № 45; 2011 I; Дубровіна, Гнатенко 2001; 2011 II–III], матеріали яких подаються за новими даними, доповненнями та уточненнями.

Рис. 2 (СЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.). ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П. Арк. 158зв.

5.2. Кодекси: палеографічне, кодикологічне та графіко-орфографічне дослідження

5.2.1. Лаврське Євангеліє апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.)*

Лаврське Євангеліє є кодексом київської писемної традиції, створеним у період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, характерних для церковно-слов'янських книжних пам'яток української редакції.

Кодекс форматом 2°, розміром 275x210 мм, на 181 пергаменному аркуші (арк. 86 вставний, часу написання рукопису, 165x120 мм), за жанром є повним Євангелієм апракосом, який включає: євангельські читання на весь рік, від Пасхи до Великої суботи Страсного тижня; Місяцеслов; Євангелія недільні утрени, без кінця (Ін. XXI, 12). Текст Євангелія відбиває давній протограф, однак має низку текстологічних та лексичних особливостей**. Євангеліє писано церковнослов'янською мовою української редакції, уставом у два стовпці; поле тексту 235–240x70–73 мм (на арк. 71зв. текстом заповнена третина стовпця *в*, а на арк. 158 – тільки верхня частина стовпця *б*). Кодекс розкішно оформлений, з використанням кіноварі, синьої й жовтої фарб. У ньому три високохудожні заставки тератологічного стилю (арк. 1, 72, 158зв., виписані кіновар'ю, синьою і жовтою фарбами; зрізані вгорі при наступному оправленні книги) і майже 350 ініціалів тератологічного стилю (тільки на арк. 17 – два ініціали із зображенням блазня та грифона, без використання плетінки)***. Такий тип ініціалів широко використовуватиметься оформлювачами тільки з кінця XIV ст., а в досліджуваному рукописові цей прийом є художньою новацією. Назва

---

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П.

** Ці особливості тексту були встановлені й досліджені ще наприкінці XIX ст. Г. Крижановським [Крыжановский 1889, с. 361–366].

*** Художнє оформлення Євангелія детально досліджене й описане Я. Запаском [Запаско 1995, с. 55–56]. Ученим були встановлені й основні відмінності художнього оформлення українських і російських (московських, новгородських та ін.) кодексів цього часу.

Євангелія і заголовки деяких основних структурних розділів виписані невеликими контурними кіноварними орнаментованими кольоровими буквами: П'ятдесятниці (арк. 27), Великого посту і Страсного тижня (арк. 125, арк. 141), назви місяців у Місяцеслові (арк. 158зв., 161зв., 162зв., 163зв., 167, 171зв., 172зв., 173зв., 174, 174зв., 177, 177зв.), Євангелія утрені недільні (арк. 179). Заголовки статей і заголовні букви – кіноварні. Кодекс останній раз був оправлений (а перед тим – частково відреставрований) у 50-х роках XVIII ст. (після березня 1554 р., оскільки тоді книга була без оправи [Голубев 1883, с. 10, 16]) у світло-коричневу шкіру з тисненням: на верхній кришці – золотом середник “Ісус Христос” (у руках Спасителя розгорнуте Євангеліє, на сторінках якого написано: “*придите ко мнѣ вси труждающиися*”), на нижній кришці – сріблом “Богородиця Одигітрія”. Тепер верхня кришка оправи відірвана від блока книги, шкіра на кришках та кутах протерта, від застібок збереглися тільки замки*.

Євангеліє створене в київському книгописному скрипторії, вірогідно, в Києво-Печерській лаврі. Про те, що кодекс створювався у великому скрипторії, свідчить високий рівень графіки й орфографії письма, а також високохудожнє оформлення. У 1554 р. Євангеліє зберігалося в Церкві Різдва Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври [Голубев 1883, с. 10, 16]. До Лаврської бібліотеки потрапило, ймовірно, після пожежі 1718 р., в 50–60-х роках XIX ст. у кодексі на арк. 1–4 був зроблений інвентарний поаркушний запис: “*Библиотеки Киево-Печерской Успенской Лавры*” (повторений на арк. 5–16), а на останньому аркуші (181зв.) задокументовано скорописом: “*листовъ рѣѣ [179]*”. У монастирській бібліотеці Євангеліє знаходилося до революції 1917 р., доля рукопису в 20-х роках XX ст. не відома, імовірно, в 1930 р. він надійшов до бібліотеки Інституту мовознавства Всеукраїнської академії наук, де був взятий на облік як рукопис другої половини XIV ст.), звідки у жовтні 1931 р. був переданий до відділу рукописів Всеукраїнської бібліотеки України (нині – ІР НБУВ).

Рукопис був предметом вивчення починаючи з XIX ст., але й до сьогодні серед учених немає одностайної думки щодо часу його написання й походження. Хронологія датування пам'ятки ученими така:

---

* Опис кодексу див. [Гнатенко 2007 I, с. 94–98, № 6, іл. № 51].

Востоков 1842, с. 196 – поч. XV, або XVI ст.; Срезневский 1863, стп. 223 (запис) – 1370 р.; Срезневский 1875, с. 554–558 – 1370 р. (публ. уривків арк. 74, 96); Голубев 1883, с. 16 – XIV ст.; Крыжановский 1889, с. 57, 58 – перш. пол. XIV ст., але не початок століття (публ. арк. 107зв. між стор. 68 та 69); Владимиров 1890, с. 17 – 1370 р., або раніше; Воскресенский 1894, с. 60, Б-53 – XIV ст.; Петров 1896, с. 8 – XIV ст.; Волков 1897, с. 54, № 60 – 1370 р. або раніше; Крымский 1907, с. 57–58 – близько 1370 р.; Титов 1911, с. 13, 14 – XIV ст. (Титов 1916 – публ. арк. 72 між стор. 26 і 27); Свенціцький 1920, с. 41, 45 – XIV ст.; Шахматов, Кримський 1924, с. 152–156 – до 1370 р. (публ. фрагментів текстів); Карский 1928, с. 49, № 65 – 1370 р.; Запаско 1960, с. 8, 49–50, 53 – XIV ст. (рис. 28, три ініціала, опечатка – XV ст.); ПС XI–XIV 1966, 244, № 1001 – XIV ст.; Жуковская с. 1968, 321 – XIV ст.; Геппенер 1969, с. 54–58, № 13 – серед. або др. пол. XIV ст. (с. 138–139, табл. Ха, б, публ. арк. 70зв., 72); Запаско 1995, с. 55, 259–262, № 50 – др. пол. XIV ст., до 1370 р. (публ. ініціала з арк. 15зв.); Алексеев 1998, с. 79 – кін. XIV ст.; СК XIV 2002 I, с. 316–318, № 179 – кін. XIV ст.; Фрис 2003, с. 169 – др. пол. XIV ст., до 1370 р. (Київщина); Гнатенко 2005, с. 246–251; 2006, с. 41–76 (публ. аркушів і уривків арк. 5б, 6, 6б, 8а, 13, 13б, 17, 34в, 37, 43б, 50а, 72, 77б, 84в, 104, 119а, 140а, 158зв.) та 2007 I, с. 94–98, № 6 (публ. на стор. 229–231, табл. 24–26, арк. 17, 104зв., 158зв.) – тр. чв. XIV ст. (до 1370 р.).

Оскільки матеріалом письма є пергамен, що значно ускладнює процес датування, ідентифікація часу написання кодекса спочатку спирається на кодикологічні дані (безпосередньо записи), які підтверджуються й палеографічними даними. У зв'язку з тим, що кодикологічні дані Євангелія деякими сучасними дослідниками ставляться під сумнів або взагалі не беруться до уваги через майже втрачений текст запису 1370 р., встановлення часу написання Євангелія має бути проведено і за графіко-орфографічними особливостями письма. Однак спочатку розглянемо кодикологічні дані Євангелія і питання, яке вже давно є дискусійним в наукових колах, – про можливість їхнього використання при датуванні цього рукопису. Неприйняття цих даних останнім часом привело до того, що в сучасних археографічних, а з них – і в інших роботах кодекс датується кінцем XIV ст., незважаючи на наявний у ньому на арк. 170зв. запис кодикологічного характеру,

зроблений на лівому полі аркуша темно-коричневим чорнилом, яке з часом майже вицвіло. Цей запис упродовж більш ніж століття вивчення рукопису вважався автентичним. При оправленні книги в середині XVIII ст. запис був частково зрізаний, а наприкінці XIX ст. постраждав від хімічних реактивів при спробі І. Срезневського його прочитати. Сьогодні на місці запису – синя пляма, через яку проглядають лише окремі частини слів, які вчений читав як: “...лѣ^т гнѣ^т [...] „сѡ.онѣ. [...] лѣта. ген...” [6878/1370 р.]. У 20-х роках XX ст. рукопис і записи вивчав А. Кримський, який уважав, спираючись і на дослідження І. Срезневського, що Євангеліє написано до 1370 р. [Срезневский 1863, стовп. 223; Срезневский 1875, с. 555–556; Шахматов 1924, с. 152]. У наш час А. Турілов, уточнюючи дані рукописних кодексів для “Сводного каталога славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.” (М., 2002. Вип. 1), час написання пам’ятки, за палеографічними даними, відніс до кінця XIV ст., не приймаючи за точне прочитання І. Срезневським дати запису 1370 р., вважаючи, що почерк Лаврського Євангелія дуже близький до таких пам’яток кін. XIV – поч. XV ст., як «Микулине Євангеліє», писець Микула (БАН, 34.5.20; СК XIV ст. № 298), Євангеліє тетр, писець Алексейка (НБ МГУ, 2Вг 42; СК XIV ст. № 307), «Переяславське» Євангеліє 1406–1410 рр., писець дяк Зіновій (РНБ, Ф. п. І. 21; ПС 572 [ПС XV 1986]), а відмінний від них лише більшою щільністю письма. Учений також як доказ наводить спостереження Л. Коробенко [Коробенко 1998]* про те, що писець часто вживає в кінці рядка скорочене накреслення (“півбукву”) **М** – прийом, який не засвідчений у точно датованих кодексах раніше 1390-х років [СК XIV 2002 I, с. 317]. Він також наголошує, що “запись с датой, читавшейся И.И. Срезневским как 6878 (?) г., не имеет для датировки решающего значения в силу фрагментарности и неясности смысла; к тому же ее начало, содержащее указания на счет лет от Рождества Христова («лѣт Господних»), возможных для украинско-белорусских памятников кон. XIV в., противоречит числу лет от сотворения мира. Вполне вероятно происхождение рукописи (или ее писца) из Северо-Восточной Руси, в пользу чего свидетельствуют и палеографические аналогии и обнаруженная О. Лосевой [Лосева 2000] в месяцеслове память Леонтия

---

* Ученим зроблено загальне відсилання на працю дослідниці.

Ростовского при отсутствии памяти Феодосия Печерского (особенности месяцеслова, впрочем, могут отражать копируемый оригинал). Отмечаемые исследователями, – продовжує далі А. Турилов, – начиная с Г. Крыжановского, примеры лексических (!) и орфографических украинизмов, в реальности таковыми не являются, будучи либо общевосточнославянскими, либо не давая оснований для сколь-либо узкой локализации” [СК XIV 2002 I, с. 317]. Зроблені тут палеографічні та графіко-орфографічні твердження розглянемо далі, в контексті досліджуваного матеріалу рукопису, а тепер тільки відмітимо, що заперечення українського походження рукопису є необґрунтованим і неаргументованим. Доводити ж українське походження кодексу не входить до нашого завдання, та й рукопис цього не потребує, оскільки він є однією з визначних пам’яток писемної традиції київської школи письма з характерними рисами української мовної редакції євангельського тексту, що вже давно доведено*. І тим несподіваніше було прочитати про це в СК, як і віднесення рукопису до кінця XIV ст. Саме ці доповнення, зроблені до опису рукопису в СК, спонукали нас свого часу до детального дослідження його письма, оскільки нами вже було проведено археографічне й кодикологічне описування Лаврського Євангелія як українського кодексу третьої чверті XIV ст. (до 1370 р.), спираючись на графіко-орфографічні особливості письма [Гнатенко 2007, с. 35–41].

Основними завданнями проведення цього (нашого) дослідження є детальне вивчення графіко-орфографічних особливостей письма і вирішення питання датування рукопису, яке буде розв’язуватися упродовж усієї роботи. Розглядатиметься, як та або інша орфограма вживається в рукопису і чи відповідає вона українському правописному узусові половини – третьої чверті XIV ст. (тобто відповідно до часу запису 1370 р.) або кінцю XIV ст., датуванню, поданому в СК XIV ст. [СК XIV 2002 I, с. 316–318, № 179].

---

* Євангеліє було використано і при написанні академічної монографії “Історія української мови: Фонетика” (1979); до списку використаних джерел уключено під скороченням “Киево-Печ. ев. – Киево-Печерське лаврське євангеліє XIV ст.”, а при прикладах указано “Киево-Печ. ев. 1370”. Так, наприклад, у матеріалі про те, що українські писемні пам’ятки XIII–XIV ст. фіксують написання **И** на місці старого **Ѣ**, доволі часто: *свидительство*, арк. 1а [Жовтобрюх 1979, с. 241].

Поки що при описуванні давніх рукописів, які зберігаються у Києві, графіко-орфографічні дослідження при вирішенні питання їх датування були проведені тільки двома вченими. Першим, для Лаврського Євангелія, їх провів Г. Крижановський, який також розглянув фонетичні, граматичні, синтаксичні та інші особливості [Крыжановский 1889, с. 53–62]. Але отримані ним дані були неточними, що й привело вченого до датування Євангелія першою половиною XIV ст. Причиною тому була наявність у тексті рукопису фонетичних архаїзмів, на що в середині XX ст. було вказано другим дослідником – М. Геппенером, який тип письма рукопису визначав як штучний (“літургічний”) устав середини або другої половини XIV ст. з окремими характерними особливостями пізнього східнослов'янського уставу в графіці й орфографії [Геппенер 1969, с. 56–57]. При тому учений підкреслив, що рисам деякого архаїзму, наприклад, витягненість літер у довжину, відсутність повної усталеності у їх накресленнях, при наявності типу пізнього уставу, який цілком склався, з його орнаментальною і орфографічною системою, не надаємо вирішального хронологічного значення, вважаючи їх скоріше ознаками місцевих особливостей південних регіонів колишньої Київської Русі, що найбільше постраждали від татарщини. Він також відмітив, що палеографічному датуванню серединою чи другою половиною XIV ст. не суперечать і наведені І. Срезневським (1876, с. 554–558) залишки запису 1370 р. [Геппенер 1969, с. 57].

Лаврське Євангеліє писано пізнім уставом середнього розміру в два стовпці й двома писцями. Те, що над рукописом працювало два писці, встановлено нами вперше, попередніми дослідниками це не було відмічено. Вважалося, що Євангеліє писано одним писцем, імовірно, саме з цим пов'язані суперечливі дані деяких праць (дублетності і паралельності орфограм та інших особливостей рукопису), що й приводило до різних датувань. Учених безпосередньо зорово вводив в оману однотипний стиль уставних накреслень обох писців, що свідчить про висококваліфікований скрипторій, в якому проходила робота над рукописом. Але ця ілюзорність зникає, як тільки переходимо до детального вивчення кодексу. Найперше, що впадає у вічі і що залишилося поза увагою інших учених, – це різного розміру письмо, різного кольору чорнило і різної якості пергамен. І, що характерно, розмір письма, колір чорнила і якість пергамену чітко взаємопов'язані між собою.

Над текстом рукопису працювало два писці, проте імена їх невідомі. Перший писець був основним і, ймовірно, керівником роботи, ним писано: лицьові вихідні аркуші євангельських текстів на першу й другу половини року (від Пасхи до Нового літа і від Нового літа до Великої суботи Страсного тижня) першої частини апракоса, арк. 1 і 71; майже всі читання першої половини року, арк. 1зв. (шість рядів на початку стовпця, до кіноварного заголовка), 7, 16зв.–71зв. (стовпець *в*), 72, вставка пропущеного тексту на частині арк. 86–86зв. (14 рядків на арк. 86а і шість рядків на арк. 86зв.), 94а (писана перша третина і друга половина стовпця); і Місяцеслов, арк. 158зв.–163зв., 166 (окрім двох перших рядків стовпця *а*) – 181зв. Він починав працювати над кожною із трьох структурних частин Євангелія (арк. 1, 72, 158зв.), які були виділені художньо, відкривалися великими кольоровими заставками, що свідчить про його провідну роль у роботі. Тексти писано першим писцем на доволі тонкому глянцевому пергамені, письмом висотою букв 4 мм, темно-коричневим чорнилом. Другий писець приступив до роботи з арк. 1зв. (від кіноварного заголовка статті стовпця *в*) і писав євангельські тексти першої половини року, крім арк. 7, до кінця арк. 16, під безпосереднім наглядом основного писця, про що свідчить однорідність їхньої орфографії. Самостійно другий писець уже працював над євангельськими текстами другої половини року, на арк. 72зв.–85зв., 87–158 (по середині стовпця *а* арк. 94 ним писано тільки сім рядків, як і на арк. 158зв.), саме тому в нього наявні деякі графіко-орфографічні відмінності порівняно з правописом першого писця. Ним також писано в Місяцеслові арк. 164–165зв. і два верхніх рядки стовця *а* на арк. 166. Другим писцем тексти писано на грубому, шерехатому пергамені письмом висотою букв 5 мм, насиченим темно-коричневим чорнилом. Як бачимо, досвідчений писець працював на пергамені кращої якості, а менш досвідчений – на гіршій. Заголовки статей були вписані вже після завершення роботи над текстом. Кіноварні заголовки й ініціали вписував художник, який оформлював рукопис заставками і тератологічними ініціалами, які часто, наприклад, на арк. 20г, частково нанесені на букви тексту. Почерк оформлювача каліграфічніший і твердіший, ніж у писців; є відмінності й в орфографії. Основним писцем були проведені редакторське вичитування і правлення тексту; ним писано й текст на вставному арк. 86.

Наявні в рукопису й правки тексту пізнішого часу – кінця XVII – початку XVIII та середини XVIII ст.

У графіці Лаврського Євангелія використані такі букви: для передачі голосних звуків – **А, Є** широка напівперевернута, **Є** вузька, **І, И, О** широка, **О** вузька, **ОУ, У, Ѡ, Ъ, Ы, Ь, Ъ, Ю, Ѡ, Ю, А, V**; для передачі приголосних звуків – **Б, В, Г, Д, Ж, З, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ѡ, V** (буква **Щ** не зафіксована). Більшість цих букв передають і числа. У числовому значенні використовуються в рукопису й букви **С, З**, які не вживаються в ньому для передачі звуків. Із діакриптичних знаків найбільше поширеними є спіритуси й апостроф; із знаків пунктуації – тільки крапка і чотири крапки (в кінці статей текстів євангельських текстів і в кінці пам'ятей Місяцеслова).

М. Геппенер відмічав такі характерні особливості письма кодексу як пізнього східнослов'янського уставу, що відживав і був уже штучним: "...чергування вузьких і широких форм літер, гіпертрофічних натисків і тонких волосяних ліній, прагнення звести до мінімуму або ввести в рядок хвосту літер, які виступають за його межі. Звідси, між іншим, витягнена в правий бік, майже паралельна рядковій потовщена нижня частина хвоста **З**, окремі випадки написання **У** без хвоста, дуже тонкі хвосту **Р, Ц, У**. Поряд з цим у даному рукопису відзначаємо деяку витягненість літер у висоту. Ця витягненість збереглася, очевидно, від попереднього періоду ломки симетрії найдавнішого уставу (в XIII і на поч. XIV ст.). Те ж саме порушення симетрії, правда, таке, що зберігалось звичайно і в застиглому пізнішому уставі, в формі окремих літер рукопису: так, **Ю, Ю, Ѡ, Н, И** з піднятою догори прямою чи скошеною перемичкою (причому у **Ю** і права половина літери часто відкинута в лівий бік, а в кіноварних заголовках йотація, як правило, передається одним широким відкинутим у лівий бік **Є**; **Н** та **И** часто важко розрізнити); **Ч** у вигляді розщепу (**У**) більшої або меншої глибини, іноді трохи асиметрична; **Ж** з дуже зменшеною верхньою частиною; петля **А** дуже вузька і тонка з потовщенням на кінці; у кінці рядків іноді лігатури **МУ, АК, АР** та інші спрощені половинні літери **М, А, А**, за типом простого тайнопису – "полусловиць". У графіці вжито виключно **Ъ** з ером, **У** замість **ОУ** в закритих складах, іноді **І** замість **И**, найчастіше в кінці рядка; крапка ставиться внизу рядка, а не в середині, як у старших рукописах" [Геппенер 1969, с. 56–57]. Ці дані

потребують деякого доповнення й уточнення. Так, наприклад: перемички букв **Ю**, **Ю**, **Ю**, **Н**, **И** підняті вище середини букв і переважно скошені, але не зовсім доходять до верхівки букв; писцями не пишеться спеціально як палеографічний прийом буква **Ю** з правою частиною, відкинутою вліво, її нахил переважно пов'язаний з нахилом самого почерку, а права частина букви має таке ж накреслення, як і **Ю** вузька; в кіноварних заголовках переважає вживання букви **Ю** над буквою **Ю** широкою; букви **Н** і **И** добре виписані, і їх читання не викликає труднощів; у кінці рядків вживається **И** десятиричне як палеографічний прийом заміни широкого варіанта, **И** восьмеричного, вузьким варіантом; буква **Ю** з низькою серединою; буква **У** накресленням близька до **Ц**, її ліва сторона вертикальна, тільки права сторона ще залишається заокругленою, як і в інших пам'ятках XIV ст. [Карский 1928, с. 199], та ін.

Почерк першого писця характеризується нахилом уліво, тому права сторона букв трохи більша за ліву (до 4, 5 мм). Почерк другого писця також характеризується нахилом уліво, але він рівніший, ніж у першого, і ще більш рівний із арк. 72зв., але одні букви писані з нахилом, а інші – рівно. У другого писця більш потовщені вертикальні частини букв, через що його широкі букви ширші, ніж у першого писця. Тобто уставні накреслення першого писця більш симетричні, а в другого писця вони витягнуті в довжину.

Для графіко-орфографічної системи Лаврського Євангелія в передачі голосних звуків за давньоукраїнською (давньоруською) правописною традицією характерною є дублетність букв при передачі одного звука. Так, звук **А** передається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *англѣмъ* 73а, *авраѣма* 169б, *агафѣи* 172в, *развращень* 51в, *вѣроваша* 6б, *оудержаша* 107в, *суцаго* 98б, *възвращахуса* 153в, *сконча* 83а, *облачашеса* 84б, *овцамъ* 17б, *грѣшьница* 79в. Після твердих приголосних послідовно пишеться за давньою традицією буква **А**: *градуцаго* 1б, *на кладази* 5б, *корабла* 8б, *оу Огна* 118в, *взаша* 180в. Йотація звука **А** традиційно передається буквою **Ю** на початку слів та після голосних: *въ казѣ* 5в, *кадушѣмъ же* 117б, *како* 120г, *казѣ* 126б, *даіше* 2г, *имѣіаху* 38г, *ѡ іудѣа* 9а, *въ вѣчнѣи* 95б, *свинѣа* 115в. Одиначно трапляється в цих позиціях і **А**: *азѣи* 30в, *оубога* 115б.

Звук **Е** передається після приголосних буквою **Є** вузькою: *ѡверьѣ* 18в, *изведеть*/ 32б, *ходаѣще* 49в, *тебѣ* 107г, *въ чревѣ* 159г. Іноді трапляються в обох писців і давні форми з **Ъ**: *послмшествова* 7б, *старѣишинамъ*/ *жречьскамъ* 34б, *члвѣцьскія* 6бв, *во очьство своѣ* 162а. Йотований звук **Е** передається на початку слів та після голосних буквою **Ю**: *ѣю*/ 2а, *ѣму* 14б, *прольѣтса* 75в, *ѣго* 157в, *ѣрмолы* 171б; *прѣбываѣтъ* 14а, *разумѣѣте* 59г, *ѡбличаѣмъ* 72а, *ѣство* 77в, *моѣя* 101а, *роженіе* 176а. Використовується і буква **Є** широка, її графічний варіант – **Є** широка напівперевернута, переважно як художній елемент при оформленні заголовків, вона виступає як заголовна кіноварна буква або виписується в заголовках чорнилами після голосних. Ця графема вживається поруч з **Ю** переважно в заголовках у слові *Євангеліе*: *ѣу*^Г 2г, *Єуа*^Г 9ю, *ѣуа*^Г *ѣ* 6б, 37б, *ѣуа*^Г *Є* 8а, *Єуа*^Г *Є* 72б – *Єуа*^Г *ѣ* 171а. Проведене нами дослідження показало, що в заголовках використання букви **Ю** переважає над **Є** широкою напівперевернутою, а в їх вживанні в більшості випадків спостерігається тенденція до чергування, наприклад, якщо в слові два йотованих звуки **Е** і воно починається з **Ю**, то далі вживається **Є** широка напівперевернута або, що рідше, навпаки; однак часто фігурує тільки **Ю**: *ѣуа*^Г *Є* 44в, *ѣуа*^Г *Є* 134а; *Єу*^Г *ѣ* 50б, *Єуа*^Г *ѣ* 71б; *ѣуа*^Г *ѣ* 46б, *ѣуа*^Г *ѣ* 121в. Це свідчить про те, що **Є** широка напівперевернута тільки починала входити до писемної практики, а графемний різнобій в заголовках скоріше пов'язаний із тим, що їх уписувач був не дуже обізнаний в орфографії, але намагався використовувати інноваційну графему як прикрасу або для надання письму більшої вишуканості. Зрідка **Є** широка напівперевернута трапляється і в тексті, переважно в кінці рядка: *Єгда* 16а, *зеведьѣва* 55г, *Єсть* 59в, *имѣниЄ*/ 68в, *вопиЄ*/ 71в, *ѣлиЄвъ* 72б, *первьЄ*/ 88в, *вси людіЄ*/ 155г, *Єна* 176а. У XIV ст., як відмічав Є. Карський, буква **Є** велика напівперевернута вживається паралельно з **Ю**, поступово витісняючи її, а з кінця цього століття, під південнослов'янським впливом, писці повертаються до **Є** великої неперевернутої [Карский 1928, с. 186]. В староукраїнських канонічних кодексах буква **Ю** до кінця XIV ст. виходить з ужитку, а наступний період трапляється зрідка тільки як архаїзм. В орфографії Лаврського Євангелія вживання

букви **Ю** є узусною нормою і ознакою середини – третьої чверті XIV ст., а написання з **Є** широкою напівперевернутою переважно в заголовках і зрідка в кінці рядка – інноваційними.

Середньопередній український звук **И** передається буквами **Ы** і **И** в позиції після голосних. Ці букви, за давньою традицією, переважно вживаються за етимологією, хоча наявні і неетимологічні написання, що є відбиттям українських фонетичних особливостей. Пов'язано це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** (**И**) поступово злилися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли це зближення проявилось настільки, наголошував П. Житецький, що за ним можна стежити, як за явищем постійним і характерним для української мови [Житецький 1889, с. 127; Потебня 1865, с. 124]. Це спостерігається у Лаврському рукописові, в якому послідовне вживання етимологічних написань було даниною книжній традиції: **Ы** – *бывшему* 2а, *воды* 14г, *народы* 49б, *языкъ* 126б, *премърыхъ* 162в; **И** – *людми* 2б, *поклонитиса* 15а, *сребренику* 48а, *дивитиса* 126а, *глати* 168б. Після шиплячих та **Ц** пишеться буква **И**: *приблжи/са* 59б, *ѡ торжища* 66б, *помажи* 125а, *ѡчи* 1в, *оучиша* 64б, *обличить* 144б, *оуслышитъ* 20г, *хощеши* 57б, *стажаючи* 2а, *стоящихъ* 116в, *мощи* 171в; *языци* 20г, *свѣтилници* 71а, *въ срѣци* 168а. В українській графіці канонічної писемності буква **Ы** до кінця XIV ст. поступово була замінена буквою **Ы**, а в Лаврському Євангелії цієї заміни, навіть часткової, немає, що також підтверджує наше датування. Після глухих **Г**, **К**, **Х** пишеться **И**, що є **наслідком** заміни в давньоруський період **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ** на **ГІ**, **КІ**, **ХІ** – орф. **ГИ**, **КИ**, **ХИ** [Жовтобрюх 1980, с. 89]: *погибнеть* 6б, *на литургии* 20г, *книги* 73б, *многихъ* 65в, *в вѣки* 14г, *члвѣки* 65в, *свѣтилници* 71в, *никифора* 125б; *архиєрѣ* 2б, *ветхи* 5б, *на духи* 63г, *грѣхи* 170б. Цим фактом Євангеліє також відповідає нашому датуванню і не може відноситися до кінця століття, адже кодекси українського походження кінця XIV ст. не зберегли цю орфограму через злиття давніх голосних **Ы** і **И** в середньопередньому звукові **И**, тому на письмі узусно закріпилися написання **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**, пізніше – **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**. Цей процес орфографічної заміни використовується у досліджуваному рукопису: *слугы* ба, *грѣшникы* 94в, *изгыбль* 116б, *скарюдьскый* 118а, *фокы* 161в, *многы* 168б, *грихы* 168г, але традиційні написання значно переважають. У цьому столітті починає використовуватися і буква **Ѳ** (іжиця) при передачі середньопереднього

звука **И** з огляду на самотній розвиток української мови. Написання з цією буквою поширюються тільки з кінця XIV ст. в іншомовних словах, переважно грецьких, в яких, за висловлюванням Д. Ушакова, по-грецьки писалася ця буква [Ушаков 1911, с. 17]. Вживання букви **У** для передачі цього звука у досліджуваному кодексі трапляється переважно в Місяцеслові, в графічному накресленні як буква **У**, якою передається і звук **У**: *м̄ ка труфона/* 171в, *в сурій/* 172г, *м̄бї югул/*, *оц̄а ювтухія*, *м̄ ка юоупсухія* 173г, *м̄ ка глукѣрьї* 174в. Використання писцями букви **У** пов'язано з тим, що в давніх рукописах вживалася графема накресленням як грецьке **υ**. Другий писець декілька разів використав букву **Ю** замість іжиці: *юра* 79в, *юрорь* 80а, *фюники/* 131б, що було відмічено ще Г. Крижановським, але при цьому вченим було подано написання *мура* 170г, тоді як у рукопису – *мира* [Крыжановский 1889, с. 61]. Перший писець був досвідченим книжником, а вживання другим писцем букви **Ю** швидше за все – описка. В давніх кодексах іжиця входила до складу диграфів, переважно **ОУ**, внаслідок чого як самостійна буква вживалася рідко і передавала два грецьких звуки – приголосний **В** і голосний **І**. З кінця XIV ст. в українській писемності іжиця вживається накресленням як велика буква **У** під впливом південнослов'янських рукописів, в яких вона була відновлена для передачі грецького **υ**. За вживанням цієї графеми Лаврське Євангеліє не може бути віднесене до кінця XIV ст.

Звук **І** передається буквами **ї** (при неретельно виписаному діакритику – графічні варіанти **ї**, **і**, рідко **і̇** та ін.) та **И**. Буква **ї** використовується, як і в давніх рукописах, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького походження **ei** передавалося через **ї** [Огієнко 1926, с. 11]), але такі написання непослідовні; в інших позиціях пишеться буква **И**; зрідка трапляється і заміна **ї** – **И**: *іс̄ ѣ* 2б, *іс̄ ѣ* – *ис̄ ѣ* 34а, *їюдѣя* 168б – *їюдѣїемь* 17в, *їонѣ* 168а; *їма* 20а, *ісцѣлія* 37в, *іскушениє* 73а, *імѣниємь* 91б, *імѣя* 134в, трапляються і написання: *ісцѣлающе* 90а, *і ісполнааса/* 172в, *іже* 177в; *пріаша* 22в, *вопиеїть* 71в, *блїговолениє/* 98б, *въ цр̄ твиіє* 107в, *оїдоша* 134б, *саватия* 161в. Прийменник **ї** передається буквою **И**, рідше (частіше в другого писця) –

через **І**: *и релкоша* 1в, *и слыша* 58а, *и дивишася* 134б, *и ветхалѧ* 162а; *и ни ѿ єдиного* 90а, *и купи* 154б. Звук **І** передається також буквою **Ѣ**, наприклад, після приголосних, на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених складах: *свѣтъ* 1б, *дѣла* 18б, *тѣло* 34б, *хлѣба* 71в, *прозрѣнииѣ* 73б, *крѣпостью* 93а. Використовується і давнє графічне правило “кінця рядка” для вписування слова в текстове поле – написання **І** вузької в кінці рядка: *на землі* 27в, *храміну* 34а, *в жи́знь* 47а, *грехі* 76в, *каплюціа* 139б, *въ црѣтвіи* 159а. Йотований звук **І** передається буквою **И** з діакритичним знаком – спіритусом – на початку слів (зі спіритусом або без нього), після голосних у середині та в кінці слів: *ѿ плодъ ихъ* 30г, *въ свидѣнииѣ имъ* 34б, *идеш* 141б; *к вѣровавшимъ к нему. иодѣймъ* 13г, *своихъ* 71в, *створиша вси архинерѣи* 141а, *мѣци глукѣрьи* 174в. Йотація передається також буквою **І**, хоча значно рідше, ніж буквою **И**: *глѧ имъ* 54в, *глѧ имъ* 162а; *старци людстїи* 141а, *своимъ* 161в, *и ѿде в галлилю* 171а. Вживання в цій ролі букви **І** є ще одним свідченням українського походження рукопису.

Звук **О** передається за давньою правописною традицією буквами **Ѡ** або **О** широкою на початку слів та після голосних. Писці в першій частині кодексу надають перевагу букві **Ѡ**: *на ѿсужениѣ* 2б, *ѿстави и ѿнь* 9б, *ѿць* 14б, *ѿбличит ма* 16а, *ѿвцамъ* 17б, *ѿчи* 18в, *ѿдежа – ѿ ѿдежи* 30б, *ѿ бѣ* 159г, *и ѿсифови* 8в, *не скариѿтський* 23в, *прозваный фалдѣѿсъ* 32б, *преѿбидитъ* 34б, *прѣка иѿны* 44г, *легиѿнь* 61б, *ѿоставлеше* 74г, *и ѿа* 126г. Використовується також **О** широка з серединою у вигляді квадрата, яка в першій половині рукопису трапляється рідко: *Ѡстави* 28в, *Ѡсудаѣтъ*, *Ѡба* 48б, *Ѡком* 59а; у другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем (з арк. 72зв.), написання з нею збільшується, часто використовуються і паралельні форми з **Ѡ** і **О**: *Ѡба, Ѡбещника* 74в, *Ѡснована* 78а, *Ѡблѣбыѧѿща* 79г – *ѿблѣбыѧше* 79в, *Ѡбращетъ – Ѡбращѣте* 85в. Від арк. 100 написання з **О** широкою на початку слів і після голосних вживаються другим писцем вже як усталена орфограма: *Ѡбразъ* 100а, *на Ѡблацѣхъ* 114б, *и Ѡплюють – и осудать* 128а, *Ѡружьемъ* 140а; *скариѠдський* 118а, *ѧлеѠньскую* 123а, *легеѠна* 140а, *не скариѠдський* 142б, *и Ѡсифови* 154б. У Місяцеслові перший писець більше дотримується вживання **Ѡ**: *во ѿоставленьѣ* 169а,

оксиньї 171в, *одесную* 175в, *семьону* 158в, *феодоры* 160б, *феодота* 172г; але поширеним є вживання (порівнянно з писаним ним текстом у першій частині євангельських текстів) і **О** широкої, і в паралельних написаннях: *Очи* 172а, *Остави* 159г, *Обрътеса* 164г, *Олтара* 175в, *отрокъ* 164а – *Отроча* 176в, *иѡсѣя* – *иѠсѣя* 164б, *вифлелѠма* – *вифлѣома* 165г. Передається в Євангелії через **Ѡ** і прийменник **О**: *О немь* 1б, *О собѣ* 24а, *О всѣхъ* 78а, *о семь* 98а, *О ржѣ* ^с*твѣ* 175в; у другій частині кодексу поширені написання і через **О** широко: *О двѣтъ* 100б, *О злѣ* 147в, *О мнозѣ* 160а, *О тобѣ* 170а. Декілька разів у першій частині євангельських текстів траплялася також **О** широка квадратна з крапкою в середині: *Ѡ Очищений* 4г, *и Ѡ одежи* – *Ѡдежа* 34в. Накресленням ця графема схожа на букву **О** “очну”, яка використовувалася в давній писемній практиці переважно в слові **око**, у формах однини писалася з однією крапкою в середині, у множині – з двома: *Око*, *Окомъ*, *Оцѣ твоємъ*; *Обѣ Оцѣ*, *Очи*, *Очима*. Такі написання знову ввійдуть до української писемної практики тільки в кінці XIV ст. Використання в досліджуваному рукопису **О** “очної” в цій позиції не зафіксовано, що також підтверджує наше датування. Вживається і **О** широка в середині з орнаментом у вигляді букви **Z**, поруч із **Ѡ** і простою **О** широкою: *Ѡцѣ* – *Ѡцѣ* 13б, *оу Ѡцѣ* – *оу Ѡцѣ* 14а, *Ѡ грѣсѣ* 16а, *Ѡбаче* 20в, *Ѡко* 28г – *Ѡко* 29б, *Ѡко* 88б, *Ѡлтарець* – *Ѡлтарець* 52а, *Ѡна* 71в. Переважно вона використана в першій частині євангельських текстів, написаних першим писцем. Орнаментована **О** широка була використана тільки як художній елемент, а не окрема орфограма. Саме тому вона використовується в заголовках статей як кіноварна заголовна буква. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, вона фіксується одинично як заголовна буква на початку речення: *Они же* 140а. Використовується **Ѡ** і в лігатурі **Ѡ** в словах, які починаються префіксом **ОТ-**, а також прийменником, проте наявні написання без лігатурного сполучення: *Ѡстоіащо* 2а, *Ѡвалить* 8г, *Ѡвѣщавъ* 71в (цікава на цьому аркуші й помилка – *Ѡтъ трапезы*), *Ѡвѣщаєму* 141б, *Ѡпущаєши* 172а, *Ѡ нихъ* 9б, *Ѡ ба* 14б, *Ѡ туду* 32а, *Ѡ старийшинъ* 61в, *Ѡ него* 98а, *Ѡ* 130б, *Ѡ закона* 158г, *Ѡ фамары* 164б, *Ѡтроча* 9а, *Ѡтошли* 14б, *Ѡтрокъ* 37б, *Ѡтрочати* 166г. У другій частині євангельських текстів є й написання з **О**

широкою квадратною на початку слова: *О̇чѣ* 84в, *О̇цѣ* – *оцѣ* 84г, *О̇троча* 104г – *отрочато* 105а. Після приголосних писці послідовно пишуть **0** вузьку: *домь* 9б, *готовающемь*/32а, *многи* 64а, *стоящю* 113г, *древо*/169в. За традицією у префіксах на місці **0** вузької використовується буква **Ъ**: *идуца въслѣдѣ* 26б, *въсхищаютъ*/35б, *възлюбиши* 111г, *въспѣвшѣ* 117в, але поширене й написання без **Ъ**: *и въ сборѣ*/ *бѣ члвкъ* 74а, *скровищъ*/ *срца* 77г. Трапляється і **Ь** на місці **Ъ**: *яко сьгрѣшенъ ієсть* 19а.

При передачі звука **У** послідовно використовуються узусні орфограми, характерні для цього періоду (друга – третя чверть XIV ст.), на початку слів і після голосних пишеться диграф **ОУ**, а після твердих приголосних – монограф **У**: *оу гроба* 2б, *оуслышати* 7а, *капернаоумѣ*/35г, *оутишаєтса*/84в, *оуповають* 164а, *м^ч ка оустина* 174г, *наоучить* 23в, *но неоумовенъма* 6бв, *поучайтѣса* 69б, *въ капернаоумѣ* 74а, *наоучивса*/162а, *градуца* 9г, *вкусити* 16г, *будуть* 25в, *не могу*/85б, *нарицаемому* 155в. Один раз у другого писця зафіксовано написання **ОУ** після приголосно в кінці рядка, для заповнення усього рядка: *паскою*/147г. У давній східнослов'янській писемності до кінця XIII ст. було вироблено правило передавати звук **У** диграфом **ОУ** в усіх позиціях у слові. Це правило використовувалося і в українських кодексах. Далі узус зазнав певних змін, і з другої чверті XIV ст. ця орфограма послідовно стала замінюватися іншою, що й знайшло відображення в досліджуваному кодексі. Написання Лаврського Євангелія не може бути віднесене до кінця XIV ст., оскільки в останній чверті цього століття, під дією другого південнослов'янського впливу, давні написання були відновлені, і звук **У** знову став передаватися диграфом **ОУ** після приголосних, а монограф **У** взагалі був вилучений. На це вказувала й Л. Жуковська [Жуковская 1987, с. 140]. У графіці обох писців наявне також давнє графічне накреслення букви **У** без ніжки (**У**) в різних позиціях у слові, і не тільки в старій традиційній формі використання іжиці в диграфі **ОУ**. Розповсюджені такі написання переважно в першій частині Євангелія, більше в другого писця: *овчїци* 14б, *мѣжь* 9б, *вкѣпѣль* 11б, *бахѣ* 2в, *к немѣ* 6в, менше – у першого: *послѣшествова* 7б, *овчїци* 28а, *овже*/49а, *овчѣлю* 65в, *слѣшають* 17г, *будеть*/60в, *іемѣ* 64в. У другій частині рукопису буква **У** трапляється у поодиноких випадках: *овѣдавши*/79в. Вживання букви **У** як **У** скоріше за все пов'язане з тим, що іжиця в ранніх давньоукраїнських кодексах входила

до складу диграфів, переважно **ОУ**, і мала накреслення як грецьке **γ**; як самостійна графема вона використовувалася дуже рідко і переважно у сполученні з **ОУ** для передачі звука **У**. Такі написання не були закріплені узусом і вживалися спорадично. Йотований звук **У** передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних і м'яких приголосних, після шиплячих та **Ц***: *юже* 25г, 128б; *предомною* 1б, *мою* 11в, *смирающеса* 28а, *сбираю* 69а, *чающє* 77а, *юодѣ* 161б, *глію* 16а, *люба* 23в, *ізгоню* 87а, *да створю* 128б, *мору* 171б, *по чюже/мь* 17б, *плачющиса* 28а, *йщющю* 41б, *положю* 164а, *плащаницю* 8в, *Оцю* 125б, *црю* 156а.

При передачі голосних звуків в Лаврському Євангелії характерним є штучне, не пов'язане зі звуковим значенням вживання декількох діакритичних знаків, які не дуже виписуються, часто спрощуються, через що, на перший погляд, здається, що в рукопису багато різних діакритичних знаків, а насправді вживаються тільки традиційні для давньоукраїнської писемності спіритуси різних накреслень і апостроф. Із спіритусних варіантів використовуються: спіритусний гачок, писаний зліва направо, переважно на початку слів; спіритусний гачок, писаний справа наліво, переважно над йотованими буквами; два варіанти спіритусних гачків вживаються і паралельно. Якщо спіритусні гачки добре виписані, вони мають форму трикутника (` або `), менш ретельно – мають більш заокруглену форму (` або `), якою ми їх і передаємо в ілюстраціях, виходячи з технічних можливостей комп'ютерного шрифту. При тому часто хвостик у спіритусного гачка дуже маленький, при слабкому натиску пера спіритус накресленням виходить схожим на дуже коротку “крапкоподібну” (за направленням якої можна зрозуміти, який спіритусний гачок хотів написати писець). Це добре видно на прикладі таких написань, як: *вѣруєте* 17в – *слушають* 17г, *иску/сиши* – *иску/шениє* 73а. Або взагалі ставили крапку (але спеціально як надрядковий знак писці її не використовували). Спіритуси ставляться над неприкритими голосними на початку слів і над прийменниками, скоріше як покажчики словоподілу, але діакритик не проставляється над диграфом **ОУ**: *й бѣ*, *й/скони* 1а, *йстиннѣ* 7б, *ашє* 34б, *ихъ* 42в, *й/ имѣти* 57б, *й постави й на криль* 73а, *й старийшины* 99б, *исходаще* 156а, *илью* 156б, *именє/мь* 176б, *оучици* 3ба, *оугнѣ/тають та* 90б. Вони ставляться над йотованими

* У цій позиції *йотация* розуміється умовно, буква **Ю** позначає м'якість приголосних.

голосними **Ю, Я, Є** на початку слів, після голосних у середині та в кінці слів: *ѣго* 1а, *ѣго* 114б, *ѣси* 1в, *ѣсті* 21а, *ѣко*, *ѣсть* 36б – *ѣсть* 58а, *ѣму* 72г, *въ ѣѣр^сльмь* 73а, *сказаѣтса* 3а, *возвѣѣша* 34а, *с пиѣницами* 54б, *даѣше* 64в, *въстаюѣ* 178б, *твоѣ* 34б, *ѣѣ* 56б, *галѣлѣѣйскѣ* 76б, *своѣ* 83б, *тобоѣ* 98б, *водоѣ* 169г. Подвійний діакритик із варії з попереднім спіритусом (^с) у рукописах ставиться за давньою традицією, в науковій літературі він називається апострофом [Булатова 1973, с. 80, 97]. У Лаврському Євангелії цей діакритик використовується зі спіритусним гачком, який пишеться зліва направо, і значно рідше – інших накреслень. Особливості накреслення спіритуса в сполученні з варією такі ж, як і при вживанні одного спіритуса, тому при неретельному його виписуванні сам знак наче складається із двох рисочок, з яких перша нижня риска (спіритус) частіше є меншою за розміром від другої верхньої, значно рідше – з двох маленьких “крапкоподібних” рисок. Апостроф ставиться над буквами **Ѡ** і **Ѧ** широкою на початку слів, рідше – після голосних, а також тоді, коли ними передається прийменник: *Ѡ немь* 1б, *Ѡвца* – *Ѡвца* 17б, *Ѡ хуль* 18а, *Ѡбрѣ/тоша* 2б, *Ѡѣа* 18а, *Ѧнь* 83а, *Ѧбрѣтайѣ* 92б, *Ѡдесную* 181в; *ѣѣсифова* 3б, *прѣѣбидѣть* 34б, *гору ѣлеѦньскую* 123а, *сиѦноѣѣ* 130б, *ѣѣсифовѣ* 154б. У паралельних написаннях зрідка трапляється знак ісо (^с), але це скоріше несвідоме використання цього знака, а помилкові написання при спіритусі замість варії – оксії: *Ѡѣѣ* – *Ѡѣѣ* 14а; як і написання оксії, накресленням подібною до двох спіритусів (яке ми передемо знаком ^с): *Ѡсужень* 6б, *Ѡгнь* 9б. Усі особливості використання цього знака притаманні й при написанні **І** десятиричного, переважно на початку слів і в кінці рядків: *ѣ вса* 4б, *ѣ бѣ*, *ѣ Ѡвѣщавѣ* 101б, *ѣже* 82а, *ѣсѣ* 147а, *кнѣ/жници* 81б, *моѣ* 4а, *продающѣ* 4б. Апостроф ставиться і над інноваційно спорадично вживаною **Є** широкою (перевернутою), яка в тексті трапляється зрідка, переважно в кінці рядка: *ѣ/дино* 6б, *ѣуа^сѣ* 39а, *ѣ/диному* 65б, *ѣ/му* 84г, *первѣѣ* 88в. Так, апостроф переважно ставиться над широкими голосними буквами. Взагалі надрядкові знаки в рукопису вживаються непослідовно, часто вони відсутні в середині і в кінці слів, одні й ті ж слова пишуться як з діакритиками, так і без них. Діакритичні

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
знаки більш послідовно проставлені в першій частині євангельських текстів, ніж у другій, в Місяцеслові вони вживаються спорадично.

Звук **йот**, який займає в староукраїнській мові проміжне становище між голосними та приголосними, передається буквою **И** з діакритиком, у ролі якого виступають спіритусні гачки, в будь-якій позиції в слові: *ты кто ѳси! и повѣдай* 1в, *третій се днѣ* 2б, *въ градѣ самарѣйскы* 14б, *снѣ члѣвчський придетъ* 71б, *сі заповѣдъ первѣйши всѣхъ заповѣдй* 112а, *новѣй завѣтъ* 13бб. Трапляються випадки передачі **йота** через **І**: *фарисѣи же! видѣвъ* 88в, *яко сї члѣкъ* 94б, *оца михаїла, мѣка васїиска* 174в, *старѣшнамъ* 178г.

Приголосні звуки в досліджуваному Лаврському Євангелії послідовно передаються за традицією. Дублетність букв, яка використовувалася при передачі голосних звуків, майже не характерна для системи приголосних, і їхнє вживання має лише суто палеографічний характер. Так, в євангельських текстах звук **В** послідовно передається буквою **В**, і тільки в слові *ѳуангліє* 27г зафіксована передача через **У**. Це написання є традиційним. У заголовках статей у слові *Євангеліє* переважно використовується монограф **У** або значно рідше паралельні написання з диграфом **ОУ** і ще менше – через **В**; причому використовується таке ж накреслення, як і для передачі звука **У**, що є даниною традиції, за якою **іжицю** писали як грецьке γ :, *ѳуа^Гіє* 77б, *ѳуа^Г* 105в – *ѳоуа^Гіє* 105в, *ѳва^Гіє* 76а. Тільки в заголовку на арк. 16б через брак місця написано: *іє^В*.

Звук **Ф** передається буквою **Ф**. У пам'ятках XI–XIII ст. використовувалися букви **Ф** і **Ѳ**, які були закріплені за певною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того, з яким звуком (**ф** чи **Ѳ**) ці слова вимовлялися в мові-джерелі. З часом ця практика була втрачена, і це в повній мірі простежується в Лаврському Євангелії, у текстах якого фіксується переважно буква **Ф**: *филіпъ* 1бг, в *сре^Д* .Ѳ. *не^Д* 47в, *фарисѣи* 66б, *фарисѣємъ* 88г, *въ виѳаньї* 114г, *тимофѣї* 174г, а буква **Ѳ** використовується для позначення числа: *суб^Г* .Ѳ. 95г, .Ѳ. 162б, .Ѳ. *мужъ* 103б, .Ѳ. 171в, .Ѳ. 178в. Буква **Ѳ** трапляється декілька разів у ролі надрядкової в кінці заголовків Євангелія і Місяцеслова: *Ѳ*

ма^о / 30в, 36а, ѿ ма^о іа 159б, а також у слові марѳо/ 160а – марѳо 160б. Поновлення вживання в узусі орфограми для букви **Ѡ** в українських кодексах фіксується тільки з останньої чверті XIV ст., коли вона вже не пов'язана з вимовою в іншомовних словах, а використовується під впливом південнослов'янської орфографії. Вживання в Євангелії переважно букви **Ѡ** також підтверджує наше датування. Як і невживання букви **Ѣ**, яка в давніх текстах використовувалася переважно в грецьких словах, у значенні **КС** (нам одинично трапилося в Місяцеслові накреслення **Ѣ** з молоточком: мѣка алеѣндран./ 174г), а поновлюється її вживання тільки під південнослов'янським впливом також з останньої чверті XIV ст., як і вживання букви **Ѣ** у значенні букви **З**. В досліджуваному нами тексті використана для позначення числа давня

перевернута графема букви **Ѣ**, схожа на сучасне скорописне **z**: не^д .ѣ. 18б, во вто^рникъ .ѣ. 40б, .ѣ. мѣць 73г, .ѣ. не^д 84г, .ѣ. не^д 67б, .кѣ. 172г.

У тексті Євангелія послідовно фіксуються неповноголосні написання, які перейшли в давньоукраїнські кодекси зі старослов'янських і продовжували писатися за традицією в середині – третій чверті XIV ст.: предъ 2б, оумрети 9б, 101б, предо мною 72г, градъ, ѣзы града 73г, сребреникы, сребро 150б, при корени древал 168б. У цей період букви **Ѣ** і **Ѣ** переважно виступають тільки як буквені знаки і позначають, як наголошував Б. Осипов, фонетичний нуль, який втратив уже позиційну обумовленість, тобто вживаються відповідно до традиційно-історичного принципу орфографії (навіть при умові, що **Ѣ** і **Ѣ** продовжували існувати як нефонологічні голосні вставки). Процес скорочення вживання традиційних, що втратили фонематичне значення ерів в орфографії XIV ст., – продовжує вчений, йде і набирає силу, виявляючи при цьому явний зв'язок із типом морфем у слові (скоріше зникають нульові **Ѣ** і **Ѣ** в коренях слів) [Осипов 1982, с. 288–289]. У досліджуваному Євангелії букви **Ѣ** і **Ѣ** використовуються для позначення твердості й м'якості приголосних, а також, за традицією, в кінці слів після приголосних, у ролі покажчика між словами в давньому злитному письмі: **Ѣ** – ѿ похоти/ плотьски 1б, заблу/жьшаго 27б, поморья турьска 75г, прѣшьница 79в, скари^одъскыи 118а, людьстїи 141а, днѣ 2а, мужь 9а, приї/деть 59в, .ві. кошниць/ 81а, цѣрь 12б; **Ѣ** – книга/хъ 5г, по/черпъше

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
води ба, овѣдавъши/ 79в, високомерзъко 95б, подъкоповають 125а, в
миръ 1б, перъстъ 5в, слышавшимъ 60б, алъ оусѣкнухъ 80в, кротокъ
130б, дхмъ сгмъ 171г. При цьому є давні традиційні написання: дѣломъ и
словоимъ. пред бмъ 2б. У позиції в середині слів переважає написання без
цих знаків, які часто опускаються: знагѣши// 3б, ѿ торжища 6бб, бывшю/
120а, жертву, птенца 171г. На місці ерів не ставиться паєрик, що набуде
поширення в писемних кодексах із кінця XIV ст., наприклад, в
Київському Псалтирі 1397 р. [Києв. Пс. 1397] (київського скрипторію і
того ж, як Лаврське Євангеліє, типу письма), в якому паєрик зрідка
трапляється переважно в кінці рядка в давнішій формі –[^]: імъ же 83в.,
істийни 24, сплетаюѣ 77, єсѣ 165.

У Лаврському Євангелії, як і в інших кодексах, присутні східно-
слов'янські рефлексии – редукований + плавний, які в XIV ст. послідов-
но передаються як **ОР, ЄР, ОЛ, ЄЛ**. З кінця XIV ст. в писцеву практику,
під другим південнослов'янським впливом, буде введено **Ъ, Ъ** після
плавних **Р, Л** в сполученнях **-трѣт, -тлѣт, -трѣт, -тлѣт**, які не були характер-
ними для давньоруської орфографії. У Лаврському Євангелії таких
написань ще немає, а в згадуваному Київському Псалтирі 1397 р. вони є,
але вживаються значно рідше, ніж давньоруські орфограми. Трапля-
ються в Лаврському Євангелії, як і в кодексах середини – кінця XIV ст.,
наприклад, в Київському Псалтирі 1397 р. [Німчук 1993, с. 12] і в деяких
більш ранніх*, написання з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л** і одно-
часно з **Ъ, Ъ** після них, причому постпозитивні **Ъ, Ъ** проставлені здебіль-
шого в кінці рядка при переносі: *сверьшю* 15б, *въверьже* 41б, *прельста/тѣ*
53в, *въверь/жетъ* 60б, *въ черьвленицо, перьста* 84б, *ѡбольстити* 134а.

У Євангелії використовуються орфографічні прийоми скорочення
слів за допомогою титли, пропуску голосних букв, винесення букв над
рядком і лігатурного сполучення букв.

Титла ставиться над священними словами, над буквами-цифрами, а
також традиційно над такими словами, як: *днѣ, члѣкъ, ннѣ* та ін., і має
форму горизонтальної лінії із загнутими кінцями. Використовується в

---

* Численні приклади письмових імітацій т. зв. «другого повноголосся» в кодексах
XII—XIII ст. подано в роботі О. Страхова «Об орнаментальных принципах организации
строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования»
[Страхов 2001].

рукопису титла двох видів: 1) титла, горизонтальна лінія якої із загнутими доверху лівим і донизу правим кінцями (у шрифтах, які є в нашому розпорядженні, кінці титли розвернуті навпаки, тому в прикладах ми титлу рукопису змушені технічно передавати як $\overline{\text{—}}$); вона довга (на декілька букв) або коротка (на одну букву), з перекресленою або не перекресленою посередині горизонтальною лінією ($\overline{\text{—}}$, $\overline{\text{—}}$, $\overline{\text{—}}$); 2) титла, горизонтальна лінія якої з загнутими донизу кінцями; довга або коротка, з перекресленою або неперекресленою посередині горизонтальною лінією ($\overline{\text{—}}$, $\overline{\text{—}}$, $\overline{\text{—}}$). У поданому далі матеріалі не завжди передається точне розміщення титли над буквами через технічні можливості використаних шрифтів. Уживання цих двох видів титли є скоріше графічним рівнозначним прийомом, пов'язаним із уподобаннями писців. Довжини титли писці не дотримувалися і використовували в одному й тому ж слові титлу як різних видів, так і довжини. Наприклад, другий писець не вживає різні накреслення титли для конкретних груп слів (перекреслене, неперекреслене, з кінцями, загнутими в різні боки або тільки вниз), про що свідчать скорочення під титлою різних накреслень одних і тих же слів: *сїѣ* 72б – *сїѣ* 73а, *глюти* – *глюти* 80а, *глюоще* 80б, *глюше* 80г. У першій частині євангельських текстів, переважно написаних першим писцем, перевага надається використанню титли із зігнутими доверху лівим і донизу правим кінцями. Другий писець працював тільки над невеликою частиною під керівництвом першого. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, частіше вживається переважно коротка титла із загнутими вниз кінцями; в Місяцеслові така ж тенденція написання титли. Так, титлу (різних варіантів) писці ставили над скороченими словами: 1) за допомогою пропуску голосних і приголосних титла ставилася на місці їх пропуску між двома голосними або між голосною і приголосною: *г্লা* – *гла* 9б, *гльху* 15б, *гльши* 25б, *гльше* 39б, *сїго* 46а, *гльше* 67а, *сїго* 73б, *глашал* 145б, *гла* 160г, *глы* 180б, *гла имь* 15б, *двла бина* 18б, *ба* 25б, *бий* 73а, *гльте*, *бинѣ* 83в (іноді титла зсунута, наприклад: *гльше* 126б); 2) за допомогою пропуску двох голосних титла ставилася між приголосними на місці другої пропущеної голосної: *чльѣка* 1б, *дхмь* – *дхмы* 15а, *нбсноѣ* 28а, *црквью* 52а, *блжнѣ* 54б, *оучѣлю* 79г, *оучици* 181г, або над приголосною між пропущеними голосними: *оучіколь* 9а, *прѣка*, *блѣвѣстити* 73б, *оучици*

109а, *члѣвъ/комъ* 125а, *сѣъ члѣвъчъ/* 128а, *с нѣси/* 157в (іноді титла зсунута, наприклад: *дхмѣ/* 56а, *снѣе* 157в, *крщѣніе* 170а); 3) за допомогою пропуску більше двох голосних титла ставилася над третьою приголосною: *члѣка* 18б, *члѣвъческа* 32а, *двѣвъ* 44б, *ангѣлѣмъ* 73а, *члѣка* 87г, *прѣкмъ* 130б, *оу/чнѣмъ* 158в, *въ прѣцѣхъ* 168в, або між третьою і четвертою приголосними на місці пропущеної останньої голосної: *ієрслѣмомъ/* 29б, *оучнѣмъ* 39а, *члѣкѣ* 72г, але таке розміщення титли, за нашими спостереженнями, пов'язано з тим, що писець, ставлячи титлу над третьою приголосною, іноді її подовжував, через що вона нібито опинялася між буквами над останньою пропущеною приголосною, наприклад, на арк. 67а–б, над третьою приголосною титла стоїть у п'яти випадках написання слова *члѣка*, і тільки один раз вона стоїть над третьою приголосною і захоплює половину четвертої приголосної: *члѣка*. У написанні слова *члѣвъ/ка* видно, що титла ставилася над приголосною перед останньою припущеною голосною, а якщо в слові пропускалася одна голосна, то титла ставилося після пропуску над наступною приголосною: *члѣовѣвъческа* 67б. Наприклад, точно видно розміщення титли над двома приголосними, коли писцем використовується велика перекреслена посередині титла: *члѣвъческаго* 68б; 4) при пропускові однієї голосної титла ставилася над другою приголосною: *сѣъ – сѣъ* 9б, *смѣти – смѣти* 16б, *дѣа* 30б, *мѣрѣ* 95б, *блѣгоОбралзень* 154а, *мѣря* 159г, *блѣуо* 160а, *анѣла* 168в, *дѣхъ* 170б, *арханѣла* 173г, або над третьою приголосною: *въ црѣви* 17в, *црѣтво* 51б, *слѣце* 56б, *црѣвнѣмъ* 73а. Написання зі зсунутою вправо на одну букву титлою є графічною неточністю писця. Традиційно титла ставиться при скороченні слова *оцѣ* і похідних від нього: *оцѣа* 1б, *оцѣ* 14б, *оцѣа* 41б, *оцѣ* 77а, *оцѣа* 106г, *оцѣо* 145б, *оцѣ* 176в.

У ролі титли в Євангелії використовується також і буква Д із трохи подовженою нижньою частиною, яка має форму титли у вигляді горизонтальної лінії із загнутими вниз кінцями. В цій ролі буква виступає в скорочених за рахунок голосних словах, але вживається в євангельських текстах рідко, переважно послідовно скорочується тільки слово *сердце*: *блѣтїи/* 1б, *срѣе* 2г, *срѣмъ* 28а, *въ срѣи* 40а, *прѣрствъ* 78г, *срѣмъ* 112а, *срѣе/* 144б, *на срѣахъ* 176в, і тільки в Місяцеслові вона постійно використовується при скороченні певної групи священних слів: *прѣбн.* 160б,

прѣчї 172г, чюѣтвр./ 177б. Як надрядкова буква **Д** вживається у скороченнях заголовків статей євангельських текстів і Місяцеслова: *не^д 5б, в ср^д 118а, виногра^д, мла^днець 167б*. Декілька разів трапляється виносна буква **Д** у другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем – у слові *наро^д 79б, 130б*.

В орфографії основного тексту Лаврського Євангелія узусно прийнятим є використання традиційної букви-титли в ролі повноцінної титли при скороченні слів методом пропуску окремих букв, із винесенням букви-титли над рядком, причому титла, що покривала букву, має різні накреслення в одних і тих же словах, як і в розглянутих скороченнях слів за допомогою лише титли, але написань титли із загнутими до низу кінцями більше, а в другій половині рукопису пряма лінія титли стає більш вигнутою: слово-титла ($\bar{c}$) використовується постійно: *бы^с 1а, хъ^с 1в, члв^с кий 35в, кр тишаса 72а, не^с ма пу наї^с 120г, цр тво^с 132г, єп па 172в, рж тву^с 178г*; глагол-титла ($\bar{r}$) – переважно в скороченні слова *Євангелиє* у заголовках статей: *Єу^р іє 1а, ієу^р іє 6б, Єуа^р 71б, Єуа^р іє 141а, Єуа^р іє 171в*; червь-титла ($\bar{c}$) трапляється в євангельських читаннях переважно у слові *рече* та похідних від нього: *ре^с 19в, 68а, наре^с тса 99а*, а в Місяцеслові – в слові *ка 162б, 171в, 177б*. Використовується з цією метою і буква **В**, але виключно в скороченні словосполучення *во оно время*: *во оно^в 6б, 31а, 98а, 116б, 146в, 152а, 171в*. Другий писець у другій половині євангельських текстів використовує, на відміну від першого, й інші виносні букви. Однак нечасто, переважно в кінці рядка, для вписування слів у текстове поле: *ва^м // 77б, оучѣнко^м / 82в, твої^м / 82г, в мука^х / 84б, избраны^х /, своє^р / 101а, въздыхающи^м / 120в, створи^т / 142г*. Зрідка писець скорочує слова і в середині тексту, використовуючи виносні букви, які не були прийняті в узусі канонічних текстів: *в су^б ту, лѣ^т 98в, ваши^х 126а*. Цей факт, імовірно, пов'язаний з тим, що другий писець

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
краще володів канцелярським письмом, про що свідчать зафіксовані
нами вживання скорописної виносної букви **А**: *чаша си^а* 139б.

У заголовках євангельських текстів і в Місяцеслові, на відміну від основного євангельського тексту, широко використовувалася титла при винесенні букв над рядком у вигляді прямої лінії (іноді вигнутої), з кінцями, загнутими донизу, у таких випадках: 1) при частковому скороченні слова пропуском голосних і буквених знаків **Ъ**, **Ь**, переважно в кінці слова: *су^бт* 161в, *в сре^а* 52в, *слу^жба* 161г, *в пато* / 21в, *ѡ лу* / 74а, *зага^т* 24а, *с богѡ^т* 1а, *на залоутре^н* 71б, *субѡ^т* 70в, 125б, *конѡ^т* 125б; 2) при скороченні слова способом його усічення: *в су^б* 4в, *ѡ^т* 16б, *в по^т ѓ не^т* 22, *во вто^к* 16б, *в па^т* 29б, *на зау^т* 34б та ін. Про те, що такі написання використовувалися в заголовках тільки при бракові місця, засвідчено написаннями, коли місця вистачало: *ѡ луки* / 20г – *ѡ лук* / 79а, *ѡ лу^к* 96в, *ѡ матфѣя* / 27а – *ѡ ма^ѡ* / 26в, *ѡ іѡана* / 17б – *ѡ іѡ* / 16б, *ѡ іѡа* / 16в, *ѡ марка* / 58в – *ѡ марк* / 59б. Ці написання свідчать про те, що в узусі не було регламентовано скорочення релігійних слів, яке часто залежить від того, скільки вільного місця залишилося в тексті для заголовків. Однак простежується тенденція до повного заповнення рядка (-ів), в який уписувався заголовок, що підтверджують і різні написання канонічного слова *Євангеліє*: *ѡу^т* 2г, *ѡ^т* 16б, *ѡу^т* 17б, *ѡу^т ѡ^т* 37б, *ѡу^т ѡ^т* 71б, *ѡу^т ѡ^т* 105в.

У тексті Євангелія використовуються і лігатурні скорочення. Поширені **Ѡ** (**Ѡ+Т**) і **Ѳ** (**Ѳ+Т**): **Ѡ** – на початку слів, переважно в префіксі **ѠТ**: *ѡ сѡт^н* / 6г, *ѡ / доброго* 46б, *ѡ марка* / 175а, *ѡкуди* / 12г, *ѡпущати* 76в, *ѡвѣщав же* 153а; **Ѳ**: *сви / дительствіющій* / 7в, *ѡпущаютьса* 80а, *исходаше* 151б. Але наявні і написання без лігатурного поєднання – **Ѡ** і **ѠТ**, які є не відходженням від узусу, а окремими графічними орфограмами, що використовуються, за нашими спостереженнями, переважно в кінці рядка для заповнення текстового поля. В першій частині євангельських текстів пишеться переважно **ѠТ** як першим, так і другим писцем: *ѡтроча* / 9б, *ѡто / шли* 14б, *ѡтрокъ* 37а. В другій частині євангельських текстів починає використовуватися і **Ѡ** широка квадратна поруч із **Ѡ**, а також – і в Місяцеслові: *ѡсюду* 73а,

Ѡроковици – *Ѡтроковици* 90в – *Ѡтроковици* 179а, *Ѡтъ/ члвкъ* 101в, *Ѡтроча* 104в, *Ѡчѣ* 146в, *Ѡтрочати* 166г. Виходячи із розглянутого матеріалу, узусною орфограмою треба вважати вживання лігатури **Ѡ**. Написання з **ѠТ** або **ѠТ** не варто вважати описками, помилками або штучним використанням давніх традиційних безлігатурних написань – це свідоме використання писцями графічних прийомів для порядкового заповнення всього поля тексту.

Взагалі до орфограм, які, на перший погляд, є відходженням від узусу, треба ставитися дуже обережно, оскільки давніми книжниками використовувалися як “правописні” орфограми, так і “графічні” – як засіб оформлення тексту або його розміщення на аркуші по однаково розкреслених для нього полях і рядках. Із цим принципом пов’язано і використання, хоча й одиничне, різних лігатурних сполучень тільки в тих випадках, коли писець значно виходить за поле тексту (переважно на дві букви), або в заголовках: **АР** – *Ѡ марк* 67г, 68а (у заголовках); де було достатньо місця, то писець писав без скорочення: *Ѡ марка* 70а; **АУ** – на *зау* 59б (у заголовку); **ИК** – *разбойники* 93в; **ЛГ** – *возблгодатныя* 77а; **ЛУ** – *Ѡ лу* 82г, 136г (у заголовках), в *послудшество* 69б; **ЛЮ** – *оучтлю* 8б, *възлюбить* 23в, *глю* 29а, *Ѡставлю* 47б; **МЪ** – *азъ ѣсмь* 20г; **НУ** – *истиину* 13г, *косну/са* 44б, *Ѡдеснулю* 65г, *десатину* 113б, *писану* 152а; **НЬ** – *днь* 4в, на *сонь* 11в; **ОУ** – *оучт/ли* 62в; **ТЬ** – *можеть* 10б; **ЦР** – *цр тво* 32в; **ЩЮ** – *трепещю/щи* 63в, **ѦК** – *яко* 69г, 95б.

Частіше використовується в кінці рядка тільки лігатура **МУ**, і переважно другим писцем у другій частині євангельських текстів: *ѣму* 14б, *возму/ть* 63г, *Ѡємлющему* 77б (лігатурне поєднання букв зроблене писцем на лінії кінця поля тексту), *толкущему* 85б, *первому* 95а, *к дому* 116а, *распатоу* 157а.

Узагалі лігатурні поєднання в кінці рядка на лінії кінця поля тексту не були регламентовані як обов’язкові, тому маємо в цій позиції написання як з лігатурою, так і без неї, наприклад: *глю* – *глю* 29а. У Місяцеслові, на відміну від євангельських текстів, за допомогою лігатур скорочуються канонічні, священні та інші постійно вживані слова незалежно від їхньої позиції в рядку: **АП** – *ап/ла* 162б, *ап/л* 167б, *ап/ль*

177а; **АР** – *ѿ марк*/ 163г; **АУ** – *на зау̀тре^н* 159б, *на зау̀тр^н* 166а, *на зау̀^н* 175а; **ИК** – *вєлик*/ 177б; **МК** – *мк ъ* 161г, *мк а* 162б, 177а; **МЦ** – *мц и* 162б, 177а; **НК** – *мчї́ка* 159б, *мї́ка* 160б, *мї́к* 161в (у цьому слові переважно використовується більш скорочена форма з лігатурою **МК**); **НЦ** – *мчї́ц* 161в, *мнцї́*. 171б; **ОЦ** – *ої́а* 161г, 169г, 177а; а також в інших словах: **АВ** – *арханї́гла гавї́*/ 173г; **АК** – *мї́ка ... вакх*/ 162б; **ЛУ** – *слдї́ла* 159б; **МЬ** – *на сє́мь* 177а; **НИ** – *о̀ни*/ 166г; **ОУ** – *мк ъ ... оу́*/ 161г, в *калпернаоу́* 171в. Використання лігатури **МУ** в Місяцеслові не зафіксовано. Вживання в ньому багатьох графіко-орфографічних прийомів, яких немає в тексті Євангелія, свідчить про те, що книжники ними володіли і широко їх використовували в своїй практиці, але для релігійних текстів узусно вони не були регламентовані, тому писці послідовно доримувалися графіко-орфографічних традицій канонічної писемності. В Місяцеслові слова *свато́го*, *свато́й*, *свато́а*, *свато́у* також позначаються лігатурою, складеною із кіноварної **О** широкої, середина якої виписана у вигляді квадрата, в який уписана чорнилами маленька буква (лігатура через технічні причини передається як ©): © *мчї́ка* 158в, © *феодоры*/ 160б, © *ої́а* 161г, © *агї́л петра і п[а]вла* 176г, © *агї́л .ві.* 177а, © *мї́к ъ* 177в, © *мї́и* 178б. Ще одним прийомом уписування слів у рядку в текстове поле, коли не вистачає місця, особливо в кінці рядка, є часте невписування останніх складів чи останньої букви слів, як правило, голосних букв і знаків **Ъ**, **Ь**: *мк ъ .. про́* 162б, *фомы чю́твр.*/ 177б; *наре́са* 159а, *не́л. по пасц*/ 161в, *зача́ге ио́ан прт́ч*/ 161г, © *прр́к авдї́а*/ 163в, © *агї́л. анисима*/ 172в, *конец*/ 159б, *пред просвѣ́ше́н* 168а.

Більшість розглянутих графічних і графіко-орфографічних прийомів письма пов'язана з тим, що писці дотримувалися розміщення тексту в рядках відповідно до списуваного кодексу. Писець намагався розміщувати переписуваний текст так, як у протографі, і це йому добре вдавалося, за деяким винятком, що підтверджує, наприклад, стиснуте написання першої половини слова в *полї́нощи* 70б, в якому в рядку написана тільки буква **П**, внизу рядка вписано маленьке **о**, а

зверху над **П** – лігатура **ЛУ** під титлою. Це підтверджують і наявні випадки недописування слів у рядку, з переносом його закінчення на наступний рядок, притому, що місця в рядку досить для написання всього слова, наприклад: *ѡ вѣсто/къ* 37а, *ѣси* 39б.

Цікавим у тексті Євангелія, з палеографічної точки зору, є прийом усічення правої частини букв при написанні в кінці рядка, тобто пишеться тільки ліва частина букви. Такі написання прийнято називати “півбуквами”. Обидва писці вживають усічене написання переважно букви **А** (біля 130 разів): *ѣска/ху* бв, *вѣстани/ѣте* 23г, *приступиша* 43б, *ѣстала/лъ* 98а, *писа/но* 166в, і менше – букви **А** (біля 30 разів): *люба/л* 23в (у цьому слові писець спочатку написав букву, а потім правий її бік вишкріб, чого не спостерігається в інших словах, де ця буква написана повністю. Можливо, це пов’язано з тим, що слово знаходиться в кінці першого рядка стовпця, за яким має вписуватися текст у стовпці, а другий склад останнього слова звисав за межу кінця рядка: *хота/ть* 62б, *г/ла* 76а, *помилу/ ма/л* 108г. Ці “півбукви” вживаються і в інших кодексах середини – третьої чверті XIV ст., наприклад, у Служебнику середини XIV ст. (БАН, 17,12.1) [Бубнов 1976, с. 115, ил., рис. 40 (л. 71)]. Використовується в Лаврському Євангелії і “півбука” **М** у кінці рядка перед голосною чи буквеними знаками, таких написань майже 20, і переважно трапляються вони у першій частині євангельських текстів, писаних другим писцем: *с ним/* 5б, *ѣма/ть* 6б, *ѣм/л* 11б, *симо/на* 75г; одинично присутні вони і у першого писця: *на нем/л* 18б, *вам/л*, *законѣ моисѣинѣ* 21а. У другій частині євангельських текстів, писаних другим писцем, усічена буква **М** трапляється переважно в сполученні з **Ъ**: *пришедшим/л* 77а, *слѣпы/м/л* 78б, *вам/л* 89б. Зафіксовано одиничні написання слів з усіченням правих частин двох останніх букв таких складів: **МА** – в кіноварних заголовках статей, перед виносною буквою у кінці рядка: *ма^о* 30в, 36а; **МѦ**: *ѣм/л* 11б; **МѦ**: *пома/нуша* 4в. У Місяцеслові, який писаний першим писцем, наявні усічення правих частин у майже тридцяти випадках написання букви **А**: *писа/но* 166б, *ѡ марка/л* 175а, *бориса/л* 177б; декілька разів – букви **М**: *вам/л* 168б, *ѡѣ ѣрмо/л* 171б, і **А**: *ѡбра/щеть* 129а, *сѣда/щии* 171б, *кр^тла/л* 175а; одинично – **Ѧ**: *анфилофья/л* 163в.

Незважаючи на те, що в Лаврському Євангелії часто трапляються написання в кінці рядка стовпця з усіченням правої частини букв (переважно **A**), писцями вони не сприймаються як графічне правило. Таке написання наявне на правій розкресленій лінії поля тексту, яка нібито ділить букву навпіл, ліва частина її знаходиться на полі тексту і пишеться, а права за полем тексту – не пишеться. При побіжному погляді на рукопис таке написання сприймається як графічний прийом вписування тексту в рядок, який має завершуватися голосною буквою, але при детальному розгляді видно, що повних написань букв на лінії межі поля значно більше, і відповідно саме вони були узусно вживані. Це добре видно, наприклад, на арк. 9б: *г̃л̃а̃л̃, ѿроча̃л̃, ѿста̃л̃ви*. Про те, що це був переважно графічний прийом прикрашення тексту, який використовувався і для вписування в рядок, свідчать написання, зроблені другим писцем у першій частині євангельських текстів, – усічення в кінці рядка не букви **A**, а **M**, права частина якої мала опинитися за полем тексту, як і буква **A**: *но йма̃л̃ъ* 6б. Про те, що рядок прийнято було завершувати голосною, свідчить написання слова *малог̃*, 60а, в якому після букви **Г**, яка опинилася на лінії кінця текстового поля, писано за полем маленьке **о**.

Розглянуті написання в кінці рядка з усіченням правої частини букв є для досліджуваного рукопису, на наш погляд, тільки інноваційним декоративним прийомом, який виник у середині XIV ст. і використовувався книжниками спочатку як палеографічний прийом оформлення тексту, а пізніше – і як графічний прийом при вписуванні тексту в рядок, як прийом позначення переносу та ін. Цей прийом був запозичений книжниками Північної Русі, писці якої на замовлення знаті часто переписували книжки в Києві, переймаючи й нові прийоми письма, при цьому вводячи до переписуваного тексту й власні, притаманні певній писемній школі традиційні прийоми чи новації.

У “Сводном каталогѣ” XIV ст. А. Турілов у примітці до опису Лаврського Євангелія вказує (цитата повністю наведена на початку статті), що за палеографічними ознаками рукопис датується кінцем XIV ст., і наводить палеографічні дані трьох Євангелія XIV – початку XV ст., до яких за почерком, на думку вченого, близький Лаврський кодекс, відмінний від них тільки більшою щільністю письма (СК XIV 2002 I, с. 317, № 179). Ми порівняли письмо й орфографію досліджува-

ного рукопису з цими кодексами, тексти яких доступні нам за окремими фотокопіями: “Микулине Євангеліє” останньої чверті (кінця?) XIV ст., писець Микула (БАН 34.5.20; СК № 298); Євангеліє тетр кінця XIV ст., писець Алексейка (НБ МГУ 2Вg 42; СК № 307); Євангеліє тетр “Переяславське” 1406–1410 рр., писець дяк Зіновій (РНБ, Ф. п. I. 21; ПС № 572). Насамперед хочемо відмітити, що почерки писців Микули і Алексейки не близькі, як вказується в описах цих пам’яток у СК XIV ст. (№ 298, с. 445; № 307, с. 457), в їх графіці наявні суттєві відмінності, наприклад, у накресленнях у кінці рядка **Ъ** і “півбукви” **А***. Євангеліє тетр писця Алексейки за типом письма і графіко-орфографічними особливостями схожий до письма Лаврського Євангелія, але ближчим є до Київського Псалтиря 1397 р. [ОЛДП F 6] [Київ. Пс. 1397]. А ось письмо Переяславського Євангелія 1406–1410 рр. справді близьке до Лаврського рукопису, однак зовсім відмінне за художнім оформленням заставок і вживанням великих тонких кіноварних ініціалів, що є характерним саме для XV ст.** Це свідчить про те, що писець Переяславського Євангелія, ймовірно, навчався в московському скрипторії, а переписуваний ним рукопис був зроблений з більш раннього протографа. Відомо, що московські писці, як і з інших північно-східних земель, у середині – другій половині XIV ст. переважно навчалися в київських скрипторіях, отож можна зазначити, що московські скрипторії розвивалися на основі київської писемної школи, і опанований писцями тип письма – пізній літургічний устав – ще тривалий час використовувався у Північно-Східній Русі, значно довше, ніж у київських книгописних центрах, як і тератологічний стиль художнього оформлення кодексів.

У СК XIV ст. як доказ датування Лаврського Євангелія кінцем XIV ст. подається і спостереження Л. Коробенко (1998) про те, що писець часто вживає в кінці рядка скорочене накреслення (“півбукву”) **М** – прийом, який не засвідчений у точно датованих російських кодексах раніше 1390-х років [СК XIV 2002 I, с. 317; Коробенко 1998]. На основі цих спостережень не можна відносити рукопис до кінця XIV ст., тому

---

* Див. “Микулине Євангеліє” (БАН 34.5.20) [Срезневский 1905, с. 4–5, прилож. 3 (датировка серед. XIV в., ил. л. 142)]; Євангеліє тетр (НБ МГУ 2Вg 42) [Вздорнов 1980, опись № 53 (датировка кон. XIV – нач. XV в., ил. л. 125)].

** Див. [Вздорнов 1980, опись № 86 (писано [между 1389 и 1425 гг.], ил. л. 7в, 89в)].

що точно датованих кодексів цього періоду збереглося мало, а для більшості недатованих їх археографічні датування неоднозначні. Вживання в кодексах “півбукви” **М** також ще не є датуючою в більш вузьких часових рамках рисою. Для цього необхідно провести графіко-орфографічний аналіз її вживання, що й було здійснено нами в роботі над Лаврським Євангелієм. Однак, нам не відомо, які рукописи досліджувала Л. Коробенко і яких накреслень є в них “півбуква” **М**; чи враховувалися вченою особливості графіко-орфографічних систем кодексів (безпосередня наявність рис другого південнослов’янського впливу). Взагалі в рукописах півбуква **М** пишеться перед голосною буквою чи буквеним знаком у кінці рядка. У нашому рукописові ліва половина букви з середньою частиною пишеться у вигляді довгого хвоста, закрученого вправо під наступною голосною. Чи вживається ця буква в Микулиному Євангелії ост. чв. (кін. ?) XIV ст. або в Євангелії тетр кін. XIV ст., нам не відомо через недостатність ілюстративного матеріалу, а в примітці А. Турілова не вказано на її використання, хоча для датування, проведеного вченим, її наявність має значення. У фотокопіях з рукописів у книзі Г. Вздорнова «Искусство книги Древней Руси...» “півбуква” **М** зафіксована тільки в двох рукописах, віднесених автором до кодексів, московських за походженням*: Євангельські читання кін. XIV ст., заставки XV ст. [Москва] (ГИМ, Воскр. 2; СК XIV ст. № 201, 343–344 – Євангеліє апракос повний кін. XIV (?) – поч. XV ст.) і “Євангеліє Кошки” близько 1392 (?) р., ініціали і заставки 90-х років XIV ст., [Москва] (РГБ, ф. 304, III, №4/М.8654) [Вздорнов 1980, опис № 54 (ил. л. 42), № 57 (ил. л. 195в, 281в)]; до СК XIV ст. кодекс не включений, оскільки укладачі передатували його XV ст. (ПС № 558). Але в цих книгах, на відміну від Лаврського Євангелія, пишеться не ліва, а права половина букви **М** з середньою частиною у вигляді довгого хвоста, закрученого вліво під попередню літеру. Письмо Євангелія апракоса (у Г. Вздорнова – Євангельські читання) схоже за графікою й орфографією з Лаврським Євангелієм, але зовсім відмінне від нього художнім оформленням заставок і тератологічних ініціалів. У ньому заставки такі ж, як і в “Переяславському” Євангелії. А в “Євангелії Кошки” графіка, правопис і художнє оформлення повністю відмінні від

---

* До цих кодексів учений уключив і рукописи, писані (тобто – переписані) в м. Києві писцями з Московії, наприклад, дияком Спирідонієм – Київський Псалтир 1397 р.

Лаврського рукопису і мають характерні особливості, безпосередньо пов'язані зі змінами в графіці й орфографії московських рукописів починаючи з 90-х років XIV ст., викликаних другим південнослов'янським впливом, як встановила своїми ґрунтовними дослідженнями М. Гальченко [Гальченко 2000; 2001 VII–IX; 2001 XII–IX], вивчаючи цей вплив на російські рукописи. В “Євангелії Кошки”, за визначенням М. Гальченко, наявний мінімальний набір південнослов'янських орфограм [Гальченко 2001 XII]. У Лаврському Євангелії зовсім немає орфографічних рис другого південнослов'янського впливу, окремі елементи якого були характерні для українських кодексів із кінця XIV ст. [Гнатенко 1997; 2000], безпосередньо київської школи письма, як і для московських кодексів.

Отже, Лаврське Євангеліє є пам'яткою київської писемної традиції. Проведене дослідження письма й орфографії підтвердило датування кодексу й легітимність його кодикологічних даних. Рукопис написаний у церковнослов'янською мовою української редакції у Києві в третій чверті XIV ст. Про вірогідність його створення близько 1370 р. опосередковано свідчать записи.

Кодекс створений на межі давньоукраїнського і староукраїнського періодів розвитку орфографії, у початковий період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, характерних для церковнослов'янських книжних пам'яток української редакції.

Письмо Лаврського Євангелія відбиває узусні графіко-орфографічні та палеографічні особливості, характерні для українських канонічних кодексів середини – третьої чверті XIV ст. (наприклад, тільки в цей період у староукраїнській книжній писемності вживалася буква **У** в позиції після приголосних, що є атрибуційною палеографічно-орфографічною ознакою; до та після цього періоду використовується у всіх позиціях диграф **ОУ**, за винятком кінця рядка, при вписуванні в текстове поле, менше – **У**).

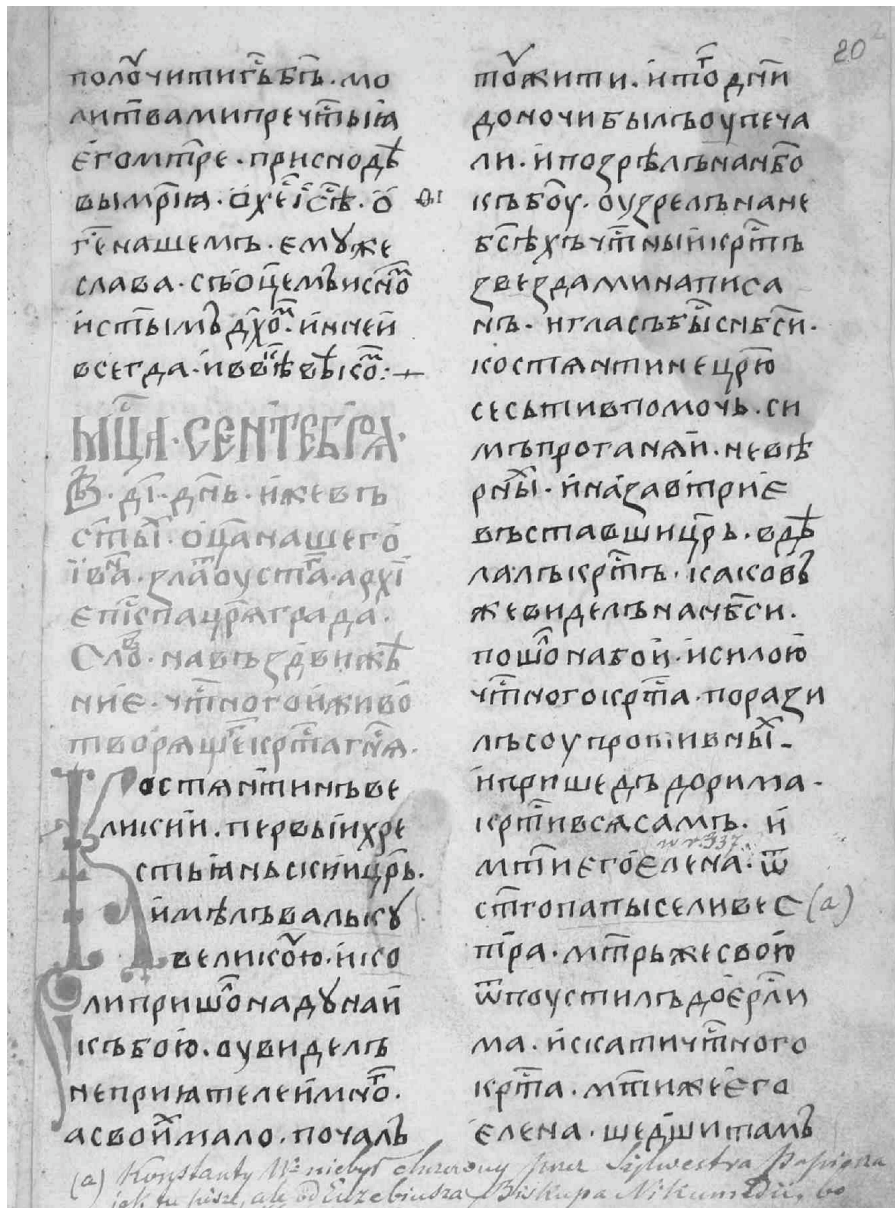

Рис. 3 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 20

5.2.2. Четья Мінея 1489 р.*

Четья Мінея 1489 р. є визначною пам'яткою староукраїнської писемної й духовної культури, однією з найбільш ранніх спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою. Під цією назвою і датуванням вона відома в науковій літературі. Однак до її складу входять дві окремі книги – Торжественик мінейний та Златоуст п'ятдесятний, оправлені, найімовірніше, на початку 90-х років XV ст.

Кодекс форматом 2°, розміром 275x190 мм, на 379 паперових аркушах, складається з 48 зошитів: на 37 зошитах розміщується текст Торжественика мінейного, на 11 – текст Златоуста. Художнє оздоблення характерне для цього типу книги – кіноварні заголовки та ініціали. Книга востаннє була оправлена в 1686 р. пресвітером Святовогінської церкви Іваном Саковичем, який купив її в отця Євфимія Вашицького. Після смерті Івана Саковича (не раніше 1696 р.) книгу подарували його родичі до церкви, в якій він служив**.

У кінці Торжественика мінейного на арк. 286зв. знаходиться датуючий запис 1489 р., зроблений півставним письмом кіновар'ю поповичем Березкою з Новгородка Литовського***, сином литовського попа Семиона Долбнича. Запис відноситься тільки до Торжественика, названого писцем Березкою як “Четья”. Також на арк. 287 Березкою вказано замовника книги: “Списана бы^ѿ кнїга сия. повелѣни^и є^м. раба бжїа. Феодра” (детальніших відомостей у пам'ятці не зафіксовано).

Подана в записах писцем Березкою історико-кодикологічна інформація й до сьогодні ще остаточно не з'ясована. Більшість дослідників схиляються до думки, що переписана Четья в 1489 р. у м. Кам'янець у час правління короля Андрія Казимира IV Ягайла (з 1440 р. – Великого князівства Литовського, з 1447 р. – Польщі, помер 7 червня 1492 р. в Городні) [Перетц 1928, с. 5]. М. Грушевський з приводу місця

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л.

** Описування кодексу проведено за новітніми даними Л. Гнатенко [Гнатенко 2003, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121].

*** Нині Новогрудок – районний центр Гродненської області Білорусі.

написання пояснював, «що се Кам'янець на Лосці т. зв. потім Литовський – в б. Берестейським повіті, на півн. схід від Берестя Литовського, посвідчує імя держателя кухмистра Третини = Третьака, і сусідство Новгородка і Воїня (тепер Вогинь на Холмщині, де потім ся “Четья” переховувалася і “року 1686 оправлена бысть книга сия отцем Іоанном Саковичом презв. воинским мѣсцим”)» [Грушевський 1926, с. 99]. Хто такий замовник книги Феодор, так і залишається невстановленим. М. Петров уважав, що рукопис є точною копією Четьї 1397 р., писаної у м. Кам'янець (це, на думку вченого, Кам'янець-Подільський, або колишнє місто Кам'янець Гродненської губернії) при королі Андрії, рідному братові Литовського короля Ягайла, для, ймовірно, князя Острозького Феодора Даниловича [Петров 1881, с. 54]. О. Кочубинський уточнював, що «Кам'янець, це Кам'янець Подільський, Нов-Городок Литовський, це Новогрудок Гродненської губернії» (У роботі дослідника пам'ятка подана як Пролог 1488 г., писано Березкою) [Кочубинський 1892, с. 238–241]. О. Соболевський також уважав, що Кам'янець – це Новогрудок [Соболевський 1906, с. III, № 26].

Ученим пам'ятка відома з липня 1880 р., коли вона надійшла до ЦАМ КДА. Вже у вересні 1880 р. дані про неї були оприлюднені М. Петровим в “Известиях ЦАО”, а згодом – у звіті товариства як про український рукопис – Четью, з наведенням датуючого запису на арк. 286зв., в якому час написання був прочитаний ученим як 1397 р. [Петров 1880, с. 146–147; 1881 I, с. 341]. Таке визначення М. Петровим часу написання рукопису пов'язано з тим, що в записі дата подана не в одному рядку, хоча місця для її написання вистачало: перших два числа „ѣ.ѣ. [6900] проставлені на одному рядку, а два останніх .ѣз. [97] – на наступному рядку, до того ж числівник .ѣ. [900] подано із закінченням -є, переданим писцем у кінці рядка через Є широку з діакритиком – спіритус + варія (``), який вчений прийняв за титул, а число ѣз не відніс до дати. В дослідженні “Рукописная «Четья» 1397 года, западнорусского происхождения” 1881 р. вчений при публікації датуючого запису над Є поставив титул [Петров 1881, с. 54]. Першим звернув увагу на те, що рукопис пізнішого часу, І. Срезневський у 1882 р., прочитавши буквену цифірь як „ѣ.ѣ.є ѣз. [6997= 1489 р.] [Срезневський 1882, стб. 304, прим.]. Проте в пізніших відомостях про рукопис А. Кирпичникова вказана дата 1488 р., а у

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
М. Петрова – 1487 р. [Кирпичников 1888, с. 24, 46, прилож. 1; Петров 1897, с. 207, № 208].

Правильність датування Торжественика мінейного 1489 р. засвідчує і зазначений у записі індикт: “ин’дикта. въ .з.”.

Проведений нами аналіз усіх водяних знаків рукопису за філігранологічними альбомами С. Бріке та М. Лихачова підтвердив датування Торжественика 1489 р. та засвідчив, що Златоуст п’ятдесятний також був переписаний у той же час [Vriquet 1923, с. № 14576, 14838, 14883, 15384; Лихачев 1899, № 1048, 1185, 2701].

М. Карпинський ще в 1889 р. вказав, що книга ділиться на дві частини: перша частина (287 аркушів) – це власне Четья, друга – майже вся складається з повчань Іоанна Златоуста [Карпинский 1889, с. 60]. В каталозі О. Лебедева 1916 р. не вказано, що пам’ятка складається із двох частин, названо її “Українська Четья 1489 р.” і вперше постатейно подано її зміст [Лебедев 1916, с. 161–167]. У дослідженні В. Перетца 1926 р. наголошувалося, що пам’ятка в першій частині нагадує частково Четью Мінею, частково Торжественик, а в другій – становить комбінацію слів книг Златоуста і частково Измарагда [Перетц 1928, с. 1]. Відтоді питанню жанровості та змісту пам’ятки постійно приділяється увага вчених, проте в наукових студіях використовується усталена назва – “Четья Мінея 1489 р.”. Тільки в 1993 р. в “Дополнениях к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР»” вона була подана під назвою “Торжественик мінейний (Четья) 1489 р.” [ПС XV Д 1993, с. 55, № 282]*, яка є точнішою стосовно визначення жанру, але також відноситься тільки до першої частини. В 1994 р. Т. Черторицька вже розглядала пам’ятку як Торжественик загальний (Четья 1489 р.), який складається з Торжественика мінейного другої редакції та Торжественика п’ятдесятного із додатковими некалендарними статтями [Черторицкая 1994, с. 576–577]. Ученою пам’ятка досліджувалася не за рукописом, а за текстами, переважно Златоуста, опублікованими В. Перетцом [Перетц 1928, с. 1–107]. У каталозі “Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського” вона подана як “Урочистник мінейний (Четья Мінея) та Златоуст п’ятдесятний”

---

* У раніше складеному попередньому спискові пам’ятка зафіксована як Мінея четья 1489 р. [ПС XI–XIV 1966, с. 75, № 282].

(*Урочистник = Торжественик.*) [Гнатенко 2003, с. 142–145, № 55, іл. № 116–121], при цьому літературні редакції частин були визначені за методичними рекомендаціями Т. Черторицької [Черторицкая 1990].

Уперше на західноруському походженні пам'ятки наголосив М. Петров, до якого приєднався і Є. Карський [Петров 1881, с. 54; Карский 1928, с. 435]. На тому, що пам'ятку списано з галицько-волинського оригіналу, акцентували О. Соболевський, П. Владимиров, М. Карпинський, В. Перетц, П. Плющ, К. Симонова, Д. Гринчишин та ін. [Соболевский 1883, с. 72, 73, 74; 1884, с. 83, 85, 88, 97, 102, 103 и др.; 1888, с. 52, 53; Владимиров 1888, с. 27; Карпинский 1889, с. 86; Перетц 1928, с. 29–30; Плющ 1971, с. 140; Симонова 1989; Гринчишин 1995]. Також М. Карпинський зауважував, що мова другої частини нічим не відрізняється від першої, а В. Перетц зазначав, що наявний текст досить близько повторює український оригінал [Карпинский 1889, с. 60; Перетц 1928, с. 103]. М. Петров наголошував, що “Четья” є точною копією з оригіналу 1397 р. [Петров 1880 I, с. 535–536]. В. Німчук та В. Русанівський свого часу висловили думку, що оригінал міг бути створений у Києві [Німчук 1979 III, с. 74; Німчук 1985, с. 18; Німчук 2004 I, с. 454]. У новітньому дослідженні В. Німчука обґрунтовано доведене українське походження пам'ятки і те, що її «перекладач походив з теренів західнополіських (волинсько-поліських) говорів північного наріччя української мови» [Німчук 2015, с. 96].

Оскільки пам'ятка складається із двох окремих рукописів, то й протографів було принаймні два. Текст Торжественика мінейного належить до списків другої редакції кінця XIV–XV ст. Щодо протографа, з якого був списаний Златоуст, то це був рукопис, створений не раніше середини XIV ст., бо тільки до середини цього століття склався спільний прототип Торжественика тріодного і Златоуста, остаточне оформлення яких як типів рукописної книги відноситься до XV – початку XVI ст. [Черторицкая 1990, с. 343, 347, 348]. В обох кодексах наявні глоси XV ст., які включені в текст, та глоси 1686 р., зроблені над рядком тогочасною українською мовою.

Тексти писані півуставом середнього розміру, темно-коричневим чорнилом, у два стовпці розміром 220 x 150 мм, по 26 рядків на сторінці. Розміщені вони відповідно до протографів у два стовпці, що було притаманним давній писемній традиції, але вже не було поширеним у кодексах кінця XV ст. Накреслення літер характерні для другої половини XV ст.,

проте вони нечіткі, широкі й розмашисті, літери з нахилом управо, з провисанням у рядках та ін. Над текстами працювали різні писці. У почерках спостерігається непрофесійність у написаннях півуставних текстів (за винятком почерку, яким уписано текст на арк. 24б), відчувається, що писці були обізнані з правилами півуставного типу письма, але не мали практичних навичок, а володіли канцелярським скорописним письмом, який у той час був наближений до півуставного типу.

Основним писцем був попович Березка, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших писців невідомі [Гнатенко 2003, іл. № 116–121 (арк. 20, 154, 232зв., 286зв., 287, 292)]*.

Над Торжествеником мінейним (арк. 1–287) працювали три писці, четвертий вписав лише дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця арк. 24б, вірогідно, вже в кінці роботи або трохи пізніше. Першу частину тексту переписав попович Березка, про що він вказав у колофонному записові на арк. 286зв.: “...пса^л Єсми ѿ почат'ка книги са^м. ѿ дошки до половини. ѿ с^тго семиона. до соро^к с^тыхъ” (тобто до початку арк. 147). Палеографічний аналіз почерків показав, що Березка розпочав і наступну статтю – “М^цца. мар^т. въ .ѡ. днѣ. житьє. с^тго прп^дбно^г. оца наше^г ѡлексѣя. члв^ка бж^на”, і завершив писати на початку арк. 148зв., з якого продовжив роботу вже другий писець, а з арк. 208 і до кінця Торжественика, до арк. 274зв., – третій писець. Також Березка писав і додаткові статті на арк. 276–287.

Над Златоустом п'ятдесятним (арк. 288–375зв.) працював лише писець Березка.

Тепер розглянемо структуру та зміст пам'ятки, враховуючи попередньо отримані дані.

Перша частина. Торжественик мінейний 2-ї редакції, з читаннями на свята всього року, від вересня до серпня (арк. 1–274зв.). Відкривається статтею: “М^цца сенте^брїа въ .ѡ. днѣ. житьє иже во с^тх^х. прп^дбно^г. Оца наше^г. семиона столъп^ника. и м^тре є^г мар^оу^ы”. Додаток (арк. 276–286зв.) – п'ять статей, списані писцем Березкою із Златоуста, з певними різночитаннями: 1) арк. 276–277, “И^ж во с^тх^х. оца

* Зразки почерків кодексу представлено в роботі [Гнатенко 2003, іл. № 116–121 (арк. 20, 154, 232зв., 286зв., 287, 292)].

наше^Г. ива^Н. зла^Тоусто^Г. О исповеданьї. грехо^В. хр^Стіаномъ”, у Златоусті ця ж стаття розміщується на арк. 343зв.–345 (списано текст, наприклад, із пропуском і перекладом деяких слів: *въ скверныхъ/ дѣлѣ^Х 276б – невгодны^Х/ дѣлѣ^Х 344б*; із заміною давньої офрограми **-ѡ** на **-иѡ**: *согрешѣнїи 276г – согрешѣнїѡ 344г*; зі скороченням кінцівки статті); 2) арк. 277–281, “Сло^В О исходе дѣи члв^ЧеЄ. и О въсходе Єже на нѣса по смерти и ѡ страшномъ соудѣ х^Све”, у Златоусті подана на арк. 368–372 (наприклад, заміна слів: *полѣзно 277б – присно 368а, рекоучи 277в – глїюци 368б*; заміна **-ѡ** на **-иѡ**: *ср^Бѡролюбиѡ 277в – ср^Бѡролюбѡ 368б, покаианїЄмъ 278г – покаианѣЄмъ 369б*; пропуск частини тексту: *и сѣымъ Є^Г анѣломъ. а на большѣ того. поклони млт^Вами. а милостынею 277в – и сѣымъ Єго. а на большѣ того. избавитса. и оуг^Дна боуде^Т вышнѣмоу црїю х^Соу боу. и анѣломъ Єго. поклони. и млт^Вами. мл^Стнею 368б*); 3) арк. 281–284, “Иже во сѣы^Х Оѣа наше^Г. ар^ХиЄп^Скпа константина града ивана. зла^Тоусто^Г. сло^В на повчѣнїЄ хр^Стіаном^М”, початок: “Слышасте братїи любимїи. вѣрнїи хр^Стіане. се мольбою вашу сконца^Х. и желаниЄ сверши^Х”, у Златоусті не виявлено; 4) арк. 284–285зв., “Иже въ сѣы^Х Оѣа наше^Г. ива^Н. зла^Тоусто^Г. повчѣнїЄ хр^Стіаномъ. слоушаюци^М повчѣнїи книжного”, Златоуст (арк. 350зв.–351зв.); 5) арк. 285зв. – 286зв., Слово про тих, хто не вмїє хреститися, перед яким указано: “И Єще мало возвративса. споведаю вамъ”. Слово без заголовка, поч.: “Мнози Єсть. неразѣмнїи члв^Ци. махаю^Т полицю”, у Златоусті на арк. 347зв.–349 під заголовком: “Въ тѣ^{ИЖ} днѣ сло^В О невмѣюци^Х кр^Ститиса”, текст другої половини Слова інший, ніж у Торжественику.

Текст Торжественика мінейного від додатка відокремлений чистим аркушем (арк. 275), що є останнім аркушем зошита, зі звороту якого писцем Березкою зроблено для проби пера назву першої статті додатка: “И^Ж въ сѣы^Х оѣа нашего ивана зла^Тоустаго О и^Споведанїи греховъ хр^Стіан^Н”. Отже, додаток був розпочатий із нового зошита. Його не було в протографі, про що свідчить укладений Березкою і вміщений у кінці додатка, після колофонного запису (арк. 286зв.), покажчик читань на

арк. 287: “А в’ тои к’низє. Єсть. словъ. бє³ мала м̃*. ѡкромѣ. прито чїніка”.

Вміщений писцем Березкою після тексту Торжественика додаток зі статтями із Златоуста свідчить про створення окремого кодексу. На нашу думку, додаток не був би зроблений, якби вже був списаний Златоуст, що мав бути приєднаний до Торжественика.

Друга частина. Златоуст п’ятдесятний, з читаннями від неділі М’ясопусної до неділі Всіх святих (арк. 288–362). Починається: “Въ неДлю м’ясопоу чндю. иже во сѣты^х. ѡца нашеГ. ар’хіЄпѣкпа костантинограда. ивана златоустаго. сло^в. ѡ второмъ пришестви гца нашего. ісчв хца”. Містить додаток (арк. 362–375зв.): слова Іоана Златоуста, Іоанна Милостивого та Іоанна Феолога; текст статті “СказаниЄ. стго ивана. ѡєолога. ка^к на горѣ фаворьстѣй...” обривається в кінці арк. 375зв.

Структура і зміст пам’ятки свідчать про те, що вона складена з двох окремих кодексів: з Торжественика мінейного та Златоуста п’ятдесятого, переписаних із більш ранніх українських протографів. Торжественик мінейний 1489 р. імовірно є списком із рукопису 1397 р. Вірогідно, в протографі була вказана дата від створення світу „ѕ.і.ї.є (6905 – 5508 = 1397), яка й була перенесена писцем Березкою. Це опосередковано підтверджує розміщення дати на двох рядках – „ѕ.і.ї.є || чѣз, завдяки чому писець прилаштував дату переписуваного протографа до часу своєї роботи, поставивши над Є замість титли діакритичний знак, а на нижньому рядку приписав чѣз, підкріпивши рік індиктом та історичними фактами. Златоуст п’ятдесятний також був переписаний Березкою у той же час із рукопису, вірогідніше, кінця XIV – початку XV ст. Об’єднані Торжественик мінейний та Златоуст п’ятдесятний в одній книзі, на нашу думку, були на початку 90-х років XV ст.

Розглянемо графіко-орфографічну систему пам’ятки за особливостями текстів, писаних різними писцями.

У графічній системі пам’ятки використовуються такі букви: для передачі голосних звуків – **А**, **Є** широка, **є** вузька, **И**, **І** (I), **О** широка, **О** широка з крапкою в середині, **о** вузька, **Ѡ**, **ѠУ**, **У**, **Ѹ**, **Ж**, **Ъ**, **Ы**, **Ь**, **Ѣ**, **Ю**, **Ѭ**, **ЈЄ**, **Д**, **Ѧ**; для передачі приголосних звуків – **Б**, **В**, **Г**, **Д**, **Ж**, **З**, **К**, **Л**,

* Число м̃ виправлено темно-коричневим чорнилом із числа и̃, ймовірно, писцем Березкою.

М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы. Більшістю цих букв передаються і числа, для цього використовуються й букви **С, З**, які не вживаються в рукопису для передачі звуків. Буква **Щ** не зафіксована. З діакритичних знаків наявні спіритус – ‘, спіритус + оксія – ~ і спіритус + варія – “ (проте функціонально вони писцями не використовуються) та паерик, який в Торжественику передається значком спіритуса (при прикладах, з технічних причин, нами ставиться паерик іншої форми – ‘, яка була вживана в XV ст.), а в Златоусті – трикутником – ^ . Зі знаків пунктуації, які ставляться за давньою традицією посередині рядка, вживаються крапка та дві, три або чотири крапки з перекресленою хвилястою рисою (:+ :- :-+), причому крапка ставиться посередині рядка, що свідчить про те, що список робився не з рукопису XV ст., а з давнішого.

Для орфографічної системи письма Торжественика мінейного та Златоуста п’ятдесятого є характерною, за давньоукраїнською правописною традицією дублетність букв при передачі одного звука, яка переважно поширена в системі голосних.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних писцем Березкою (арк. 1–148зв., 276–287). Почерк писця Березки з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. У графіці зрідка використовується буква юс великий (**Ж**), не вживається монограф **У**. Накреслення букв має такий характер: **Ю, Н, И, Ю** з’єднувальна перемичка вгорі, вище середини букв; **Е** вузька з язичком, піднятим догори; **Є** широка, з подовженим язичком, нахиленим униз, буква трохи розвернута й нахилена до рядка; вживана тільки графема **Ы**; **В** квадратна; **О** з високою серединою, і тільки зрідка трапляється **О** з низькою середньою частиною; **З** із гострою голівкою, хвіст букви спущений під рядок; **Ж** з великою верхньою частиною; **Т** із двома крильцями, опущеними до рядка. Таке накреслення букви характерне для писемних джерел XV ст. [Карский 1928, с. 198, 202]; **Т** висока, переважно однобічна, вживається в кінці рядків; **Ч** однобічна, накресленням схожа до сучасної друкованої; буква **Ѡ** з опущенням нижньої частини під рядок та ін.

У графіко-орфографічній системі голосних Березка використовує основні узусні орфограми.

Звук **А** передається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *ап̃ль* 7б, *архистратига* 13з, *аминь* 88а, *подаваль* 106г, *спастиса* 19а, *въ жаллости* 116б–в, *причастна* 86б,

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги *хотѣвшаго* 70г, *просвещаютса* 85в, *Оїа* 1, до кінця 6б. Після м'яких приголосних пишеться **А**: *проклала* 86а, *затворати* 107б, *приналлі* 112б, *протагиваю* 123а, *кланаЄ/мса* 143б, але ця орфограма писцем послідовно не витримується, і трапляються написання з **Ѧ**, що є відходженням від узусу: *миа* 1в, *клятиса* 5в, *ходащии* 4б, *возвратиса!* 9г; наявні й паралельні форми: *мола!щю* – *молащаса* 30. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **Ѧ** на початку слів та після голосних: *идѣниа* 14б, *идше* 9ба, *ивил'са* 146в, *оуастьса* 2в, *декабриа* 88а, *исцелѣниа* 146в; у цих позиціях зрідка трапляються й написання з **А**: *ако* 1в, *адоу* 41г, *сѣаа* 14в, *ни хотиниа* 47б. Поширеним є вживання букви **А** в кінці рядків: *не имѣа!* 4б, *сквернаа!* 7а, *срѣбролюб'а!* 8г, *своа!* 9б, *вкладаа!* 10а, *до скончаніа!* 11а, *ѡ заточѣніа!* 42а, *арханглѣк'іа!* 52в, *сѣаа* 60г, *котораа!* 98а, *бж'іа!* 133а, причому воно ніяк не пов'язано з вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно наявні й написання без йотації **А**: *сѣаа!* 7в.

Звук **Е** передається після приголосних буквою **Є** вузькою, з язичком, піднятим догори: *старець* 1в, *болезни* 19а, *из'влече* 85г. Одиначно трапляється і архаїчна буква **Ю**: *наречеѣ!* 197а. Йотація позначається на початку слів та після голосних буквою **Є** широкою, із язичком, нахиленим до рядка, сама буква також нахилена до рядка, а іноді й трохи розвернута: *Его* 14г, *сѣ ЄсифаниЄѣ!* 46г, *Єсмь* 62, *ранскоЄ* 23б, *житьЄ* 38в, *грозноЄ!* 5ба. Ця графема в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *исцелѣниЄ!* 5в, *многіЄ!* 47а, *иниЄ* 118в.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними як за етимологією, так і проти етимології, що є відтворенням рис української фонетики. Пов'язане це з тим, що давні голосні звуки **Ы** і **И** поступово збіглися в одному звукові, і XIV ст. можна вважати часом, коли їхнє зближення проявилось настільки, як твердив П. Житецький [Житецкий 1889, с. 127], що за ним можна спостерігати як за явищем постійним і характерним для української мови. Це і бачимо в переписаному Березкою тексті: за етимологією – *тысаща* 104а, *бесилньи!* 113в, *оукоусиль* 23б, *въ сподобилиса* 123, *Єдиньстве* 130б, паралельні написання – *зльи* 122в – *злии* 19г, *тысащи* 3ба – *тысачами* 55б. Після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** пишеться **И**: *гибнд'цдю* 2а, *богиню* 6г, *дрѣлгихъ* 123а, *оугодники* 6б, *греки* 29в, *великимъ* 31а, *архистратигъ* 7б,

доухи 36б, грехи 126г. Після шиплячих та **Ц** послідовно пишеться буква **И**: *положилъ* 114а, *т'ворачи* 127б, *повивши* 122г, *въ троици* 41в.

Звук **І** передається буквою **І** на початку власних назв іншомовного, переважно грецького, походження, в інших випадках пишеться **И**: *ісѣѣ* 71в, *іваномъ* 147а, *исцѣлѣнника* 6а, *изрѣльтаны* 71в, *бѣжи* 8а. За давньоруською традицією буква **І** ставиться в кінці рядків для дотримання текстового поля: *ан'тонію!* 1а, *ананій!* 46б, *Євфїмьянъ* 147а. Вона зрідка наявна і в середині рядків перед голосними та між приголосними, що є південнослов'янською орфограмою: *гелѣргїа* 81б, *ар'кадіЄ* 147а, *ар'хістра/тигомъ* 6в, проте її вживання в цих позиціях переважно викликане намаганнями писця Березки не вийти за рамки текстового поля. Позначається звук **І** і буквою **Ѣ** на місці етимологічного **Ѣ** у наголошеній позиції: *во врѣма* 29в, *терпѣниЄ* 56б, а без наголосу пишеться **Е** вузька, до того ж у паралельних вживаннях: *зажегъ свѣчи* – *свѣтлыми свѣчами* 106б. Йотований звук **І** передається буквою **И** зі спіритусом, на початку, після голосних у середині та у кінці слів: *йх' же похвалы* 76б, *и боахдса мимо ходяций!* *гостиЄ* 4б, *но и тый!* *гнѣзда выють* 15б, *ѡ свойхъ!* 47в, *приналь хѣа!* *на руки свой* 135в.

Звук **О** передається на початку слів та після голосних переважно буквою **О** широкою: *Оставилъ* 16б, *ОроужиЄ!* 27в, *Оде/ржимъ* 135в, *въ сиОнѣ* 136б, хоча поширене написання і з **Ѡ**: *одежа* 116в, *оцицѣнню* 134в, *иосифъ* 134в, і паралельні написання: *семиОнъ* – *семионъ* 1в, *ОѢ* – *ѡѢ* 85в. На початку пам'ятки писець Березка в середині букви **О** широкої часто ставить крапку, яка виконує лише оздоблювальну функцію: *въ ѡдинъ* 2в, *ѡтроча* 8а – *Отрочате* 7в, *ѡцицѣниЄ* 21г, *семиѡна* 3. Накресленням ця графема подібна до букви **О** “очної”, яка використовувалася в давній українській писемності переважно в слові *око* – у формах однини писалася з однією крапкою в середині, у формах множини – з двома. Вживання **О** “очної” знову ввійшло до практики скрипторіїв із кінця XIV ст. У тексті, писаному Березкою, буква **О** “очна” спорадично трапляється в паралельних написаннях: *ѡчи* 39б, *ѡчима* 103б – *Очи* 116б – *ѡчью* 118г, *ѡкомъ!* 46б. Буква **Ѡ** також використовується у прийменниках та лігатурі **Ѡ**: *ѡ* 90, *ѡ* 104б, *ѡва/заль* 2в, *ѡпоусти* 89в, *ѡвориль* 129в. У позиціях між приголосними та після приголосних перед виносними буквами звук **О** передається через **Ѡ** вузьку:

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

твораци 7, радость 47, неразлѣчно 130, ап̄̄ло̄̄м̄̄ 6в, со страха̄̄м̄̄ 62, вѣко̄̄б̄̄ 133в; перед виносними буквами трапляється і **Ѡ**, але лише в кінці рядків для заповнення місця: пото̄̄м̄̄ 2в, бг̄̄ѡ̄̄м̄̄ 5в, мѣнко̄̄м̄̄ 28а. Вживається й суто графічний прийом для заповнення місця в кінці рядків за допомогою витягнення в ширину широких голосних букв, зокрема **Є** широкої, **Ѡ**, **А**: главоу ЄЄ/87г, гѡсподень 14в, скончашася/87г.

Звук **У** переважно передається диграфом **ОУ** на початку, після голосних, у середині та в кінці слів: оуставъ 2а, оуздоревели 10ба, не оувойдоу^Г 132в; подъоучиль 31а, златооусто̄̄ѣ̄ 110в, златооустого 120а: рекоучи 41в, волокоуци 83в, моукою 143б; вѣроуЄ̄̄м̄̄ 105б, грозоу 55г, пришедѣшмоу 123б. Спорадично вживаються і лігатури **Ѱ**, **ѱ**. Буква **Ѱ** ставиться більше в кінці рядків, уживання **ї** на початку слів не помічено: златодѣсть 117в, трѣбоу 23а, вашемѰ 44г, рекѰчи 67г. Давнє лігатурне накреслення **ѱ** використовується зрідка: бѱдеши 2б, чистѱю 38в, великѱю 118б. Іноді трапляються вживання **Ж** паралельно з **ОУ** або **Ѱ**, причому переважно після букви **Ц**: гибнѰцѱю 2б – гибнѰцѱю 2а, исходацѱю 12б, стоацѱю 144б. Йотований звук **У** передається буквою **Ю** у всіх позиціях у слові – після голосних і м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: юже 13б, юноша 57г, целоуюце̄̄ 29а, соблюдетъ 2б, плачюци 9б, слышо 12б, темницо 5бб, девицо 102в. На початку слів трапляється й диграф **ОУ**: оуноша 89б.

З діакритичних знаків спіритус більш послідовно ставиться над голосними на початку та в середині слів після голосних як над йотованими, так і нейотованими, і виписується він справа наліво: Єси 101б, ѱсцелєваюци^Х 9в, іагоды 112б, бжиіа̄ 74б, своЄЄ 100в, дѣвоӯ 138. Не ставиться спіритус на початку слів над буквою **А**, в кінці слів над голосними він у більшості випадків опускається. Спіритус + оксія ставиться тільки над буквами **О** широкою та **Ѡ**: ни Олтарне̄̄м̄̄ 17в, ѡбновлѣниЄ̄ 18в, Одержимъ 135в, семиОнъ 4г – семиѡнъ 5а, ѱ праОїа 18г, саваѡфъ 74б. Спіритус + варія ставиться над буквою **і** на початку слів та в кінці рядків: іс̄̄ць 38г, м̄̄і/хаила 6в, ѱстинньі̄̄/ 126в.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними, передається в будь-якій позиції в слові буквою **И** зі

спіритусом: *гѣа ѿмѣ/ пойдѣте вы* 13в, *не ѿмаѣши выйти* 104б, *помілоуи ма* 2а, *гѣи млѣрдный* 87в, *сѣый никола* 104а.

У системі передачі приголосних звуків спостерігається традиційність, дублетність букв не поширена. Поряд із вживанням букви **Ф** лише спорадично фіксується буква **Ѡ**, і до того ж у паралельних написаннях: *фѣологоу/ бв*, *филиппомъ – ѿилиппѡ бв*, *саваѠѡъ* 74а – *саваѡѡфь* 74б. Буква **Ѡ** використовується в числовому значенні: *.ѡ. мѣци* 16б., *въ .ѡ. днѣ* 139в, *въ .ѡ.-и/ чаѣ* 147б. Вона знову стала використовуватися в українських релігійних пам'ятках з останньої чверті XIV ст., але її вживання вже не пов'язувалося з вимовою іншомовних слів, а було викликано поступовим застосуванням окремих елементів графіки й орфографії південнослов'янських рукописів. Під цим впливом стало поступово відновлюватися і вживання букв **Ѣ**, яка в давніх текстах використовувалася переважно в грецьких словах, та **Ѥ**. Так, буква **Ѣ** одинично трапилася в значенні **КС** у паралельній формі: *маѢи мѡана* 57г – *максиѢианъ* 60а, *максимъ* 30в, в інших написаннях наявна передача через **КС**: *александриискии* 47в. Її використання послідовне при позначенні чисел: *.ѢѢ. локоть* 104г. Буква **Ѥ** також зафіксована одинично в слові *сѣло* 29в та послідовно вживається в числовому значенні: *въ .Ѥ. днѣ* 7в, *въ .кѤ. днѣ* 53, *.Ѥ./ крыль* 75а. Буква **Ѧ** не зафіксована, на її місці пишеться буквосполучення **ПС**: *псальмы* 143в. За давньоукраїнською традицією послідовно вживається буквосполучення **НГ**: *арханѣли* 110г, *анѣлы* 111в, *анѣль* 119в. Написання **ГГ** на місці **НГ**, які увійдуть до практики українських скрипторів у XV ст. під другим південнослов'янським впливом, у пам'ятці не зафіксовано.

Букви **Ъ** та **Ѣ** використовуються тільки як буквені знаки для передачі м'якості та твердості приголосних і переважно в позиції кінця слів: *бысть* 1а, *писатель* 27в, *наполнитель* 120а, *потвержалъ* 41в, *въ црѣковъ* 64б, *патриархъ* 106б. У середині слів ці знаки вживаються спорадично, в більшості випадків вони між приголосними опущені: *мерзкии* 41г, *всю* 127б, але вже загальноновживаним є написання в цій позиції паєрика, використання якого набуло поширення в українських пам'ятках із кінця XIV ст.: *перъвый* 8а, *маръко – марко* 42б, *множество* 95г, *зем'лю* 96а, *нетлѣнъныя* 143б. Вживається паєрик такого ж накреслення, як і спіритус, а, можливо, спіритус використовувався писцем у ролі паєрика.

Наявна форма паєрика свідчить про те, що писець переписував саме рукопис кінця XIV ст. в якому був ужитий паєрик у формі трикутника – ^, наприклад, як у Київському Псалтирі 1397 р. [Києв. Пс. 1397]. У писемних скрипторіях другої половини XV ст., безпосередньо останньої чверті цього століття – часу переписування досліджуваного манускрипту, використовувався паєрик вже нового накреслення – ſ.

Поширеним у пам'ятці є вживання східнослов'янських рефлексів редукований + плавний, які в XIV ст. послідовно передавалися через **ОР, ЄР, ОЛ, ЄЛ** [Жовтобрюх 1979, с. 181]: *торь/жество 78б, одержали 120г, твердо 141б, обвол'хво/вавшя^Г 10в, испол'нѣние 2бг*. Загальноновживаними є написання, які були наявні, хоча й непослідовно, у пам'ятках середини – кінця XIV ст., наприклад в Київському Псалтирі 1397 р. [Німчук 1993, с. 12], з голосними **О, Є** перед плавними **Р, Л**, і одночасно з постпозитивними **Ъ, Ъ**, які ставляться як у Псалтирі, так і в Торжественику мінейному, в кінці рядків та при переносі слів: *скорь/бии 65г, торь/жество 78б, чистосерьд'но 51в, морь/скѣю 93г, милосерьдиЄ 81в, боудеши сверьшєнь 146а; только 76б, больши^х 81а, большеЄ 97а*. Наявні подвійні написання, які свідчать про те, що в середині слів писці вже не знали, яку треба писати літеру – **Ъ** чи **Ь**, що в цій позиції вже узусно не використовувалися: *вѣрьнии 25в – вѣрьнаа 26а, оумерь/т^г-виль 48б–в – смерь/тнии 5бг*. Буквені знаки **Ъ** та **Ь** наявні в кінці рядків як прикриття приголосних: *воздвигь/ноувьи ба, согрєшивь/ши 18в, собравь/шимса 26б, хр^ѣтьянь/скомоу 33б, людь/скими 105в*.

З кінця XIV ст. в українській писемній практиці давньоукраїнські орфограми **ОР, ЄР, ОЛ, ЄЛ** поступово були замінені південнослов'янськими – після плавних **Р, Л** стали писати **Ъ, Ъ** у сполученнях **т^гът, т^гьт, т^гьт, т^гьт**. Такі написання у Торжественику мінейному відсутні, що свідчить про більш раннє походження протографа.

У кінці рядків писець Березка уписував букви більшого розміру: ставиться неприкрита буква **С**, яка збільшена і витягнута в ширину: *из'манаСтыра 4б, чеСтнаа 8в, мирьСкимь 33б, радоСть 39в, сѣрииСкиа 148а*: також переважно в кінці рядків використовуються букви зі збільшеною верхньою частиною – **Ъ, Ъ, Т**, що є прийомом уписування тексту в рядок: *хлѣбЪ/за, повелѣлЪ/бза, потомЪ/ 105б, грѣшномѣ 1а, на мѣсте 7б, въ ЄрданЪ/ 103в, оусТаните 63в, шТо/ 22б, ясТь/ 118а*. Хоча зрідка наявні написання зі збільшеними буквами і в середині рядків, але,

на наш погляд, їх також використано для того, щоб заповнити текстом рядок: *началникъ Ъ 7б, печаленъ 14б, пошолъ 89б, мѣсто 5а, тѣло 86г, кавитиса 7а, про Тив'ныя 21в, бра Тиа 123в.*

Писець Березка використовував орфографічні прийоми скорочення слів за допомогою титли, пропуску букв на позначення голосних звуків, винесення букв над рядок і лігатурного сполучення букв.

Титла вживається дугоподібною форми і ставиться над священними словами (далі – титла передається в уніфікованій формі): *сѣо 3б, боу 20б, анѣль 30а, бѣа 112, трѣю 139в*, над буквами-цифрами: *.ā. 1а, .дї. 20а, .ѣ. 147а*, а також, за традицією, над такими словами, як: *дїю 2б, днѣ 6в, мѣрь 13в, црѣ 46в, снѣ 142в*. Як правило, титла ставиться над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *спси 2б, бл҃годаги 78б, кнѣю 99б, црѣ 112б, мѣре 123б* та над третьою приголосною при опущенні більше двох голосних: *члѣка 118в, 149б, мчѣкъ 144а*. Титла часто ставиться і між приголосними, але це радше графічне скошення написання титли, ніж прийняте вживання. Титла ставиться і при опущенні складу чи складів: *сѣо 3б, на сѣоую 7б, бѣ 8б, глѣа 87в, сѣици 119б*.

Використовуються **букви-титли** при скороченні слів методом пропуску голосних букв, із винесенням букви-титли над рядком – **слово-титла** (ѣ): *црѣкии 14г, Єрѣлимь 43б, млѣрдыи 87в*; **глагол-титла** (ѣ): *свеѣгоѣ славноѣ 36в, ѡ пекелноѣ 39а, мноѣ цѣн'ныи 42а*; **черв-титла**: *реѣ 3а, до веѣра 62в, безнаѣлно҃го 77а*. У ролі титли не використовується буква Д, вона вживається як виносна буква без покриття титлою і має нижню частину у вигляді горизонтальної риски, яка подовжена на три букви в середині слів і пишеться тільки над останньою в кінці слів: *неДлю 3а, правеДници 77г, боудци 80а, чоДндю 81, преД 15б*. Для скорочення слів, переважно закінчень, використовуються й інші приголосні букви: **В, К, Л, М, Н, Ш** з покриттям титлою: *ѣ цркоѣ 65а, вѣѣ 36в, слышаѣ 42б, гласоѣ 11в, сеѣтебрїа 36а, бѣдеѣ 63а*; **Ж, З, Т, Х, Ц** без покриття титлою: *штоЖ 30в, оупраЗниласа 76в, вѣспоманеТ 36б, которыХ 2б, венеЦ 68*. Трапляється в кінці рядків і живання виносної букви **С** під витягнутою **Т**: *крѣТы 21в, 24б, крѣТал 24г*. Послідовно скорочується за допомогою винесення над рядком

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
голосної букви **О** з покриттям титлою у слові *пророкъ* і в похідних формах: *прѠркъ* 42в, *со прѠрки* 78в, *прѠрци* 111г. Наявна й сербська орфографічна риса – винесення букви **Ѣ** над рядок у кінці рядка: *на мнѢ* | 44а, *грѢшныѣ* 52в, *вѢроуи* 83а, *црѢтвѢ* | 139в.

Із лігатурних сполучень букв традиційними є **Ѡ** (**Ѡ+Т**) і **Ѣ** (**Ѣ+Т**): *Ѡ* 2б, *ѠкровѢнии* 6в, *Ѡверноути* | 118г, але зрідка трапляються і написання **ОТ** та **ѠТ**: *отроча* 8а, *Ѡтвораютса* 43б; *хотащемоу* 7б, *крещѢниѣ* | 112б, *сѢѢници* | 119б.

Використовуються різноманітні лігатурні скорочення, але переважно, як і в пам'ятках кінця XIV ст., в кінці рядків, для вписування тексту в текстове поле. Поширеним є вживання лігатур, які мають скорописний характер: **ТВ** – *животво/ращемоу* 25в, *тво/ри*^М 26г, *царѢтвѢ* | 121в, *члвѢчества* | 130б; **ТР** – *ѡстрѢшишаса* 13а, *на завтриѣ* | 61а, *стрѢсть* 62б, *дмитреи* | 93б; **ИТ** – *хриѢтіань* 9а; **АУ** – *раѢуиаса* 56а, *со заѢу* | 72а, *раѢулюще* | 143в–г, зрідка наявна ця лігатура і в середині слова: *в полаѢу* | 147б. Лігатури з буквою **Т** утворюються приєднанням знизу до ніжки букви **В** або **Р**. Буква **Т**, як у лігатурному сполученні, так і окремо має скорописний характер. Одиначно трапляється і лігатура **ПР** – *про/саца* 70а.

Писані Березкою тексти додаткових статей, розміщені після Торжественника мінейного (арк. 276–287), мають такі ж орфографічні особливості.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних другим писцем (арк. 148зв.–207зв.). Почерк другого писця з більшим нахилом управо, ніж почерк писця Березки, розмір літер 4 мм. Накреслення букв більш розмашисті, ніж у першого писця, але виписані вони чіткіше й ретельніше.

Основні узусні особливості орфографії обох переписувачів подібні, проте у другого писця наявні й певні графіко-орфографічні відмінності. Так, написання букви **Є** широкою значно меншої форми, ніж у першого писця; накресленням буква **В** не наближається до квадрата; не фіксується вживання букви **Ж**, але наявний монограф **У**.

У другого писця немає спорадичних написань з буквою **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**, а при позначенні йотації після голосних у нього лише в декількох випадках трапляється в кінці рядків буква **Ѧ**, яка була поширена в цій позиції в Березки: *предстоаніѦ* | 148а, *мѦданаѦ* | 170а.

Після глухих **Г, К, Х** поряд із перевагою написань з **И**, які послідовно вживані першим писцем, часто пишеться **Ы**: *дроиґиЄ* 150г, *погибєль* 164в, *великийи* 157б, *к вѣбогиМ* 160в, *великимъ* 162а, *с кимъ* 172б, *архиЄп̄кпоу* 151б, *грѣхи* 163в, *патріарьхи* 155г, *глоухии* 177в; *ногы* 180в, *пр̄ркы* 155г, *чолловѣчьСкыи* 161в, 169б, *Єв̄льСкыи* 163г, *вл̄кы* 198б, *дхы* 165г; поширені й паралельні написання: *слугы* – *слуги* 207г, *моуы* 157в – *муки* 207в, *в вѣкы* 163г, 168в, 175б, 180в – *во вѣки* 164а, *в вѣки* 176в, *слоуги* – *слоугы* 183б, 184г, *многии* 164а – *многы* 201в. Послідовне вживання **И** наявне після шиплячих та **Ц**: *приблизжили* 176а, *вседержитель* 193б, *рекоучи* 193в, *боудєши* 178б, *моцци* 195г; *старци* 164б, *противници* 193б, *причасници* 197в. Трапляється і подвійне написання **Ы – И** після букви **Ф**: *Єлисавефи* – *Єлисавефы* 157а.

Більш поширеним, ніж у першого писця, є вживання за середньо-болгарською орфографією букви **І** між приголосними та перед голосними, а також послідовне проставлення цієї букви за давньою українською традицією в кінці рядків: *їспоЛнілоса* 154в, *повелѣл* 153а, *дівіши* 159г, *пріхода* 165б, *грѣх* 171б, *великімъ* 171в, *прішоЛ* 173г, *архіЄп̄кпъ* 153а – *архиЄп̄кпомъ* 153б, *бл̄говѣщеніє* 154б, *жидовьскіи* 173г, *зрѣніЄ* 174б; *межі* 174а, *избаві* ма 180в, *поміловаЛ* 196в. Використання другим писцем у цих позиціях букви **І** є радше графічним прийомом вписування слів у текстове поле.

При передачі звука **О** на початку слів та після голосних переважно використовується **Ѡ**, менше – **О** широка, яка у першого писця частіше вживається, ніж **Ѡ**: *оброучена* 158б, *оцищеніЄ* 162в, *олексѣлка* 149а–б – *Олексѣю* 148г, *оїѣ* 152б; *георґиѧ* 180а, *вифлиомє* 157г, *иосифови* 203б. Одиначо трапляється **О** широка з крапкою в середині: *оїѣ* 153б. Вживання **О** “очної” не зафіксовано, слово *око* і похідні пишуться з **Ѡ**: *око* 156а, *очи* 176а.

Загальноновживаним є монограф **У**, якого перший писець взагалі не використовує. Буква **У** часто ставиться в кінці рядків, як і в давніх пам’ятках: *мукаХ* 154в, *обрученєи* 158в, *Ѡ* муки 175а. Переважно з арк. 159 другий писець став використовувати **У** і в середині та в кінці слів: *другоу* 159б, *боудушемъ* 163а, *вѣчнуу* 180а, *блуднуу* 206а, *разуму* 188в, *муку* 178б, *вѣру* 205г. На відміну від першого писця він не вживає **Ж**.

Над голосними буквами, йотованими і нейотованими, ставиться спіритус на початку, в середині та в кінці слів: *йдеть* 164а, *прийти* 158а, *не бойса* 166б, *оўпокаі́ни* 201в, але багато випадків, коли він проставлений над кожною або майже над кожною голосною в слові: *бўдўчи* 190б, *пїсáниіа* 202б, *виса́чи* 207б. Над буквами **О** широкою та **Ѡ** другий писець вживає при спіритусі варію, але використовує й оксію, проте часто знак виписаний так, що важко зрозуміти, стоїть варія чи оксія (перший писець послідовно вживає при спіритусі оксію): *ѡбра-тилїса* – *ѡдръ* 153в, *оўкрашена* – *оўказаль* 189б.

При передачі приголосних звуків у другого писця наявні певні відмінності порівняно з правописом першого писця. Буква **V** використовується для передачі звука **B** у словах: *ЄV̄лїЄ!* 154а, *ЄV̄лы̄цьки* 163г, *ЄV̄листу* 188б, Березка пише лише **B**: *Єванг̄листа* 22б, *Єванг̄л̄ть!* 42а. Поширенішою є передача сполучення **КС** через букву **Ѣ**, але наявні й паралельні написання з **КС**, які більше використані на перших аркушах переписуваного другим писцем тексту: *ѡлєкс̄ѣла* 149а-б, *ѡлєкс̄ѣлю* 150а – *ѡлєї́а* 153в, *ѡлєї́й* 154а, *ѡлєзандрѣЄ!* 184б. Ця орфограма свідчить про те, що на початку роботи другий писець послідовно дотримувався орфографії переписуваної пам'ятки. Не вживає він **Ѧ** в якості букви, яка спорадично трапляється в Березки: *сєрафѣмъ* 188г, *во вифлиомє* 157г, *во Єфєлє* 193а. Зафіксовано одиничний випадок, коли в кінці рядка писець використав над рядком букву **Ѧ**, можливо, через те, що не вистачило місця для широкої букви **Ѧ**: *Єлисавєфи* – *ЄлисавєѦ!* 158а, а в XVII ст. на цьому ж аркуші в слові *Єлисавєфи* букву **Ѧ** було виправлено на **Ѧ**. Буква **S** використовується лише в значенні числа: *въ .ѣ. м̄ць* 158б.

Написання **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **Ъ**, **Ь**, які ставилися в кінці рядків та при переносі слів і які часто вживав Березка, у другого писця не поширені. Зрідка наявні тільки написання з **О**, **Є** перед плавним **Р** і постпозитивним **Ь**: *с покорьностью* 166в, *горьшеЄ* 179г, *ѡ терьпѣнии* 153а, *перьвѣи* 157в, *в перьси* 205а; одинично зафіксовано написання **О** перед плавним **Л** і постпозитивним **Ь**: *больша* 166а. Спорадичне вживання таких написань свідчить про те, що другий писець не дотримувався текстового поля протографа, на відміну від першого писця. Якби другий писець при списуванні дотримувався текстового поля протографа, то в нього так і написання також були б поширеними.

Не зафіксовано в другого писця й уживання **паєрика** на місці **Ъ**, **Б**: *вчинити* 153г, *затворѣна* 159а, *исцеливъ* 181а, та сербської орфограми – винесення в кінці рядка **Ѣ** над рядок, яка була загально-вживана в писемній практиці кінця XV ст. і використовувалася писцем Березкою. Це свідчить про те, що в протографі кінця XIV ст. не були наявні ні паєрик, ні виносна **Ѣ**.

Другий писець не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С** (тобто після неї не ставить **Ѣ**), яка в Березки має збільшений розмір і витягнута в ширину. Не поширені в кінці рядків лігатури **ТВ** та **ТР**, причому написання **Т** має і скорописний характер, як у першого писця, і півуставний, із витягнутою вгору ніжкою. Вживання цих лігатур зафіксоване тільки декілька разів у кінці останнього рядка стовпця: *млитву*// 184а–б, *мртвыи* 204а, *остру//пленами* 152в–г, *ѡ страха* 207г, але вони наявні в сполученні з виносною буквою **С**: *цр^сТва*/ 154б, *цр^сТВу*/ 155а. Проте, як і в Березки, поширена як у середині, так і в кінці рядка лігатура **АУ**: *ра^дуиса*/ 156в, 157б, *за^ну/жь* 159а, *ра^ду/Ѹтса*/ 162б, *ра^дуиса* 163г, *не стра^ху*/ 173в.

Графіко-орфографічні особливості текстів, писаних третім писцем (арк. 208–274). Почерк третього писця з легким нахилом управо, розмір літер 3 мм. Накреслення букв чіткіші, ніж у перших двох писців.

За графіко-орфографічними особливостями текст, над яким працював третій писець, має як загальні узусні написання, спільні для всіх писців, так і окремі, однакові з першим чи з другим писцем, або є індивідуальними тільки для третього писця. Так, у третього писця, як і в другого, накреслення букви **Є** широкої значно меншої форми, ніж у першого писця, а буква **В** не квадратна; використовуються букви **Ж** та **У**.

Не поширене, як у першого писця, вживання букви **А** після голосних у кінці рядків, вона трапляється лише в декількох написаннях, як і в другого писця: *помышлаа*/ 231в, *милоуа*/ 239б; немає спорадичних вживань букви **Ѧ** після м'яких приголосних при передачі звука **А**; також, як і в першого писця, одиничні написання з відсутністю йотації **А**: *сѣаа* 208г, *дааше* 221в, *прехва^лннаа*/ 230б. У цих словах третій писець застосовує середньоболгарську орфограму на тих же аркушах, на яких вживає і **Ж**.

Наявна в декількох випадках і буква **Ю**, яка була вже архаїчною в протографові: *пригвозд^жѸенъ* 209б, *пренєсеніє* 270а.

Після глухих приголосних **Г, К, Х** третій писець переважно пише букву **И**, як і перший, на відміну від поширеного вживання другим писцем і букви **Ы**: *погибли 214в, недоуги 230г, слоуги 248в; грѣшники 210б, празники 211а, горкимъ 244б; тихимъ 220б, архистратигъ 222б, грехи 227а, восхити 261а*. Проте наявні й декілька паралельних написань з **Ы**: *со мѣченики 223в-г – мѣчники 223г, прѣрки 223в – прѣрки 223г, в вѣкы 219а – в вѣки 274г*. Таке спорадичне вживання **Ы** спостерігається тільки на аркушах, де вжито букву **Ж** за середньо-болгарською орфографією. Після шиплячих та **Ц** він послідовно вживає, як і перший писець, букву **И**: *поживаѣ 208а, иджчи 208г, нашими 210а, очищающимса 214б; Єретици 214г, книжници 216б, среблолюбци 218в*. У третього писця, як і в другого, наявне подвійне написання **Ы – И** після букви **Ф**, і в тому ж самому слові: *Єлисаѣфы – Єлисаѣфи 223в*.

Букву **І** вживає третій писець, як і перший, переважно на початку іншомовних слів та в кінці рядків: *івановоу 222б, але є і ивановы 271в, ісѣа 224в, іваѣ 270б, изринѣліса 218а, роділса 224а, Єсі 267а*. Трапляється декілька написань з **І** перед голосними та між приголосними, які більш поширені в другого писця: *Євѣліи 219б, мріа 22г, ні сердимса 218г*. Вони вжиті на аркушах, де наявна і буква **Ж**.

Третій писець, як і другий, при передачі звука **О** на початку слів та після голосних переважно вживає **Ѡ**, яку значно менше використав перший писець, а перевагу надавав **О** широкій: *Ѡ овєць 209г, Ѡгонь 212б, Ѡсоуди 216г, выѠбраженья 217в, геѠргии 241г, во Ѡвѣлиомъ 258в*. Трапляються поодинокі написання з **О** широкою із крапкою в середині, які на початку пам'ятки більш вживаними були писцем Березкою: *Ѡ ѡружиа 243а, Ѡ / зломъ 243в, не ѡсоужаимо 266а*. Не зафіксовані, як і в другого писця, вживання **О** “очної”, а форми зі словом *око* та похідні пишуться з **Ѡ**: *Ѡчи 209б, Ѡчию 241г, Ѡчима 245а*.

На відміну від першого та другого писців, третім писцем спорадично вживано букву **Ѳ**, більш послідовно вона пишеться в декількох текстах, наприклад: *трѲды, дрѲгомѲ 218а*. Зрідка трапляється давня лігатура **Ѵ**, яку дещо частіше вживав перший писець: *сѴомъ 246г, Ємъ 253б, чѴдоѴ 261г*.

Третій писець використовує букву **Ж** більш послідовно на початку роботи над текстом Торжественика мінейного з арк. 208 та до арк. 215г, з арк. 216 її вживання зменшується, а з арк. 228 буква **Ж** в його тексті не фіксується (Цю букву зрідка вживає перший писець і не використовує другий). Писець пише юс великий за нормами середньоболгарського правопису при передачі звука **У** після приголосних та **У** йотованого після голосних поруч із значною перевагою вживання в цих позиціях букв **У**, **Ю**: *лихотж* 208а, *посжхж* 210г, *држгъ/* 211а, *сжхотж* 212а, *лжбовъ* 211г, *за ржкж* 225а, *слжги* 215г – *слоуга* 220а; *чистож* 208а – *прчѣтжю* 215б, *туж* 216а, *радоужщеса* 226б; *видшжса* 218б, *молчащж* 222а, *соѣнцж* 219а. Одично фіксується давня болгарська орфограма – сполучення двох великих юсів: *сѣжж* 208б, але в аналізованій пам'ятці це – описка, оскільки писець після **Ж** вживає лише **Ю**: *огѣжю* 209г, *обѣтованѣжю* 210г, *вѣржючи* 212а. Від арк. 216 спостерігається значне зменшення вживання **Ж** і поширення монографа **У** при передачі звука **У** в позиції між приголосними та в кінці слів, який використовувався і другим писцем: *правду* 216а, *режучи* 219в, *Ѣму* 227в. Проте вже з арк. 228 буква **У** переважно використовується лише в кінці рядків: *своѢму* 234б, *въ муѢромѢ* 237б, *мируѢ* 264а.

Третім писцем спіритус уживається над голосними на початку, в середині та кінці слів, здебільшого над йотованими голосними, проте в цих позиціях переважають написання без діакритичного знака: *ѣродоваѣ* 272в, *молъбоюѣ* 236б, *своѣ* 265а. Також, як і в другого писця, трапляються випадки проставлення спіритуса над усіма голосними в слові: *оѣмомѢ* 239б, *таковаѣаѣ* 261 в. Діакритик спіритус + варія ставиться над буквами **Ѧ** та **ѦУ**, тож, як і в написаннях другого писця, важко зрозуміти, стоїть варія чи оксія: *ѡсоудить* 219г, *ѡдинъ* 252б, *оѣжа-сальса* 262б, *оѣзложивше* 265а, *оѣ виѣфлиѡме* 274б.

Буква **Ѧ** вживається при передачі звука **В**, як і в другого писця, переважно в словах: *ѢѦли* 250б, *ѢѦлика* 239в, *ѢѦлиста/* 258а, хоча зрідка в них наявна і **Ѧ**: *ѢѦглиста/* 235г.

У третього писця тільки в декількох словах використана буква **Ѧ** при передачі **КС**, яка також рідко вживана в першого писця і трохи більше в другого: *ѡ александръѦи/* 260а, *ѡ александръѦкоѦ* 260г; буква **Ѧ** фіксується тільки в значенні числа: *.Ѧ. бол мѦць* 222б, *.Ѧ. днѦ* 250в. Спора-

дично наявне, як і в першого писця, вживання букви **Ѡ** при передачі звука **І** послідовно при позначенні чисел: *осиѠъ* 209в, *ЄлисаѠѠ* – *ЄлисаѠѠѠ* 219б, *ЄлисаѠѠѠ* 223б, *кѠ днѠ* 226а, 274в, на відміну від другого писця, який уживає **Ѡ** тільки в числовому значенні Не трапляється, як і в інших писців, буква **ѡ**.

Відсутні **ѡерик** на місці **ѡ**, **ѡ** та виносна **ѡ** в кінці рядка, як і в другого писця. Це підтверджує попередньо висловлену нашу думку про те, що в списуваній пам'ятці вони не були узусно вживані.

Спорадично третій писець вживає **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і постпозитивними **ѡ**, **ѡ**, які стоять в кінці рядків та при переносі слів: *борьл-**здо* 251б–в, *иЄрьмонь* 256б, *горьше* 272б, *Ѡ перьсиды* 269а; *польки* 208в, *мольвить* 215а–б, *прельстилися* 216а, *дерьжатса* 216б, *свидѣтельствоуеть* 235г, на відміну від послідовного вживання першим писцем і рідко – другим. Зафіксовано декілька написань без постпозитивного **ѡ** в кінці рядків та при переносі слів: *держа* 231г, *самодержьцю* 236г.

Третій писець, як і другий, на відміну від першого, не вживає в кінці рядків неприкриту букву **С**. Зрідка використовує лігатури в кінці рядків, поширені в першого писця, зокрема **ТВ** та **ТР**: *млтво/ж* 210б, *тво/риши* 221в, *Єстство/* 222г, *млтвоу/* 233а, *твои* 251в, *тетрь/* 225а, *стрѣ/главь* 229в. Наявна лігатура **ТВ** і в сполученні з виносною буквою **С**: *цр^сТво/* 209г, причому виносна буква **С** часто ставиться в кінці рядків під витягнутою вгору **Т** і не в лігатурному сполученні: *рад^сТь/* 222в, *не вѣр^сТи^с/* 225а, *мл^сТи/* 264а. Витягнута вгору буква **Т** в кінці рядків має півуставний характер як у лігатурі, так і окремо, на відміну від орфографії Березки: *лихотж/* 208а, *што/* 209в, *што/жь* 217в, *чТи/* 222б, *лесТь/* 251б.

Третій писець на початку своєї роботи йшов не за орфографією переписуваного рукопису, а намагався переписувати текст відповідно до норм середньоболгарського (південнослов'янського) правопису, як це було прийнято в той час. Однак далі, можливо, після зауважень керівника роботи він повернувся до копіювання протографа.

Графіко-орфографічні особливості тексту, писаного четвертим писцем (арк. 24б). Четвертий писець вписав дванадцять з половиною рядків у другій половині стовпця 24б, на відміну від інших писців, чітким професійним почерком – маленьким півуставом, розміром 2 мм. Вірогідно, він уписав текст уже в кінці роботи або трохи пізніше. У накресленні букв та в орфографії характерним, порівняно з почерком

Березки, є: **Ѣ** вузька без витягнутого вгору язичка; не використання букв **Є** широка, **Ж** та **У**; після м'яких приголосних послідовне написання **А**: *возываѣтса*; передача йотованого **А** через **ІА**: *стоаѣли*, а **Е** – через **Ѣ** вузьку: *познаваѣтса*; вживання **Ѹ** в кінці рядків: *ѡ блѣде* та ін.

Для графіко-орфографічної системи Златоуста п'ятдесятого, писаного Березкою (арк. 288–375зв.), характерними є спільні основні узусні орфограми з системою Торжественника мінейного, проте наявні й окремі відмінності.

У системі голосних звук **А** передається буквою **Ѧ** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *апѣль* 292б, *адь* 319а, *аще* 346а, *страха* 292б, *проганаѣючи* 305а, *вамь* 346б, *почаль* 319б, *оупадшаго* 290г, *ѡчищаѣюще* 305б, *зрицаѣма* 288б, *нарицаѣтъ* 289а, *пыаѣница* 301б, *солѣца* 302, *срѣца* 304б. Після м'яких приголосних пишеться **А**: *во клатвѣ* 288б, *хота* 295а, *терпа* 331а. Цю орфограму писець Березка в Златоусті витримав послідовно, на відміну від Торжественника мінейного; вживання **ІА** після приголосного зафіксовано лише в слові *распадалосѣ* 324г. Йотація звука **А** передається за давньоукраїнською традицією буквою **ІА** на початку слів та після голосних: *ѣадаѣе* 303г, *ѣзыкь* 315а, *ѣблокомь* 319а, *ѡциѣѣниѣ* 288а, *воскрѣниѣ* 297б, *покаѣниѣмь* / 305г. Трапляються значно більше, ніж у Торжественнику мінейному, й написання з **А**: *ѣко* 294а, 308в, *адь* 308а, *прочаѣ* 305б, *злаѣ* 369в, *ѡканѣнаѣ* 369в. Проте поширеним є, як і в Торжественнику, вживання після голосних букви **А** в кінці рядків: *поѣѣниѣ* / 293а, *бѣѣѣ* / 301б, *понаѣжаѣ* / 307б, *хотаѣцаѣ* / 311б, *пречѣтыѣ* / 316б, *скорѣбаѣцаѣ* / 359а, *вѣѣчнаѣ* / 365а, причому використання **А** ніяк не пов'язане із вписуванням тексту в текстове поле. Одиначно трапляються в кінці рядків і написання без йотації **А**: *злаѣ* / 292в, *таѣнаѣ* / 351а.

Звук **Е** та його йотація передаються тими ж графемами та орфограмами, що і в Торжественнику мінейному: *словеса* 295б, *вѣшедше* 347а, *младенець* 374а, *Ѣже* 295в, *Ѣсть* 299б, *Ѣго* 373в, *грехѡвноѢ* 290а, *чистоѢ* 368б, *помыѣшлѣниѣмь* 370б. Також **Є** широка в кінці рядків має витягнуту в ширину форму: *имѣноуѢѣ* / 314б, *дрѣвѣѣ* / 364б, *свѣтлѣѣ* / 372в. Відсутня архаїчна буква **Ю**.

Середньопередній звук **И** передається, як і в Торжественнику мінейному, буквами **Ы** і **И** в позиції між приголосними як за етимологією, так

і проти етимології: *нынє* – *нинє* 331г, *в^с нинєшний* 358в – *нинєшнє^Г* добра 359 в. Також послідовно в Златоусті пишеться **И** після **Г, К, Х**: *многими* 293а, *погибшиа* 331а, *дρουгии* 346б, *великии* 288б, *раискиа* 290б, *Єврѣиски^Х* 316а, шиплячих та **Ц**: *приближиса* 290б, *моучитєлю* 316в, *согрєшили* 288б, *троу/жаючииса* 299а, *блѣдници* 370б.

Звук **І** передається послідовно, на відміну від Торжественника мінейного, буквою **И**: *ихъ* 302а, *ими же* 308в, *июда* 319в, *ради* 302в, *своими* 30ба, *грєси* 309б, *дарѣниє* 300а, *воздержаниа* 302г. Наявна буква **І** в паралельних написаннях з **И** лише в словах: *исв^С х^С*а 288а, *исв^С х^С*ъ 292а, *ис^Съ* 322б, *ис^Се* 368а. Ї вжив писець, як і в Торжественнику мінейному, при дотриманні давнього правила кінця рядка: *бжїа* 301б, *возмі* 310в, *осѣдивші* 369в, *возданїа* 370а, *поклонїхомса* 372а, а також у кіноварних заголовках: *в црѣві* 362б, *архієпискоупа. александрїискаго* 368а. Вживається буква **Ѣ** при позначенні звука **І**, як і в Торжественнику мінейному, на місці етимологічного **Ѣ** у позиції під наголосом: *рѣки* 290г, *ѡ дрѣва* 326б, *да вѣроующе* 336б, а в ненаголошеній позиції ставиться **ѐ** вузька. Йотований звук **І** передається, як і в Торжественнику, буквою **И** зі спіритусом на початку, після голосних у середині та кінці слів: *ѡ житїѡ семъ* 289б, *славѡ приї/маю^Т праведний* 290а, *вє/тхий закони* 314в, *дѣѡ мрїи* 331а, *злыє обычай* 332б, *свєчи свой зажилгаючо* 333а, *слоуги бѣсовьстий* 356б. Зрідка наявне позначення йотації і через **Є** широко: *нинєшний празникъ великоє* 31 паски 333а.

При передачі звука **О** на початку слів та після голосних у Златоусті використовуються орфограми з **Ѡ**, на відміну від переважного використання в Торжественнику мінейному букви **О** широкої: *ѡсазати* 336б, *ѡсоудить* 362а, *ѡлгары* 373в, *ѡсифъ* 326б, *семїюна* 368а, *ѡєѡлога* 372а. Однак, як і в Торжественнику, наявне спорадичне вживання **О** широкої з крапкою в середині: *ѡстави* 292б, *ѡ/деж^М*а 314в, *по обычаю* 339в, *ѡїа* 291г – *ѡїъ* 347б, а також використання **О** широкої з однією або з двома крапками в середині в слові *око* та в похідних, до того ж у паралельних написаннях з **Ѡ**: *ѡ ѡчью* 347а, *ѡци* 289б, *ѡчима* 309г, 355б – *ѡчима* 363в, *ѡчи* 318б, *ѡка* 374а. Використовується, як і в Торжественнику, проте частіше у кінці рядків для заповнення місця витягнута в ширину **Ѡ**: *ѡбличить* 294в, *ѡ/коудѡ* 297в, *ѡсквернаю^Т* 300б, *ѡбычай* 346а, *ѡка* 374а. Використання **Ѡ** вузької таке ж, як і в Торжественнику.

Звук **У** передається, як і в Торжественику мінейному, в усіх позиціях у слові диграфом **ОУ**: *оубогихъ* 293г, *оугодни!* 345а, *оучнкомъ* 339г, *вельзаоуле* 324б, *зла^Тоустого* 330г, *зла^Тоустыи!* 340а, *златооусто^М* 362в, *соудья* 291б, *лоукавъ* 315в, *помилоуєть* 340б. Проте, на відміну від Торжественика, широко вживається у позиціях після приголосних у середині та кінці слова і буква **ѵ**: *послѣшайте* 288а, *ослѣшавшемѣса* 290б, *ѵпѣстатса* 340б. Поширеними є й паралельні написання: *боудемъ* – *бѵдемъ* 288б, *друогъ* *дрѵга* 345б, *моука* 291а – *мѵкоу* 290а. Давнє графічне накреслення **Ѹ** використовується більше, ніж у Торжественику мінейному: *гладбокѸю* 289в, *вечнѸю* 291в, *погѸбѣмъ* 306б. Монограф **У** зафіксовано лише одинично: *зблужь/шихъ* 331а. Не фіксується вживання букви **Ж**, яка спорадично наявна в Торжественику. Йотація звука **У** позначається, як і в Торжественику мінейному, буквою **Ю** в усіх позиціях у слові – після голосних і м'яких приголосних, шиплячих і **Ц**: *и юдѣ!* 319б, *юже* 348в, *свою* 304в, *не оусыпаюции* 370а, *на перѵоую* 358а, *не^Длю* 304в, *милостыню* 299г, *црю* 304в, *не вольжю* 294б, *дѣю* 325в, *пицю* 307б, *члѣвколюбцо* 315г, *плащаницю!* 326б, *ѵю* 357в.

При передачі голосних звуків у Златоусті п'ятдесятному, як і в Торжественику мінейному, використовуються діакритичні знаки: спіритус, спіритус + оксія і спіритус + варія. Спіритус ставиться над голосним як над йотованими, так і нейотованими, на початку, в середині та кінці слів, і виписується справа наліво: *Єсмо* 288б, *йсходачи* 300б, *іако глѣха^А* 309г, *хр^Стьяны!* 359а, *цѣдрою!* 290а, *приношениЄ* 340б. Над буквами **Ѳ**, **Ѡ** широкою із крапкою в середині та **ОУ** ставиться спіритус з оксією: *ѵстергаимоса* 296в, *ѵномѵ* 309в, *оѵставайте* 342а.

Звук **йот** в орфографії Златоуста передається буквою **И** як зі спіритусом, так і зі спіритусом + оксія, у Торжественику мінейному писець Березка використовує лише спіритус. У Златоусті він у середині слів над **И** ставить спіритус: *послѣшайте бра^Та!* 288а, *прийдѣте* 289в, *разбойникъ* 310б, *пойди* 322б, *изыйди* 331в, значно рідше – спіритус із оксією: *послѣшаймо* 316а; в кінці слів – переважно спіритус із оксією: *въ страшный дѣнь* 288г, *въ огонь вѣчный* 289б – *оу огонь вечный* 389в, *премѣдрый!* *соломонъ* 332б, і значно рідше – лише спіритус: *великий павель!* 290б, *ѵоставилъ!* *ма^Тѵѣи* 322, *нинѣшныи празникъ* 333а.

У системі приголосних одинично фіксується передача **В** через **V** в слові *ЄVѣЄ* 333б, при послідовних написаннях: *Єванѣ/лии* 299а, *ЄванѣлиЄ* 348б, *Єванѣлисть/* 315а; рідко наявна паралельно з **Ф** буква **θ**: *ма^Tфѣа* – *ма^Tθѣи* 322б, *ωсифѣ* 326б – *ωсиоѣ* 326а, *фомѣ* – *θомѣ* 336а; буква **S** використовується при позначенні чисел: *.ѣ. дѣовѣ* 290в, *.лѣ. дѣовѣ/* 302в, лише одинично трапляється при передачі звука: *сѣло* 298в; буквою **Ѣ** позначене тільки число: *.ѣ. сажень* 374г, *.ѣ. дѣовѣ* 302в, а звукосполучення **КС** передається буквами **КС**, на відміну від Торжественника мінейного, в якому спорадично в цій функції наявна й **ѣ**: *алексаидриискаго* 314а, *алек'сандрий/* 368а; вживається буквосполучення **ПС**: *во псалтыри* 348, на його позначення буква **Ψ** не фіксується. Традиційно використовується буквосполучення **НГ**: *анѣль* 304а, *анѣли* 356в, *ар'ханѣли* 375г, написань на його місці буквосполучення **ГГ** немає.

У ролі буквених знаків використовуються **Ь** та **Ѣ**, які послідовно вживаються в кінці слів та при переносі: *дѣѣ* 288б, *тварѣ* 290в, *ωгнь* 357б, *чадомѣ* 290в, *слышимѣ* 290а, *оустрашилѣ* 331б; *вєчьноюю* 288в, *господьскиЄ* 356а, *пьяньства* 369а, *невѣдаченѣ* 293в, *вѣскорє* 357а. У середині слів вони трапляються рідше: *слышьте* 300г, *мирьского* 301а, *звеличьмо* 329б, *жидовьскоюю* 343б, на їхньому місці більш уживаним є **паєрик**, який, на відміну від Торжественника мінейного, має давню форму трикутника: *трѣдивше!* 290а, *ѣ толѣковани* 294а, *чєрѣвь* 357б; написання паєрика на місці **Ѣ** ілюструють такі паралельні вживання: *нє волѣжю* 294б – *нє волѣжю* 307а.

Наявні, як і в Торжественнику мінейному, східнослов'янські рефлексивні – редукований + плавний: *сотворшаго* 350а, *терплицє* 293г, *свершилѣ* 314б, *первый* 346б, *исполнена* 288а, *солѣца* 290в, *исшоѣ* 324б, *оу толковани* 345б. Також використовуються написання з голосними **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і одночасно з постпозитивними **Ѣ**, **Ь**, які ставляться в кінці рядків та при переносі слів: *воздєрьжѣмса* 334в, *мерѣтвѣмѣ* 323в, *из мерѣтвѣ^х* 331в, *прєльстиль* 290б, *вєльми* 298б, 319б; *дьявольскаа* 300а, *большаа* 307в, *колько* 322а, *долѣжникомѣ* 294б – *долѣжни* 298б (в середині рядка), але трапляються і написання: *милосєрдѣЄ* 326а, *скверныа* 354в, *оумєршаа* 358б. У середині слів поширеними є написання з голосними **О**, **Є** перед плавними **Р**, **Л** і одночасно з **паєриком** у постпозиції: *творѣца* 290в, *ѣ корѣмного* 301б, 288

гор'дoсть 351б, *смер'ть* 290б, *о́вер'зше* 292а, *ласкосер'дствомъ* 302 г. Зрідка, і до того ж у тих же лексемах, у середині слів у постпозиції наявний **Ъ**: *морьскѡю* 315г, *только* 303б, *вельми* 322в.

Відсутні, як і в Торжественику мінейному, за південнослов'янським правописом, уживання **Ъ**, **Ь** після плавних **Р**, **Л** у сполученнях **trъt**, **tlъt**, **trъt**, **tlъt**.

У Златоусті також поширеним є написання з **Ъ** перед йотованими голосними: *во п'яньствѣ* 288б, *жит'ья* 288в, *крог'остью и смир'ньє*^М 289а, *согреш'нья* 292а, *бѣзакон'ємъ* 310б, але вже переважають написання з **И**: *покаания* 288а, *размыш'л'ниє*^С 298а, *званиє яз'ыкомъ* 314б, *спас'в'нию* 326а, *оцищ'в'ниє*^С 347а. З кінця XIV ст. в орфограмах української книжної писемності на місці **Ъ** поширювалися **И**, а пізніше – **І**, під дією другого південнослов'янського впливу.

Наявні, як і в Торжественику мінейному, в кінці рядків неприкрита буква **С**, яка має більший розмір і витягнута в ширину: *с'трахомъ* 345в, *члв'чеС'твоу* 358а, *чиС'тоты* 368б, та букви **Ъ**, **Ь**, **Т** зі збільшеною верхньою частиною: *нищимЪ* 295в, *мерЪ* 295в, *тв'ымъ* 323в, *вр'ѣм'я* 288а, *воздерж'ѣм'са* 300в, *пишеТъ* 294б, які трапляються і в середині рядків: *ѡбогимЪ* 287в, *дѣамЪ* 29б, *т'ѣло* 290а, *страшн'ѣмъ* 291г, *поТерп'ѣ*^М 301в, *со с'Тарци* 318в. Збільшений буквенний знак **Ъ** є більш вживаним, ніж у Торжественику, а витягнута вгору буква **Т** також має скорописний характер.

В орфографії Златоуста, як і в Торжественику мінейному, використовуються прийоми скорочення слів за допомогою титли, пропуску голосних букв, винесення букв над рядком і лігатурного сполучення букв.

Титла також вживається дугоподібною формою і ставиться над священними словами: *х'ѣ* 290а, *б'ж'и'а* 290б, *Єванг'льски*^Х 311б, *мл'т'вы* 347б, *б'а* 362в; над буквами-цифрами: *.м'* 295а, *.г'* 305б, *.є* 311а та, за традицією, над словами: *дн'ѣ* 288б, *цр'ѣ* 298а, *члв'колюб'цю* 305а, *дѣа* 305б, *г'лати* 311б. Титла проставляється, як правило, над другою приголосною при опущенні однієї або двох голосних: *б'г'ов'г'одно* 289б, *анг'лы* 363б, *м'три* 363б, *б'ж'ии* 374б, *цр'євы* 299а; над третьою або над четвертою приголосною – при опущенні більше голосних: *мл'т'вою* 290а, *члв'ци* 365а, *цр'к'ви* 365б, *члв'чю* 365б, *члв'ческа* 373в, *слн'їє* 291б. Титла часто ставиться і між приголосними, проте це

радше її графічне скошення. Вона наявна і при опущенні одного складу чи складів: *хсь* 295а, *сѣю*/ 297б, *бю* 311а, *глюще* 315в.

Використовуються і букви-титли: **слово-титла**: *чѣтно* 291г, *гѣ* 302в, *црѣтво*/ 304а; **глагол-титла**: *наше* 288а, *члѣвческа*/ 290г, *грѣшно*/ 313в.; **черв-титла**: *прито* 301а, *наре* 302б, *вѣндо* 346а. У ролі титли зафіксована буква **Д** лише в словах: *срѣца* 306а, *оу сѣрѣци* 370г, *яко влѣцево* 316а. Буква **Д** загальноновживана в ролі виносної без покриття титлою: *недлю* 297в, *молодцо*/ 322б, *сладка* 354в. Трапляються й випадки з винесеним над рядком складом **ДО**, коли з правого кінця перекладини букви **Д** виписано букву **О**: *радо* 323б, *предо* 336а, *не подобными* 354в. Використовуються й такі приголосні букви, покриті титлою: **В** – *грехо* 309г, *жидо* 315б, *бѣсо* 337а; **К** – *ка* 299в, *вѣ* 314а, *пато* 338а; **Л** – *пришо* 288в, *бг* 293а, *дьяво* 318г; **Н** – *ива* 301б, *иоа* 317б, *ами* 372а; **Ш** – *вышше* 302в, *хоче* 322а, *держи* 354а; не покриті титлою: **Ж** – *моуж* 304а, *многа* 307а, *блажньства* 336б; **Т** – *прихода* 288б, *па* 298а, *пише* 300а (але є випадки, де буква покривається титлою: *боудѣ* 330б, *бра* 350б); **Х** – *плотски* 290а, *гресѣ* 292г, *боудѣши* 301а; трапилося і **З**: *бє* 356в. Наявна у кінці рядків виносна буква **М**, скорописного чи півуставного накреслення, яка покривається або не покривається титлом: *праведны* 288в, *прахо* 348б, *соборо* 353в, *со слеза* 363б, *поиде* 367б. Більш поширеним, ніж у Торжественику мінейному, є вживання виносної букви **С** під скорописною витягнутою **Т** – **сТ**: *хрѣтѣано* 290а, *млѣти* 307б, *млѣтнею*/ 308а, *на крѣтѣ*/ 326б, *давши млѣтню* 333а, *хрѣтѣаномъ* 308в. Із голосних виноситься тільки буква **О** у слові *пророк* і в похідних формах: *прорко* 304в, *прорка* 316а, *проркъ* 318в. Не виявлено наявну в Торжественику сербську орфографічну рису – винесення букви **Ѣ** над рядок.

Як і в Торжественику мінейному, в Златоусті послідовно використовуються лігатурні сполучення **Ѡ** (**Ѡ**+**Т**) і **Ѳ** (**Ш**+**Т**), натомість давні написання **ОТ** та **ѠТ** не засвідчуються: *Ѡ*/ *скверны* 288б, *Ѡдати* 301г,

ѡлоучиль 320б; *презрацемѡ* 301г, *лобащимь* 348в, *летаюциа* 370а. Загальноживаною є лігатура **АУ**: *сла^Ву* 300г, *ра^Дуиса* 325а, *возра^Дуимо/са* 331а. Поширеним є вживання лігатур у позиції в кінці рядків, які мають, як і в Торжественику, скорописний характер, наприклад **ТВ**: *животво/раци^Х* 300а, *пр^Ѡрчество* 324в, *млтвѡ* 348а. Наявні й написання з виносною буквою **С** під витягнутою **Т** і приєднаною до її ніжки буквою **В**, завдяки чому утворилася лігатура **ТВ**: *во пр^СТВѡ* 310в, *пр^СТво* 359а, *пр^СТва* 372г. Приєднанням до ніжки **Т** букви **Р** подана лігатура **ТР**: *въ страшньи* 299б, *затво/ры* 324а, *смотрѡ/мо* 329б.

Отже, пам'ятка складається із двох кодексів: Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного, які були об'єднані оправою на початку 90-х років XV ст. Основним писцем був попович Березка, син литовського попа Семиона Долбнича, імена інших трьох писців, які працювали над текстом Торжественика, невідомі.

Обидва кодекси не можна вважати списками, а радше – копіями, оскільки основні фонетичні, морфологічні та лексичні особливості є суто українськими або спільними для української та білоруської писемності. Фонетичні явища, наприклад, написання **а** (**я**) на місці **о** (**е**), які фіксуються в пам'ятці лише зрідка, А. Журавський розглядав не як вияв фонетики білоруської мови – акання, якання, а як помилкові написання, що не становлять норми [Жураўскі 1967, с. 84]. К. Симонова, досліджуючи мову пам'ятки, дійшла висновку, що на фонетичному рівні в ній немає певних особливостей, які були б властиві лише білоруській мові і на підставі яких можна було б характеризувати “Четью Мінею 1489 р.” як пам'ятку білоруської мови. І в морфологічному аспекті мова досліджуваної пам'ятки відбиває поступове усталення тих норм, які згодом лягли в основу української літературної мови, стали її нормою. Вона зазначала, що аналіз мови пам'ятки підтверджує думку про співіснування і взаємодію у XIV–XV ст. двох літературних мов: староукраїнської, яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та церковнослов'янської як панівної мови сфери культу [Симонова 1989, с. 73, 76, 78].

Про українське походження пам'ятки красномовно свідчить висновок А. Журавського про те, що в плані відбиття окремих

мовних особливостей, які лягли в основу формування білоруської літературної мови, пам'ятка становить виняток, оскільки вирішальну роль у становленні норм білоруської писемності, як відомо, відіграли північні білоруські діалекти, а пам'ятка ілюструє особливості південно-західного білоруського наріччя [Жураўскі 1967, с. 87]. На підставі цього К. Симонова свого часу зауважила, що постає питання: чи не тому пам'ятка становить виняток у старобілоруській писемності, що ті риси, на які вказує А. Журавський, притаманні не стільки південно-західним білоруським говорам, скільки північно-українським, що межували і, безумовно, контактували між собою [Симонова 1989, с. 78, 79].

Досліджуючи кодикологічні, палеографічні та графіко-орфографічні особливості пам'ятки, ми переконалися, що кодекси, з яких вона складена, переписані з давніх українських протографів, правопис яких був двоєровим одноюсовим (▲).

Проведений палеографічний та орфографічний аналіз письма пам'ятки засвідчив, що часом здійснення перекладу текстів обох кодексів із церковнослов'янської на українську мову є не 1489 рік, як вважає більшість дослідників, а значно раніший, і створені вони були в одному скрипторії.

Переписано Торжественик мінейний у 1489 г. із рукопису 1397 р., тому саме цим роком треба датувати переклад текстів староукраїнською мовою і вивчати його з літературно-текстологічного, мовознавчого та орфографічного аспектів як тогочасну українську пам'ятку. Вірогідно, в протографі була вказана дата від створення світу „ѣ.ѣ.ѣ (6905, а від Різдва Христового 1397 р.), яка й була перенесена писцем Березкою. Це опосередковано підтверджує розміщення дати на двох рядках – „ѣ.ѣ.Є (числівник .ѣ. [900] подано із закінченням -є, переданим великою літерою) || .ѣз. [6997 = 1489 р.], завдяки чому писець прилаштував дату переписуваного протографа до часу своєї роботи (1489 р.), поставивши над Є замість титли діакритичний знак, а на нижньому рядку приписав роки за літочисленням від Різдва Христового – .ѣз. [97], підкріпивши рік індиктом – .ѣ. Також встановлено, що над текстами Торжественика працювало ще троє невідомих писців.

Златоуст також був переписаний Березкою, вірогідніше з рукопису кінця XIV – початку XV ст.

Графіко-орфографічні особливості кодексів відповідають орфографічній системі українських скрипторіїв кінця XIV – початку XV ст. В них наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., а також спорадично відбито залучення південнослов'янських орфограм до українського узусу, зокрема й такі, які не були властиві українським та білоруським пам'яткам до середини XV ст. (наприклад, уживання **Ж**). У другій половині XV ст. південнослов'янський правопис був упроваджений у практику скрипторіїв, але в досліджуваній пам'ятці він майже не відбитий. Це свідчить про те, що для роботи були використані більш ранні протографи, а вкраплення південнослов'янських елементів пов'язане з практичними навичками писців у вживанні орфограм, притаманних останній чверті XV ст., і, переважно, технічним їх внесенням до тексту. Південнослов'янські правописні елементи більше характерні для тексту, над яким працював третій писець, який був професійнішим. В орфографії другого писця загальноживаними є окремі графіко-орфографічні елементи ділового письма, наприклад, вживання монографа **У**, який не був характерний для правопису релігійних українських та білоруських пам'яток XV ст., що свідчить за більшу обізнаність писця в канцелярському письмі. Для текстів Торжественника мінейного та Златоуста п'ятдесятного, переписаних Березкою, спільними є основні узусні елементи графіко-орфографічної системи письма.

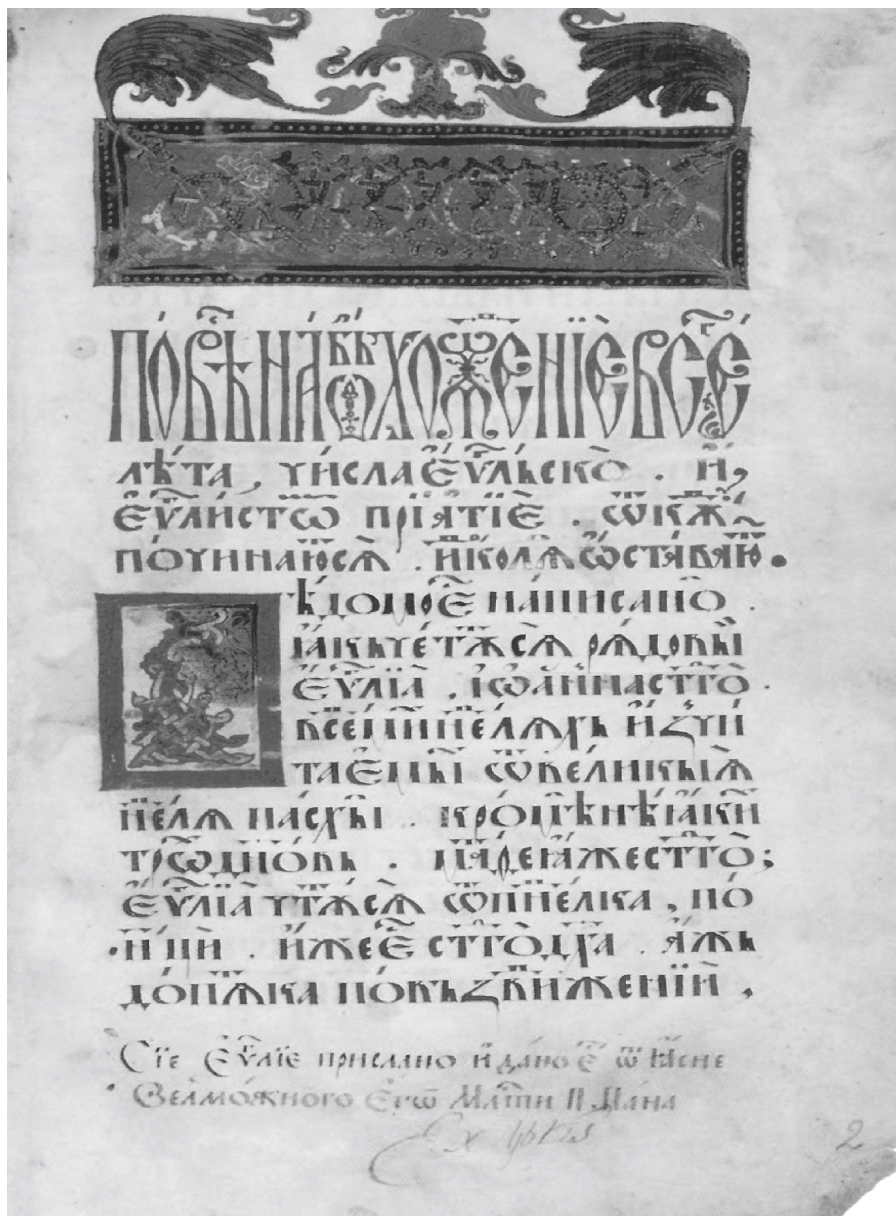

Рис. 5 (СП 1556–1561). Євангеліє Пересопницьке. 1556–1561 рр.
 ІР НБУВ, ф. 1, № 15512. Арк. 2

5.2.3. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.*

Пересопницьке Євангеліє – найраніший із відомих перекладів канонічного євангельського тексту староукраїнською літературно-писемною мовою середини XVI ст.** Унікальна точно датована пам'ятка рукописно-книжної культури України, волинської рукописної писемної школи середини XVI ст., дійшла до нашого часу в оригіналі та списках, з яких найважливішими є: Волинське Євангеліє 1571 р. [Трипольський 1900] та Уривок Літківського Євангелія кінця XVI – початку XVII ст., (О. Грузинський уважав, що він був написаний у 1595–1600 рр. [Грузинський 1910, с. 3; 1911; 1912]).

Кодекс F° форматом, розміром 380x240 мм, на 482 пергаментних аркушах, в оправі, вагою 9 кг 300 г., має вишукане художнє оздоблення, створений як на престольне Євангеліє***. Написаний у Дворецькому монастирі князів Жеславських та в Пересопницькому монастирі. Над книгою працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Василювич, син сяноцького протопопа, та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Фундували справу волинські князі: княгиня – Анастасія Юріївна Жеславська-Гольшанська (Заславська-Ольшанська), після прийняття постригу – Парасковія, настоятельниця Дворецького монастиря, та князі Черторизькі – Іван Федорович і Євдокія, зять та дочка Анастасії Юріївни.

Євангеліє було перекладне з церковнослов'янської мови болгарської редакції, про що сказано в колофонному записові на арк. 481зв. та 482: *“книгы четыре^х еѿ листовъ, выложены изъ языка бльгарского на мовѣ роускоюю”* та *“прекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускоюю”*. Коментуючи ці дані, І. Огієнко наголошував, що «переклад здійснено з мови старослов'янської мовою українською. В Україні в XVI ст. розрізняли сучасну на той час церковнослов'янську мову, яку тоді прийнято було називати словенською (славенською, слов'янською, словінською тощо), від мови старих слов'янських перекладів Святого

* Кодекс зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф. I, № 15512.

** Про мову пам'ятки див. [Чепіга 2001 I].

*** Опис кодексу на нових засадах здійснено Л. Дубровіною та Л. Гнатенко (2001) [Дубровіна 2001].

Письма – старослов'янської, яку тоді називали болгарською» [Огієнко 1930, с. 183]. У роботі над перекладом українською мовою перевага надавалася церковнослов'янським джерелам, використовувалися грецькі тексти Євангелій та західнослов'янські, вірогідніше, польські [Janów 1927], про що свідчить поділ тексту на глави, кожна з яких починається з короткого викладу змісту наступної глави – сумарія. Сам переклад не однаково досконалий, він доопрацьовувався у процесі роботи над текстом. Так, М. Думитрашко дійшов висновку, що спроби перекладу тексту Передмови Феоділакта Болгарського до Євангелія від Матфея рідкісні й доволі невдалі, тому мова Передмови залишилася переважно церковнослов'янською [Думитрашко 1874, с. 8]. За спостереженнями П. Житецького, ближче до слов'янського протографа перекладено Євангелія від Матфея і Марка, а ближче до народної мови – Євангеліє від Іоанна і, особливо, Євангеліє від Луки [Житецкий 1876, с. 4]. Поширеним у тексті кодексу є використання глос – українських лексичних відповідників до слів оригіналу.

Письмо Пересопницького Євангелія виконане на найвищому рівні писарського мистецтва, в його орнаментованій графіці чітко простежуються традиції волинської книжкової школи.

Згідно із записами манускрипту на арк. 123зв., 198зв., 335, 442зв., 481зв.–482зв., текст Євангелія писав Михайло Василієвич, син сяноцького протопопа, а керував роботою, можливо, й здійснив переклад пам'ятки *“изъ языка бльгарского на мовоу роускоюю”* архимандрит Пересопницького монастиря Григорій, яким були *“книгы чтыры єѵѣлистоѵе соуѣ оустроєны”* і він *“имель любовь, и прилежанїє къ бжѣтвнѣоумоу писанїю”* (арк. 481зв.), а також що *“смирєнныи архимандрить Григорїє, имель пилность и любовь к писанїю сеи книги”* (арк. 482).

Пересопницьке Євангеліє написане двома типами письма – уставом та півуставом з елементами скоропису. Текст пам'ятки умовно поділяється на дві частини, оскільки з арк. 155зв. відбувається зміна в системі письма текстів, писаних уставом, на що першим звернув увагу О. Грузинський [Грузинский 1910, с. 45].

Уставом великим та вишуканим виконано основний текст пам'ятки, а також покажчики читань на полях аркушів. Цей тип письма – так званий новий український устав. Письмо чітке й акуратне, в ньому поєднана

Розділ 5. Комплексне палеографічне та кодикологічне дослідження книги давня манера письма з новою [Житецкий 1876, с. 4], в декорі відчувається південнослов'янський вплив [Чепіга 1992, с. 9].

Над основним текстом пам'ятки, писаним першим типом письма – уставом, працювало два писці: Михайло Васи́лієвич із Сянока та невідомий писець.

Михайло Васи́лієвич почав писати пам'ятку в Дворецькому монастирі князів Жеславських при церкві Святої Трійці* 15 серпня 1556 р. Ці дані подані писцем у запису на арк. 3; хоча ім'я писця в ньому не вказано, але він писаний тим же почерком, що і запис Михайла Васи́лієвича на арк. 481зв.–482зв. Наведемо запис на арк. 3 повністю, оскільки він містить цікаві дані про історію написання тексту пам'ятки в Дворецькому монастирі: *“Доконана єсть Прѣшаа часть Наоуки Читана. Прѣзь рокъ Сѣго Євѣліа. В Дворѣци манастири Жеславско^М. При цѣркви Сѣтыа и живоначалныа Трѣца. А почало^Ѣ єсть Писати Сѣе Євѣліе рокоу „аѣѣис-го. мѣца авгѣст^Т єѣ. На день Оуспенія Прѣтыа нашеа Бѣа и Прѣно Дѣы Мрѣа”*. Із нього дізнаємося, що спочатку було написано Євангеліє від Матфея, робота над яким завершилася через рік, тобто влітку 1557 р., і тільки тоді було написано першу частину “Науки читання”**. Вірогідно, цього ж року було написано й першу частину тексту Євангелія від Марка, до арк. 155зв. Далі роботу було припинено і продовжено вже в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці***, після призначення Григорія архімандритом монастиря, куди і було перевезено рукопис. Свідчення про те, що саме Григорій керував роботою, до того ж із самого початку, є в колофонному записі, зробленому Михайлом Васи́лієвичем: арк. 481зв., *“Тыи книги чтыры Євѣлистоѣ соу^Т оустроєны кро^Ткымь смиреннымь и бѣолобивымь Єрмоунахо^М ГригорыЄ^М архимандритомь Пересопницкимь”*. У ньому також сказано, що Григорій брав участь і в написанні книги: арк. 481зв., *“имель любовь, и приле-*

---

* Дворецький монастир був у селі Двірці, яке й зараз є на території Ізяславського району Хмельницької області (на південний захід від Ізяслава).

** Перша частина “Науки читання” та Євангеліє від Матвія писані різним чорнилом.

*** Монастир знаходився в м. Пересопниця, тепер – село Рівненської області на березі річки Стубли (басейн Прип'яті).

жаніЄ кѣ бжѣтвнОмоу писанію”, арк. 482, “пил’ностю и прилежаніЄмь, вышѣше речен’ногО, монаха Григоріа, архиман’дрита Пересопницького”, “смирен’ныи ар’химан’дрить ГригоріЄ, имель пил’ность и любовь к писанію сеи книги”. У рукопису немає точних даних, коли в Пересопницькому монастирі відновилася робота над текстом пам’ятки. Тому невідомо, коли закінчено працю над Євангелієм від Марка і розпочато над Євангелієм від Луки, яке було дописане 1561 р. (запис, арк. 335). Цього ж року написано Євангеліє від Івана (запис, арк. 442зв.), Післямова до пам’ятки та Місяцеслов. Завершена праця 29 серпня 1561 р. (запис, арк. 481зв.).

У Пересопницькому монастирі над уставним текстом другої частини пам’ятки працювало вже два писці. Від арк. 155зв. пам’ятку продовжив писати інший писець, ним виконано тексти на арк. 155зв.–202зв., 204–259зв., 341–399зв.* Михайлом Василієвичем писано тексти на арк. 260–339зв., 399зв.–442зв., 444–481зв.

У почерках обох писців літери великі, чітко випсані, широкі букви ритмічно чергуються з вузькими, яскраво виражене контрастне співвідношення між потовщеними головними літерами і дуже тонкими, додатковими штрихами, що надає їм особливого декоративного ефекту. Графічній виразності й естетичній привабливості письма сприяє й те, що знайдено помірний інтервал між рядками відносно висоти літер, а вся площа тексту має форму строго вивіреного прямокутника. Такі високі мистецькі якості письма Пересопницького Євангелія дали право стверджувати О. Грузинському, що рукопис не має собі рівних серед відомих йому рукописів і палеографічних альбомів: за красою, витонченістю і довершеністю малюнок письма не поступається орнаменту [Грузинский 1910, с. 44].

Чіткі зміни системи письма та почерку відбулися з арк. 155зв. З цього аркуша змінюється і висота літер – із 6 мм на 7 мм. Це особливо помітно при порівняльному вивченні форм таких букв, як **Є**, **Ж**, **З**, **О**, **Р**, **С**, **Ѡ** та ін. [Там же, с. 45–46]. Характер почерку в другій частині рукопису вирізняється більшою стислістю і висотою. Букви писані вільно й розгонисто вгору та вниз. Почерк кутастий, готично-загострений [Грузинский 1912, с. 7].

---

* Текст на арк. 243зв.–259зв., 341–399зв. виконаний іншим пером та чорнилом.

Повністю змінилася сама система письма внаслідок іншого повороту кисті руки і письмового приладдя. Цього висновку свого часу дійшов О. Грузинський, провівши порівняльне дослідження накреслень букв. Нова система тримання пера, зауважував дослідник, відбилась майже на всіх буквах основного почерку [Там же, с. 9], при цьому він не стверджував, що в другій частині пам'ятки брав участь ще один писець [Грузинский 1910, с. 47; 1912, с. 7].

Хоча почерки другої частини відрізняються від першої, загалом уся пам'ятка виконана в манері волинської школи письма.

У накресленні букв почерків двох писців другої частини Пересопницького Євангелія, як показало дослідження, наявні певні відмінності.

Почерк Михайла Василієвича в другій частині більш вишуканий, ніж почерк другого писця, деякі букви виведені витіювато, характерним є таке написання літер: 1) **Є** широка – двох накреслень: **Є** широка загострена донизу, нижня частина опущена під рядок, завершується волосинкою з перетинкою; **Є** широка кругла, писана в рядку. Перша графема вживається тільки на арк. 260–265зв. у позиції на початку слова. 2) **О** – двох накреслень: **О** широка (переважно з діакритичним знаком) та **o** вузька. 3) **Ѡ** – з високою середньою частиною. 4) **А** – накресленням схожа до юса великого. Таке написання зрідка трапляється і в першій частині пам'ятки, наприклад арк. 102: *прѣсами крѣмаци*^М. 5) **З** – двох накреслень: **З** кругла, стоїть в рядку; **З** загострена, з маленькою гострою голівкою, нижня частина опущена під рядок. Два варіанти використовуються паралельно, тільки на арк. 399зв.–442зв. вживається перше накреслення. 6) **М** – двох накреслень: **М** з середньою частиною, опущеною під рядок; **М** художньо виписана в рядку, паралельно з першим накресленням на арк. 260–262зв., 399зв.–442зв. 7) **Р** – двох накреслень: **Р** з круглою голівкою, писана вся в рядку; **Р** з витягнутою голівкою, нижня частина опущена під рядок. Тільки перший варіант написання **Р** використаний на арк. 260–265зв., з арк. 266 починає використовуватися другий варіант, а перший поступово майже зникає до арк. 339зв., на наступних аркушах, писаних Михайлом, використовується перше накреслення, друге наявне лише зрідка. 8) **Х** – двох накреслень: буква маленька, в рядочку, та середнього розміру, нижня частина опущена під рядок. Тільки перший варіант використовується на арк. 260–268зв., 399зв.–442зв., з арк. 269 починає вживатися другий варіант накреслення, який

домінує аж до арк. 339зв. 9) **Ч** – з маленькою голівкою. 10) **Щ** – з прямою нижньою частиною.

У накресленнях букв **Є** широкої, **Р**, **У**, **Ф**, **Ц**, **Щ** нижні частини закінчуються дуже тонкими майже волосяними розчерками пера, повернутими праворуч, у другого писця вони переважно відсутні.

Почерк другого писця менш витончений та більш розгонистий, йому притаманні такі написання букв: 1) **Є** широка – двох накреслень: **Є** широка загострена донизу, нижня частина опущена під рядок; **Є** широка кругла, трохи опущена під рядок. Тільки перша графема вжита на арк. 155зв.–175, іноді трапляється на цих аркушах і друга графема, але в написаннях, де вже стоїть перша графема. Вживання двох графем спостерігається на арк. 175–219зв., 341–399зв. Тільки друга графема пишеться на арк. 220–259зв. 2) **О** – двох накреслень: **О** широка (із діакритичним знаком) та **0** вузька. На арк. 155зв.–175, 204–216зв. вживається тільки **0** вузька. 3) **Ѡ** – з низькою середньою частиною. 4) **А** – звичайного накреслення. 5) **З** – двох накреслень: **З** кругла, часто нижня частина опущена під рядок; **З** загострена, з маленькою круглою голівкою, нижня частина опущена під рядок. 6) **М** – з середньою частиною, опущеною під рядок. 7) **Р** – з витягнутою голівкою, нижня частина опущена під рядок. 8) **Х** – середнього розміру, нижня частина опущена під рядок. 9) **Ч** – з голівкою середніх розмірів. 10) **Щ** – із загостреною нижньою частиною.

Графіко-орфографічні особливості основного тексту Пересопницького Євангелія, писаного уставом, відбивають узус староукраїнської конфесійної писемності середини XVI ст. [Москаленко 1971, с. 57–64; Чепіга 1995, с. 245–248; Гнатенко 1996, 1997, 2000 I, II, 2001 I] і є спільними для обох писців.

У графіці використані такі букви: на позначення голосних звуків – **А**, **Є** широка, **Ѡ** вузька, **І**, **И**, **О** широка, **0** вузька, **ѠУ**, **Ѡ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**, **Ю**, **Ѡ**, **Ж**, **А**, **Ѥ**; на позначення приголосних звуків – **Б**, **В**, **Г**, **Д**, **Ж**, **С**, **З**, **К**, **Л**, **М**, **Н**, **П**, **Р**, **С**, **Т**, **Ф**, **Х**, **Ц**, **Ч**, **Ш**, **Щ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ**.

Далі розглянемо узусні особливості основного тексту пам'ятки.

У системі голосних звуків, на відміну від приголосних, використовуються дублетні букви при передачі одного звука.

Звук **А** позначається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *авраамъ* 21, *радовати* 205зв., *вѣдали* 226;

почаль 167зв., одер'жати 363, оуслыша^Ѡ 28зв.; ѡѡа 43зв., винопійца 53зв., црца 269.

Буква **А** послідовно вживається за давньоукраїнською традицією після м'яких приголосних, проте зрідка в цій позиції трапляється і **Ѡ**: цр^Ѡа 21зв., помышла жци^Ѡ 124зв., князю 202 | в'зав'ши 264зв.

Йотація звука **А** позначається буквою **Ѡ** за давньоукраїнською традицією послідовно на початку слів: ядоуша 72, яв'ленія 211зв., ясно 337зв. Букви **А**, **Ѡ** пишуться після голосних, іноді паралельно, проте значно переважають написання з **А** за південнослов'янською традицією: ма^Ѡѡа 3 – ма^Ѡѡа 2, многыа 26зв., стоачи 205, живыа 375; боуалса 65зв., боуалиса 172, поуав'ши 431.

У пам'ятці відбулося нове правило, вироблене староукраїнською писемною практикою, – писати **Ѡ** на початку слів, а **А** – після голосних та приголосних.

У позиції після голосних поширені середньоболгарські написання без йотації через **А** (вони домінують над **А** або вживаються паралельно): бжїа хогенїа 15зв., пїа – пїа 53зв., єв'лїа 2, 167зв., знаменїа 179зв., 315зв., ѡчищенїа 336зв.

Наявне в пам'ятці як правописна норма і південнослов'янське правило вживання **-АА** в займенниках, прикметниках, дієсловах у середині та кінці слів, хоча для староукраїнської писемності ці форми були книжними: в'са боулацаа 29зв., богатацаа 209, мир'наа 339.

Іноді в Євангелії наявне написання **ѠА** на місці **Ѡ**, яке здебільшого фіксується у словах неслов'янського походження: діакони 126, діавола 221зв., исаїа 466.

Звук **Е** після приголосних передається за традицією через **Ѣ** вузьку: речен'ноѢ 63, пер'выи 176, цесареви 430зв.

Йотація звука **Е** позначається через **Є** широкую на початку слів та після голосних, що є свідченням використання середньоболгарської орфограми, інколи в цих позиціях пишеться і **Ѣ** вузька: єдинь 159зв., єлисаветь 206зв., єв'листѢ 339; мен'шеѢ 63, бл'гов'щенїє 208, ѡпоуценїє 218 | єго 206зв., веселїє 205зв.

Середньопередній звук **И** передається буквами **Ы** та **И** після приголосних (переважно між приголосними та в кінці слів), які було

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги прийнято за давньоукраїнською традицією писати за етимологією, хоча трапляються написання і проти етимології, переважно після глухих та шиплячих: *соуд'ный* 54, *смиреныа* 209, *чистыми* 414зв.; *ап̄лми* 337зв., *зем'ли* 337, *мир'наа* 339.

Після глухих **Г, К, Х** переважно пишеться буква **Ь**: *грехы* 129зв., *оучѣныкы* 233зв., *вОрогы* 312зв. Написання проти етимології букви **И** на місці **Ь** також засвідчуються в пам'ятці: *правед'ники* 46, *загиноуть* 231зв., *дол'ж'ники* 244.

Буква **И** після **шиплячих** та **Ц** наявна постійно, коли за нею йде приголосна або в кінці рядка: *ѿ лживы^х* 16, *кричачи* 226, *написавши^х* 18зв., *моулаши^хса* 205, *оученици* 30, *служеб'ници* 254зв. Зрідка наявні неетимологічні написання букви **Ь** на місці **И** після шиплячих і одинично після **Ц**, які в староукраїнських конфесійних пам'ятках стали вживатися з кінця XV ст.: *жыт'ницоу* 62зв., *продаюць^м* 105зв., *м̄цьи^и* *шесть* 224зв., *лежечый* 435зв.

Після приголосних у кінці рядків за давньоукраїнським правописом пишеться **Ї (і)** (в давніх пам'ятках її використовували, якщо не вистачало місця в кінці рядка для букви **И**): *рекоучі* 116зв., *прівазаноЄ* 170, *прійти* 365зв.

Іноді трапляється буква **Ї** перед голосними та **Й**, не закріплена в цих позиціях у правописі пам'ятки, вжита за середньоболгарською орфографією: *бжїихь* 28, *иньшїй* 86, *ар'хисреї* – *ар'хисреѡва* 190.

Буква **Ѳ** наявна в пам'ятці спорадично: *в'чревѣ кѲтовѣ* 58зв., *сѲмонь* 214зв., *моѲсїй* 312, *лѲт'р'* 469зв. У ранніх давньоукраїнських пам'ятках вона зрідка використовувалася для передачі звука **І**, а з XIV ст. почала вживатися на позначення середньопереднього звука **И** в іншомовних словах, переважно грецьких.

Звук **І** передається буквами **Ї (і)** та **И**: буква **Ї (і)** вживається, як і в давньоукраїнських пам'ятках, на початку власних назв іншомовного походження (в словах грецького походження грецьке **ει** передавалося через **Ї** [Огієнко 1926, с. 11]), в інших випадках писалася буква **И**: *їс* 82зв., *їор'данской* 218, *їудейскихь* 229; *избавленїЄ* 88зв., *иде^т* 205зв., *изыасниль* 338.

Буква **Ї (і)** пишеться перед голосними та **Й** послідовно за правописною нормою середньоболгарських текстів, ця норма в XVI ст. була

закріплена узусом: *бл҃гОВоленїЄ* 54зв., *з'наменїа* 156зв., *въплощенїи* 337; хоча зрідка трапляється і **И**, наприклад: *м'носии* 205зв.

Буква **Ѣ** вживається після приголосних майже послідовно на місці етимологічного **Ѣ** у наголошених складах: *хотѣль* 210, *оувѣрив'ши* 246зв., *кнасѣ* 325зв.

Йотація звука **І** передається буквою **И** з діакритичним знаком. На початку слів послідовно наявна буква **И** зі спіритусом: *йм' 18*, *ихь* 155зв., *имь* 206зв. На початку слів та після голосних у середині слів над **И** пишеться спіритус із варією: *ты^х которыи илї* 67, *каторыи боудоу^т* 180зв.–181, *заповѣди мой* 413. Такі написання послідовно використовуються саме в другій частині пам'ятки. А коли буква **И** стоїть у кінці слів, над нею ставиться варія: *боудоуть пръвїи послѣднїи, а послѣднїи первїи* 167зв.

Звук **О** передається за давньоукраїнською традицією: букви **Ѡ** або **Ѧ** широка вживаються на початку слів та складів, **Ѧ** вузька – після приголосних. На початку слів у першій частині пам'ятки пишеться буква **Ѧ** широка, але часто трапляється і **Ѡ**: *одѣканїа* 102, *очищонь* – за *очище^нЄ* 132зв.; у другій частині пам'ятки використовується винятково буква **Ѡ**: *окоупоуючи* 159, *оставлена* 298зв., *обновле^нѦ* 479зв.

Після голосних пишеться буква **Ѡ** (у першій частині пам'ятки спорадично вживана і **Ѧ** широка: *ал'ѡЄѦ* 48зв., *ан'дрЄѦ* 131зв.), особливо в словах грецького походження або запозичених за грецьким посередництвом: *оу виѡлеѦ* 25, *фарисЄѦ* 297, *леѦ* 381.

Особливістю правопису пам'ятки, яку з часом спостерігаємо і в стародруках останньої чверті XVI ст., є послідовне використання букви **Ѧ** широкої (як і **Є** широкої) після приголосних, коли над нею стоїть у середині слів оксія та в кінці слів – варія (в односкладових словах пишеться кендема): *оубѦ* 17зв., *по*, *до* 194), в інших позиціях – **Ѧ** вузька: *в корот'кости* 17зв., *многЄ* 25, *кОгОгО* 357зв. Іноді трапляються написання з **Ѡ**, наприклад: *роствоу* 207, *тог'ды* 208.

Перед виносними буквами вживаються **Ѡ** та **Ѧ** широка: *прѦркѦ^М* 25, *пото^М* 152, *фарисЄѦ^М* 376; *ирѦ^Д* 25зв., *до^М* 301зв., *Ѧ соубѦ^Т* 476зв.

Написання з **Ѡ** наявне в лігатурі **Ѡ** у словах, які починаються з префікса **ѠТ-**, і в прийменнику **ѠТ** (трапляються і написання через **ѠТ**): *Ѧдай* 34, *Ѧиш'лї* 175, *Ѧповідѣли* 427зв., *Ѧ людїи* 91зв.

При збігові двох **О** спостерігається тенденція до вживання різних букв – **О** та **Ѡ**: *О Ѡкаанї* 14зв., *Ѡ Ѡкаанї* 200, *Ѡ Ослати* 335.

У правопису пам'ятки використовується і буква **О** “очна”, яка має різні графемні вираження. Здавна в давньоукраїнських писемних пам'ятках наявна **О** “очна” з крапкою в середині. Така графема використовується в рукописах протягом вживання уставу та півуставу. Особливо часто пишеться **О** “очна”. В досліджуваній пам'ятці вона вживається з однією крапкою в середині (в слові *око* в формах однини): *Око* 32зв., *ОКОмь* 127, вь *Окоу* 237зв., вь *ОЦѢ ТВОЄМь* 38зв.; та з двома крапками в середині (в формах двоїни лексеми *око*): *Обѣ Оцѣ* 79зв., *Очи* 113, *Очима* 234зв. Коли мова йде про два предмети, вживаються дві букви **О** широкі, в які вписано по одній крапці. Такі написання більш поширені в другій частині пам'ятки: *ООчи* 187зв., *ООчей* 47зв., *ООчима* 405.

У пам'ятці використовуються **Ъ**, **Ь** для позначення звуків **О**, **Є** з сильних редукованих, що є відбиттям другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу. Написання **Ъ** на місці **О** засвідчуються в префіксах та в середині слів: *сьшествїЄ* 5зв., *вьплощенїи* 337, *дивъвалиса* 144, *въз'дѣх'ноувъши* 156зв.; **Ь** на місці **Є** фіксується в середині слів: *члѣцькьши* 45, *сїєницькьОмоу* 205, *прѣорчькьша* 271зв.

Під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі староукраїнських конфесійних пам'яток з XV ст. поширюються написання **РЪ**, **ЛЪ**, **РЬ**, **ЛЬ** на місці давньоукраїнських **ЪР**, **ЪЛ**, **ЬР**, **ЬЛ**, які в пам'ятках XIII–XIV ст. послідовно передавалися через **ОР**, **ОЛ**, **ЕР**, **ЕЛ**.

У Пересопницькому Євангелії **ОР**, **ОЛ** передаються через **РЪ**, **ЛЪ**, **ЕР** – через **РЬ**, передача **ЕЛ** через **ЛЬ** не зафіксована: *вьтрьгоуочи* 62зв., *трьговцомь* 172, *трьжище^x* 312; *бльше* 39, *стльпь* 174, *вьльны* 366; *на врьхоу* 31, *трьпѣти* 158, *одръжаль* 336зв.

Звук **У** передається через диграф **ОУ** на початку слів, після голосних та твердих приголосних: *оусты* 15зв., *оучителми* 216зв., *оуздоровиль* 405; *іоудоу* 21, *іоудейского* 204зв., *наоуки* 336; *доушоу* 51, *братоу* 237зв., *каж'домоу* 432.

Буква **Ѹ** пишеться переважно в кінці рядків і має давнє накреслення: *вь іамѸ* 69зв., *слоуѸѸ* 290, *бѸдоучи* 371зв.

Йотований **У** за давньоукраїнською традицією передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *юноша* 84, *юношоу* 196зв., *южь* 206зв.; *цѣломждрію* 16зв., *ѡповѣдаючи* 206, *наполненоу* 422зв.; *о глѣощи*^х 14, *оучитєлю* 256зв., *мов'лю* 420зв.

При передачі звука **У** та його йотації в пам'ятці фіксується буква **Ж**, що є виявом другого південнослов'янського впливу. Вона поширена лише в першій частині пам'ятки і передає звук **У** між приголосними та в кінці слів, **У** йотований – після голосних, проте традиційні написання значно переважають: *голжби* 16зв., *вспоманжли* 18, *женж* 33зв.; *обѣцаважще* 16зв., *братѣж* 21, *тобож* 53; у другій частині пам'ятки вона трапляється зрідка.

Зникнення букви **Ж** у другій частині пам'ятки першим відзначив П. Житецький, на це звертає увагу й сучасний дослідник пам'ятки І. Чепіга [Житецький 1876, с. 24; Чепіга 1994, с. 82].

Вилучення з правопису пам'ятки букви **Ж** є виявленням розуміння староукраїнськими книжниками штучності використання цієї букви, яка не має фонетичного значення.

Звук **йот**, який займає проміжне становище між голосними та приголосними, передається буквою **Й** (тобто **И** з діакритичним знаком), простежується в давньоукраїнській орфографії ще з кінця XIII ст. Писарі використовували букву **И**, а для того, щоб показати, що вона позначає **йот**, над нею ставили спіритус із варією (˘), причому спіритус міг бути різної конфігурації (˘, ˙, ˚ і т. д.), приблизно з XVI ст. над **И** пишеться переважно тільки спіритус, який ми вживаємо й тепер.

У Пересопницькому Євангелії **йот** чітко передається переважно в середині слів, менше в кінці, через букву **И** зі спіритусом, писаним зліва направо з хвостиком угору, схожий на сучасне накреслення: *истин'нѣиши*^х 18зв., *покайте*^с 130зв., *кОторый* 386; *нехай* 88зв. – *нехай* 88. Таке написання спіритуса переважно характерне тільки на позначення **йота**. Проте така форма спіритуса використана в першій третині першої частини пам'ятки і над **Ж** та **ОУ** (арк. 15зв.–23зв.) при передачі звука **У** йотованого, а також, як виняток, і над іншими буквами.

На початку слів над **И** ставиться спіритус із хвостиком донизу, а в кінці слів над **И** стоїть варія, як і при передачі через цю букву і в цих же позиціях інших звуків (наприклад звука **І** та його йотації), що було пов'язане із узусним уживанням діакритичних знаків: *идєшь* 27, *ишли*

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги 66зв., *йти* 353; *їванънь бгословнѣйшій* 17зв., *андреї рекоучи* 179зв., *сѣихъ страстей* 424зв.

У кінці рядків, зрідка в кінці слів, буква **Й** виноситься над рядок. Вона подається майже паралельно двома накресленнями – **И**, лежачою на боці, або двома скісними рисками: *наИдена* 22зв., *божїИ* 28, *казаль мовсиИ* 165, *слѣпыИ* 169зв., *црѣ жидовскыИ* 428.

У передачі приголосних дублетність букв не поширена.

В орфографії пам'ятки відбито передачу специфічної риси української мови – вимови фрикативного та проривного **Г**. У правописі приголосних Євангелія послідовно через букву **Г** передається фрикативний звук **Г** [h]: *гОлоуба* 130, *жадного* 210, *рОзогнаныи* 399. Передача проривного звука **Г** [g] в іншомовних словах сполученням **КГ** у пам'ятці зафіксована тільки в одному випадку в глосі: *на дикоую фиггоу* 303зв.

Сполучення **ЖД** поширене на місці **Ж**: *такожде* 16зв., *пръворожденнаго* 212зв., *оутврждаючи* 321, *рОжденіи* 337зв. Часто те саме слово має подвійне написання: *пОрожденіа иацОрчина* 26зв. – *пОроженіЄ иацОричеЄ* 100, *рОжество* 22зв. – *рОждества* 65зв.

Вживання **ГГ** на позначення **НГ** використовуються постійно: *аггль* 23, *агглове* 176зв., *агглы* 436. Давньоукраїнське написання сполучення **НГ** засвідчене тільки один раз, як показав комп'ютерний аналіз графіки пам'ятки: *аггЛО*^М 263.

Епентетичний **Л** послідовно вживається після губних перед давніми голосними переднього ряду: *раслабленнаго* 4зв., *покорьмлена* 254зв., *застоуплена* 229зв. Але: *любаци*^Х 34зв., 97зв., *любать* 236, 312. Такі написання почали відновлюватися в староукраїнській писемності під дією другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу.

У Євангелії використані грецькі букви за правилами, виробленими староукраїнською орфографією під впливом південнослов'янської.

Буква **Ѳ** (іжиця) передає два звуки – приголосний **В** та голосний **І**. Вона вживається в іншомовних словах, переважно грецьких: *ЄѲлиста*^М 2, *ЄѲлиста* 209, *ЄѲреи* 342зв.

Букви **Ѳ** і **ѳ** передають звук **Ф**. Поширенішим є вживання букви **Ѳ**, проте часто наявні й написання з **ѳ**: *їосафат*^с 21зв., *филипа* 234, *фарисеистѣ* 14 – *ѳарисеове* 136зв. У давніх пам'ятках (XI–XIII ст.) вони були

закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких, залежно від того, з яким звуком (ϕ або θ) ці слова вимовлялися в мові-джерелі, але з часом така практика була втрачена.

Буква **Ξ** (ксі) в значенні **КС** вживається в іншомовних, переважно грецьких, словах: *до александрыи* 126, *въ александрыи* 446, *александрыиского* 452зв.

Буква **S** стала знову використовуватися тільки під південно-слов'янським впливом (у середньоболгарських текстах букви **S** і **z** вживалися на позначення звука **ДЗ** або рідко **З**). У Пересопницькому Євангелії, як і в староукраїнських пам'ятках, наявна функціональна ідентичність літер **З** і **S** на позначення звука **З**: *пѣньє* 32зв., *свѣзды* 181зв., *скроуѣ* 229зв.; *на дороуѣ* 87, *розоумѣте* 247зв., *помазовала* 400.

Буква **Ψ** (псі) позначає звукосполучення **ПС** винятково в іншомовних словах, переважно грецьких. Такі написання зафіксовані тільки в Євангелії від Луки, з паралельним уживанням **ПС**: *въ ѡлоумѣти* 312зв. – *въ псалмѣхъ* 334.

Букви **Ѣ** і **Ѥ** як буквені знаки (вони втратили своє звукове значення ще в XI ст.) послідовно вживаються в Євангелії. У пам'ятці за середньоболгарською орфографією **Ѣ** пишеться на місці звучного голосного в прийменнику та префіксі, **Ѥ** – у кінці слова; за давньоукраїнською орфографічною традицією поміж двома приголосними ставиться **Ѥ**: *въ* 179зв., 205, *не сънизитиса* 3, *въставши* 132; *доу'кноульє* 76, *спочатькоу* 204зв., *радовальє* 383зв.; *моуиль* 76, *архисреє* 217зв., *соуѣ* 433. Проте в пам'ятці на місці **Ѣ**, **Ѥ** при сполученні приголосних у будь-якій позиції в слові, крім кінця слова, перевага надається вживанню паєрика: *в'се* 167, *ѡречєн'нымъ* 285, *взапаматал'* 337.

У Пересопницькому Євангелії використаний орфографічний прийом скорочення слів, який передається такими засобами: титлами, скороченням слів через пропуск голосних букв, простим скороченням слів із винесенням букви над рядок та лігатурами.

Титли в пам'ятці вживані різних форм. Титла, яка має форму горизонтальної лінії, перекресленої посередині і загнутої з двох боків, ставиться над буквами-цифрами та над священними словами, скороченими через пропуск голосних букв: *їс* 41, *бжїю* 175зв., *сїго* 447зв. Вона традиційно стоїть і над такими словами, як: *дїи* 155зв., *члїче* 323, *нїѣ* 410.

Титли-букви використовуються при частковому скороченні слів, коли буква виноситься над рядок і зверху покривається титлою, яка має форму дуги. У Пересопницькому Євангелії традиційно викорис-

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
 тані слово-титла $\bar{c}$, он-титла $\bar{o}$, глагол-титла $\bar{r}$: *цр $\bar{c}$ тво* 297, *тр $\bar{o}$ ца* 5зв.,
жидовьск $\bar{o}$ 329. Виносяться з покриттям й інші букви, що є вже більш
 пізнім узусним утворенням (окрім букв, які було прийнято не покривати
 титлою): *гла $\bar{b}$* 3зв., *пр $\bar{o}$* 448, *пр $\bar{o}$ поведа $\bar{r}$* 129зв., *ко $\bar{h}$* 130, *к $\bar{o}$ не $\bar{h}$* 228, *на*
в $\bar{e}$ $\bar{r}$ 'ни 3зв., *ма $\bar{h}$* 124 та ін.

Послідовно використовується орфографічне правило для вживан-
 ня добро-титли $\bar{d}$. Ця буква-титла поширилася під впливом сербських
 пам'яток, а не за грецьким зразком. Вона була введена до сербської
 орфографії Костянтином Костенецьким без покриття. У правопису
 Пересопницького Євангелія буква $\bar{d}$ використовується зі збільшеною
 перекладинкою і квадратною голівкою у двох видах скорочень: 1) коли
 слово скорочується опущенням голосних літер, використовується
 добро-титла, тобто, як свого часу з цього приводу зауважував І. Огієнко
 [Огієнко 1926, с. 10], буква $\bar{d}$ вживається не як виносна: *ср $\bar{d}$ и* 32зв., *д $\bar{b}$*
232зв., *праз $\bar{n}$ икомь вл $\bar{c}$ ни $\bar{M}$* 444; 2) коли слово скорочується тільки за
 допомогою винесення букви $\bar{d}$, яка ставиться над попередньою буквою:
виногра $\bar{d}$ 174, *напере $\bar{d}$* 312зв., *боу $\bar{d}$ те* 421.

За староукраїнською писемною практикою в досліджуваній пам'ятці
 титлою також не покриваються букви **Ж**, **З**, **М**, **Р**, **Т**, **Х**: *ро $\bar{z}$* *х $\bar{b}$ ы $\bar{m}$* 21,
оу $\bar{z}$ др $\bar{f}$ ли 143зв., *п $\bar{r}$ іате $\bar{m}$* 430зв., *де $\bar{r}$ жати* 416зв., *постанови $\bar{T}$* 104зв.,
моуд $\bar{r}$ ы $\bar{x}$ 105. Надрядкові **Ж**, **Т**, **Х** пишуться без ніжок, а **З**, **М**, **Р** мають
 скорописне накреслення (**Р** – лежить на боці) і переважно вживаються в
 кінці рядків, речень, зачал, за винятком першої частини пам'ятки, в якій
 вони пишуться і в середині слів.

Поширене в Євангелії і винесення двох приголосних, в яких другою є
 буква **Т**, яка накресленням схожа до арабської цифри 7 і слугує титлопо-
 дібним покриттям для попередньої приголосної: *да $\bar{c}$* 16, *соу $\bar{b}$ / $\bar{b}$* 155зв.,
па $\bar{k}$ 155зв., *о $\bar{h}$* 468зв.

Виносяться також і деякі голосні букви: в середині рядків – це буква
О або дві **ОО** з покриттям титлою: *тр $\bar{o}$ ца* 5зв., *пр $\bar{o}$ ркоть* 117 і *пр $\bar{o}$ ркоть*
 211, *пр $\bar{o}$ рчици* 198зв. і *пр $\bar{o}$ рци* 63зв., *пр $\bar{o}$ ркь* 343; у кінці рядків, під
 впливом сербської орфографії, виноситься $\bar{b}$, але без покриття: *сп $\bar{c}$ тл $\bar{b}$*
 20зв., *сп $\bar{b}$ /ш $\bar{h}$ но* 303зв., *мн $\bar{b}$* 385, 403. Виноситься і буква **И** при передачі

йота, переважно в кінці рядків, менше в кінці слів, без покриття титлою: *в' та^Инѣ* 35, *на^Ипръшаа* 177зв., *велікы^И патокъ* 433.

Виносяться і склади, в окремих випадках у середині слів і часто в кінці рядків: *спло^Дль* 21, *оупО^ДобимО* 281зв., *стар'ши^М* 122зв., *оуби^Т* 148, *Єдино^М* 105зв. Титлою покриваються тільки склади з приголосною, яку було прийнято писати з покриттям.

Поширеним способом скорочення є лігатури.

Лігатури **Ѡ** (Ѡ+Т), **Ѳ** (Ш+Т) використовуються: **Ѡ** – у применниках і префіксах, а також на початку слів – *Ѡ* 55зв., *Ѡповѣдѣли* 155зв., *Ѡйѣ* 34зв.; **Ѳ** – *Ѡтрочище^Х* 13, *Єще* 157, *соборища* 273зв. Лігатура **Ѣ** (Ѡ+У) переважно наявна в кінці рядків: *мирѢ* 31, *ЄмѢ* 385, *свѣтѢ* 426зв., трапляється і написання лігатури з **Ѡ** замість **Ѡ** (Ѡ + У), переважно в Євангелії від Іоанна – *Ѡмѣрѣли* 395, *ЄмѠ* 400.

Коли виносяться приголосні, які стоять після голосного **А** перед **У**, то в цих випадках із двох голосних утворюється лігатура, навіть коли голосні належать до різних слів, – переважно **У** пишеться тільки з верхньою частиною, такого ж накреслення, як і **У**. Такі лігатури найчастіше використані в покажчиках читань та в Місяцеслові: **АУ** – в *гла^Ву* 52, *ча^Су* 135, *на^Ур' 5*, *на^Ур'ні* 445. Поширені в них і лігатури **ЛУ** та **ЛВ**: в *лу^Ц* 13, *лу^К* 335зв., *Ѡ^Лк* 445; *на^Лр' 5*, *на^Лр' 446зв.*, *на^Лр' 469*.

Трапляються й інші лігатури, наприклад: **ТВ** – *ѠтѠврѣвши* 24зв.; **ТИ** – *допоустѣ^Т* 27.

У діакритичній системі Пересопницького Євангелія, окрім розглянутих вище вживань паєрика та титли, використовуються знаки придиху (спіритуси), словесного наголосу (варія, оксія, камора) та кількості (кендема)*.

Знаки придиху, які звично називаються спіритусами, – псіла (° – тонкий придих) та дасія (˘ – густий придих).

Псіла ставиться над голосними на початку слів та складів, а також над применниками: *а̇ і* 194зв., *Ѡни* 54зв., *своѣмь* 38зв., *ларѣѠна* 450. У цих позиціях вона також позначає йотацію голосних звуків: *і̇* 179зв., *Єго* 63, *і̇мы мають* 259зв., *дроугоЄ* 387. Псіла пишеться при передачі звука **І** над буквою **І** тільки на початку слів, в інших позиціях у слові

* Діакритична система пам'ятки частково подана в роботах [Чепіга 1995; Кау 1997].

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
вживаються подвійна оксія чи кендема (див. далі): *іосифови* 22зв.,
о іоннѣ 124, *ірода* 204зв.

Дасією (з хвостиком, піднятим догори) передається переважно тільки **йот**: *наймен'шимь* 31зв., *прийдоу* 179зв., *сѣнь члѣкый* 404. Лише в першій частині пам'ятки дасія пишеться при позначенні звука **У** йотованого над **Ж** у позиції в середині слова: *бѣсноуѣци*^{МСа} 13, *бесѣдоуѣцоу* 15зв., *замѣтаѣщихь* 29, та над **ОУ** на арк. 15зв.–23зв.: *іоудеи* 18, *іоудоу* 21, *іоудеиский* 23зв.

У пам'ятці послідовно наявні діакритичні знаки словесного наголосу та кількості, які вжиті штучно під впливом середньоболгарської орфографії (саме рукописи Євфиміївської редакції характеризуються строгим уживанням чотирьох нарядкових знаків: ´, ˘, ˙, ˚). Вони не позначають у пам'ятці фактичних наголосів [Чепіга 1994, с. 83]. На це звернув увагу ще І. Огієнко, аналізуючи роботу П. Житецького про Пересопницьке Євангеліє, в якій Житецький вважав, що проставлення наголосів у пам'ятці болгарське [Житецкий 1876, с. 5]. Проте, зауважував І. Огієнко, тут треба говорити не про наголос, а лише про зазначки [Огієнко 1930, с. 223].

Оксія ставиться на голосному першого складу, а варія – на кінцевому голосному: *пѣгоубити* 51, *закричавши* 192, на *мѣсци* 365. Іноді оксія ставиться над голосним у кінці слова, коли наступне за ним односкладове слово закінчується голосною, наприклад, *сѣбѣ*^О452зв.

Камора ставиться переважно над односкладовими словами з наголошенням **О**, а також часто над **А**, **Ж**, **Д**: *оубѣ*^О 16зв., *бѣ*^О 28зв., *итѣ*^О 133зв., *ктѣ*^О 247; *дѣ* бзв., *нжѣ* 15зв., *тѣ*^А 28, *мѣ*^А 368. Постійно вжита камора в новому односкладовому слові *мнѣ* 24, 233. В інших позиціях вона більш поширена в першій третині першої частини пам'ятки: *ражда*^{Тсѣ} 24, *отрѣчѣ*^А 25зв., *соудоу*^О 32.

Кендема послідовно вживається над **Ы** в односкладових словах і часто – в кінці слів: *бѣ* 19, *мѣ* 46, *вѣ* 376; *сѣблазнь* 79, *валѣ* 186, *тѣгдѣ* 397. Іноді в односкладових словах вона наявна над **Д**: *тѣ*^А, 33, *длѣ*^А 41зв. Кендема пишеться над клітиками *бѣ*, *се*: *бѣ* 15зв., *сѣ* 23 та в нових односкладових словах (і похідних): *два*, *три*, *зло* та ін.: *двѣ* 17, *двѣ*^ѣ 5, *три*^ѣ 7зв., *триста* 400зв., *злѣ* 33зв., *злѣдѣ*^ѣ 400зв., а також над “звучним” **Ѣ**: *тѣ*^ѣ 17зв., 125зв., *сѣ*^ѣ 19.

Кендема також ставиться над буквою **V**: *моѵси* 15зв., *до егѳѳ'тоу* 24зв., *Єѵреи* 342зв. Вона пишеться і над буквою **I** в середині слів перед голосними та в кінці рядків у другій частині пам'ятки – спорадично до тексту Євангелія від Луки, а далі до кінця пам'ятки вже послідовно.

Знак **ico** (поєднання спіритуса з оксією) послідовно використаний тільки над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал: *Йноую* 62, *Й сталоса* 306, *Й їс* 376зв. Він також вживається в слові *очи*, при подвоєнні **OO**: *ѳочи* 404зв., *ѳочима* 405.

У Пересопницькому Євангелії виявлено передачу графічними засобами української вимови йотації звука **I** – поєднанням над буквою **I** двох діакритичних знаків – спіритуса з варією: *той рѳчі* 82зв., *они ѳли* 156, *роуки свой* 260.

У правопису двох писців є й відхилення від узусу. Простежимо ці відмінності у використанні графіко-орфографічних узусних та окремих правописних рис кожним із писців, урахувавши й умовний поділ рукопису на дві частини, межею яких є арк. 155зв.

При передачі звука **A** після шиплячих Михайло Василієвич лише в першій частині пам'ятки широко вживає букву **A**: *ѳтроча* – *ѳтрочате* 25зв., *ваша* 83, *троучали* 115. Тут відбита південнослов'янська орфограма, яку українські пам'ятки фіксують з XV ст., і з цим впливом, можливо, пов'язуються і написання букви **A** після **Ц**: *сеДмица* 3, *немоцями* 29зв., *двадцатма* 286зв. Її вживання можна було б пояснити впливом живомовної м'якості **Ц**, проте в текстах другої частини пам'ятки, писаних Михайлом Василієвичем та другим писцем, вона не поширена. Не притаманне другому писцю і написання з **A** після шиплячих.

У передачі йотованого звука **E** на початку слів та після голосних спостерігається цікава особливість, пов'язана безпосередньо з графікою писців та їхнім свідомим уживанням графемних варіантів букви в орфографічних позиціях. Так, Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки вживає в обох позиціях **E** широку круглої форми і пише її в рядку. У другій частині він вживає **E** широку двох накреслень: **E** широку круглої форми, яка стоїть у рядку, та **E** широку, загострену донизу, нижня частина графем опущена під рядок, завершується волосинкою з перетинкою. У вживанні цих двох графем спостерігається така особливість: **E** загострена пишеться на початку слів, а після голосних – **E** кругла на арк. 260–265зв.; **E** кругла пишеться як на початку слів, так і після голосних на арк. 266–339зв., 399зв.–442зв., 444–481зв. Другий писець також використовує дві графем: тільки **E** загострена пишеться

на початку слів та після голосних на арк. 155зв.–175; Є загострена пишеться на початку слів, а Є кругла після голосних на арк. 175зв.–219зв., 341–399зв.; тільки Є кругла пишеться на початку слів та після голосних на арк. 220–259зв.

При передачі звука **О** буквою **О** широкою Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки використовує дві графеми: **О** велику круглу, посередині з перетинками – на початку слів (тільки в цій частині: *ОКОЛИЧ'НЫ^X* 150), після голосних та перед виносними буквами; **О** велику витягнуту – після приголосних, у середині та в кінці слів, коли над нею стоїть оксія чи варія. У другій частині пам'ятки друга графема не вживається писцями, її місце зайняла перша графема, оскільки вона втратила своє становище на початку слів та після голосних, залишившись тільки в почерку Михайла Василієвича перед виносними буквами. Виняток становить графіка другого писця на арк. 155зв.–175, 204–216зв., на яких пишеться тільки **0** вузька.

Перед виносними буквами, переважно в орфографії Михайла Василієвича, в першій частині пам'ятки вживається буква **Ѡ**, хоча трапляється і **О** широка: *пере^Д свѣто^М* 132, *пріах^ОМ* – *пріах^ѠМ* 17, *ир^ѠД* 25зв.; у другій частині пам'ятки писцем перевага надається використанню **О** широкої: *ієрар'х^ОМ* 478зв. Другий писець рукопису переважно використовує в цій позиції букву **Ѡ**: *нар^ѠД* 155зв., *Ѡ^H* 377зв.

Вживання за давньою традицією сполучення **ѠТ** поряд із **Ѡ** більш поширене в правопису Михайла Василієвича в першій частині пам'ятки до арк. 78зв., але зрідка трапляється і далі в написаннях обох писців: *Ѡтрочате* 25зв., *Ѡтроча* 162зв., *Ѡтворєньи* 346.

У графіці другого писця поряд з **О** “очною” трапляється і **О** подвійна. Ця графема складена з двох половинок букви **О** широкої (накресленням схожа до **Ѡ**), в середині ставиться одна чи дві крапки залежно від того, скільки предметів вона позначає. Вона вжита переважно на арк. 155зв.–175, при написанні слова *око* і похідних: *Ѡкомь*, *Ѡк^О* 164, а також у формах двоїни цього іменника: *Ѡвѣ Ѡцѣ* 164, *Ѡчи* 157зв., *Ѡчима* 175.

У передачі звука **У** та його йотації цікавим є вживання букви **Ж**. Проведений комп'ютерний аналіз графемного складу пам'ятки показав, що букву **Ж** широко використовує писець Михайло Василієвич у першій частині пам'ятки тільки на арк. 2–64зв., наступний приклад

наявний лише на арк. 102: *кръмжци*^М, а далі, до арк. 155зв., ця графема трапляється спорадично: *посылаж* 129. У другій частині пам'ятки буква **Ж** наявна у графіці обох писців лише близько 30 разів: *сж*^б 158зв., 225зв., 231, 233зв., 240зв., *всєж дїєж твоєж, всєж кр^бсптіж твоєж* 177зв., *нж* 274, 445зв., 453, 475, *сж* 287, *сѣжа, великжа* 341, *блѣговѣствжце, исцѣлажце* 465. Ці одиничні вживання букви **Ж** у другій частині пам'ятки можна пояснити тільки впливом болгарського протографа. Про це свідчать не лише написання **Ж** на місці **ОУ**, **Ю**, а також і середньоболгарська орфограма – при збігові двох великих юсів (**ЖЖ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**ЖА**): *сѣжа, великжа* 341, *въ гор'нжа* 472зв. (три випадки зафіксовано і в першій частині пам'ятки: *в сѣжа* 3, *въ сѣжа* і *великжа* 3зв.).

Пересопницьке Євангеліє писане саме в той період, коли на українських землях (від середини XVI ст.) у провідних скрипторіях намагалися уніфікувати графемний різнобій. Найперше це позначалося на системі передачі голосних звуків. У передачі приголосних не було такого графемного розгалуження, тому в правописі писців немає суттєвих відмінностей.

У системі скорочень слів писці дотримуються узусних уживань. Проте в першій частині пам'ятки, писаній Михайлом Василієвичем, на відміну від другої частини, скорочення слів за допомогою винесення букв над рядок значно поширеніші, наприклад, виносні букви **З**, **М**, **Р** скорописного накреслення в середині слів: *пра^знико*^М 3зв., *кОТРоє* 140зв.

У першій частині пам'ятки при скороченні священних слів через пропуск голосних букв Михайло Василієвич використовує титлу, накресленням схожу до добро-титли, яка пишеться із круглою голівкою і більш поширена на арк. 2–22зв.: *сѣО* 2, *дх̄а* 22зв., *хв̄а* 129. Графічно ця титла відрізняється від добро-титли та **Д** виносної, які пишуться з квадратною голівкою.

У діакритичній системі пам'ятки спостережені тільки деякі відмінності у вживанні писцями окремих знаків.

Спіритус, який накресленням ідентичний до камори, використовує другий писець тільки на арк. 155зв.–156зв. (з яких він починав працювати над текстом Євангелія), але вже з арк. 157 він

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
чітко вживає спіритус такого ж накреслення, як і Михайло Василієвич.

Варія ставиться на кінцевому голосному більш послідовно першим писцем, ніж другим.

Подвійна оксія та кендема пишуться над буквою **І** в середині слів перед голосними та в кінці рядків: у першій частині пам'ятки подвійна оксія послідовно використовується Михайлом Василієвичем: *сказанію* 19, *дѣяніа* 102, *видѣліл* 61; у другій частині пам'ятки подвійна оксія та кендема змішано вживаються невідомим писцем з арк. 155зв. та до початку тексту Євангелія від Луки: *знаменіи* – *з'наменіа* 156зв.; кендема послідовно вживається обома писцями лише з Євангелія від Луки: *люди* 241, *маріа* 393зв., *оуз'дОроваючіл* 253зв.

Спіритус із варією різних накреслень ставиться над буквою **И** при передачі йотації звука **І**. У першій частині пам'ятки спіритус покривається варією, яка переважно має форму довгої загнутої риски і за накресленням майже схожа з покриттям над виносними буквами: *бесѣдоуе*^Г *бытій* *хѣѣ* 18, *злОдѣи* *пОДкоповаю*^Г 36зв., *ты*^Х *кОторыи* *илл* 67. У другій частині пам'ятки в графіці обох писців варія має форму довгої прямої риски: *они* *или* 156, *тыи* *то* *всѣ* *рѣчи* 217, *роуки* *свои* 260. Таке позначення йотації послідовно використовується саме в другій частині.

Спорадично спіритус із варією наявний над займенником **я**. У першій частині пам'ятки Михайло Василієвич до арк. 55 вживає поряд зі спіритусом написання з варією у формі довгої загнутої риски: *іа* 26зв., 27, 55. Далі в пам'ятці писці використовують варію, яка має форму довгої прямої риски: *іа* 107, 168зв., 405. Проте такі написання фіксуються непослідовно, переважають майже паралельні вживання тільки зі спіритусом чи з варією, наприклад: *іа* 32 та *іа* 342.

Знак **ісо**, крім послідовного вживання над заголовними голосними буквами на початку сумаріїв та зачал, Михайло Василієвич ставить у середині речення над початковим неприкритим голосним переважно на арк. 2–19: *Євѣліа*, *іаки*^Х 2, *й* *всѣмь* 3зв., *оучителя* 16.

Камора, поряд із прийнятим уживанням над односкладовими словами з наголошеним **О**, а також над іншими буквами, більш широко вживана Михайлом Василієвичем в інших лексемах у першій третині першої частини пам'ятки: *землѣ* 25зв., *Одѣна* 26, *из* *вОды* 27.

Далі перейдемо до розгляду півуставних текстів.

Півуставом з елементами скоропису писані в Пересопницькому Євангелії тексти в рамках-заставках, сумарії, глоси та Післямова.

Півустановою зроблено й редакторську правку тексту та записи. Півустановні накреслення пам'ятки характерні для півустанови, яким користувалися староукраїнські книжники в середині XVI ст.

Проведений порівняльний палеографічний та графіко-орфографічний аналіз півустановних текстів із уставними показав, що над півустановними текстами працювало два писці, а однотипність манери письма, притаманної кожному з них, зберігається від початку й до кінця пам'ятки. У книзі немає відомостей про те, хто писав ці тексти. Вважалося, що всі вони, як і основний текст пам'ятки, писані Михайлом Василієвичем. Проте в роботі над пам'яткою брав участь і архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, імовірно другий почерк є саме його.

Палеографічний аналіз записів 1556–1561 рр. також показав, що вони писані тими ж двома почерками, що й півустановні тексти. Ці записи писані від імені писця Михайла, проте він зробив тільки три з них, це підтвердив і кодикологічний та текстологічний їх розгляд.

Порівняльне графіко-орфографічне дослідження півустановних текстів пам'ятки та записів дало можливість визначити ці тексти за почерками.

Так, Михайло Василієвич написав тексти в рамках-заставках на арк. 20зв., 128зв., 203зв., 340зв., Післямову на арк. 443–443зв., а також записи на арк. 3, 476зв., 481зв.–482зв. Почерк твердий, накреслення літер каліграфічне, відбиває характерні ознаки, притаманні для графіки уставних текстів, писаних Михайлом у першій та другій частинах пам'ятки. Проілюструємо це прикладом із запису, оскільки саме завдяки аналізу записів вдалося визначити тексти, писані Михайлом. У запису на арк. 3 є одна графіко-орфографічна особливість, характерна переважно для першої частини пам'ятки, при скороченні священних слів вжита титла, схожа накресленням на добро-титлу: *сѣо*. Графіка колофонного кінцевого запису на арк. 481зв.–482зв. відбиває особливості тексту другої половини Євангелія від Іоанна – витіювате написання букв **М**, **П**, букви **Р**, **ОУ** пишуться, не опускаючись під рядок, та ін.

Архімандрит Григорій написав сумарії, глоси, провів редакторську правку тексту (він на бічних полях побіжно подавав і додаткові вкази до тексту) та зробив записи в кінці кожного Євангелія на арк. 123зв., 198зв., 335, 442зв. Записи писані одним почерком, накреслення букв нечіткі й тремтячі. Хоча записи зроблено від імені Михайла Василієвича, вони йому не належать. Про це свідчить почерк записів, відмінний від почерку запису на арк. 3 та колофонного запису, писаних каліграфічними літерами Михайлом Василієвичем у кінці книги, а також розбіжності в тексті записів щодо статусу писця, які навряд чи міг допустити сам писець: *“роукою многореш’наго раба... именем михайла*

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги *василієвича, Протопопы саноцко^Г*” (арк. 123зв.); “*роукою многогрешнаго раба михайла*” (арк. 198зв.); “*презь писара михайла василієвича. зь санока*” (арк. 335); “*роукою михайла василієвича протопопы саноцко^Г*” (арк. 442зв.). У колофонному записі Михайло Василієвич називає себе “*многогрешныи, слоуга, або рабъ бжїи Михаило Василієвичъ сїѣ Протопопы Саноцкого*” (арк. 482) і каже, що він “*того тыжь, и оучень*”. У записі на арк. 442зв. переключено назву монастиря: “*монастыра прьвосопникого*”, а в колофонному записі правильно передано церковний чин Григорія: “*архимандритомъ Пересопницкимъ*”, “*архимандрита Пересопницкого*” (арк. 481зв., 482).

Графіко-орфографічний аналіз півуставних текстів пам’ятки та записів виявив відмінності в правописі Михайла Василієвича та архимандрита Григорія.

Тексти в рамках-заставках, післямова та записи, писані Михайлом Василієвичем, характеризуються узусними особливостями, притаманними основному тексту Євангелія.

Тексти сумаріїв, писаних архимандритом Григорієм, мають суттєві відмінності від узусних уживань основного тексту пам’ятки, які переважно відбилися в правописі голосних. Непослідовно вживаються дублетні букви на позначення певного звука, використовуються орфограми як конфесійного, так і ділового письменства.

Так, у передачі звука **А** після м’яких приголосних (поряд із буквою **А**, як було прийнято в конфесійних пам’ятках) часто трапляється вживання букви **Ѧ** за узусом ділових пам’яток, в яких ця орфограма почала закріплюватися від середини XVI ст. [Гнатенко 1999, с. 154]: *пѣназѣ* 89, *ко справцамъ* 170, *примовляє^Т* 279. При передачі йотації звука **А** після голосних наявне паралельне вживання букв **А**, **Ѧ**: **А** – південнослов’янська орфограма, вживана в конфесійних текстах: *покоа* 48зв., *своа* 52, *братїа* 136.; **Ѧ** – давньоукраїнська орфограма, використана в діловій писемності: *многыа* 78зв., *грѣшная* 239, *посмѣянь* 324.

При передачі йотації звука **Е** на початку слів та після голосних відсутня послідовність у використанні **Є** широкої та **Ѣ** вузької: *Ѣ^тлиста* 174, *поведаѢ^т* 26, *караѢ^т* 266; *его* 23, *поведаеть* 23зв., *каменїемъ* 387. Часто в цих позиціях, а також після приголосних при передачі звука **Е** трапляється буква **ѣ**, як у правопису ділових пам’яток [Гнатенко 1999,

с. 155]: *поведає*^Т 30, *въеханіє* 399, *третая* 30. Букву **ѣ** вживає архімандрит Григорій і при редагуванні тексту, наприклад, вставляючи її на місце пропущеної **ѣ** вузької: *ѣ Евреи* 17зв. (писець Михайло Васи́лієвич на цьому ж аркуші пише: *ѣ еврейска*), а також вписуючи на полі пропущену глосу: *ѣл'лины* 375.

При передачі звука **ї** в позиції перед голосними та **й** за узусом ділової писемності поширене вживання букви **и** поряд з **й**: *илиино* 75, *ночии* 221зв., *пиан'ства* 313; *м'їрю* 23зв., *сотворенїи* 283, *възнесенїи* 417зв.

При передачі звука **у** широко вживана буква **ѹ**, як і в діловій писемності (в основному тексті пам'ятки вона переважно пишеться в кінці рядків): *ѹздоровиль* 44зв., *ѹчителєи* 308 – *оучителєвє* 371зв., *боудѹть* 179, *горчичномѹ* 279. Не зафіксовано жодного випадку вживання букви **Ѻ**, яка в діловій писемності теж не використовувалася (якби сумарії писав Михайло Васи́лієвич, то, ймовірно, в першій частині пам'ятки цю букву було б ужито, як в основному тексті).

У записах, що, на нашу думку, належать архімандритові Григорію, на відміну від записів Михайла Васи́лієвича, спостерігаються ті ж правописні особливості, що і в сумаріях. Наприклад, уживання за узусом ділових пам'яток букви **Ѹ** після приголосних: *дѸа читанна* 442зв.; **ѹ** – у будь-якій позиції в слові: *лєта* 335, *василїєвича* 335, *по боѺѹемь* 442зв.; **и** – перед голосними: *василиєвича* 123зв., *ѹл'лии* 442зв. та ін.

Отже, проведене дослідження письма та графіко-орфографічних особливостей Пересопницького Євангелія засвідчує, що над текстом пам'ятки працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Васи́лієвич із Сянока та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Правопис основного уставного тексту Пересопницького Євангелія, писаного Михайлом Васи́лієвичем та невідомим писцем, а також півуставних текстів, писаних Михайлом, відбиваючи узусні особливості староукраїнських конфесійних пам'яток середини XVI ст., є поєднанням давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфографічних норм. У першій частині пам'ятки більш уживані елементи болгарського правопису, кодифікованого патріархом Євфимієм Тирновським. В орфографії півуставних текстів, писаних архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм, уживаються, часто паралельно, орфограми як конфесійного книжного, так і ділового письменства.

Висновки

Залучення палеографічно-орфографічних даних до комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження й описування кириличної рукописної книги сприяє встановленню, підтвердженню або уточненню палеографічних, філігранологічних, кодикологічних даних безпосередньо щодо дати та місця написання, автентичності, протографа, автора, книжника-писця, часу художнього оформлення та оправлення рукопису, відомостей про меценатів, власників, художників, палітурників та ін., тобто – про історію створення та побутування рукопису.

Представлені комплексні дослідження староукраїнських кириличних рукописних книг – Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), «Четї Мінеї 1489 р.» та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ, є результатом теоретичного та практичного використання даних, напрацьованих нами під час палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й описування книжних пам'яток староукраїнської книжної писемності, безпосередньо при дослідженні їх графіко-орфографічних систем і виділенні атрибуційних орфограм.

Застосування комплексного підходу із залученням палеографічно-орфографічних даних при палеографічному і кодикологічному дослідженні й описуванні кириличної рукописної книги сприяло у встановленні, підтвердженні або уточненні характерних саме для досліджуваних кодексів даних:

1). Для Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.) – *час та місце створення, книжна традиція, скрипторій, мовна редакція, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки.*

Лаврське Євангеліє є пам'яткою київської писемної традиції, написаною в Києві в третій чверті XIV ст., точніше – близько 1370 р.

Дослідження письма й орфографії Євангелія підтвердило його датування, походження і легітимність кодикологічних даних.

Євангеліє писане церковнослов'янською мовою української редакції, уставним типом письма, одним писцем. Текст відбиває давній протограф, але має текстологічні та лексичні особливості, характерні для часу написання рукопису.

Кодекс створений на межі давньоукраїнського і староукраїнського етапів розвитку орфографії, у період вироблення староукраїнською писемною практикою графіко-орфографічних особливостей, притаманних для церковнослов'янських книжних пам'яток саме української редакції.

Письмо Лаврського Євангелія відбиває узусні графіко-орфографічні особливості, характерні для українських книг середини – третьої чверті XIV ст. (наприклад, тільки в цей період у староукраїнській книжній писемності вживається буква **У** в позиції після приголосних, що є атрибуційною палеографічно-орфографічною ознакою; до та після цього періоду використовується у всіх позиціях диграф **ОУ**, за винятком кінця рядка, при вписуванні в текстове поле, менше – **У**).

2). Для «Четьї Мінеї 1489 р.» – час та місце створення, книжна традиція, скрипторії, мовна редакція, жанр, протограф, тип і характерні особливості письма, орфографія і атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці.

«Четья Мінея 1489 р.» є пам'яткою київської писемної традиції і однією з відомих раних спроб перекладів агіографічних канонічних та апокрифічних текстів староукраїнською мовою. Під цією назвою і датою вона відома в науковій літературі.

Проведене дослідження виявило, що пам'ятка є кодексом, який складений із двох окремих книг – Торжественика мінейного (Четьї Мінеї), із точною датою написання 1489 р., та Златоуста п'ятдесятного, без вихідних даних щодо часу його створення. Писані книги староукраїнською мовою півставним типом письма, приблизно в один час, об'єднані й оправлені в одному кодексі, імовірно, на початку 90-х років XV ст.

Досліджуючи кодикологічні, палеографічні та графіко-орфографічні особливості пам'ятки, автор переконався, що кодекси, з яких вона складена, переписані з різних давніх українських протографів, правопис яких був двоєровим одноюсовим (**А**).

Проведений палеографічний та орфографічний аналіз письма пам'ятки засвідчив, що ці два рукописи були створені в одному скрипторії, а часом здійснення перекладу їхніх текстів із церковнослов'янської на українську мову є не 1489 рік, як вважає більшість дослідників, а більш ранній час.

Переписано Торжественик мінейний у 1489 р., на нашу думку, з протографа 1397 р., тому саме цим роком треба датувати переклад текстів староукраїнською мовою і вивчати його з літературно-текстологічного, мовознавчого та орфографічного аспектів як тогочасну українську

пам'ятку. Вірогідно, в протографі була вказана дата від створення світу „̄.ї.ѣ, [6905, а від Різдва Христового 1397 р.], яка й була перенесена писцем Березкою. Це опосередковано підтверджує розміщення дати на двох рядках – „̄.ї.ѣ (числівник .ї. [900] подано із закінченням -ѣ, переданим великою літерою) || .ѣз. [6997 = 1489 р.], завдяки чому писець прилаштував дату переписуваного ним протографа до часу своєї роботи (1489 р.), поставивши над ѣ замість титли діакритичний знак, а на нижньому рядку приписав роки за літочисленням від Різдва Христового – .ѣз. [97], підкріпивши рік індіктом – .з. Також встановлено, що над текстами Торжественика разом із писцем Березкою працювало ще троє невідомих писців. Златоуст теж переписаний Березкою, вірогідніше з рукопису кінця XIV – початку XV ст.

Орфографічні особливості кодексів відповідають орфографічній системі українських скрипторіїв кінця XIV – початку XV ст. У них наявні як давні українські орфограми, так і орфограми, напрацьовані в останній чверті XIV ст., а також спорадично відбито залучення південнослов'янських орфограм до українського узусу, зокрема й таких, які не були властивими українським та білоруським пам'яткам до середини XV ст. (наприклад, уживання Ж), а поширилися пізніше. У другій половині XV ст. південнослов'янський правопис був упроваджений у практику скрипторіїв, але в досліджуваній пам'ятці він майже не відбитий. Це свідчить про те, що для роботи були використані більш ранні протографи, а вкраплення південнослов'янських елементів пов'язане з практичними навичками писців у вживанні орфограм, притаманних останній чверті XV ст., і, переважно, з технічним їх внесенням до тексту.

Переписані Березкою тексти Торжественика мінейного та Златоуста п'ятдесятного характеризуються єдністю щодо використання основних узусних особливостей книжної графіко-орфографічної системи письма. Цієї системи притримувалися й інші писці, проте для їхніх письма та орфографії характерні й певні особливості, зокрема: в другого писця загальноживаними є окремі графіко-орфографічні елементи ділового письма, наприклад, вживання монографа У, який не був характерним для правопису релігійних українських та білоруських пам'яток XV ст., що свідчить про більшу обізнаність писця в канцелярському письмі; третій писець, який, за нашим переконанням, був більш професійним, аніж інші писці, подекуди використовував й південнослов'янські орфограми.

3). Для Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. – час та місце створення, книжна традиція, скрипторій, мовна редакція, протограф,

переклад, тип і характерні особливості письма, орфографія й атрибуційні орфографічні ознаки, книжники-писці, записи з вихідними даними.

Проведене дослідження письма та графіко-орфографічних особливостей пам'ятки, а також записів підтердило дату його створення, волинське походження та засвідчило, що над текстом пам'ятки працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій, писець Михайло Василієвич із Сянока та ще один писець, ім'я якого залишилося невідомим. Рукопис писаний на пергамені, церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною літературною мовою, новим українським уставом та півуставом.

Пересопницьке Євангеліє написано двома типами письма – уставом (новим українським уставом, письмо чітке й акуратне, у ньому поєднана давня манера письма з новішою, у декорі відчувається південнослов'янський вплив) та півуставом з елементами скоропису. Текст пам'ятки умовно поділяється на дві частини, оскільки з арк. 155 зв. до роботи був залучений ще один писець (ним виконано тексти на арк. 155 зв.–202 зв., 204–259 зв., 341–399 зв), у почерку і орфографії якого спостерігаються певні відмінності від текстів, над яким працював писар Михайло.

Проведений порівняльний палеографічний та графіко-орфографічний аналіз уставних та півуставних текстів показав, що над півуставними текстами працювали двоє писців, а однотипність манери письма, притаманна кожному з них, зберігається від початку й до кінця пам'ятки. Проте в рукопису немає відомостей про те, хто писав ці тексти. Вважалося, що всі вони, як і основний текст пам'ятки, писані Михайлом Василієвичем.

Палеографічний аналіз записів 1556–1561 рр. також засвідчив, що вони писані тими ж двома почерками, що й півуставні тексти. Хоча записи писані від імені писця Михайла, проте ним зроблено тільки три з них. Імовірно, другий почерк належить керівнику роботи архімандриту Григорію.

Проведений графічний та орфографічний аналіз півуставних текстів та записів виявив, що писцем Михайлом Василієвичем написані тексти в рамках-заставках на арк. 20 зв., 128 зв., 203 зв., 340 зв., Післямова на арк. 443–443 зв., а також записи на арк. 3, 481, 481 зв.–482 зв. Почерк цих текстів твердий, накреслення літер каліграфічне, наближене до графіки основного тексту пам'ятки. Архімандритом Григорієм писані сумарії, глоси, проведена редакторська правка тексту (ним також побіжно зроблені вказівки на читання євангельських текстів на бічних полях) та

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги виконані записи в кінці кожного Євангелія на арк. 123 зв., 198 зв., 335, 442 зв. Вони писані одним почерком, накреслення букв нечіткі, тремтячі. Хоча записи виконані від імені писця Михайла Василієвича, проте вони йому не належать. Про це, найперше, свідчить почерк записів, відмінний від каліграфічного почерку запису на арк. 3 та колофонного запису, зробленого Михайлом Василієвичем у кінці книги.

Тексти в рамках-заставках, Післямова та записи, писані Михайлом Василієвичем, характеризуються узусними особливостями, притаманними основному текстові Євангелія. Тексти сумаріїв, писаних архімандритом Григорієм, мають суттєві відмінності від узусних уживань основного тексту пам'ятки, які переважно відбилися в правописі голосних. Непослідовно вживаються дублетні букви на позначення певного звука. Використовуються орфограми як конфесійного, так і ділового письменства. Складається враження, що писець більше володів орфографічними прийомами саме ділового письма. У записах, що, на нашу думку, належать архімандритові Григорію, на відміну від записів Михайла Василієвича, спостерігаються ті само правописні особливості, що і в сумаріях.

Правопис основного уставного тексту Пересопницького Євангелія, писаного Михайлом Василієвичем та невідомим писцем, а також півуставних текстів, писаних Михайлом, відбиваючи узусні особливості староукраїнських конфесійних пам'яток середини XVI ст., є поєднанням давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфографічних норм. У першій частині пам'ятки більш уживаними є південнослов'янські орфограми, кодифіковані 1375 р. Болгарським патріархом Євфимієм Тирновським. В орфографії півуставних текстів, писаних архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм, уживаються, часто паралельно, орфограми як конфесійного книжного, так і ділового письменства.

Комплексний підхід до дослідження Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), «Четы Мінеї 1489 р.» та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. підтверджує необхідність і дієвість проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при вивченні й описуванні староукраїнської кириличної рукописної книги.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Запропонована праця є першою монографічною студією з палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження української кириличної рукописної книги. В ній уперше системно представлено теоретично-методологічні підвалини та основні методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження східнослов'янської, безпосередньо української, рукописної книги.

Палеографічно-орфографічна атрибуція визначається як міждисциплінарний напрям палеографії, кодикології та кодикографії. Сучасне комплексне палеографічне та кодикологічне вивчення рукописних книг українського походження розширює межі методології цих дисциплін, збагачуючи їх новими підходами та принципами наукового дослідження, включає в свою орбіту методики інших дисциплін та творчо перепрацьовує засади наукового описування книги. Тому *актуальним* для даної роботи стало напрацювання принципів, методів та методик проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження староукраїнської рукописної книги, розширення апарату палеографії й кодикології та закладення основи для нового орфографічного розділу як складової частини української палеографії.

Застосування нових методичних засад при палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні староукраїнської рукописної книги сприяє уточненню атрибуції книги, дозволяє виявити тенденції розвитку української писемної культури та мови, а також стає в нагоді у віднайденні писемних пам'яток, що розпорошені по всьому світові і часто номінуються писемним надбанням інших слов'янських культур, а також долученню їх до пам'яток національної культури і включенню до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Методологічні та методичні засади палеографічно-орфографічного напрямку дослідження східнослов'янської кириличної рукописної книги не розроблені в історіографії XIX – початку XXI ст., що обумовлюється тривалою науковою кризою власне палеографічного методу, пов'язаною

з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги, а також трудомісткістю проведення графіко-орфографічного дослідження рукописів для вирішення прикладних завдань палеографії, кодикології та кодикографії. У східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до першої третини ХХ ст., наразі він використовується нерегулярно та непослідовно. Основна увага вчених переважно зосереджена на дослідженні письма як атрибуційної ознаки пергаментних рукописів, при атрибуції паперових рукописів перевага надається датуючим ознакам філіграней. Це також пов'язано і з відсутністю правописних монографічних студій, які б охоплювали розвиток східнослов'янської, безпосередньо української, писемності від часів Київської Русі до ХVІІІ ст. включно і матеріали та результати яких могли б бути вмотивовано використаними вченими при атрибуції рукописів.

Питання стосовно необхідності використання при атрибуції рукописів орфографічних ознак як палеографічних прикмет щодо часу написання, локалізації та мовної редакції рукописів східнослов'янської кириличної писемності, безпосередньо рукописної книги, піднімалося з ХІХ ст. ученими, якими закладалася й розроблялася східнослов'янська палеографія, напрацьовувалися принципи і методи дослідження писемних пам'яток, укладалися палеографічні посібники та альбоми, – О. Востоким (саме з його діяльністю ми пов'язуємо початок розроблення палеографічно-орфографічного напрямку), І. Срезневським, О. Соболевським, В. Щепкіним, Є. Карським. Дослідниками приділена певна увага окремим орфограмам, що змінюються у хронологічних періодах і тому виступають атрибуційними ознаками. У подальших наукових студіях зі східнослов'янської палеографії такий напрям, як орфографія рукописів, практично не розвивається, вченими палеографічні орфографічні прикмети або залучаються комплікативно-вибірково, або взагалі не подаються.

Комплексний підхід до вивчення палеографії, мови (правопису) й оздоблення рукописних книг був уперше запропонований і застосований на значному рукописному матеріалі І. Срезневським, розвинутий – І. Ягичем, В. Щепкіним та деякими іншими вченими. Пізніше Л. Жуковська обґрунтувала методологічні засади такого всебічного дослідження рукописів.

Українська кирилична палеографія ще комплексно не розроблена, вона й до сьогодні потребує наукових теоретичних узагальнень та вироб-

лення як загальної методології, так і напрацювання окремих напрямів, методів та методик дослідження. Не укладено й підручника з української палеографії, є лише декілька компілятивно-узагальнюючих посібників (В. Дядиченка «Основи палеографії» (1963), Я. Кіся «Палеографія» (1975) та М. Кріля «Основи палеографії» (1995), в яких у загальних рисах ідеться про можливість датування пам'яток за допомогою орфографічних прикмет, але не подано методичних засад щодо цього.

Графіко-орфографічні особливості систем письма української рукописної книги також не набули комплексного та системного наукового вивчення й використання при атрибуції рукописів у кириличній палеографії та в науках гуманітарного циклу, об'єктом яких є книга та документ.

Окремим питанням графіки й орфографії, безпосередньо їхнім атрибуційним ознакам, при дослідженні української рукописної книги як цілісного явища культури приділяється увага в працях учених із кінця ХІХ – початку ХХ ст.: В. Адріанової, У. Аніченка та А. Булики (при дослідженні історії правопису й мови середньовічної білоруської писемності), В. Владимірова, О. Грузинського, М. Грунського, П. Житецького, І. Каманіна, Г. Крижановського, І. Свенціцького, О. Соболевського, М. Сперанського, І. Срезневського; у ХХ ст. – у роботах М. Геппенера, П. Захарчишиної, О. Князевської, А. Кримського, А. Москаленка, В. Німчука, І. Огієнка, В. Панашенко, Ф. Ткача; активізується дослідження у цьому напрямі з кінця ХХ ст., зокрема в роботах Т. Видайчук, М. Гальченко, Я. Запаса, М. Кочіша, І. Чепіги, В. Фрис, Г. Щокань; більша увага надається періоду писемності Київської Русі, зокрема в сучасних дослідженнях І. Тота, Т. Міронової, Л. Уханової та ін. При цьому тільки в деяких роботах (М. Геппенера, О. Князевської, Т. Видайчук, М. Гальченко, М. Кочіша, Т. Міронової, Г. Щокань та ін.) приділяється увага окремим орфограмам, використання яких у рукописах не обумовлено фонетично, а зміни в них відбуваються на рівні графічного буквеного узгодження.

Орфографічна система староукраїнської кириличної книжної писемності загалом та атрибуційні орфограми зокрема досі не стали предметом окремого монографічного дослідження.

На сьогодні використання атрибуційних даних орфографічних систем середньовічної східнослов'янської, зокрема української, писемності при палеографічному та кодикологічному аналізі й описуванні кириличних кодексів не отримало комплексного системного вивчення. В східнослов'янських палеографічних, кодикологічних та лінгвістичних працях

графіка й орфографія аналізуються або широко – в одному ряду наводяться графічні одиниці й усі їхні значення, що зустрічаються протягом довготривалого періоду, або занадто вузько – для конкретного рукопису, поза зв'язком з іншими писемними пам'ятками, із частковим аналізом функцій букв.

Представлена в монографії методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів, положень і методів, а також вироблення автором новітніх принципів, методів та методики проведення атрибуції рукописів за орфограмами. У ній закладено основу для нового орфографічного розділу як складової частини української, загалом східно-слов'янської, палеографії.

Напрацювання наукових підвалин палеографічно-орфографічного напрямку проведені за результатами багаторічної роботи автора з археографічного, палеографічного, кодикологічного та графіко-орфографічного вивчення й описування слов'янських середньовічних кирилических, безпосередньо українських, рукописних книг.

Палеографічно-орфографічний напрям розробляється автором у роботах, які охоплюють дослідження давньоукраїнського (Київської Русі) та староукраїнського періодів розвитку української книжної та ділової писемності. Здійснюються розширені дослідження графіко-орфографічних особливостей української писемності, та з допомогою отриманих результатів проводиться атрибуція рукописних книг, а також подальше їхнє вивчення з метою встановлення атрибуційних орфограм, вивчається історія правопису як книжних, так і ділових джерел. Основою для роботи стали результати вивчення й описування східно- та південно-слов'янських кирилических рукописних книжних пам'яток з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, безпосередньо українських, XII – початку XVII ст., при укладанні наукових каталогів (1995, 2003, 2007, 2010 III, 2012). До монографічного дослідження залучено новий фактологічний орфографічний матеріал зі значної кількості рукописних книг із точною датою написання, які зберігаються у вітчизняних та закордонних книгозбірнях, що сприяло як критичному переглядові попередніх результатів, їхньому уточненню, так і отриманню нових даних щодо атрибуції та локалізації рукописних книг, встановленню еволюційного використання узусних орфограм, які можуть виступати атрибуційними ознаками.

Монографічна робота виконана на джерельному матеріалі українських кириличних рукописних уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст., написаних на пергамені та папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Автором опрацьовано декілька тисяч рукописних книг, як українські атрибутовані близько 300 кодексів, до дослідження залучено 136, базовими стали 77 рукописних книг, серед яких – 61 із точною датою написання, вивчення яких здійснювалося із залученням археографічних, палеографічних, кодикологічних та історіографічних даних. Основна увага приділяється джерельному орфографічному матеріалу рукописних книг із «прямою датою написання», що має вирішальне значення для хронологічної реконструкції орфографічного узусу і виділення атрибуційних орфограм як палеографічних прикмет. Саме точно датовані й локалізовані рукописи є найприйнятнішими для палеографічно-орфографічного визначення атрибуції рукописів без точної дати і місця написання. Це, переважно, конфесійні книги, створені відповідно до книжних орфографічних писемних традицій певного часу і мають притаманні їм хронологічні ознаки або списані з протографів зі збереженням їхньої орфографії.

Уперше *об'єктом* монографічного палеографічно-орфографічного дослідження стали українські уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою, а *предметом* – орфограми української кириличної книжної рукописної писемності цього періоду, які виступають на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях і можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період розвитку орфографічної системи української кириличної книжної писемності від кінця XIII до початку XVII ст. (докодифікаційний період). Вибір нижньої межі обумовлюється тим, що до кінця XIII ст. книжна писемність періоду Київської Русі поступово, з руйнацією держави, втрачає свою цілісність і починають складатися правописні системи книжної церковнослов'янської писемності нових східнослов'янських редакцій (української, білоруської та російської). Давньоукраїнський книжний узус зазнає змін. Становлення староукраїнської орфографічної системи книжної писемності відбувається на узусному рівні у взаємодії орфограм традиційних, періоду Київської Русі, та новітніх староукраїнських і південнослов'ян-

ських. Розвиток української писемності в XIV–XV ст. відбувається в загальнослов'янському книжному реформаційному процесі, безпосередньо під південнослов'янським (частково афонським) впливом, який поєднує в собі результати книжних орфографічних реформ – «святогорської» (афонської), середньоболгарської та сербської, що обумовило характер розвитку писемності протягом XVI ст. З кінця XVI ст. українські вчені-лінгвісти в граматичних працях приділяють увагу питанням унормування книжної графіко-орфографічної системи. У 1619 р. М. Смотрицьким у праці «Грамматика Славенских правилное Свнтагма...» проводиться кодифікація книжної церковнослов'янської орфографії за рукописними книгами саме української редакції, і відтоді вітчизняна книжна орфографія поступово набуває унормування. Саме закінченням докодифікаційного періоду обумовлюється верхня межа нашої роботи.

В основу методології палеографічно-орфографічного напрямку дослідження нами покладено підхід, за яким орфографічні особливості рукопису розглядаються в основному з точки зору здатності бути хронологічними і територіальними ознаками.

У роботі використано широкий комплекс принципів та методів – як загальноісторичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Уведено принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях. Запропоновано два нових методи дослідження: метод «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами) у дублетних опозиціях і метод кодифікації у палеографічно-орфографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях.

Так, палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги має здійснюватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напрямку – за знаками письма в орфограмах) у поєднанні зі запропонованим нами *принципом графічного узгодження* в палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у системах голосних, приголосних, при передачі йота; за місцем і позицією в слові, рядку та складі. Основний палеографічний метод має бути задіяний разом із 1) методом «формального» підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях, який передбачає встановлення часу та місця написання рукописів за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфо-

графічному та позафонетичному рівнях, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків, та 2) метод кодифікації у палеографічно-орфографічних формулах атрибуційних орфограм у дублетних опозиціях, який передбачає укладання формул із виділених у досліджуваному рукописові атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо) та їхнє комплексне використання.

Термінологічний апарат представлений виходячи зі специфіки палеографічно-орфографічної студії. Основні терміни та поняття структуровані й подані в номінальних блоках за прийнятими автором визначеннями й уточненнями, оскільки в сучасних наукових славістичних студіях немає єдиного наукового визначення для більшості термінів і понять. Поширеною є практика подачі вченими термінологічних визначень їх узагальненням і власним прийняттям, або з особливим підходом, який часто обумовлений самим предметом дослідження.

В україністиці проблема відсутності усталеного термінологічного апарату стосовно української рукописної книги стоїть гостро. Немає однозначного визначення щодо самого поняття *українська рукописна книга*. Виходячи із теми нашої роботи провідною ознакою національної приналежності книги є мова. Іншими атрибуційними ознаками національної приналежності книги виступають: типи письма, графіка та орфографія; певні особливості тематичного репертуару й змісту; оздоблення й оправи кодексів, які відповідають часу написання рукописів; записи щодо часу та місця створення, писців, замовників, меценатів, дарувальників, власників та інші, що сприяють виділенню української рукописної книги серед масиву слов'янських книг. Палеографічно-орфографічні дослідження безпосередньо сприяють ідентифікації національної приналежності рукописної книги.

Представлена власна позиція автора щодо ряду загальноприйнятих у східнослов'янській славистиці термінів, зокрема щодо вживання *давньоукраїнський період* та *давньоукраїнська книжна писемність* замість *давньоруський період* та *давньоруська книжна писемність*, оскільки безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура. Використання саме цих термінів обумовлює генетичний історичний і культурний зв'язок давньоукраїнського та староукраїнського (кінець XIII–XVIII ст.) періодів книжної писемності.

Запропоновано введення до наукового обігу нових термінів та термінологічних понять, зокрема: палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження, атрибуційні орфограми, атрибуційні фонетично необумовлені орфограми, графічні буквені узгодження в дублетних опозиціях, палеографічна формула буквених дублетних опозицій.

Використаний у роботі термінологічний апарат має певне методологічне навантаження, що сприяє унормуванню подання палеографічно-орфографічного матеріалу при дослідженні української кириличної рукописної книги.

Українська кирилична книжна писемність розвивалася в слов'янському середньовічному історико-культурному та книжному реформаційно-правописному контексті і була залучена до європейських процесів Реформації та Відродження. Вона пройшла шлях від свідомого творчого використання кодифікованих правописних норм реформ південно-слов'янської книжної писемності до напрацювання і закріплення власних у «Грамматики славенскии правилноє Синтагма» Мелетія Смотрицького 1619 р. орфографічних норм, якими послуговувалася ще протягом декількох століть.

Унормування староукраїнської книжної кириличної писемності проходило в контексті східно- та південнослов'янської писемних традицій, – використовувалися традиційні орфограми періоду Київської Русі, запозичувалися південнослов'янські й напрацьовувалися інноваційні власні орфограми. Поступово відбувався розвиток, становлення та закріплення графіко-орфографічного узусу, що мав у різні хронологічні періоди свої особливості, які виступають в орфограмах атрибуційними ознаками.

Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно відбувається через графічне узгодження букв, буквених та діакритичних знаків. Виходячи з цього атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, у яких функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях.

Важливим для палеографічної атрибуції є встановлення комплексу орфограм з атрибуційними ознаками. До нього мають бути включені орфограми, що можуть виступати в подвійній функції: атрибуційні – неатрибуційні, які набувають або втрачають атрибуційні ознаки в залежності від їхнього використання в староукраїнській книжній писемності певного часу: I. Традиційні (давньоукраїнські) орфограми, які використо-

увалися або не використовувалися староукраїнським узусом послідовно, вилучалися або знову вводилися до писемної системи. II. Архаїчні орфограми, які раніше були традиційними, але із часом функціонально вилучалися з узусу і в деяких рукописах наявні лише зрідка і є, переважно, механічно перенесеними з протографа. III. Інноваційні орфограми, які або були введені під іншомовним (зокрема південнослов'янським) правописним впливом, чи були напрацьовані вже власною староукраїнською писемною практикою і в певному хронологічному періоді були засвоєні писемним узусом або перестали вживатися та були замінені іншими орфограмами. Відсутність конкретної орфограми в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

Також обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який відбувається, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть), чи недовготривалого часу (десятиліття, чверті або третини століття). Відсутність конкретної орфограми в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

Дослідження показало, що орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак (наприклад: букви **Ю**, **А**, **А** та **Ю**, **Є** широка, **Е** вузька, **е** на початку слів та у позиції після голосних букв). Використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно відбувається на рівні графічного буквеного узгодження і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах.

Проведений аналіз розвитку та становлення орфограм загального графіко-орфографічного узусу в староукраїнській книжній писемності від кінця XIII до початку XVII ст. на основі дослідження букв, буквених знаків та їхнього функціонального навантаження в системі голосних, приголосних, при передачі йота та вживанні паєрика дав можливість виділити комплекс атрибуційних орфограм і встановити основні атрибуційні орфограми в буквених дублетних опозиціях.

При цьому виявлено, що в книжному узусі орфографічний розвиток відбувається неоднаково в хронологічних періодах як для комплексу орфограм, так і для окремої орфограми (орфограмою можуть виступати й

окремі букви). Періодам характерні як загальні узусні орфограми, спільні для рукописів кінця XIII – початку XVII ст., так і орфограми, використання яких має певні свої особливості, що є значимим для атрибуції книжних кодексів та уривків. Отже, використання в староукраїнській книжній орфографії основних орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях переважно відбувається через графічне буквене узгодження і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень можуть бути, на наше переконання, орфограми, в яких функціонально змінюється буквенний склад на рівні графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях.

При проведенні на різних хронологічних зрізах загальної реконструкції основних орфограм у книжному узусі в системах голосних, приголосних, при передачі йота, вживанні буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика основна увага була зосереджена на використанні букв, буквених знаків та їх функціональному навантаженні, що сприяло виділенню в певному хронологічному періоді атрибуційних орфограм.

Визначено і пропонується до використання при проведенні палеографічної атрибуції комплекс орфограм на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях, до якого включено такі групи буквених дублетних опозицій:

I. Буквені дублетні опозиції системи голосних: **Ѧ**, **Ѧ**, **А** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ**, **Ѧ** в середині й кінці слів після м'яких приголосних; **Ю**, **Є** широка, **Ѧ** вузька, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ**, **Ю** в середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ы**, **Ы**, **И** в середині й кінці слів після приголосних **Г**, **К**, **Х**; **И**, **И** (**и**), **Ь** в середині й кінці слів перед голосними та йотом; **Ѧ**, **Ѧ** широка, **Ѧ** "очна" на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ** вузька, **Ѧ**, **Ѧ** широка, **Ь** у середині й кінці слів між приголосними та після приголосних перед виносними буквами; **Ѧ** (**Ѧ**), **Ѧ**, **Ѧ** на початку слів, у середині й кінці слів після голосних; **Ѧ** (**Ѧ**), **Ѧ** (**Ѧ**), **Ѧ**, **Ѧ** у середині й кінці слів та рядків після приголосних.

II. Буквені дублетні опозиції системи приголосних: **В**, **Ѧ** у середині слів між голосними; **Ѧ**, **Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ**, **Ѧ** на початку слів та в середині слів після голосних; **Ѧ**, **Ѧ** в середині слів після голосних; **Ѧ**, **Ѧ** на початку слів; буквосполучення **ѦѦ** – **ѦѦ** у середині слів після голосних.

III. Дублетні опозиції передачі йота: **И** з діакритиком (**Й**) у рядку та над рядком, у середині й кінці слів та рядків після голосних.

IV. Дублетні опозиції вживання буквених знаків **Ъ, Ъ** та паєрика: **Ъ, Ъ** та паєрик у середині й кінці слів та рядків після приголосних; **Ъ, Ъ, 0, 0** у середині слів у пре- та постпозиціях із буквами **Р, Л**.

Орфограми виділених груп буквених дублетних опозицій мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду тільки при комплексному їх використанні.

Запропонована методика проведення палеографічно-орфографічної атрибуції середньовічної української рукописної книги ґрунтується на системному підході щодо спостереження за зовнішніми ознаками письма при змінах орфограм (безпосередньо, зміни букв в орфограмах), які відбуваються на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях за правилами еволюції або «революційним» шляхом, і передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку староукраїнської книжної писемності.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської рукописної книги передбачає, на нашу думку, як проведення палеографічно-орфографічного аналізу рукописів і виділення атрибуційних орфограм, так і їх представлення у формулах у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, які мають складатися із комплексу атрибуційних орфограм.

Для реалізації запропонованої нами методики укладено загальну палеографічну дворівневу формулу буквених дублетних опозицій:

$$\begin{array}{c}
 a - b - c - d \\
 \quad \backslash \quad | \quad / \\
 g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-
 \end{array}$$

На основі загальної формули складені й запропоновані для викори>стання і похідні від неї дворівневі формули, укладені з атрибуційних буквених дублетних опозицій.

У загальній формулі, як і в похідних від неї формулах, орфограми подано за місцем розміщення в слові й рядку, як $a - b - c - d$, та позицією в складі, як $g, gg, g^v, hj, p, pt, pm, px, pp, p^v, d-$, які, для зручності, мають подаватися в одному рядку, наприклад: $ag - bg - cg - dg$. Латинськими літерними індексами у формулах позначається вживання орфограм за місцем розміщення в слові й рядку (a – початок слова; b –

середина слова, *c* – кінець слова, *d* – кінець рядка) та за позицією в складі (*g* – після голосних, *gg* – між голосними, *hj* – перед голосними та йота, *p* – після приголосних, *m* – твердих і *t* – м'яких). До палеографічних формул уведено й позначення ступеню використання орфограми в узусі певного хронологічного періоду.

Розроблена загальна палеографічна формула буквених дублетних опозицій є універсальною, вона може бути використана для будь-якої групи дублетних опозицій, які не обумовлені фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані як атрибуційні ознаки. Універсальність формули полягає і в тому, що її складові елементи можуть як скорочуватися, так і розширюватися в залежності від дублетної палеографічно-орфографічної групи. Орфографічні дублетні опозиції є різними за складом, і, відповідно, різною за структурою буде їх палеографічна формула, яка змінюється хронологічно в процесі узусного розвитку та становлення буквених дублетних опозицій.

При складанні формули враховано, з палеографічної точки зору, особливість староукраїнської кириличної книжної писемності, за якою дублетні букви та діакритики функціонують за формальним принципом в орфографічному узусі на рівні буквених опозицій за місцем у слові й рядку та за позицією в складі. За місцем у слові вони розміщуються на початку, в середині та кінці, за місцем у рядку – в кінці рядка, при будь-якому місцезнаходженні в слові. У позиції в складі (в старих та нових складах) вони виступають після голосних, перед голосними та **Й**, після приголосних, після приголосних перед виносними буквами та в інших позиціях, а також при переносі в кінці рядка.

Для проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги за принципом графічного узгодження букв у дублетних опозиціях за місцем і позицією в слові, рядку та складі були встановлені й пропонуються такі групи палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, до яких може бути з певною вірогідністю застосовано основний палеографічний принцип проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма.

Пропонується при встановленні часу написання та локалізації українських уставних та півуставних пам'яток досліджуваного періоду більшу увагу приділяти одинадцятьом групам основних буквених дублетних опозицій, що складені з букв системи голосних, буквених знаків **Ъ**, **Ь** та паєрика:

I. _a **Ѧ, Ѧ** — _{бю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{шо} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

II. _{бпм} **Ѧ, Ѧ** — _{шпм} **Ѧ, Ѧ**

III. _a **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{бю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{цю} **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IV. _{бп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{шп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{щп} **Ѧ**

V. _{бпх} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{шпх} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

VI. _{бгй} **Ѧ, Ѧ** — _{шгй} **Ѧ, Ѧ**

VII. _a **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{бю} **Ѧ, Ѧ**

VIII. _{бпп, бп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ** — _{шп, шп} **Ѧ, Ѧ, Ѧ**

IX. _a **Ѧ (Ѧ), Ѧ** — _{бю} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{шо} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ**

X. _{бп} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{шп} **Ѧ (Ѧ), Ѧ, Ѧ** — _{щп} **Ѧ (Ѧ), Ѧ**

XI. _{бпм, г} **Ѧ, Ѧ, паерик** — _{српм, т} **Ѧ, Ѧ, паерик** — _{дрпм, т} **Ѧ, Ѧ, паерик**

У даних формулах букви та знаки в дублетних опозиціях представлені за місцем розміщення в слові й рядку (на початку, в середині, в кінці слова й рядка) та за позицією в складі (після й перед голосними та після приголосних).

Рекомендовано при проведенні атрибуції староукраїнського кириличного рукописного кодексу або фрагмента, написаного уставом та півуставом, віднайти в тексті групи орфографічних дублетних опозицій за зовнішніми палеографічними ознаками письма, простеживши розміщення буквених дублетів за місцем у слові (на початку, в середині, в кінці), в кінці рядка та позицією в слові (після голосних, перед голосними та **Ѧ**, після приголосних, перед виносними буквами та ін.). Безпосередньо за запропонованими одинадцятьма групами дублетних опозицій потрібно віднайти в досліджуваному рукопису атрибуційні орфограми й укласти з них палеографічні формули буквених дублетних опозицій, а потім звірити їх за представленими за хронологічними періодами формулами в четвертому розділі та в додатку.

Укладені й запропоновані палеографічно-орфографічні формули буквених дублетних опозицій на рівні графічного буквеного узгодження сприяють у проведенні атрибуції рукописів, а їхнє використання є чітким і дієвим. Поданий у формулах палеографічно-орфографічний матеріал за хронологічними періодами, який у додатку супроводжується й ілюстраціями з рукописів, сприяє у виділенні атрибуційних орфограм за зовнішніми ознаками письма в книжному контексті певного часу.

Застосування методики палеографічно-орфографічної атрибуції як складової частини комплексного палеографічного та кодикологічного дослідження проведено за численними кириличними рукописними

установими та півустановими пам'ятками, які репрезентують різні періоди розвитку середньовічної української книжної писемності. Комплексний підхід до дослідження Лаврського Євангелія апракос третьої чверті XIV ст. (близько 1370 р.), «Четві Мінеї 1489 р.» та Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. й отримання новітніх даних підтверджує необхідність проведення палеографічно-орфографічної атрибуції при вивченні й описуванні української кириличної рукописної книги.

Запропоновані в студії методичні засади проведення палеографічно-орфографічної атрибуції й дослідження української, загалом східнослов'янської, рукописної книги мають стати підґрунтям для подальших наукових досліджень у даному напрямі. Основні положення роботи щодо атрибуції української кириличної рукописної книги, писаної установним та півустановним письмом у кінці XIII – на початку XVII ст., можуть бути використані вченими при подальшій розробці палеографічно-орфографічного напрямку щодо вивчення як книжних, так і документальних рукописів.

В українській кириличній писемності з давніх часів відбувався паралельний розвиток книжної та ділової писемності, який мав свої особливості у використанні типів письма, графіки та орфографії, що можуть виступати атрибуційними ознаками. Так, зокрема, в книжній писемності використовувалися різні графіко-орфографічні системи, спільні в певному хронологічному періоді для книг, які писалися уставом та півустановом (різного походження), і відмінні для книг, які писалися скорописом і тяжіли, за нашими спостереженнями, до орфографії ділової писемності. Рукописні книги, писані скорописом, ще потребують системного палеографічно-орфографічного дослідження.

Палеографічно-орфографічний напрям як міждисциплінарний палеографічний, кодикологічний та кодикографічний має й надалі розвиватися при вивченні як рукописних кириличних книжних, так і ділових пам'яток, писаних різними типами письма, від часів Київської Русі й до XVIII ст. включно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела*

Ап. 1597 – Апостол. 1597 р., завершено 13 квітня. ІР НБУВ, ф. 1, № 7462, 254 арк.

Ап. 1600 – Апостол. 1600 р. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 41 П, 234 арк.

АЗ 1554 – Апостол («Загорівський Апостол»). 1554 р. Місцезнаходження невідоме, 405 арк.

АК 1560-х рр. – Апостол й Апокаліпсис («Крехівський Апостол», 1560-х років). Остання третина XVI ст. ЛННБУ, МВ 1291, 332 арк.

АР 1568 – Апостол («Радивилівський Апостол»). 1568 р., завершено 4 вересня (Списаний зі друкованого Псалтиря Скорини 1525 р.). ІР НБУВ, ф. 28, № 766, 403 арк.

БІЗ 1587 – Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна з додатковими статтями. 1587 р. ІР НБУВ, ф. 303 (Мел.), № 112 П, 478 арк.

БС 1575 – Біблійні книги: П'ятикнижжя Мойсея, Ісуса Навина, Суддів, Руф, Царів, Параліпоменон («Біблія Скорини»). 1575 р., 356 арк.

Єв. 20–40 XVI – Євангеліє тетр. 20–40-ві рр. XVI ст. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 29 П, 384 арк.

Єв. 1491 – Євангеліє тетр. 1491 р. ДІМ, Увар. 94 (ф. 4911), 369 арк.

Єв. 1570 – Євангеліє тетр. 1570 р. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 39 Л, 284 арк.

Єв. 1576–1581 – Євангеліє тетр. 1576–1581 рр. ЛННБУ, АСП 41, 228 арк.

Єв. 1581 – Євангеліє тетр. 1581 р. ЧІОМ, Ал 417, 364 арк.

Єв. 1583 – Євангеліє тетр. 1583 р. ЛННБУ, Павл. 179, 210 арк.

Єв. 1590 – Євангеліє тетр. 1590 р. ЛІМ, Рук. № 25, 322 арк.

Єв. 1591 – Євангеліє тетр. 1591 р. ЛІМ, Рук. № 37, 274 арк.

Єв. 1593 – Євангеліє тетр. 1593 р. ЛННБУ, АСП 81, 415 арк.

Єв. 1594 – Євангеліє тетр. 1594 р. ЛННБУ, АСП 26, 295 арк.

Єв. 1595 – Євангеліє тетр. 1595 р. ІР НБУВ, ф. 1, № 2789, 211 арк.

Єв. 1598 – Євангеліє тетр. 1598 р. ЛННБУ, НД 57, 294 арк.

Єв. 1600 – Євангеліє тетр. 1600 р. ЛННБУ, БА 33, 299 арк.

---

* Археографічні, палеографічні, кодикологічні та бібліографічні дані рукописів із точною датою написання див. п. 1.2.

- Єв. 1601* – Євангеліє тетр. 1601 р. ММДУК, Р–48, 279 арк.
- Єв. 1602* – Євангеліє тетр. 1602 р. РНБ, Погод. 144 (ф. 583), 311 арк.
- Єв. 1608* – Євангеліє тетр. 1608 р. НМЛ, Рк. 182 (4485), 316 арк.
- Єв. апр. 1422* – Євангеліє апракос короткий. 1422 р. ТКМ, № 304, 112 арк.
- Єв. апр. 1477* – Євангеліє апракос. 1477 р. ЛННБУ, АСП, 21, 289 арк.
- Єв. апр. ост. чв. XIV* – Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. ІР НБУВ, ф. 235, № 5, 1 арк.
- Єв. апр. XV/XVI* – Євангеліє апракос повний. Уривок. Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л, 99 арк.
- Єв. тл. 1434* – Євангеліє тлумачне (Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки). 1434 р. РНБ, Осн. собр. Ф. п. І. 73 (ф. 560), 331 арк.
- Єв. уч. XV/XVI* – Євангеліє учительне. Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 223 Л, 346 арк.
- Єв. уч. 1514* – Євангеліє учительне. 1514 р. РДБ, Рум. 209 (ф. 256), 350 арк.
- Єв. уч. 1569* – Євангеліє учительне. 1569 р. РДАДА, ф. 181 (РО МГАМИД), № 607, 303 арк.
- Єв. уч. 1585* – Євангеліє учительне. 1585 р. ЛННБУ, АСП 5, 686 арк.
- Єв. уч. 1588* – Євангеліє учительне. 1588 р. ЛННБУ, НД 379, 366 арк.
- Єв. уч. 1604* – Євангеліє учительне. 1604 р. У складі конволюта XV–XVII ст. (Пролог, кінець XV ст.; Пролог, друга половина XVI ст.; Євангеліє учительне, 1604 р., арк. 271–536). ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 529 П, 265 арк.
- ЄГ 1266–1301* – Євангеліє апракос повний («Галицьке Євангеліє»). 1266–1301 рр. РНБ, Ф. п. І. 64 (ф. 560), 175 арк.
- ЄД 1596* – Євангеліє тетр («Довжанське Євангеліє»). 1596 р. ЛННБУ, МВ 368, 256 арк.
- ЄЄ 1283* – Євангеліє апракос короткий («Євсевієве Євангеліє»). 1283 р. РДБ, М. 3168 (ф. 178), 140 арк.
- ЄК сер. XV [1411]* – Євангеліє тетр («Київське Євангеліє 1411 р.»). Середина XV ст. ІР НБУВ, ф. 308 (П-Мик.), № 548 П, 323 арк.
- ЄКор. 1401* – Євангеліє тетр («Королевське Євангеліє», «Нелабське Євангеліє»). 1401 р. ЗКМ, Арх. 798, 176 арк.
- ЄЛ тр. чв. XIV* – Євангеліє апракос повний («Лаврське Євангеліє»). Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.). ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П, 181 арк.
- ЄЛьвів. 60–70 XVI* – Євангеліє тетр («Львівське Євангеліє»). 60–70-ті роки XVI ст. (Копія кодексу 1423 р.). ІР НБУВ, ф. 311 (Д.ц.), № 574 П, 290 арк.
- ЄМ 80–90 XV* – Євангеліє тетр («Михайлівське Євангеліє»). 80–90-ті роки XV ст. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 417 П, 252 арк.
- ЄП 1556–1561* – Євангеліє тетр («Пересопницьке Євангеліє»). 1556 р., розпочато 15 серпня в Дворецькому монастирі Св. Трійці – 1561 р., завершено 29 серпня в Пересопницькому Пречистенському (Різдва Богородиці) монастирі. ІР НБУВ, ф. 1, № 15512, 482 арк.

Список використаних джерел та літератури

- ЄПан. 1317* – Євангеліє апракос повний («Пантелеймонове Євангеліє»). 1317 р. БАН, Осн. собр. 34.5.22 (ф. 31), 128 арк.
- ЄПер. 1354* – Євангеліє апракос повний («Переяславське Євангеліє»). 1354 р. ДІМ, Син. 67 (ф. 80370), 189 арк.
- ЄПол. 1307* – Євангеліє апракос повний («Полікарпове Євангеліє»). 1307 р. ДІМ, Син. 740 (ф. 80370), 122 арк.
- ЄС 1588* – Євангеліє учительне («Скотарське Євангеліє»). 1588 р. НБС, Fol. Eccl. Slav. 9, 224 арк.
- ЄХиш. 1546* – Євангеліє тетр («Хишевичівське Євангеліє»). 1546 р. НМЛ, Рк. 577 (13778), 319 арк.
- Зб. 1607* – Збірник повчальних слів. 1607 р., завершено 3 листопада. У складі конволюта XVII–XVIII ст. (Повчальні слова Ісаака Сиріна, Петра Дамаскіна, 1607 р.; Апокрифи, середина XVIII ст.). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 901 Л, 435 арк.
- Зл. 1462* – Златоуст із додатковими статтями. 1462 р. БАН, Осн. собр. 13.3.36 (ф. 31), 128 арк.
- Ізм. XV/XVI* – Измарагд. Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 489 П, 317 арк.
- К 1615* – Кормча. 1615 р. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 222 П, 340 арк.
- Ліств. 1610* – Ліствичник. 1610 р. ДІМ, Щук. 653 (ф. 23905), 210 арк.
- М 1500* – Мінея службова на вересень–січень. 1500 р. Закарпаття. НБ УжНУ, № 173 (1–Д), 365 арк.
- М 1590–1591* – Мінея службова на червень–серпень. (1590–1591 рр.). ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 427 П, 426 арк.
- М 1600* – Мінея службова на лютий. 1600 р. м. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П, 228 арк.
- М 1602* – Мінея службова на травень–червень. 1602 р., завершено 28 травня. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 127 Л, 160 арк.
- М св. 1570–1572* – Мінея святкова. 1570–1572 рр. ЛННБУ, Осс. 3617, 528 арк.
- МСЗ 1563* – Мінея святкова – Мінея загальна. 1563 р., завершено 6 серпня. ЛННБУ, НТШ–І 241, 528 арк.
- Окт. 1595* – Октоїх, гласи 1–8. 1595 р., закінчено 2 грудня. ЛННБУ, НТШ–І 176, 485 арк.
- ПАЧ 1307* – Пандекти Антіоха Чорноризця. 1307 р. НМЛ, Рк. 48 (257), 306 арк.
- ПК 1397* – Псалтир («Київський Псалтир»). 1397 р. РНБ, ОЛДП F. 6 (ф. 536), 229 арк.
- ПКП 1553–1554* – Патерик Києво-Печерський. 1553–1554 рр. ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П, 217 арк.
- ПО 1395* – Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р. ДІМ, Муз. 4040.
- Пр. серед. XIV* – Пролог, червень. Середина XIV ст. ЛННБУ, РКФ 24, 1 арк.
- Пр. 1456* – Пролог, вересень–листопад. 2-га ред. 1456 р. НБ МДУ,

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Верхокамськ. збір. № 1376, 248 арк.

Пр. 80 XV – Пролог, вересень–лютий. 80-ті рр. XV ст. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 273 П, 309 арк.

Пр. 1599–1600 – Пролог на березень–серпень. 1599 р., розпочатий 2 липня – 1600 р., завершено 18 листопада. ІР НБУВ, ф. 310 (Ніж.), № 19, 541 арк.

ПТ 1595 – Псалтир тлумачний Василя Великого та Іоанна Златоуста. 1595 р. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 6, 179 арк.

Син. кін. XVI – Синодик. Конволют. Кінець XVI ст., 1618–1662 рр., доведено до 1667 р. ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 537 П, 128 арк.

Ст. 1577 – Студит. 1577 р. ЛННБУ, АСП 66, 154 арк.

Ст.ТМ 1567 – Студит із додатковими статтями – Торжественик мінейний. 1567 р. ЛННБУ, МВ 134, 495 арк.

ТМ поч. XVII – Торжественик мінейний. Початок XVII ст. ІР НБУВ, ф. 313 (Поч.), № 9, 334 арк.

ТЦ 1608 – Тріодь цвітна. 1608 р. ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П, 289 арк.

УЦЄ 1594 – Устав церковний Єрусалимський. 1594 р. ЛННБУ, АСП 48, 225 арк.

ЧМ 1489 – Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). Збірник-конволют (Торжественик мінейний, 1489 р.; Златоуст п'ятдесятний [кінець 80 – початок 90-х років XV ст.]). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л, 379 арк.

Література

Аванесов 1972 – Аванесов Р.И. Русское литературное произношение / Р.И. Аванесов. – Москва : Просвещение, 1972. – (Изд. 5, перераб. и доп.). – 415 с.

Адрианова 1908 – Адрианова В. Київський уривок псалтиру XIV віку / В. Адрианова // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 2. – С. 95–104.

Айплатов 2003 – Айплатов Г.Н. Русская палеография / Г.Н. Айплатов, А.Г. Иванов. – Москва : Логос, 2003. – 343 с. ; 170 ил.

Алексеев 1998 – Алексеев А.А. Евангелие от Иоанна в славянской традиции / А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая и др. – СПб. : Российское библиотечное общество, 1998. – 53 + 98 + 82 с.

Алексеева 2009 – Алексеева Е.Л. Состав графем древнерусских агиографических текстов // Стандардизація старословенског ћириличног писма и његова регистрација у Уникоду. Зборник радова са међународног

научног скупа одржаног од 15 до 17 октобра 2007 године. – Београд, 2009. – С. 39–48.

Амирова 1977 – Амирова Т.А. К истории и теории графемики / Т.А. Амирова. – Москва : Наука, 1977. – 191 с.

Амирова 1985 – Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка / Т.А. Амирова. – Москва : Наука, 1985. – 285 с.

Амосов 1985 – Амосов А.А. Развитие кириллического письма в России до XV века / А.А. Амосов // Славянска палеография и дипломатика. – София, 1985. – Кн. 2. – С. 49–50.

Ангелов 1958 – Ангелов Б.Ст. Похвалне слово за Киприан / Б.Ст. Ангелов // Из старата българска, руска и сръбска литература. – София, 1958. – Кн. 1. – С. 180–189.

Ангелов 1980 – Ангелов Б.Ст. Руско-южнославянски книжовни врезки / Б.Ст. Ангелов. – София: Изд. на БАН, 1980. – 129 с.; ил.

Анічэнка 1963 – Анічэнка У.В. Да пытання аб беларуска-ўкраінскіх моўных узаемадзеяннях старажытнай пары / У.В. Анічэнка // Slavia, 1963. – R. 32. – (Slavia, гоґ. XXXII, seґ. I, 1963).

Анічэнка 1966 – Анічэнка У.В. Кніжна-царкоўнаславянскія традыцыі в украінскай і беларускай перекладной пісьменнасці XVI–XVII ст. / У.В. Анічэнка // Slavia, 1966. – № 1. – С. 68–70.

Анічэнка 1969 – Анічэнка У.В. Заўвагі аб графічна-палеографічных асаблівасцях беларускіх і ўкраінскіх помнікаў // Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / У.В. Анічэнка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – С. 216–230.

Анічэнка 1969 I – Анічэнка У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / У.В. Анічэнка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 294 с.

Баранкова 2013 – Баранкова Г.С. Редкий способ сокращения слов, связанный с названиями кириллических букв / Г.С. Баранкова // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013). – Москва : Древлехранилище, 2013. – С. 115–134.

Бевзо 1956 – Бевзо О.А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою XVI–XVIII ст. / О.А. Бевзо // Вісник АН УРСР. – 1956. – № 2 (255). – С. 12–26.

Белодед 1958 – Белодед И.К. Изучение украинского и белорусского языков / И.К. Белодед, В.И. Борковский, П.И. Горецкий. – Москва : Ин-т языкознания АН СССР, 1958. – 175 с. – (Сер. «История отечественного языкознания». – Вып. 1).

Беляев 1907 – Беляев И.С. Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII ст. Со снимками: устава и полуустава, азбуки, отдельных слов и целых рукописей, заставок и заглавных цветных букв, вязи и белорусскаго письма. – Москва : Синодальная тип., 1907. – II, 84 с. ; 15 ил. (Изд. 2. – М, 1911. – VI, 100 с.).

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Беляков 2005 – Беляков О.В. Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов / О.В. Беляков, И.Л. Жучкова, Б.Н. Морозов, Л.В. Мошкова; под ред. Л.В. Мошковой. – Москва : Древлехранилище, 2005. – Вып. 1: Апостол – Кормчая. – 590 с. ; ил.

Березин 1881 – еБерезин В.і. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии / сост. Василий Березин. – Киев : Г.Т. Корчак-Новицкий, 1881. – 81 с.

Быстрова 2011 – Быстрова Е.С. Скоропись в русской палеографии / Е.С. Быстрова // Фотография. Изображение. Документ. – СПб., 2011. – Вып. № 2 (2). – С. 49–60.

Бычков 1843 – Бычков А. Описание Русских и Словенских Рукописей Румянцевского Музеума, составленное А. Востоковым / А.Ф. Бычков // Москвитянин. – 1843. – Ч. 2. – № 4. – С. 516–524; – № 5. – С. 195–217.

Білецький 1967 – [Білецький О.І.]. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упор. О.І. Білецький. – Вид. 3-те доп. – Київ : Радянська школа, 1967. – 783 с., іл.

Білодід 1956 – Білодід І.К. Курс історії української літературної мови: Література Київської Русі і XIV–XVI ст. / І.К. Білодід. – Київ : Радянська школа, 1956. – 50 с.

Білодід 1957 – Білодід І.К. Курс історії української літературної мови / І.К. Білодід, П.Й. Горещький. – Київ : Радянська школа, 1957. – Вип. 2: Літературна мова Київської Русі. Літературна мова української народності (XIV – сер. XVI ст.). – 82 с.

Білодід 1957 I – Білодід І.К. Курс історії української літературної мови / І.К. Білодід, П.Й. Горещький. – Київ : Радянська школа, 1957. – Вип. 3: Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII століть. – 88 с.

Бодуэн де Куртенэ 1963 – Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 391 с.

Бодянский 1855 – Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен / О. Бодянский. – Москва: Университетская тип., 1855. – 490 с.

Бойчук 1965 – еБойчук М.К.і. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. М.К. Бойчук. – Київ : Наукова думка, 1965. – 204 с., 101 іл.

Боряк 1991 – еБоряк Г.В.і. Книга Київського Підкоморського суду (1584–1644) / підгот. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова та ін.; передмова В.В. Німчука та Н.М. Яковенко. – Київ : Наукова думка, 1991. – 344 с.

Бубнов 1976 – Бубнов Н.Ю. Пергаменные рукописи Библиотеки Академии наук : описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв. / сост.

Н.Ю. Бубнов, О.П. Лихачева, В.Ф. Покровская. – Ленинград : Наука, 1976. – 235 с., 65 ил.

Будде 1887 – Будде Е. К вопросу о надстрочных знаках в древнеславянских и русских рукописях / Е. Будде // Филологические записки. – Воронеж, 1887. – Вып. 5. – С. 1–29.

Бузук 1927 – Бузук П. Нарис історії української мови: Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П. Бузук. – Київ : Київ-друк, 1-ша фото-літо-друкарня, 1927. – 96 с.

Буквар 1627 – Буквар Тимофія Вербицького 1627 / упор. О. Дзюба, В. Фрис. – Київ : Українознавство, 1995. – 34 с.

Булатова 1973 – Булатова Р.В. Надстрочные знаки в южнославянских рукописях XI–XIV вв. / Р.В. Булатова // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Москва, 1973. – Вып. 1. – С. 76–114.

Булаховський 1948 – Булаховський Л.А. Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських : лекція для студентів-заочників філологічних факультетів / Л.А. Булаховський. – Київ : Радянська школа, 1948. – 28 с.

Булыка 1966 I – Булыка А.М. Эволюция графичной системы старобеларуской письменности / А.М. Булыка // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – № 2. – С. 70–78.

Булыка 1966 II – Булыка А.М. Орфографическая система древней белорусской письменности / Булыка А.М. ; автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1966. – 24 с.

Булыка 1966 III – Булыка А.М. Вынасныя літары ў старабеларуской письменнасці / А.М. Булыка // Беларускі лінгвістычны зборник. – Мінск : Інстытут мовознаўства імя Якуба Коласа АН БССР, 1966. – С. 154–162.

Булыка 1966 IV – Булыка А.М. Адлюстраванне вымаўлення ў старабеларуской арфаграфіі / А.М. Булыка // Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – № 1. – С. 128–136.

Булыка 1970 – Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.

Буслаев 1855 – Буслаев Ф.И. Материалы для истории письма: Палеографические и филологические материалы для письма славянских, собранные из XV рукописей Московской Синодальной библиотеки с приложением 22 снимков / Ф. И. Буслаев. – Москва, 1855.

Василев 1980 – Василев В.П. Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските Дамаскинари / В.П. Василев // Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори Межд. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976. – София, 1980. – С. 405–421.

Васильев 1913 – Васильев Л.Л. С каким звуком могла ассоциироваться

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

буква «нейотированный юс малый» **А** в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников / Л.Л. Васильев // Русский филологический вестник. – Варшава, 1913. – Т. 69. – № 1–2. – С. 181–206.

Васильев 1929 – Васильев Л.Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVIII вв. : к вопросу о произношении звука **о** в великорусском наречии / Л.Л. Васильев. – Ленинград : Изд-во АН, 1929 (Сборник по русскому языку и словесности Академии наук СССР. – Т. 1. – Вып. 2).

Василева 1988 – Василева Н.Н. Особенности русского извода церковнославянского языка в сопоставлении со среднеболгарским (на материале списков «Лествицы» XII–XIII вв.) / Василева Н.Н. ; автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1988. – 20 с.

Введенський 1956 – Введенський А.О. Важлива галузь історичної науки (Л.В. Черепнин «Русская палеография. Москва, 1956, 616 с.) : [Рецензія] / А.О. Введенський, В.А. Дядиченко // Український історичний журнал. – 1957. – № 3. – С. 134–138.

Велчев 1974 – Велчев В. Търновската книжовна школа и предренесансовото движение на Балканите / В. Велчев // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 243–255.

Вздорнов 1978 – [Вздорнов Г.И.]. Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. – Москва, 1978. – Т. 1: Вздорнов Г.И. Исследование о Киевской Псалтири / Г.И. Вздорнов. – 171 с.; Т. 2: Факсимиле. – 231 л.

Вздорнов 1980 – Вздорнов Г.И. Искусство книги Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV вв. / Г.И. Вздорнов. – Москва : Искусство, 1980. – 551 с.

Видайчук 2000 – Видайчук Т.Л. З історії формування фонетичного принципу сучасного українського правопису / Т.Л. Видайчук // Сучасні мови і слов'янський світ. – Київ, 2000. – С. 34–44.

Видайчук 2001 – Видайчук Т.Л. Історичний розвиток староукраїнської орфографічної системи / Т.Л. Видайчук // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ, 2001. – Вип. 2. – С. 150–160.

Видайчук 2001 I – Видайчук Т.Л. Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії українських житійно-повістевих пам'яток / Т.Л. Видайчук // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ, 2001. – Вип. 4. – С. 97–105.

Видайчук 2001 II – Видайчук Т.Л. Система консонантизму староукраїнської літературної мови XVI ст. та її відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток / Т.Л. Видайчук // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Київ, 2001. – Вип. 6. – С. 55–64.

Видайчук 2003 – Видайчук Т.Л. Становлення фонетичних та орфографічних норм староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток) / Т.Л. Видайчук // Вісник Київського славистичного університету. – Київ, 2003. – Вип. 16. – С. 5–16.

Видайчук 2004 – Видайчук Т.Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток) / Видайчук Т.Л. ; автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2004. – 28 с.

Видайчук 2009 – Видайчук Т.Л. Традиції формування фонетичного принципу українського правопису (на матеріалі рукописних пам'яток кінця XVII–XVIII ст.) / Т.Л. Видайчук // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки» / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2009. – Кн. 1. – С. 45–49.

Видайчук 20011 – Видайчук Т.Л. Деякі фонетико-орфографічні особливості простої мови (на матеріалі пам'яток релігійного та ділового письма XVI–XVIII ст.) / Т.Л. Видайчук // *Studia Methodologica* : науковий альманах / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – Вип. 31. – С. 53–57.

Видайчук 2012 – Видайчук Т. Витоки формування правописної компетенції та українського правопису / Т. Видайчук // Українська мова і література в школі. – 2012. – № 3. – С. 57–59.

Виноградов 1964 – Виноградов В.В. О необходимости усовершенствования нашего правописания / В.В. Виноградов // Вопросы русской орфографии. – Москва, 1964. – С. 3–22.

Винокур 1959 – Винокур Г.О. Орфография как проблема истории языка // Г.О. Винокур. Избранные работы по русскому языку. – Москва : Учпедгиз, 1959. – С. 463–467.

Владимиров 1888 – Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык / П.В. Владимиров. – СПб., 1888. – XXVI, 351 с.

Владимиров 1890 – Владимиров П.В. Обзор южнорусских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст. / П.В. Владимиров. – Киев : Тип. В.И. Завадского, 1890. – [2], 42 с.

Волков 1897 – Волкова Н.В.і. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель / Н.В. Волков. – СПб., 1897. – 96 с. – (Памятники древней письменности, № СХХIII).

Воронич 2007 – Воронич Г. Четья-Мінея 1489 р. – пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) [Електронний ресурс] / Г. Воронич // Волинь – Житомирщина. – 2007. – № 17. – С. 141–148. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vg_2007_17_15.pdf

Воронич 2008 – Воронич Г. Дослідження мови пам'ятки як надійний спосіб її локалізації [Електронний ресурс] / Г. Воронич // Сучасні проблеми

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги мовознавства та літературознавства. – 2008. – Вип. 12. – С. 101–103. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/spml_2008_12_22.pdf

Воронич 2008 I – Воронич Г. Четья Мінея 1489 р.: українсько-білоруська мовна дискусія / Г. Воронич // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 41–48.

Воронич 2011 – Воронич Г. Північноукраїнські штрихи в Четьї Мінеї 1489 р.: Є та □: буква і звук / Г. Воронич // Науковий вісник Ужгородського університету. – Сер. «Філологія; Соціальні комунікації». – Ужгород, 2011. – Вип. 24. – С. 78-87.

Воронич 2012 – Воронич Г. Четья Мінея 1489 р.: особливості перекладу / Г. Воронич // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ, 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 293–300.

Воронич 2013 – Воронич Г. Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція / Г. Воронич // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 119–136.

Воскресенский 1879 – Воскресенский Г. Древний славянский перевод Апостола и его судьба до XV в.: Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв. / Г. Воскресенский. – Москва, 1879. – 343, IV с.

Воскресенский 1894 – Воскресенский Г. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. / Г. Воскресенский. – Сергиев Посад: 2-я тип. А.И. Снегиревой, 1894. – 403, IV с.

Востоков 1820 – Востоков А.Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к Грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам / А.Х. Востоков. – 1820 [рукопись; часть этой работы под названием «Рассуждение о славянском языке» была опубликована в «Трудах Общества любителей российской словесности», XVII. – 1865. – С. 5–61; в полном виде работа издана И. Срезневским под названием «Рассуждение о славянском языке» // А.Х. Востоков. – СПб., 1865. – С. 1–27].

Востоков 1842 – Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума / сост. А. Востоков. – СПб., 1842. – III, 899, 3 с.

Востоков 1843 – Остромирово евангелие 1056–1057 года: с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1843. – [2], XII, 324 с., 296 л., 2 л. ил. 30.

Востоков 1856 – Описание рукописей, А.Х. Востокова; Предисловие И.И. Срезневского и Материалы для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» А.Н. Пыпина // Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии наук. – Книга II, вып. 2. – СПб., 1856. – С. 1–128.

Востоков 1865 – Филологические наблюдения А.Х. Востокова ; Изд. по поручению 2-го отделения Академии наук И.И. Срезневским. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – IV, LXXXIII, 418 с.

Гавронов 1971 – Гавронов Н.Ф. История графики восточнославянских языков / Н.Ф. Гавронов ; автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1971. – 21 с.

Гак 1962 – Гак В.Г. Орфография в свете структурного анализа // Проблемы структурной лингвистики / В.Г. Гак. – Москва : Наука, 1962. – С. 50–78.

Гальченко 1989 – Гальченко М.Г. К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв. / Гальченко М.Г. ; дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1989. – 190 с.; прил. 188 с.

Гальченко 1989 I – Гальченко М.Г. К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв. / Гальченко М.Г. ; автореф. дис. ... канд. филол. наук / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 1989. – 23 с.

Гальченко 1996 – Гальченко М.Г. О написаниях с Є вместо Ъ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв. / М.Г. Гальченко // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : Сб. к 60-летию А.А. Зализняка. – Москва : Индрик, 1996. – С. 282–300.

Гальченко 1997 – Гальченко М.Г. Палеографические и графико-орфографические особенности Лествиц 1421 и 1424 гг., написанных в Константинополе и на Афоне русским монахом Евсевием-Ефремом: (к вопросу о втором южнославянском влиянии) / М.Г. Гальченко, А.И. Яценко // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С. 31–47.

Гальченко 2000 – Гальченко М.Г. О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. / М.Г. Гальченко // Лингвистическое источниковедение и история русского языка : сборник статей. – Москва, 2000. – С. 123–152.

Гальченко 2001 – Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Изб. работы / М.Г. Гальченко. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – 496 с.

Гальченко 2001 I – Гальченко М.Г. О древнейшей рукописи из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 15–27.

Гальченко 2001 II – Гальченко М.Г. Триодь Моисея Киянина (Палеографический и графико-орфографический анализ) / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 28–45.

Гальченко 2001 III – Гальченко М.Г. О датировке и особенностях орнаментики Архивской Лествицы – древнейшей восточнославянской рукописи, написанной на бумаге и пергамене (в прокладку) / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 46–51.

Гальченко 2001 IV – Гальченко М.Г. Палеографическое описание Архивской Лествицы XIII в., одной из древнейших славянских рукописей, написанных на бумаге и пергамене (в прокладку) / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 52–59.

Гальченко 2001 V – Гальченко М.Г. О написаниях Є вместо Ѣ в югозападнорусских рукописях XII–XIV вв. / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 60–72.

Гальченко 2001 VI – Гальченко М.Г. Книгописание в Спасо-Андрониковом монастыре и проблема второго южнославянского влияния на Руси в конце XIV–XV в. / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 73–113.

Гальченко 2001 VII – Гальченко М.Г. Палеографические и графико-орфографические особенности Лествиц 1421 и 1424 гг., написанных в Константинополе и на Афоне русским монахом Евсевием-Ефремом (К вопросу о втором южнославянском влиянии) / М.Г. Гальченко, А.Н. Яценко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 127–146.

Гальченко 2001 VIII – Гальченко М.Г. Лисицкие датированные рукописи конца XIV – первой половины XV в. и проблема второго южнославянского влияния / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 147–166.

Гальченко 2001 IX – Гальченко М.Г. Датированные рукописи Кирилло-Белозерского монастыря первой половины – середины XV в. и проблема второго южнославянского влияния / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 167–222.

Гальченко 2001 X – Гальченко М.Г. Троице-Сергиевские рукописи конца XIV – первой половины XV в. и проблема второго южнославянского влияния / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 223–299.

Гальченко 2001 XI – Гальченко М.Г. Об особенностях оформления почерка и орфографии Псалтири с дополнениями, памятника последней

четверти XV в. из собрания И.М. Фадеева / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 300–324.

Гальченко 2001 XII – Гальченко М.Г. Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико-орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV в.) / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 325–382.

Гальченко 2001 XIII – Гальченко М.Г. Сводная таблица графико-орфографических данных из 165 датированных древнерусских рукописей конца XIV–XV в. / М.Г. Гальченко // Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избран. работы. – Москва : Уник, Алетейя, 2001. – С. 383–442.

Гальченко 2001 XIV – Гальченко М.Г. О некоторых особенностях эстетического оформления текста в древнерусских рукописных книгах / М.Г. Гальченко // *Paleoslavica*. – 2001. – Vol. 9. – S. 255–259.

Гальченко 2004 – Заглавное письмо древнерусских рукописных книг XIV-XV вв. : альбом зарисовок М.Г. Гальченко. Москва : Центр. музей древнерус. культуры и искусства им. Андрея Рублева, 2004. – 46 с.

Гальченко 2008 – Гальченко М.Г. Язык и графико-орфографическая система Архивной Лествицы XIII века / М.Г. Гальченко // *Palaeoslavica*. – 2008. – № 2. – S. 1–21.

Гальченко О.М. 2005 – Гальченко О.М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис // О.М. Гальченко.– Київ : НБУВ, 2005. – 376 с. : ил.

Ганич 1985 – Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – Київ : Вища школа, 1985. – 360 с.

Гвоздев 1963 – Гвоздев А.Н. Основы русской орфографии // Гвоздев А.Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70-летию со дня рождения. (1892-1959) / А.Н. Гвоздев. – Москва : АПН РСФСР, 1963. – 254 с.; 1 л. портр.

Георгиев 1974 – Георгиев Е. Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури / Е. Георгиев // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 61–78.

Геппенер 1961 – Геппенер Н.В. Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в. / Н.В. Геппенер // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Москва–Ленинград, 1961. – Т. 17. – С. 618–623. – (Отд. отд.).

Геппенер 1969 – Геппенер М.В. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М.В. Геппенер за участю М.П. Візира та Й.В. Шубинського. – Київ, 1969. – 152 с., 22 табл.

Гнатенко 1993 – Гнатенко Л.А. Відбиття другого південнослов'янського впливу в правописному узусі українських пам'яток XVI ст. / Л.А. Гнатенко // Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. : тези доп. наук.-практ. конф. – Київ ; Слов'янськ, 1993. – С. 77–81.

Гнатенко 1993 I – Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічного та правописного аналізу при вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток / Л.А. Гнатенко // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Міжнар. наук. конф., Київ, 12–15 жовт. 1993 р. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 89–91.

Гнатенко 1994 – Гнатенко Л.А. До історії вивчення українського правопису XIV – поч. XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Мовна дійсність в Україні: Проблеми і перспективи : тези доп. і повідомл. наук. конф. – Вінниця, 1994. – С. 81–83.

Гнатенко 1994 I – Гнатенко Л.А. Нововиявлений примірник Супральської азбуки 1781 року : [з фондів ЦНБ] / Л.А. Гнатенко // Бібліотечний вісник, 1994. – № 1. – С. 37–38.

Гнатенко 1994 II – Гнатенко Л.А. Костомаровський список Азбучної молитви / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1994. – Вип. 2. – С. 236–243.

Гнатенко 1995 – [Гнатенко Л.А.]. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів др. пол. XV – пер. чв. XX ст. / ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т укр. архіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; уклад., передм. Л.А. Гнатенко ; вступ. ст. П.С. Соханя ; відп. ред. П.С. Сохань, О.С. Онищенко. – Київ : [б. в.], 1995. – 113 с. – (Наук.-довід. вид. з історії України ; вип. 40).

Гнатенко 1995 I – Гнатенко Л.А. До історії вивчення т. зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу / Л.А. Гнатенко // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. : збірник праць. – Київ, 1995. – Вип. 2: Матер. наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С. 249–252.

Гнатенко 1995 II – Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. / Л.А. Гнатенко // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 47–53.

Гнатенко 1996 – Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 39–57.

Гнатенко 1996 I – Гнатенко Л.А. Букви на позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького / Л.А. Гнатенко // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Вип. 1. – Київ ; Кіровоград, 1996. – С. 8–12.

Гнатенко 1997 – Гнатенко Л.А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л.А. Гнатенко ; НАН України ; Ін-т укр. мови ; наук. кер. В.В. Німчук – Київ, 1997. – 28 с.

Гнатенко 1998 – Гнатенко Л. Проложного житие на Св. Кирил Философ в три ръкописа от края на XV век / Л.А. Гнатенко, С. Бабалиевска // Palaeobulgarica=Старобългаристика, XXII. – София, 1998. – № 1. – С. 35–48.

Гнатенко 1999 – Гнатенко Л.А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть : Зб. присвячений 90-річчю акад. Б.О. Рибаківа. – Київ : Київ. ін-т “Слов'янський університет”, 1999. – Вип. 3. – С. 153–161.

Гнатенко 1999 I – Гнатенко Л.А. Поседнання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток / Л.А. Гнатенко // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. – Вип. 3–4. – С. 103–109.

Гнатенко 1999 II – Гнатенко Л.А. Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” / Л.А. Гнатенко // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. – Вип. 3–4. – С. 443–449.

Гнатенко 2000 – Гнатенко Л.А. Середньоболгарські орфограми як засіб ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток / Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 3. – С. 266–277.

Гнатенко 2000 I – Гнатенко Л.А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії / Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 4. – С. 27–39.

Гнатенко 2000 II – Гнатенко Л.А. Правопис приголосних та буквених знаків у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках (у зв'язку з другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2000. – Вип. 6. – С. 11–21.

Гнатенко 2000 III – Гнатенко Л.А. Другий південнослов'янський вплив / Л.А. Гнатенко // Українська мова : енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 150–151; Вид. 2, випр. і доп. – Київ, 2004. – С. 163.

Гнатенко 2001 – Гнатенко Л.А. Хто писав Пересопницьке Євангеліє

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги 1556–1561 рр. / Л.А. Гнатенко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ, 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 447–457.

Гнатенко 2001 I – Гнатенко Л.А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки / Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; вступ. слово О.С. Онищенко. – Київ : НБУВ, 2001. – С. 55–73. – (Перевид. Київ, 2011).

Гнатенко 2001 II – Гнатенко Л.А. Євангеліє середини XVI ст. з Оринина / Л.А. Гнатенко // АРТ-панорама. – № 11 (16). Інформаційно-аналітичний бюлетень, листопад 2001 р. – С. 14–15.

Гнатенко 2001 III – Дубровіна Л.А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; вступне слово О.С. Онищенко. – Київ, 2001. – С. 74–104. – (Перевид. 2011).

Гнатенко 2003 – Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / Л.А. Гнатенко ; НБУВ. – Київ : НБУВ, 2003. – 193 с. + 158 іл.

Гнатенко 2004 – Гнатенко Л.А. Радивилівський Апостол 1568 року волинської рукописної школи (у порівнянні з Пересопницьким Євангелієм) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2004. – Вип. 9. – С. 174–187.

Гнатенко 2005 – Гнатенко Л.А. Ідентифікація часу написання українських канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2005. – Вип. 10. – С. 240–262.

Гнатенко 2005 I – Дубровіна Л.А. Кодикологічні дослідження Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Давня македонська рукописна книга / Л. Дубровіна, Л. Гнатенко // Українсько-македонський науковий збірник. – Київ, 2005. – Вип. 1. – С. 288–304.

Гнатенко 2005 II – Дубровіна Л. Фрис Віра. Історія Кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – Львів, 2003. – 188 с.: іл. + 8 арк. кольор. іл. : [Рецензія] / Л. Дубровіна, Л. Гнатенко, О. Іванова. – Львів, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003 // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2005. – Вип. 11. – С. 225–231.

Гнатенко 2006 – Гнатенко Л.А. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование) / Л.А. Гнатенко // Palaeoslavica. – 2006. – № 14. – С. 41–76.

Гнатенко 2006 I – Гнатенко Л.А. Орининське українське Євангеліє середини XVI ст. (кодикулого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження) / Л.А. Гнатенко // Рукописна і стародрукована книга : зб. праць. Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів 23–25 квітня 2004 р. – Львів, 2006. – С. 35–41.

Гнатенко 2006 II – Гнатенко Л.А. Македонська рукописна книга XIV ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ (кодикулого-палеографічне та графіко-орфографічне описування) / Л.А. Гнатенко // Українсько-македонський науковий збірник. – Київ, 2006. – Вип. 2. – С. 67–83.

Гнатенко 2007 – Гнатенко Л.А. Стихирар мінейний нотований кінця XIII – початку XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ (кодикулогічне та графіко-орфографічне дослідження) / Л.А. Гнатенко // Науковий вісник НМАУ. – Київ, 2007. – Вип. 61 : Старовинна музика: сучасний погляд. Зб. статей. – Кн. 3. – С. 74–81.

Гнатенко 2007 I – Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л. А. Гнатенко ; редкол. : О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. – Київ : НБУВ, 2007. – 265 с., 59 іл.

Гнатенко 2007 II – Гнатенко Л.А. Кодиколого-орфографічне дослідження кириличної рукописної книги XIV ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ / Л.А. Гнатенко // Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л.А. Гнатенко ; редкол. : О.С. Онищенко (голова) та ін. ; НБУВ, Ін-т рукопису. – Київ : НБУВ, 2007. – С. 23–81.

Гнатенко 2007 III – Бондар Н.П. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України: Кириличні рукописні книги та стародруки / уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна та ін.; передмова: Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. – Київ : НБУВ, 2007. – 134 с.

Гнатенко 2007 IV – Гнатенко Л.А. Кирилична українська рукописна писемність 11–17 ст. / Л.А. Гнатенко // Енциклопедія історії України. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 291–294.

Гнатенко 2007 V – Гнатенко Л.А. Апостол XVI ст. з колекції ЦАМу КДА – повернення через 150 років / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 221–227.

Гнатенко 2007 VI – Гнатенко Л.А. Шрифт / Л. А. Гнатенко // Українська архівна енциклопедія. Н–Я: Робочий зошит / Держкомархів України; УНДІАСД. – Київ, 2007. – С. 235.

Гнатенко 2009 – Гнатенко Л.А. Нові відомості про “Четью Мінею 1489 р.” (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) /

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 279–291.

Гнатенко 2010 – Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічна система “Четї Мінеї 1489 року” / Л.А. Гнатенко // Українська мова. – Київ, 2010.– № 2. – С. 81–103.

Гнатенко 2010 I – Гнатенко Л.А. Староукраїнський узус давніх кириличних друків у контексті церковнослов’янської рукописної писемної практики / Л.А. Гнатенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2010. – Вип. 28. – С. 303–317.

Гнатенко 2010 II – Гнатенко Л.А. Графіко-орфографічні особливості передачі звука «йот» в староукраїнських пам’ятках другої половини XIV – початку XVII ст. / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2010. – Вип. 14. – С. 179–197.

Гнатенко 2010 III – Іванова О.А. Слов’янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Науковий каталог. Палеографічний альбом / О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова) та ін. – Київ, 2010. – 791 с.: іл.

Гнатенко 2010 IV – Дубровіна Л.А. «Колекція уривків» XII–XVI ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історія, описання, графіко-орфографічний аналіз) / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2010. – Вип. 14. – С. 138–154.

Гнатенко 2011 – Гнатенко Л.А. Новий Завіт у перекладі українською мовою В. Негалевського 1581 року: опис кодексу та кодиколого-орфографічна розвідка / Л.А. Гнатенко, Т.А. Добрянська // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Київ, 2011. – Вип. 31. – С. 398–409.

Гнатенко 2011 I – Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє як кодекс / Л.А. Гнатенко // Наукові записки ; Рівнен. обл. краєзн. музей. – Вип. 9, ч. 1 (присвячено 450-річчю створення Пересопницького Євангелія). – Рівне, 2011. – С. 20–24.

Гнатенко 2011 II – Дубровіна Л.А. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам’ятка української національної культури : матер. Всеукр. міждисциплін. наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упор. П.М. Кралюк. – Ізяслав–Острогор, 2011. – С. 67–76.

Гнатенко 2011 III – Дубровіна Л.А. Кодикологічні особливості Пересопницького Євангелія як пам’ятки книжної культури / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє та рукописна традиція в історії і сьогоденні слов’янських культур; Слов’янознавство XXI століття: тенденції

інтеграції і диференціації. Тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури, 24–26 травня 2011 р. – Київ, 2011. – С. 3–5.

Гнатенко 2012 – Гнатенко Л.А. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження кириличних пам'яток писемності XII–XIII ст. Інституту рукопису НБУВ: походження та час написання / Л.А. Гнатенко // Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л.А. Гнатенко; редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. – Київ, 2012. – С. 18–44.

Гнатенко 2012 I – Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л.А. Гнатенко; редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. – Київ, 2012. – 154 с.: 52 іл.

Гнатенко 2012 II – Гнатенко Л.А. Графико-орфографические исследования кириллических рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: методика и практика описания источников XII–XVII вв. / Л.А. Гнатенко // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол.: Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный ин-т, Высшая школа источниковедения, специальных и вспомогательных ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археографическая комиссия. (Издается к 80-летию члена-корреспондента РАН С.М. Каштанова). – Москва : РГГУ, 2012. – С. 237–239.

Гнатенко 2012 III – Гнатенко Л.А. Уривки з кириличних кодексів XII–XIII ст. з книгоховищ України, Росії, Болгарії у фондах Інституту рукопису НБУВ: історія виявлення та атрибуція / Л. А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2012. – Вип. 15. – С. 126–142.

Гнатенко 2012 IV – Гнатенко Л.А. Уривок Стихирара мінейного нотованого XII ст. Інституту рукопису НБУВ: археографічне та палеографічне дослідження й описування / Л.А. Гнатенко, Е.С. Клименко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2012. – Вип. 16. – С. 305–315.

Гнатенко 2013 – Гнатенко Л.А. Создание электронной базы данных кириллических рукописных кодексов XVII в. в Институте рукописи НБУВ в системе «Ирбис64»: начальный этап / Л.А. Гнатенко, Т.А. Добрянская // Матер. Междунар. конгресса «Библиотека как феномен культуры». Минск, 23–24 октября 2013. – Минск, 2013. – С. 105–109.

Гнатенко 2013 I – Гнатенко Л.А. Проблема датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії в каталозі О. Лебедева / Л.А. Гнатенко //

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2013. – Вип. 17. – С. 370–379.

Гнатенко 2013 II – Гнатенко Л.А. Проблема датування О. Лебедєвим писемних пам'яток колекції ЦАМ КДА (на матеріалі кириличних кодексів XIV–XVI ст.) / Л.А. Гнатенко // Сучасна славістика: ключові проблеми та тенденції розвитку : тези Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури ; 23–24 травня 2013 р. – Київ, 2013. – С. 64–65.

Гнатенко 2013 III – Гнатенко Л.А. Редакції і списки проповіді філософа грецького «Про віру християнську» XVI–XVIII ст. (за фондами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Слов'янські обрії : зб. наук. праць / НАН України, Укр. комітет славістів, НБУВ ; редкол. : О.С. Онищенко (голова) та ін. – Київ : НБУВ, 2013. – Вип. 5. – С. 32–38.

Гнатенко 2014 – Гнатенко Л.А. Актуалізація палеографічного метода: к постановке вопроса / Л.А. Гнатенко // Книга в информационном обществе : матер. XIII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения, Москва, 28–30 апреля 2014 г. ; отв. ред. В.И. Васильев; сост. Д.Н. Бакун, М.А. Ермолаева : в 4 ч. – Москва : ФГБУ науки НИЦ «Наука» РАН, 2014. – Ч. 1. – С. 32–33.

Гнатенко 2014 I – Гнатенко Л.А. Палеографічно-орфографічна методика атрибуції староукраїнської рукописної книги: до актуалізації питання / Л.А. Гнатенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : НБУВ, 2014. – Вип. 18. – С. 328–339.

Гнатенко 2014 II – Гнатенко Л.А. «Славянская палеография» С.М. Кульбакіна / Л. А. Гнатенко // Бібліотечний вісник. – Київ : НБУВ, 2014. – № 4 – С. 30–34.

Гнатенко 2015 I – Гнатенко Л.А. Архів та зібрання рукописних книг Видубицького монастиря / Л.А. Гнатенко // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису ; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова), Г.В. Боряк, Н.М. Зубкова [та ін.]; авт.-уклад.: О.П. Бодак, О.С. Боляк, С.О. Булатова [та ін.]. – Київ : НБУВ, 2015. – С. 126–129.

Гнатенко 2015 II – Гнатенко Л.А. Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору / Л.А. Гнатенко. – Там само. – С. 133–141.

Гнатенко 2015 III – Гнатенко Л.А. Колекція уривків кириличних рукописів / Л.А. Гнатенко. – Там само. – С. 223.

Гольшєнко 1959 – Гольшєнко В.С. Сочетания редуцированных с плавными в положении между согласными в корнях слов в памятниках XII века (Рукопись № 12 Чудовского собрания. Государственный Исторический музей) / В.С. Гольшєнко // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та

им. В.П. Потемкина. – Л., 1959. – Т. 73, вып. 6. Грамматика современного рус. яз. – С. 261–282.

Гольщенко 1962 – Гольщенко В.С. К вопросу о качестве плавного в корнях, восходящих к *tъrt, *tъrt, *tъrt в древнерусском языке / В.С. Гольщенко // Историческая грамматика и лексикология русского языка. – Москва : Изд. АН СССР, 1962. – С. 20–28.

Гольщенко 1982 – Гольщенко В.С. Немаркированный знак У в ранних восточнославянских рукописях / В.С. Гольщенко // История русского языка. Памятники XI–XVIII вв. – Москва, 1982. – С. 3–29.

Гольщенко 1987 – Гольщенко В.С. Немаркированные буквенные знаки и их передача в лингвистических изданиях / В.С. Гольщенко // История русского языка и лингвистическое источниковедение. – Москва, 1987. – С. 58–68.

Гольщенко 2000 – Гольщенко В.С. Конец строки и приемы его маркирования в раннем восточнославянском письме / В.С. Гольщенко // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – Москва : Древлехранилище, 2000. – С. 9–25.

Гольщенко 2002 – Гольщенко В.С. Надстрочные знаки в ранних восточнославянских рукописях / В.С. Гольщенко // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002. – Москва : Древлехранилище, 2002. – С. 47–70.

Гольщенко 2010 – Гольщенко В.С. Палеографическое описание Типографского Евангелия XII в. / В.С. Гольщенко // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2006–2009). – Москва : Древлехранилище, 2010. – С. 5–37.

Голоскевич 1914 – Голоскевич Г.К. Евсевиево евангелие 1283 года: опыт историко-филологического исследования / Г.К. Голоскевич. – СПб. : Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Академии наук, 1914. – 68 с. – (Исследования по русскому языку. – Т. 3. – Вып. 2. – СПб, 1914).

Голубев 1883 – Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники / С.Т. Голубев. – Киев, 1883. – Т. 1. – 559 с. – Прилож. 2. Опись церковного имущества Киево-печерской обители, составленная в 1554 году: “Реестрь пописованый скарбу церкви пречистое Богородицы монастыря Печерского у Киеве через мене дворенина его кор. милости Льва Васильевича Чижа. Лета Божя нарожена 1554. месяца марта 31 дня” (С современной составлению документа копии, хранящейся в Архиве бывших греко-униатских митр. при св. Синоде, под № 551) и комментарии составителя. – XV, 576 с.

Горазд 1974 – Архим. Горазд. Търновската книжовна школа като просветен център през XIV в. / Архим. Горазд // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 469–476.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Гордина 2006 – Гордина М.В. История фонетических исследований (от античности до возникновения фонологической теории) / М.В. Гордина. – СПб. : Филол. факультет СПбГУ, 2006. – 538 с. : ил.

Горобець 1982 – Горобець В.Й. Український скоропис першої половини XVIII ст. / В.Й. Горобець // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 61–66.

Горский 1843 – Горский А.В. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное А. Востоковым / А.В. Горский // Москвитянин. – 1843. – Ч. 2. – № 4. – С. 500–516.

Гранстрем 1950 – Гранстрем Е.Э. О связи кирилловского устава с Византийским унциалом / Е.Э. Гранстрем // Византийский временник. – Москва–Ленинград, 1950. – Т. 3. – С. 218–229.

Гранстрем 1954 – Гранстрем Е.Э. Сокращения древнейших славянских рукописей / Е.Э. Гранстрем // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 10. – С. 427–431.

Гринчишин 1995 – Гринчишин Д.Г. Четя 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д.Г. Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229 : Праці Філологічної секції. – С. 251–276.

Грузинский 1910 – Грузинский А.С. Пересопнищкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. / А.С. Грузинский. – Киев : [б. и.], 1911. – 47, [4] с. : ил. – 54 с.

Грузинский 1911 – Грузинский А.С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке. Летковское евангелие / А.С. Грузинский // Чтения в истор. обществе Нестора летописца. – Киев, 1911. – Кн. 22. – Вып. 1–2. – С. 42–79; Вып. 3. – С. 81–124.

Грузинский 1912 – Грузинский А.С. Палеографические и критические заметки о Пересопнищком евангелии / А.С. Грузинский. – СПб., 1912. – 59 с.

Грунский 1919 – Грунский Н.К. Украинское правописание, его основы и история / Н.К. Грунский. – Киев : Голос, 1919. – Изд. 2. – 56 с.

Груньський 1941 – Груньський М.К. Нариси з історії української мови / М.К. Груньський, П.К. Ковальов. – Львів : Українське вид-во, 1941. – 355 с.

Грушевський 1926 – Грушевський М.С. Історія української літератури / М.С. Грушевський. – Київ, 1926. – Т. 5: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). – Вип. 1. – 205 с.

Гумецька 1964 – Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. / Л.Л. Гумецька // Дослідження з української та російської мов. – Київ, 1964. – С. 252–258.

Гурло 1960 – Гурло Н.С. Да питання станаўлення беларускай арфаграфічнай сістэмы (па матэрыялах заходнярускай пісьменнасці XIV–XV стст. / Н.С. Гурло // Ученые записки Гродненского пединститута. – Минск, 1960. – Вып. 6: сер. гуманитарная. – С. 79–95.

Давидов 1986 – Давидов А. Към характеристиката на Евтимиевата реформа / А. Давидов // Трудове на ВТУ “Братя Кирил и Методий”, 1985/1986 г.: Филологически факултет. – София, 1986. – Т. 21. – Кн. 2. – С. 70–94.

Данчев 1974 – Данчев Г. Традициите на Търновската книжовна школа в житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак / Г. Данчев // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 458–467.

Демьянов 1987 – Демьянов В.Г. Звуковое качество ять по иноязычным показаниям XVII в. / В.Г. Демьянов // История русского языка и лингвистическое источниковедение. – Москва, 1987. – С. 69–79.

Дианова 1973 – Дианова Т.В. Методическое пособие по датированию рукописей с помощью водяных знаков (филиграней) бумаги / Т.В. Дианова // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Москва, 1973. – Вып. 1. – С. 180–204.

Динеков 1974 – Динеков П. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература / П. Динеков // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 15–26.

Добосевич 2004 – Добосевич У. Українська книжна мова другої половини XVI – середини XVII ст.: "non est inculta" / У. Добосевич // Вісник Львівського університету. Сер. філол. – Вип. 34. – Ч. 2. – 2004. – С. 31–38.

Добрянська 2012 – Добрянська Т.А. Українська кирилична рукописна книга XVII ст. як об’єкт кодикології, палеографії, філігранології, мистецтвознавства та археографії в 90-х роках XX – 10-х роках XXI ст.: історіографічний аспект / Т.А. Добрянська // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 16. – Київ : НБУВ, 2012. – С. 342–362.

Добрянська 2014 – Добрянська Т.А. Кодиколого-палеографічне вивчення й описування української кириличної книги XVII ст. з фондів Інституту рукопису НБУВ / Т. А. Добрянська // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 18. – Київ : НБУВ, 2014. – С. 340–354.

Довідн. з іст. України 2001 – Довідник з історії України (А–Я) : посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / під заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – Київ : Генеза, 2001. – 1136 с.

ПС XV Д 1993 – Дополнения к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР”. Москва, 1986 / сост.: Н.А. Охотина, А.А. Турилов. – Москва, 1993. – 154 с.

Драгова 1974 – Драгова Н. Паметниците на Търновската школа и Българското възраждане / Н. Драгова // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 113–125.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Дубровіна 1992 – Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л.А. Дубровіна. – Київ : НБУВ, 1992. – 262 с.

Дубровіна, 1992 I – Дубровіна Л.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л.А. Дубровіна, О.М. Гальченко, О.А. Іванова. – Київ : Ін-т укр. археографії, 1992. – 153 с.

Дубровіна 1993 – Дубровіна Л.А. М.В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України / Л.А. Дубровіна // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 32–37.

Дубровіна 1999 – Дубровіна Л.А. Кодикологія та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки / Л.А. Дубровіна // Спеціальні галузі історичної науки : зб. на пошану М.Я. Варшавчика. – Київ, 1999. – С. 54–67.

Дубровіна 2001 – Дубровіна Л.А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія / Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; вступ. слово О.С. Онищенко. – Київ : НБУВ, 2001. – С. 74–104.

Дубровіна 2002 – Дубровіна Л.А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных “Кодекс” / Л.А. Дубровіна, О.А. Іванова // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – Київ, 2002. – Вип. 5. – С. 45–55.

Дубровіна 2004 – Дубровіна Л.А. Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліографічний огляд (1988–2003 рр.) / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : до 10-річчя заснування від. спец. іст. дисциплін Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. пр. : у 2 ч. – Київ, 2004. – Чис. 11, ч. 2. – С. 44–65.

Дубровіна 2005 – Дубровіна Л.А. Методичні засади історичних досліджень в бібліотекознавстві та документознавстві: базові принципи і поняття / Л.А. Дубровіна // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – № 1. – С. 22–29.

Дубровіна 2005 I – Дубровіна Л.А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, 1988–2003 / Л. А. Дубровіна // Федоровские чтения, 1976–2005. – Москва : Наука, 2005. – С. 613–627.

Дубровіна 2006 – Дубровіна Л.А. Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (кінець 80-х років ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Л.А. Дубровіна // Вісник Львівського університету.

Сер. книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 1. – Львів, 2006. – С. 20–30.

Дубровіна 2012 – Дубровіна Л.А. Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (1992–2011) / Л.А. Дубровина // Проблемы дипломатики, кодикологии и актов археологии : матер. XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2–3 февраля 2012 г. / редкол. : Ю.Э. Шустова (отв. ред.) и др. ; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и вспомог. ист. дисциплин; РАН, ФГБУН ИВИ РАН, Археогр. комис. – Москва : РГГУ, 2012. – С. 275–277 (издается к 80-летию чл.-кор. РАН С.М. Каштанова).

Дубровіна 2014 – Дубровіна Л.А. Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів / Л.А. Дубровіна // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : НБУВ, 2014. – Вип. 18. – С. 286–315.

Думитрашко 1874 – Думитрашко Н. Замечательная рукопись Полтавской семенарии – Пересопницкое евангелие / Н. Думитрашко. – Полтава : [б.и.], 1874. – 29 с.

Дурново 1933 – Дурново Н.Н. Славянское правописание XI–XII вв. / Н.Н. Дурново // Slavia. – Praha, 1933. – Роѣ. XII, seř. 1–2. – С. 45–82.

Дядиченко 1963 – Дядиченко В.А. Основи палеографії / В.А. Дядиченко // Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни : короткий курс: уч. посібник для студ. іст. фак. ун-тів і пед. ін-тів УРСР / А. О. Введенський, В. А. Дядиченко, В. І. Стрельський. – Київ : Радянська школа, 1963. – С. 68–103.

Дядиченко 1974 – Дядиченко В.А. Разработка вопросов украинской палеографии / В. А. Дядиченко, В. В. Понашенко // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР : сб. статей; отв. ред. А. Д. Люблинская. – Москва : Наука, 1974. – С. 30–39.

Євсевієве Євангеліє 2001 – Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот.: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса та ін.; вступ. дослідження В.В. Німчука. – Київ : КСУ, 2001. – 320 с.

Єдлінська 1990 – Єдлінська У.Я. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. / У.Я. Єдлінська, В.В. Страшко // Передача текстів документів і пам'яток. – Київ, 1990. – С. 3–29.

Живов 1984 – Живов В. Правила и произношение в русском церковнославянском правописании XI–XIII века / В. Живов // Russian Linguistics, 1984. – V. 8. – № 3. – P. 251–293.

Живов 2006 – Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века / В.М. Живов. – Москва : Языки славянской культуры, 2006. – 312 с. – (Studia philologica).

Живов 2006 I – Живов В.М. Норма, вариативность и орфографические

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
правила в восточнославянском правописании XI–XIII века / В.М. Живов // Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века. – Москва : Языки славянской культуры, 2006. – С. 9–75.

Житенева 2003 – Житенева А.М. Зеркальные начертания в кириллических источниках X–XV вв. / Житенева А.М. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.00, 07.00.09. – Москва, 2003. – 288 с.

Житецкий 1876 – Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С прил. текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / сост. П. Житецкий. – Киев : Университетская тип., 1876. – 79 с. ; IV л. ил.

Житецкий 1889 – Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. / П. Житецкий. – Киев : Изд-во Киевская старина, 1889. – Ч. 1. – IV, 162 с.

Житецкий 1941 – Житецкий П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. З додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку / П. Житецкий. – Львів : Укрвидав, 1941. – 203 с.

Жовтобрюх 1956 – Жовтобрюх М.А. Исторична граматика української мови : посіб. для студ.-заочн. фак. мови і літ. пед. ін-тів УРСР / М.А Жовтобрюх. – Київ : Радянська школа, 1956. – Ч. 1. Вступ. Фонетика. – 122 с.

Жовтобрюх 1979 – Жовтобрюх М.А. Історія української мови : фонетика / М.А Жовтобрюх., В.М Русанівський, В.Г. Склярєнко. – Київ : Наукова думка, 1979. – 367 с.

Жовтобрюх 1980 – Жовтобрюх М.А. Исторична граматика української / М.А. Жовтобрюх, О.Г Волох., С.П. Самійленко, І.І. Слинко. – Київ : Наукова думка, 1980. – 320 с.

Жуковская 1960 – Жуковская Л.П. Палеография // Палеографический и лингвистический анализ Новгородских берестяных грамот / Л.П. Жуковская. – Москва : Изд-во АН СССР, 1955/ – С. 13–78.

Жуковская 1960 – Жуковская Л.П. К вопросу о конечной стадии истории редуцированных в русском языке по материалам Галического евангелия 1357 года / Л.П. Жуковская // Материалы и исследования по истории русского языка. – Москва, 1960. – С. 59–117.

Жуковская 1963 – Жуковская Л.П. Развитие славянорусской палеографии (в дореволюционной России и СССР) / Л.П. Жуковская. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – 142 с.

Жуковская 1968 – Жуковская Л.П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их / Л.П. Жуковская // Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология. – Москва, 1968. – С. 199–332.

Жуковская 1970 – Жуковская Л.П. Графика, орфография и палеография / Л.П. Жуковская // Русская речь, 1970. – № 4. – С. 97–103.

Жуковская 1974 – Жуковская Л.П. Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятников / Л.П. Жуковская // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Отд. отт. – Москва : Наука, 1974. – С. 58–69. – (Отд. Отт. изд.: Древнерусское искусство. Рукописная книга. – Москва, 1974).

Жуковская 1982 I – Жуковская Л.П. К вопросу о южнославянском влиянии на русскую письменность (Житие Анисьи по спискам 1282–1632 гг.) / Л.П. Жуковская // История русского языка: Исследования и тексты. – Москва, 1982. – С. 277–287.

Жуковская 1982 II – Жуковская Л.П. О Втором южнославянском влиянии / Л.П. Жуковская // Die slawischen sprachen. – Band 2, 1982. – S. 131–144.

Жуковская 1982 III – Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии XIV–XV вв. (на материале проложного Жития Евгения) / Л.П. Жуковская // Язык и письменность среднеболгарского периода. – Москва : Наука, 1982. – С. 26–59.

Жуковская 1983 – Жуковская Л.П. Апракос Мстислава Великого: Кодикологическое и палеографическое описание / Л.П. Жуковская // Апракос Мстислава Великого / изд. подгот.: Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова ; под. ред. Л.П. Жуковской. – Москва : Наука, 1983. – С. 6–20.

Жуковская 1987 – Жуковская Л.П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й половины XV – 1-й половины XVI в. (Об ошибочности понятия “второе южнославянское влияние”) / Л.П. Жуковская // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. – Москва, 1987. – С. 144–176.

Жуковская 1991 – Жуковская Л.П. Эволюция книжного письма в эпоху от митрополита Ионы до патриарха Иона / Л.П. Жуковская // Da Roma alla terza Roma. От Рима к Третьему Риму. IV Centenario dell’ Instituzione del Patriarcato in Russia. 440-летие учреждения патриаршества в России. – Roma, 1991. – С. 253–256.

Жуковская 1992 – Жуковская Л.П. Фонетически не мотивированные дублетные графемы в Четвероевангелии царя Ивана Александра 1356 г. / Л.П. Жуковская // Тез. докл. науч. конф. “Болгарская культура в веках”. – Москва, 26–27 мая 1992 г. – Москва, 1992. – С. 10–11.

Жуковская 1997 – Жуковская Л.П. Архангельское Евангелие 1092 года. Исследование. Древнерусский текст. Словоуказатели / изд. подгот. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова. – Москва : Скрипторий, 1997. – 669 с.

Жураўскі 1966 – Жураўскі А.І. Некаторыя пытанні беларуска-украінскіх моўных сувязей старажытнага перыяду / А.І. Жураўскі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – № 2. – С. 79–87.

Жураўскі 1967 – Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – Т. 1. – 371 с.

Жучкова 2000 – Жучкова И.Л. Каталог славяно-русских рукописных

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги XV століття, збережена в Російському державному архіві стародавніх актів / сост.: И.Л. Жучкова, Л.В. Мошкова, А.А. Турилов. – Москва : Древле-хранилище, 2000. – 413 с

Загребин 2006 – Загребин В.М. Исследование памятников южно-славянской и древнерусской письменности / В.М. Загребин. – Москва–Санкт-Петербург : Альянс-Архео, 2006. – 306 с.

Задорожний 1995 – Задорожний В.Б. Волинські грамоти XVI ст. / упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко ; передмова А.М. Матвієнко.– Київ : Наукова думка, 1995. – 245 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. : сер. актових документів і грамот).

Зайнутдинова 2001 – Зайнутдинова А.Р. Несколько замечаний об употреблении буквы «омега» в памятниках русского письма / А.Р. Зайнутдинова // Русская и сопоставительная филология : Взгляд молодых. – Казань : Изд-во «ДАС», 2001. – С.148–156.

Зайнутдинова 2002 – Зайнутдинова А.Р. «Омега» или «от»? / А.Р. Зайнутдинова // Русская и сопоставительная филология: Концептуально-семантический и системно-функциональный аспекты : матер. итоговой науч. конф.. – Казань : Унипресс, 2002. – С. 25–26.

Зайнутдинова 2003 – Зайнутдинова А.Р. К истории графических дублетов **Ω** / **О** / А.Р. Зайнутдинова // Русская и сопоставительная филология: Системно-функциональный аспект. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2003. – С. 57–61.

Зайнутдинова 2003 I – Зайнутдинова А.Р. Лингвистический принцип написания **Ω** и **О** / А.Р. Зайнутдинова // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность: Труды и материалы: В 2 т. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2003. – Т. 2. – С. 67–69.

Зайнутдинова 2004 – Зайнутдинова А.Р. Омега на конце строки в памятниках русского письма / А.Р. Зайнутдинова // Актуальные проблемы современной науки. Труды 5-й Междунар. конф. молодых ученых и студентов. Социальные и гуманитарные науки. – Ч. 34. Языкознание. – Самара : Изд-во Сам ГТУ, 2004. – С. 29–31.

Зайнутдинова 2004 I – Зайнутдинова А.Р. Отражение графического параллелизма в истории русского письма : Отношения **Ω** и **О** / Зайнутдинова А.Р. : автореф. дис. ... канд. филол. наук 10.02.01 / Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2004. – 15 с.

Зализняк 1978 – Зализняк А.А. Новые данные о русских памятниках XIV–XVII веков с различением двух фонем «типа о» / А.А. Зализняк // Советское славяноведение. – 1978. – № 3. – С. 74–96.

Зализняк 1978 I – Зализняк А.А. Противопоставление букв **О** и **Ω** в древнерусской рукописи XIV века «Мерило праведное» / А.А. Зализняк // Советское славяноведение. – 1978. – № 5. – С. 41–68.

Зализняк 1979 – Зализняк А.А. О понятии графема / А.А. Зализняк // *Balkanica: лингвистические исследования.* – Москва, 1979. – С. 134–152.

Зализняк 1985 – Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской / А.А. Зализняк. – Москва : Наука, 1985. – 428 с.

Зализняк 1986 – Зализняк А.А. Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения / А.А. Зализняк // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте: из раскопок 1977–1983 гг. – Москва : Наука, 1986. – С. 89–219.

Зализняк 1999 – Зализняк А.А. О древнейших кириллических алфавитах / А.А. Зализняк // *Поэтика. История литературы. Лингвистика* : сб. к 70-летию В. В. Иванова. – Москва : ОГИ, 1999. – С. 543–576.

Зализняк 2000 – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот // Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / А.А. Зализняк. – Том X. – Москва : Русские словари, 2000. – С. 134–274.

Запаско 1960 – Запаско Я.П. Орнаментальное оформление української рукописної книги / Я.П. Запаско. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. – 180 с.

Запаско 1995 – Запаско Я.П. Українська рукописна книга / Я.П. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 480 с.: іл. – (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).

Запаско 2003 – Запаско Я.П. Доброписці тоді славні були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва / Я.П. Запаско. – Львів, 2003. – 176 с.

Захарчишина 1964 – Захарчишина П.І. Палеографічні особливості Львівського письма XVI–XVII ст. / П.І. Захарчишина // *Історичні джерела та їх використання.* – Київ, 1964. – Вип. 1. – С. 189–194.

Зизаній 1596 – Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факсимільн. вид. та дослід. пам'ятки В.В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1980. – 55 с. + 90 л.

Иванов 1844 – Иванов П. Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма разных периодов времени, изданный для воспитанников межевого ведомства / П. Иванов. – Москва : Тип. С. Селивановского, 1844. – II, 16, 34 с., 102 л. ил.

Истрин 1961 – Истрин В.А. Развитие письма / В.А. Истрин. – Москва : Академия наук СССР, 1961. – 396 с.

Истрин 1988 – Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.А. Истрин. – Москва : Наука, 1988. – 193 с.

Ивакін 1996 – Ивакін Г. Историчний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. / Г. Ивакін. – Київ : Ін-т археології НАН України, 1996. – 272 с.

Іваницька 1968 – Іваницька І.М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII – на початку XVIII ст. / І.М. Іваницька // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. – Київ, 1968. – С. 181–186.

Іваннікова 2002 – Іваннікова М.К. Основні напрями вивчення

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. / М.К. Іваннікова // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2002. – Т. 8. – С. 124–129.

Іванова 2002 – Іванова О.А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) / О.А. Іванова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 7. – Київ : НБУВ, 2002. – С. 204–216.

Іванова 2002 I – Іванова О.А. Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст. Основні принципи атрибуції / О.А. Іванова, М.К. Іваннікова // Архіви України. – № 6. – Київ, 2002. – С. 169–178.

Іванова 2003 – Іванова О.А. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій в церковнослов'янських рукописних книгах XVI ст. на матеріалі фондів Інституту рукопису НБУВ / О.А. Іванова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 8. – Київ, 2003. – С. 95–103.

Іванова 2003 I – Іванова О.А. Рукописна книга XVI ст. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 07.00. 08 / Іванова О.А. ; НАН України; НБУВ. – Київ, 2003. – 19 с.

Іванова 2010 – Іванова О.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом / О.А. Іванова, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко; редкол. : Л.А. Дубровіна (голова) та ін. – Київ, 2010. – 791 с.

Ільків-Свидницький 2010 – Ільків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні (Деякі критичні міркування з приводу видання : Спеціальні історичні дисципліни. Довідник : навчальн. посіб. для студентів вищих навч. закладів / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – Київ : Либідь, 2008. – 520 с.) // Вісник Львівського університету. – Серія іст., 2010. – Вип. 45. – С. 709–728.

Іст. джерелознавство 2002 – Історичне джерелознавство : підручн. для студентів істор. спец. ВНЗ / авт.: Я.С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.

Каверина 1999 – Каверина В.В. Дублетные буквы в истории русского письма (на материале префиксов) / В.В. Каверина // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – Москва : Диалог-МГУ, 1999. – Вып. 9. – С. 125–138.

Каверина 2001 – Каверина В.В. Прописные буквы в истории русской орфографии // Древние языки в системе университетского образования: их исследование и преподавание. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 2001. – С. 122–128.

Каверина 2004 – Каверина В.В. Орфографическое нормирование в истории русского письма: XVII–XIX вв. // Научно-методический журнал ЛОГОПЕДИЯ. – 2004. – № 1(3). – С. 5–10.

Каверина 2004 I – Каверина В.В. Узуальная норма деловой письменности XVII века: орфография префиксов. – Москва : МАКС-Пресс, 2004. – 80 с.

Каверина 2005 – Каверина В.В. Узус в истории развития орфографической нормы / В.В. Каверина // Русский язык, литература и культура в школе и вузе. – Київ, 2005. – № 6. – С. 25–30.

Каверина 2006 – Каверина В.В. Орфографическое нормирование: рекомендации грамматик и практика письма // Русская словесность. – 2006. – № 4. – С. 73–78.

Каверина 2006 I – Каверина В.В. Роль грамматических сочинений XVII–XIX вв. в формировании норм русской орфографии // Вестник МГУ. – 2006. – Сер. 9. Филология. – № 1: январь. – С. 7–31.

Каверина 2007 – Каверина В.В. Становление норм русской орфографии: правописный узус и кодификация / В.В. Каверина // Мир русского слова и русское слово в мире : матер. XI Конгресса Междунар. ассоциации преподавателей рус. языка и лит.-ры. Варна, 17–23 сентября 2007 г. – Т. 3. – София: HERON PRESS, 2007. – С. 93–97.

Каверина 2007 – Каверина В.В. Происхождение и употребление буквы Ё: проблемы орфографии и орфоэпии / В.В. Каверина, О.С. Бондарева // Фонетика и письмо как непрерывно развивающиеся явления : сб. науч. тр. / отв. ред. Б.И. Осипов. – Омск : Омский гос. ун-т, 2007. – С. 29–41.

Каверина 2008 – Каверина В.В. Устранение омофонии в истории русского письма / В.В. Каверина // Вестник Московского университета : Сер. 9. Филология. – 2008. – № 5. – С. 40–65.

Каверина 2010 I – Каверина В.В. Становление русской орфографии в XVII–XIX вв. : правописный узус и кодификация : дис. ... докт. филол. наук : 10.02.01 / Каверина В.В.; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. – Москва, 2010. – 436 с.

Каверина 2010 II – Каверина В.В. Становление русской орфографии в XVII–XIX вв. : правописный узус и кодификация : автореф. дис. ... докт. филол. наук : 10.02.01 / Каверина В.В.; Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. – Москва, 2010. – 44 с.

Каверина 2011 – Каверина В.В. Графема – орфограмма – идеологема (к истории буквы «ять») / В.В. Каверина // XII Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык и литература во времени и пространстве / под ред. Л.А. Вербицкой, Лю Лиминя, Е.Е. Юркова. – Shanghai: Foreign Language Education Press. – С. 515–521.

Каверина 2012 – Каверина В.В. Измаил Иванович Срезневский об украинском и русском правописании / В.В. Каверина // Вісник Харківського

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харьков, 2012. – Т. 66. – № 1021. – С. 30–35.

Калайдович 1821 – [Калайдович К.] Памятники Российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем. – Москва : тип. С. Селивановского, 1821. – [3], VI, [3], XLI, [4], 258 с.

Калайдович 1824 – Калайдович К.Ф. Иоанн, екзарх болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий ; написано Константином Калайдовичем, главным смотрителем Комиссии печатания государственных грамот и договоров, московских обществ: Истории и древностей российских, Любителей российской словесности, Императорского Испытателей природы и С. Петербургского вольного любителей российской словесности членом и кавалером.; Шестнадцать гравированными изображениями / К.Ф. Калайдович. – Москва : тип. С. Селивановского, 1824. – [2], V, [3], 218, [5] с., 1 л. фронт. (грав. тит. л.), 4 л. цв. ил.

Калайдович 1825 – Калайдович К.Ф. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке тайного советника, сенатора двора его Императорского величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстова; С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век / издали К. Калайдович и П. Строев. – Т. 1. – Москва : тип. С. Селивановского, 1825. – LXVII, 811 с.

Калайдович 1825 I – Палеографические таблицы почерков с XI по XVIII век (числом 12), принадлежащие к обстоятельному описанию славяно-российских рукописей, хранящихся в библиотеке Федора Андреевича Толстого. – Москва : [Тип. С. Селивановского], 1825. – IV с., V л. (Атлас к изданию: Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве, в библиотеке тайного советника, сенатора... графа Федора Андреевича Толстова / изд. К. Калайдович и П. Строев. – Москва : Типография С. Селивановского, 1825).

Каманин 1899 – Каманин И. Палеографический ізборник : материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. – Киев : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. – Вып. 1. – 19 с, 81 табл., 27 с.

Каманин 1899 I – Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. / И. Каманин // Палеографический ізборник : материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. – Київ : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. – Вып. 1. – С. 1–19.

Каманин 1905 – Каманин И.М. Метрический метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава

XVI–XVII вв. / И.М. Каманин // Известия XIII Археологического съезда. – Харьков, 1905. – № 6. – С. 44–46.

Каманин 1911 – Каманин И. Дошло ли до нас в подлиннике Пересопницкое евангелие? / И.М. Каманин // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, 1911. – Кн. 22. – Вып. 3. – С. 83–85.

Каринский 1906–1907 – Каринский Н.М. Славянская палеография. 2. Вопрос о происхождении славянских алфавитов : лекции, чит. на I курсе в Имп. археол. ин-те в 1904/1905 учебном году / Н.М. Каринский. – СПб., 1906–1907. – 21 с.

Каринский 1911 – Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам / Н. Каринский. – СПб. : Изд-во Я. Башмакова, 1911. – Изд. 2. – Кн. 1. – Ч. 1: Древнейшие памятники : с прилож. словаря. – XII, 215 с., 18 табл.

Каринский 1915 – Каринский Н.М. Славянская палеография : лекции, читанные в Императорском Археологическом институте / Н.М. Каринский. – Петроград : [б.и.], 1915. – 56 с., 14 табл.

Каринский 1920 – Каринский Н.М. Письмо Остромирова евангелия (палеографический очерк) / Н.М. Каринский // Сборник Российской Публичной библиотеки. – Петроград, 1920. – Вып. 1. – Т.1. – С. 168–192.

Каринский 1925 – [Каринский Н. М.] Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. К печати подготовил и ввводною статьею снабдил Н.М. Каринский. – Ленинград : АН СССР, 1925. – 13, VII, 38 зн. на 29 с. : илл.

Каринский 1929 – Каринский Н.М. Славянская палеография / Н.М. Каринский. – Ленинград : Прибой, 1929. – 294 с.

Карпинский 1889 – Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – 1889. – №. 1. – С. 59–106.

Карский 1886 – Карский Е.Ф. Обзор звуков и форм белорусской речи / Е. Карский. – Москва : Тип. Московского ун-та, 1886. – 170 с.

Карский 1893 – Карский Е. К истории звуков и форм белорусской речи / Е. Карский. – Варшава, 1893. (Отт. с "Русского филологич. вестника" за 1890 – 1893 гг., т. 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30).

Карский 1895 – Карский Е. Особенности письма и языка Мстиславова евангелия / Е. Карский. – Варшава, 1895. – 24 с. – (Отт. с “Русского филологического вестника”).

Карский 1897 – [Карский Е.Ф.]. Из лекции по славянской кирилловской палеографии, читанных в имп. Варшавском университете проф. Е.Ф. Карским. – Варшава, 1897. – IV, 173 с. (переизд. Варшава, 1901).

Карский 1899 – Карский Е.Ф. Особенности письма и языка рукописного сборника XV века, именуемого летопись Авраамки / Е.Ф. Карский. –

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
Варшава, 1899. – II, 44 с. – (Отт. из «Варшавских Университетских Известий»
1899 г., № III).

Карский 1901 – Карский Е.Ф. Очерк славянской кирилловской палеографии / Е.Ф. Карский. – Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1901. – XIV, 518 с.; ил. (5-е изд. – 1915).

Карский 1901 I – Карский Е. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век / Е. Карский. Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1901. – VIII, 80 с. факс.

Карский 1902 – Карский Е. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век. / Е. Карский. – Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1902. – Изд. 2. – 89 с.

Карский 1908 – Карский Е.Ф. Белорусы / Е.Ф. Карский. – Варшава, 1908. – Т. 2: Язык белорусского племени, вып. 1. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – 578 с.

Карский 1928 – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография / Е.Ф. Карский. – Ленинград : Издательство АН СССР, 1928. – XII, 494 с.: ил. – (Изд. 2, фототипное. Москва : Наука, 1979).

Карский 1955 – Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа / Е.Ф. Карский. – Москва : АН СССР, 1955. – Вып.1: Исторический обзор звуков белорусского языка. – 476 с.

Каталог РГАДА 2005 – Каталог славяно-русских рукописных книг XVI века, хранящихся в Российском государственном архиве древних актов / сост. Беляков О.В., Жучкова И.Л., Морозов Б.Н., Мошкова Л.В. / под ред. Л.В. Мошковой. – Вып. 1: Апостол – Кормчая. – Москва : Древлехранилище, 2005. – 590 с.

Кеппен 1822 – Кеппен П.И. Список руским пам'ятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии / П.И. Кеппен. – Москва : Изданием графа Ф. А. Толстова, 1822. – 119 с.

Кеппен 1827 – Кеппен П.И. Собрание словенских памятников, находящихся вне России / П.И. Кеппен. – Т. 1. – СПб. : тип. Имп. Воспитательного Дома, 1827. – 150 с.

Кеппен 1827 I – [Кеппен П.И.] О происхождении, языке и литературе литовских народов : статья, помещенная Петром Кеппеном, магистром правоведения, доктором философии и членом разных ученых обществ в 3-й книжке собираемых им Материалов для истории просвещения в России. – СПб. : Тип. Карла Края, 1827. – 57 с.

Керницький 1970 – [Керницький І.М]. Акти села Одрехови / упоряд. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. – Київ : Наукова думка, 1970. – 260 с.

Киев. Пс. 1397 – Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6]. – Москва, 1978. – Т. 2: Факсимиле. – 231 л.

Кирпичников 1888 – Кирпичников А.И. Успение Богородицы в легенде и искусстве / А.И. Кирпичников. – Одесса, 1888. – 59 с. – (Отт. из: Труды VI Археологического съезда в Одессе, 1888. – Т. 2. – С. 191–249.

Кись 1975 – Кись Я.П. Палеографія : навч. посібн. / Я.П. Кись. – Львів : Вища школа, 1975. – 78 с.

Клімаў 2009 – Клімаў І.П. Да праблемы размежавання ўкраінскіх і беларускіх помнікаў старажытнага пісьменства / І.П. Клімаў // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2009. – Вып. 10. – С. 133–156.

Клименко 2011 – Клименко Е.С. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : історико-кодикологічне дослідження : каталог : палеографічний альбом / Е. С. Клименко, О. М. Гальченко; НАН України, НБУВ. – Київ, 2011. – 305 с. : іл.

Князева 1987 – Князева Е.В. О статистическом методе идентификации полууставного письма в древних текстах (опыт применения математического анализа) / Е.В. Князева, Н.В. Хованов // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги. – Ленинград, 1987. – С. 168–175.

Князевская 1964 – Князевская О.А. Орфография и отражение в письме явлений языка (на материале рукописей XI–XIV вв.) / О.А. Князевская // Источниковедение и история русского языка. – Москва, 1964. – С. 59–68.

Князевская 1972 – Князевская О.А. Об одной графической особенности ростовских рукописей начала XIII в. / Князевская О. А. // Русское и славянское языкознание : к 70-летию чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесова. – Москва : Наука, 1972. – С. 124–130.

Князевская 1980 – Князевская О.А. Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Търновского / О.А. Князевская, Е.В. Чешко // Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновский. Втори междуна. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976. – София, 1980. – С. 282–292.

Князевская 1985 – Князевская О. К вопросу об определении времени написания древнеславянских рукописей / О.А. Князевская // Проблемы на българистика и славистика / Годишник на Софийския университет «Климент Охридски». Факултет по славянски филология. – София, 1985. – С. 56–58.

Князевская 1996 – Князевская О. Буква **ѡ** в рукописи Быбельского Апостола / О.А. Князевская // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : сб. к 60-летию Андрея Анатольевича Зализняка. – Москва : Индрик, 1996. – С. 276–281.

Князевская 1999 – Князевская О. Об употреблении буквы «ѡ» в некоторых древних украинских рукописях / О.А. Князевская // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних = Manuscript ucraïnica in the Holdings of Lviv Stefanyk scienific Library of the National

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Academy of sciences of Ukraine and the Problems of creating Information Databases : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 361–362.

Кобяк 1986 – Кобяк Н.А. Славяно-русские рукописи XV–XVI веков Научной библиотеки Московского университета (Поступления 1964–1984 гг.) / Н.А. Кобяк, И.В. Поздеева. – Москва : МГУ, 1986. – 138 с. ; вкл., 60 илл.

Ковальчук 2011 – Ковальчук Г.І. Рукописні книги та стародруки : навч. посібник / Г.І. Ковальчук. – Київ : НБУВ, 2011. – 100 с. ; іл.

Кожухаров 1974 – Кожухаров С. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература / С. Кожухаров / С. Кожухаров // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 277–309.

Колесников 1913 – Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. – Изд. 2-е, ч. 1 ; под ред. И.Ф. Колесникова. – Москва, 1913. – 6 с., 50 сн.

Колесников 1913 I – Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. – Изд. 2-е, ч. 2 ; под ред. И.Ф. Колесникова и В.К. Клейна. – Москва, 1913. – 4 с., 50 сн.

Колесов 1973 – Колесов В.В. Надстрочные знаки “силы” в русской орфографической традиции / В.В. Колесов // Восточнославянские языки : Источники для их изучения. – Москва, 1973. – С. 228–257.

Колесов 1973 I – Колесов В.В. Знаки ударения и надстрочные знаки в русских рукописях XIV–XV вв. / В.В. Колесов // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Москва, 1973. – Вып. 1. – С. 115–131.

Колесов 1975 – Колесов В.В. Positionное смешение букв о, е – ъ, ь в древнерусских рукописях XII–XIII ст. / В.В. Колесов // Исследования и материалы по русской и древнеславянской языковой истории. – Горький, 1975. – Вып. 1. – С. 3–12.

Колесов 1976 – Колесов В.В. Надстрочные знаки в русской орфографической традиции: “времена” и “духи” / В.В. Колесов // Источники по истории русского языка. – Москва, 1976. – С. 60–74.

Колесов 1980 – Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка / В.В. Колесов. – Москва : Высшая школа, 1980. – 214 с.

Колесса 1925 – Колесса О. Ужгородський “Полустав” у пергаминовій рукописі XIV в. / О. Колесса. – Львів, 1925. – 59 с., 6 табл. // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований 1873–1923. – (Відб.).

Кольбух 2006 – Кольбух М. Нововиявлені фрагменти кириличних рукописних книг XI–XIV ст. / М. Кольбух // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: зб. наук. пр. – Львів, 2006. – Вып. 14. – С. 490–495.

Кольбух 2007 – Кольбух М.М. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України : каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / уклад.: М.М. Кольбух, Т.М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан та ін.; передм. М.М. Кольбух; уклад. наук.-довід. апарату: М.М. Кольбух, Я.П. Сенік. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – XLVI, 522 с., 24 кол. іл.

Коробенко 1998 – Коробенко Л.А. Комплекс псковских рукописей из собрания Синодальной типографии (Атрибуция почерка и отдельная хронология рукописей) / Л.А. Коробенко // Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. Тез. докл. междунар. конф.. Москва, 17–19 ноября 1998 г. – СПб., 1998.

Корольов 2002 – Корольов Б.І. Поняття методики історичного джерелознавства / Б.І. Корольов // Історичне джерелознавство : підруч. для студентів істор. спец. ВНЗ / авт.: Я.С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – Київ : Либідь, 2002. – С. 119–127.

Костюхина 1965 – Костюхина Л.М. Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера) : автореф. дис... канд. ист. наук. / Костюхина Л.М. – Москва, 1965. – 23 с.

Костюхина 1974 – Костюхина Л.М. Книжное письмо в России XVII в. / Л.М. Костюхина. – Москва : ГИМ, 1974. – 228 с.

Костюхина 1983 – Костюхина Л.М. Русские рукописные книги и книжное письмо рубежа XIV–XV вв. (по материалам ГИМ) / Л.М. Костюхина // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины : матер. юбилейной науч. конф. – Москва, 1983. – С. 194–200.

Костюхина 1999 – Костюхина Л.М. Палеография русских рукописных книг XV–XVII вв. Русский полуустав / Л.М. Костюхина. – Москва : ГИМ, 1999. – 348 с.

Кочиш 1990 – Кочиш М. К истории церковнославянского языка на Украине / М. Кочиш // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI.* – Szeged, 1990. – S. 333–338.

Кочиш 1991 – Кочиш М. К графико-орфографическому анализу церковнославянских рукописей / М. Кочиш // *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI.* – Szeged, 1991. – S. 137–146.

Кочиш 1994 – Кочиш М. Среднеболгарские черты в орфографии Сегедской минеи / М. Кочиш // *Hungaro-Bulgarica V.* – Szeged, 1994. – S. 175. – 183 s.

Кочиш 2007 – Кочиш М. «Евфимиевская» правописная реформа как создание нормализованного для всех православных славян литургического языка / М. Кочиш // *Zborník materiálov zo 6. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie.* – Banská Bystrica, 2007. – S. 63–67.

Кочиш 2007 I – Кочиш М. Способы обозначения звукосочетания j+i в украинских рукописях XVI века / М. Кочиш // *Studia Slavica Savariensia.* –

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги Szombathely, 2007. – № 1–2. VIII. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. – S. 232–236.

Кочиш 2007 II – Кочиш М. Употребление омеги в украинских рукописях XVI века / М. Кочиш // *Studia Slavica Hung.* – Budapest, 2007. – 52/1–2. – S. 235–240.

Кочиш 2008 – Кочиш М. К определению места возникновения украинских рукописей / М. Кочиш // *Studia Hungaro-Bulgarica II.* – Sumen–Szeged, 2008. – Bd. 2. – S. 201–206.

Кочиш 2008 I – Кочиш М. Опис українських церковних книг, які зберігаються в Будапешті та Сегеді / М. Кочиш // *Slavische Sprachgeschichte.* – Wien–Berlin, 2008. – Bd. 2. – S. 173–185.

Кочиш 2014 – Кочиш М. Украинские рукописи в Венгрии. Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI века / М. Кочиш. – Сегед, 2014. – 304 с.

Кочубинский 1892 – Кочубинский А. Рецензия на книгу Житецкого: “Очерк литературной истории малорусского наречия” / А. Кочубинский / М. Кочиш // Отчёт о тридцать втором присуждении наград графа Уварова / Прилож. к LXIX-му т. записок Имп. Академии наук. – № 3. – СПб., 1892. – С. 222–318.

Кривко 1998 – Кривко Р.Н. Древнерусская орфография XI–XII вв. в свете суперсегментных тембровых оппозиций / Р.Н. Кривко // *Вопросы языкознания* 1998. – № 2, март–апрель. – С. 60–78.

Кривко 2004 – Кривко Р.Н. Функции буквы У в древних славянских рукописях (Преимущественно на материале Бычковско-Синайской псалтири) / Р.Н. Кривко // *Russian Linguistics.* – 2004. – № 28. – С. 317–359.

Кривко 2004 I – Кривко Р.Н. Графико-орфографические системы Бычковско-Синайской Псалтири. I / Р.Н. Кривко // *Русский язык в научном освещении.* – 2004. – № 1 (7). – С. 80–124.

Кривко 2004 II – Кривко Р.Н. Графико-орфографические системы Бычковско-Синайской Псалтири. II / Р.Н. Кривко // *Русский язык в научном освещении.* – 2004. – № 2 (8). – С. 170–200.

Крыжановский 1886 – Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетрo-Евангелие 1411 года и волынское наречие в XIV–XV в. / Г. Крыжановский // *Волынские Епархиальные ведомости* за 1886 г. – № 17. – С. 502–509; – № 18. – С. 531–543. – (Фототип. из Волынских Епархиальных ведомостей за 1886 г. – № 17 и № 18. – С. 1–19).

Крыжановский 1889 – Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ : Исследование языка и сравнительная характеристика текста / Г. Крыжановский. – Киев : Тип. Г.Т. Корчака-Новицкого, 1889. – VI, LXXIII, 393 с., табл.

Кримський 1929 – Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. / А. Кримський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1929. – Кн. 25. – С. 175–186.

Крымский 1907 – Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Крымский. – Москва : Тип. В.А. Сатчук, 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – 272 с.

Кріль 1995 – Кріль М.М. Основи палеографії : навч. посібник / М.М. Кріль. – Київ : ІСДО, 1995. – 196 с.

Крушельницька 2006 – Крушельницька О.В. Методологія і організація наукового дослідження : [навч. посібн.] / О. В. Крушельницька. – Київ : Кондор, 2006. – 206 с.

Куев 1967 – Куев К. Черноризец Храбър / К. Куев. – София : БАН, 1967. – 454 с.

Куев 1977 – Куев К. Константин Костенечки / К. Куев // Речник на българската литература. – София, 1977. – Т. 2. – С. 236–238.

Куев 1986 – Куев К. Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследоване и текст / К. Куев, Г. Петков. – София : Изд-во на БАН, 1986. – 573 с.

Куев 1986 I – Куев К. Правописни въпроси в граматическия трактат / К. Куев, Г. Петков // Събрани съчинения на Константин Костенечки: изследоване и текст. – София, 1986. – С. 46–59.

Куземська 2012 – Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна : правила української транслітерації церковнослов'янських текстів / Г. Куземська. Вид. 2-ге, допрац. і значно допов. – Київ : КЖД «Софія», 2012. – 112 с., 165 іл.

Кузьмина 1981 – Кузьмина С.М. Теория русской орфографии: Русская орфография в ее отношении к фонетике и фонологии / С.М. Кузьмина. – Москва : Наука, 1981. – 265 с.

Кукушкина 1999 – Кукушкина М.В. Книга в России в XVI веке. – СПб., 1999. – 208 с.

Кульбакин 1919 – Кульбакин С.М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии / С.М. Кульбакин. – Харьков : Печатное дело, 1919. – 103 с.

Кульбакин 2008 – Кульбакин С.М. Славянская палеография / С.М. Кульбакин ; приред. Г. Јовановић, Р. Ковачевић ; Институт за српски језик САНУ. Старословенистички одсек. – Београд : Институт за српски језик САНУ, 2008. – 170, 76 с.: ил.

Куль-Сяльверстава 1996 – Куль-Сяльверстава С.Я. Беларуская палеаграфія / С.Я. Куль-Сяльверстава. – Гродна, 1996. – 104 с.

Лавров 1904 – Лавров П.А. Югославянская палеография : курс, читанный в С.-Петербургском Археологическом институте в 1903–1904 году / П.А. Лавров. – СПб., 1904. – 67 с, 19 табл.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Лавров 1915 – Лавров П.А. Палеографическое обозрение кирилловского письма / П.А. Лавров // Энциклопедия славянской филологии // ОРЯС. – Петроград, 1915. – Вып. 4, ч. 1. – С. 1–342.

Лавров 1928 – Лавров П.А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві (розвідка) / П.А. Лавров // ЗІФВ ВУАН. – Київ : УАН, 1928. – № 78.

Лавров 1930 – Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древней славянской письменности / П.А. Лавров. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1930. – [6], L, 200 с.

Ладыженский 2006 – Ладыженский И.М. Бытовые графические системы в книжном письме (на материале Прологов Типографского собрания конца XIV в.) / И.М. Ладыженский // XXV Пушкинские чтения. А.С. Пушкин и Россия: Язык – Литература – Культура – Методика. Секция 1. Современная русистика: проблемы и перспективы. – Москва, 2006. – С. 65–74.

Ладыженский 2010 – Ладыженский И.М. Орфографическая техника употребления еров во второй половине XIV в. (на материале Прологов Типографского собрания РГАДА № 165, 167) / И.М. Ладыженский // Вестник СПбГУ. Серия 9: Филология, востоковедение, журналистика. – 2010. – Вып. 4. – С. 149–155.

Ладыженский 2011 – Ладыженский И.М. Графико-орфографические особенности древнейшего списка Синаксаря / И.М. Ладыженский // Славяно-русские Прологи по древнейшим спискам. Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь–февраль. – Т. II: Указатели. Исследования. – Москва, 2011. – С. 760–797.

Ладыженский 2011 I – Ладыженский И.М. Палеографические, орфографические и фонетические особенности древнерусских Прологов Типографского собрания РГАДА № 165 и № 167 / И.М. Ладыженский // Die Welt der Slaven. – 2011. – LVI. H. 1. – С. 65–86.

Ладыженский 2014 – Ладыженский И.М. Редуцированные гласные в Ильиной книге / И.М. Ладыженский // Die Welt der Slaven. – 2014. – LIX. – С. 219–241.

Ладыженский 2015 – Ладыженский И.М. Графемы **оу**, **ж**, **ю** и **ѣж** в Ильиной книге / И.М. Ладыженский // Русский язык в научном освещении. – 2015. – I (29). – С. 215–227.

Лебедев 1916 – Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / А. Лебедев. – Саратов: Волга, 1916. – Т. 1. – II, 472 с.

Левочкин 1983 – Левочкин И.В. Русское уставное письмо и его хронологические параметры / И.В. Левочкин // Вспомогательные исторические дисциплины : сб. ст. – Ленинград : Наука, 1983. – Т. 15. – С. 72–78.

Левочкин 2003 – Левочкин И.В. Основы русской палеографии / И.В. Левочкин – Москва : Кругъ, 2003. – 175 с. : ил.

Левочкин 2009 – Левочкин И.В. Очерки по истории русской рукописной книги XI–XVI вв. / И.В. Левочкин. – Москва : Пашков дом, 2009. – 263 с.

Леонтьева 1984 – Леонтьева Г.А. Палеография / Г.А. Леонтьева. – Москва : МГПИ, 1984. – 44 с.

Леонтьева 2000 – Леонтьева Г.А. Палеография. Хронология. Археография. Геральдика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г.А. Леонтьева. – Москва : ВЛАДОС, 2000. – 200 с. : ил.

Линг. 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева; ред. коллегия: Н.Д. Арутюнова, В.А. Виноградов, В.Г. Гак и др. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

Лихачев 1958 – Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России / Д.С. Лихачев. – Москва : Изд-во АН СССР, 1958. – 67 с. – (АН СССР. IV Междунар. съезд славистов. : докл.).

Лихачев 1962 – Лихачев Д.С. Текстология : на материале русской литературы X–XVII вв. / Д.С. Лихачев. – Москва–Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. – 605 с.

Лихачев 1993 – Лихачев Д.С. Доклад о старой орфографии // Русская речь. – 1993. – № 1. – С. 43–51.

Лихачев 1899 – Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н.П. Лихачев. – СПб. : ОЛДП, 1899. – Ч. 1–3 + dodatki / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В.М. Загребин. – Ленинград, 1982. – Т. 1.

Лосева 2000 – Лосева О.В. Проблемы выявления родственных рукописей и изучение деятельности скрипториев по материалам русских месяцесловов XI – нач. XV вв. / О.В. Лосева // Девятая Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения “Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий” : тез. докладов. – Москва, 2000.

Любащенко 2010 – Любащенко В. Київські митрополити Кирило II і Петро Ратенський: історичні паралелі / В. Любащенко // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 3. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – С. 213–256.

Любащенко 2011 – Любащенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської русі XII–XIV століть: спроба узагальнення / Любащенко // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 65–99.

Майборода 1975 – Майборода А.В. Старослов'янська мова / А.В. Майборода. – Київ : Вища школа, 1975. – 294 с. ; табл.

Малкова 1963 – Малкова О.В. Палеографическое описание галицко-волинской рукописи XII в. // Исследования по лингвистическому источниковедению. – Москва, 1963. – С. 65–78.

Малкова 1966 – Малкова О.В. К истории редуцированных гласных ъ и ь в южных говорах древнерусского языка (по материалам рукописи 1164 г.). // Известия АН СССР. – Сер. лит. и яз. – 1966. – № 3. – С. 240–246.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Малкова 1973 – Малкова О.В. К уточнению времени написания Типографского евангелия № 6 (7) // Восточнославянские языки. Источники для их изучения. – Москва : Наука, 1973. – С. 147–171.

Малкова 1982 – Малкова О.В. Палеографическое описание галицко-восточной рукописи (ГПБ, Ф.п. 64). // История русского языка. Исследования и тексты. – Москва : Наука, 1982. – С. 297–308.

Маринковић 1974 – Маринковић Р. О месту Григорија Цамблака у српској књижевности / Р. Маринковић // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 443–457.

Марков 1964 – Марков В.М. К истории редуцированных гласных в русском языке / В.М. Марков. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1964. – 279 с.

Маркс 1908 – Маркс Н.А. Сборник снимков с русского письма XIII–XVIII вв. Издан Московским археологическим институтом под ред. Н.А.Маркса и И.Ф.Колесникова / Н.А. Маркс, И.Ф. Колесников. – Москва : тип. И.И. Иванова, 1908. – II, 72 лл.

Мельков 2007 – Мельков А.С. Лингвистические аспекты археографического описания рукописных собраний / Мальков А.С. ; дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Москва, 2007. – 244 с.; прил.

Мельков 2011 – Мельков А.С. Русская археография в XIX веке : учебное пособие / А.С. Мельков. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 227 с. ; прил.

METROPOLIS 2010 – METROPOLIS KIJIVIENSIS. Каталог і тексти петербурзьких зібрань / підгот. : Валерій Зема, Світлана Зінченко, Віра Фрис. – Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2010. – XXXVIII, 216 с.

Мещерский 1969 – Мещерский Н.А. К изучению ранней московской письменности / Н.А. Мещерский // Изучение русского языка и источниковедение. – Москва, 1969. – С. 93–103.

Милев 1961 – Милев Ал. Старогръцка граматика / Ал. Милев, Г. Михайлов. – София, 1961. – Изд. 2. – 351 с.

Милов 1963 – Милов Л.В. Из истории древнерусской книжной письменности XIV века (палеографические наблюдения) / Л.В. Милов // Вестник МГУ. – 1963. – Сер. IX, История. – № 3. – С. 23–33.

Миронова 1996 – Миронова Т.Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого / Т.Л. Миронова; Рос. гос. б-ка, Рос. гуманитар. науч. фонд. – Москва : РГБ, 1996. – 81 с.

Миронова 1999 – Миронова Т.Л. Проблемы эволюции графика-орфографических систем древнеславянского книжного наследия / Т.Л. Миронова. – Москва : Скрипторий, 1999. – 148, [2] с., [5] л. факс.

Миронова 1999 I – Миронова Т.Л. Эволюция графика-орфографических систем старославянских и древнерусских рукописных книг

Х–ХІ вв. / Миронова Т.Л. : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. – Москва, 1999. – 56 с.

Миронова 2001 – Миронова Т.Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг Х–ХІ вв. / Т.Л. Миронова. – Москва : Русская книга, 2001. – 403, [11] с. : табл., факс.

Миронова 2003 – Миронова Т.Л. Как формировалась древнерусская орфография: социолингвистическая реконструкция книгописания конца ХІ века. Начало статьи / Т.Л. Миронова // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – Москва, 2003. – № 1 (11). – С. 48–55; – № 2 (12). – С. 55–62.

Мирчев 1978 – Мирчев К. Историческа граматика на български език / К. Мирчев. – София, 1978. – 303 с.

Мищук 2009 – Мищук С.М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). Історіографія. Бібліографія / СМ. Мищук ; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – Київ : Генеза, 2009. – 380 с. ; іл.

Москалева 2004 – Москалева Л.А. Дублетные обозначения <o> в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи 1269–1289 гг. / Л.А. Москалева // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Междунар. науч. конф., посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4–6 октября 2004 года). – Казань, 2004. – С. 188–189.

Москалева 2005 – Москалева Л.А. Дублетные обозначения <u> в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи 1269–1289 гг. / Л.А. Москалева // Физико-математические, социально-экономические и социально-лингвистические проблемы глобализации. – Москва, 2005. – С. 63–68.

Москалева 2005 I – Москалева Л.А. Дистрибуция графем в дублетных звеньях (по рукописи Паренесиса Ефрема Сирина ХІІІ в.) // Русская и сопоставительная филология 2005. Междунар. науч. конф. – Казань, 2004. – С. 75–81.

Москалева 2006 – Москалева Л.А. Графико-орфографические варианты в Паренесисе Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71а ок. 1289 г. / Л.А. Москалева // Вестник Казанского технологического университета. – 2006. – Т. 5. – С. 129–134.

Москалева 2006 I – Москалева Л.А. Графико-орфографические и фонетические особенности Паренесиса Ефрема Сирина по рукописи РНБ, погод. 71а ок. 1289 г. / Москалева Л.А. ; автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2006. – 18 с.

Москаленко 1954 – [Москаленко А.А.]. Хрестоматія з історії української літературної мови : навч. посібник / упор. А.А. Москаленко. – Київ : Радянська школа, 1954. – 95 с.

Москаленко 1958 – Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису (для студентів-заочників) / А.А. Москаленко. – Одеса, 1958. – 42 с.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Москаленко 1959 – Москаленко А.А. Нарис історії української пунктуаційної термінології / А.А. Москаленко. – Одеса, 1959. – 32 с.

Москаленко 1960 – Москаленко А.А. Історична фонетика давньоруської і української мови / А.А. Москаленко. – Одеса, 1960. – 61 с.

Москаленко 1964 – Москаленко А.А. Основні етапи розвитку української мови: учбово-методичний посібник / А.А. Москаленко ; М-во вищ. та середньої освіти УРСР, Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Київ : КДУ, 1964. – 103 с.

Москаленко 1968 – Москаленко А.А. Історія українського правопису (радянський період) / А.А. Москаленко. – Одеса, 1968. – 60 с. (Бібліографія дожовтневого періоду).

Москаленко 1971 – Москаленко А.А. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі) / А.А. Москаленко, В.М. Терлецька. – Одеса, 1971. – 74 с.

Мошин 1963 I – Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. / В. Мошин // ТОДРЛ, 1963. – Т. 19. – С. 28–106.

Мошин 1963 II – Мошин В. Революције у историји старог српског правописа / В. Мошин // Библиотекар, XV. – Београд, 1963. – № 6. – С. 465–475.

Мошин 1973 – Мошин В.А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей / В.А. Мошин // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Вып. 1. – Москва, 1973. – С. 43–75.

Мошин 1986 – Мошин В. Палеографско-правописне норме за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља / В. Мошин // Климент Охридски. Студии. – Скопје, 1986. – С. 24–31.

Мошин 2000 – Мошин В. Словенска палеографија / В. Мошин ; при ред. Сотир Голабовски. – Скопје : Менора, 2000. – 239 с. : с портр., факс.

Муравьев 1967 – Муравьев А.В. Палеография. Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. / А.В. Муравьев. – Москва : МГУ, 1967. – 35 с.

Назаревский 1911 – Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – Киев : [б. и.], 1911. – IV, 138 с. : іл.

[*Ненашева*] *Вязикова 1999* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Графика и орфография списков Лествицы середины XV века (к вопросу о втором южнославянском влиянии) / Л.В. Вязикова // Вопросы современной лингвистики. Межвуз. сб. науч. трудов. Поморский гос. ун-т. – Архангельск, 1999. – С. 4–8.

[*Ненашева*] *Вязикова 2001* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Влияние падения редуцированных на орфографию древнерусского памятника XV в. / Л.В. Вязикова // Экология культуры: жизнь языка. Сб. ст. – Архангельск : Поморский гос. ун-т, 2001. – С. 47–57.

[Ненашева] *Вязикова 2005* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Графические и орфографические особенности церковнославянского языка XV века / Л.В. Вязикова // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий: Матер. III Всерос. науч.-практ. конф. – Ч. 1. – Воронеж : ВГТТУ, 2005. – С. 173–178.

[Ненашева] *Вязикова 2005 I* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Формирование новых графических и орфографических норм русского письма конца XV в. / Л.В. Вязикова // Семантика слова и семантика текста. Выпуск VI. Межвуз. сб. науч. трудов, посвященный 110-летию со дня рождения акад. В.В. Виноградова. – Москва, 2005. – С. 44–51.

[Ненашева] *Вязикова 2006* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Орфографические особенности древнерусского литературного языка первой половины XV века / Л.В. Вязикова // Научное наследие Б.Н. Головина и актуальные проблемы современной лингвистики : сб. ст. по материалам междунар. науч. конф., посвященной 90-летию проф. Б.Н. Головина. – Н. Новгород : Изд-во Нижегородского ун-та, 2006. – С. 109–111.

[Ненашева] *Вязикова 2006 I* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Отражение редуцированных букв Ъ, Ь в рукописях XV века / Л.В. Вязикова // Русский язык: система и функционирование (к 80-летию профессора П.П. Шубы): матер. III Междунар. науч. конф. – Минск : РИВШ, 2006. – С. 61–64.

[Ненашева] *Вязикова 2006 II* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Особенности употребления букв редуцированных в русской письменности XV века / Л.В. Вязикова // Вестник МГОУ. Сер. «Русская филология». – № 3–2006. – Москва : Изд-во МГОУ. – С. 196–199.

[Ненашева] *Вязикова 2007* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Орфографические и графические особенности рукописного памятника 1430 г. / Л.В. Вязикова // Альманах современной науки и образования. Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии. 4.1. – Тамбов : Грамота, 2007. – С. 65–67.

[Ненашева] *Вязикова 2007 I* – [Ненашева] Вязикова Л.В. О датировке и графико-орфографических особенностях рукописи XV века / Л.В. Вязикова // Великое русское слово: сб. ст., посвященный Году рус. языка / ред.-сост. Л.В. Вязикова и А.В. Петров. – Архангельск : КИРА, 2007. – С. 24–28.

[Ненашева] *Вязикова 2007 II* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Графические и орфографические особенности грамот XV века / Л.В. Вязикова // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2007. – № 3: Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии и методика преподавания языка и литературы. – В 3 ч. – Ч. 3. – С. 48–50.

[Ненашева] *Вязикова 2007 III* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Эволюция орфографических особенностей XV–XVI вв. / Л.В. Вязикова // Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий: матер. IV междунар. науч.-практ. конф. – Воронеж : ВШУ, 2007. – С. 22–26.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

[Ненашева] *Вязикова 2007 IV* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Некоторые орфографические особенности русских списков начала и середины XV века. / Л.В. Вязикова // Познань – Архангельск: десять лет сотрудничества: сб. науч. ст. – Архангельск : Поморский ун-т, 2007. – С. 108–112.

[Ненашева] *Вязикова 2007 V* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Эволюция графико-орфографических особенностей XV века / Л.В. Вязикова // Русское слово, высказывание, текст: рациональное, эмоциональное, экспрессивное : межвуз. сб. науч. трудов, посвященный 75-летию проф. П.А. Леканта. – Москва : МГОУ, 2007. – С. 270–272.

[Ненашева] *Вязикова 2008* – [Ненашева] Вязикова Л.В. Сопоставление русского письма XI и XV вв. (на примере «Жития Николая Мирликийского») / Л.В. Вязикова // Русский язык в системе славянских языков: история и современность (выпуск II) : сб. науч. трудов. – Москва : МГОУ, 2008. – С. 36–39.

Ненашева 2008 I – Ненашева Л.В. Из истории формирования русской графики и орфографии / Л.В. Ненашева // Экология культурного пространства Европейского Севера: история и современность : сб. науч. трудов. – Архангельск, 2008. – С. 30–33.

Ненашева 2009 – Ненашева Л.В. Формирование новой орфографической системы в русской письменности XV века / Л.В. Ненашева // Русский язык в современном мире : матер. заочной всерос. науч.-практ. конф., 30 апреля 2009 года, Биробиджан. – Биробиджан : ДВГСГА, 2009. – С. 148–151.

Ненашева 2009 I – Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности рукописей первой трети XV века, в период так называемого «второго южнославянского влияния» / Л.В. Ненашева // Русский язык: система и функционирование (к 70-летию филол. факультета). – Минск : РИВШ, 2009. – С. 86–89.

Ненашева 2009 II – Ненашева Л.В. Орфографические и графические особенности средневековых рукописей северо-западной Руси / Л.В. Ненашева // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». – № 1. – 2009. – Архангельск : ПГУ. – С. 103–107.

Ненашева 2009 III – Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности житийной литературы XV века / Л.В. Ненашева // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». – № 4. – 2009. – Архангельск : Изд-во ПГУ. – С. 80–84.

Ненашева 2009 IV – Ненашева Л.В. Об особенностях русского письма в период так называемого «второго южнославянского влияния» / Л.В. Ненашева // Филологические науки. – 2009. – № 3. – С. 118–124.

Ненашева 2009 V – Ненашева Л.В. Об ошибочности термина «второе южнославянное влияние» / Л.В. Ненашева // Мысль. Слово. Текст : к юбилею Элины Николаевны Осиповой: сб. научн. ст. – Архангельск : КИРА, 2009. – С. 108–117.

Ненашева 2010 – Ненашева Л.В. Графические и орфографические особенности памятников русской письменности XV века / Л. В. Ненашева ; М-во образования и науки Российской Федерации, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования "Поморский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова". – Архангельск : Поморский ун-т, 2010. – 270, [1] с. : табл.

Ненашева 2010 I – Ненашева Л.В. Некоторые замечания о термине «второе южнославянское влияние» / Л.В. Ненашева // Русский язык и литература в международном образовательном пространстве: современное состояние и перспективы : матер. II междунар. конф., 8–10 сентября 2010 г., Гранада. – Granada, T. 1. – С. 195–199.

Нестеров – Нестеров И.В. О датировке средневековых русских рукописей по признакам письма : [Методические рекомендации] / И.В. Нестеров // Открытый текст : электронное периодическое издание. – Назва з екрану, режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=2798>

Нестеров I – Нестеров И.В. Научное описание рукописных и старопечатных книг. Краткое методическое пособие / И.В. Нестеров // Открытый текст : Электронное периодическое издание. – Назва з екрану, режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/history/arkheography/specification/?id=2571>

Николаева 1965 – Николаева А.Т. Русская палеография : учебн. пособие ; Моск. гос. историко-архивный институт. – Москва, 1980. – 95 с.

Николаева 1965 – Николаева Т.М. Что же такое графема? / Т.М. Николаева // Филологические науки. – 1965. – № 3. – С. 130–134.

Нихоритис 1990 – Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори / К. Нихоритис // Кирило-Методиевски студии. – София, 1990. – Кн. 7. – 275 с

Німчук 1979 I – Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства : [передмова] / В.В. Німчук // Мелетій Смотрицький. Граматика / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1979. – С. 7–111.

Німчук 1979 II – Німчук В.В. Смотрицький – теоретик і дослідник церковнослов'янської мови / В.В. Німчук // Мовознавство, 1979. – № 6. – С. 20–27.

Німчук 1979 III – Німчук В.В. Цінний внесок в історію східнослов'янських народів / В.В. Німчук, В.М. Русанівський // Мовознавство. – Київ, 1979. – № 1. – С. 72–76.

Німчук 1980 – Німчук В.В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови “Граматика словенска” Л. Зизанія [передмова] / В.В. Німчук // Зизаній Лаврентій. Граматика словенська / підгот. факс. вид. та дослідж. пам'ятки В.В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1980. – С. 3–55 с.

Німчук 1981 – Німчук В.В. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів / підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанів

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги ський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька. – Київ : Наукова думка, 1981. – 316 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія актових документів і грамот).

Німчук 1982 – Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі / В.В. Німчук // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 21–32.

Німчук 1982 I – Німчук В.В. Основоположне значення “Граматики” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В.В. Німчук // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : матер. симпозиуму, присвяченого 360 рокам з часу виходу в світ найвизначнішої слов'янської “Граматики” М. Смотрицького і 400 років з дня народження її автора. – Київ, 1982. – С. 6–20.

Німчук 1985 – Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В.В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1985. – 223 с.

Німчук 1991 – Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г (До 60-річчя “Українського правопису”) / В.В. Німчук // Мовознавство, 1991. – № 3. – С. 12–21.

Німчук 1992 – Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя “Українського правопису”) / В.В. Німчук // Мовознавство, 1992. – № 2. – С. 7–14.

Німчук 1993 – Німчук В.В. Українська мова в Київському Псалтирі 1397 р. / В.В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 9–21.

Німчук 1995 – Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції : проект / В.В. Німчук. – Київ, 1995. – Ч. 1. – 54 с.

Німчук 1997 – Німчук В.В. Передмова / В.В. Німчук // Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року / текст рукопису підгот. і видав Мігай Кочіш ; з передм. проф. Василя Німчука. – Сомбатгей, 1997. – С. 5–17.

Німчук 2001 – Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови : [передмова] / В.В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот.: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.К. Щерба тюк ; вступ. дослідж. В.В. Німчука. – Київ, 2001. – С. 3–38 с.

Німчук 2004 – Німчук В.В. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія / упор. В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва; передне слово В.В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 2004. – 584 с.

Німчук 2004 I – Німчук В.В. Пам'ятки української мови / В.В. Німчук // Українська мова : Енциклопедія. – Вид. 2, виправл. і доповн. – Київ, 2004. – С. 453–455.

Німчук 2014 – Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / В. Німчук // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 12–31.

Німчук 2015 – Німчук В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. / В. Німчук / НАН України, Ін-т укр. мови; відп. ред.: П.І. Білоусенко, Н.В. Пуряєва. – Київ–Житомир, 2015. – 352 с.

Німчук 2015 I – Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики : (продовж., поч. див. у № 4 за 2014 р.) / В. Німчук // Українська мова. – 2015. – № 1. – С. 3–35.

Німчук 2015 II – Німчук В. Українська Четья 1489 року / відп. ред. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – 102 с. – (Серія: Пам'ятки північно-українського наріччя).

Огієнко 1918 – Огієнко И. Курс украинского языка : из лекций по истории украинского языка / И. Огієнко ; пособие для студентов, учителей и учащихся ст. классов сред. учеб. завед. – 2-е изд., доп. – Киев : Изд-во книж. магазина Е. Череповского, 19, 1919. – 318 с.

Огієнко 1921 – Огієнко І. Історія букви ѣ на Україні / І. Огієнко. – Тарнів : Українська автокефальна церква, 1921. – 16 с.

Огієнко 1921 I – Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. / І. Огієнко. – Тарнів, 1921. – 36 с.

Огієнко 1922 – Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року : Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя Старої Волині / І. Огієнко. – Тарнів : Українська автокефальна церква, 1922. – 72 с.

Огієнко 1922 I – Огієнко І. Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р. / І. Огієнко. – Тарнів: Українська автокефальна церква, 1922. – 32 с.

Огієнко 1926 – Огієнко І. Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії : З семінара церковно-слов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського Університету / І. Огієнко (З семінара церковнослов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926. – 28 с.

Огієнко 1926 I – Огієнко І. Український наголос на початку ХVІІ-го віку / І. Огієнко // Записки Чину св. Василя Великого, 1926. – Т. 2. – С. 1–29.

Огієнко 1927 I – Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови / І. Огієнко. – Варшава : Наша культура, 1927. – Т. 3: Фонетика церковнослов'янської мови. – 455 с.

Огієнко 1927 II – Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису : популярно-науковий курс з історичним освітленням / І. Огієнко. – Варшава: Наша культура, 1927. – 216 с.

Огієнко 1928 – Огієнко І. Український наголос у ХVІ віці / І. Огієнко // ОРЯС. – Т. 101. – Ленинград, 1928. – С. 444–451.

Огієнко 1929 – Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови Х–ХІ віків: Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбомом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією / І. Огієнко

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

(Студії до української граматики. Видають Іван Огієнко та Роман Смаль-Стоцький. Історія церковно-слов'янської мови, кн. V). Найважливіші пам'ятки церковно-слов'янської мови. – Ч. 1. Пам'ятки старо-слов'янські X–XI віків. – Варшава : Наша культура, 1929. – Т. 5. – Ч. 1. – 493 с.

Огієнко 1930 – Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр. : літературно-лінгвістична монографія / І. Огієнко. – Варшава: Друк. синодальня, 1930. – Т. 1. – 520 с.; – Т. 2. – 192 с. – (Студії до української граматики; Кн. 7–8).

Огієнко 1933 – Огієнко І. Рідне писання / І. Огієнко. – Жовква, 1933. – Ч. 1: Український правопис і основи літературної мови. – 145 с.

Огієнко 1933 I – Огієнко І. Рідне писання: Українська граматики / І. Огієнко. – Київ : Книга, 1933. – Вид. 2. – Ч. 2: Основи вкраїнського правопису. – 112 с.

Огієнко 1933 II – Огієнко І. Вербська євангелія 1560 року/ І. Огієнко // Сборникъ въ честь на Проф. Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината отъ рождението му (1863–1933). – София : Македонския наученъ институтъ, 1933. – С. 208–241.

Огієнко 1934 – Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських / І. Огієнко. – Жовква : ЧСВВ, 1934. – 32 с.

Огієнко 1937 – Огієнко І. Акцентні значки в наших писемних пам'ятках / І. Огієнко // Рідна мова. – 1937. – С. 275–280.

Огієнко 1937 I – Огієнко І.І. Східнослов'янський наголос у XIV-м віку / І. Огієнко. – Львів, 1937. – (Б-ка «Записок чину св. Василя в.», ч. 18).

Огієнко 1949 – Огієнко І.І. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – Вінніпег, 1949. – Вид. 2. – 294 с.

Огієнко 1952 – Огієнко І.І. Український літературний наголос. Мовознавча монографія / І. Огієнко. – Вінніпег : Наша культура, 1952. – 304 с.

Огієнко 1992 – Огієнко І. Церковнослов'янська мова у Литви та Польщі в XV–XVIII століттях / І. Огієнко. – Київ : Друк. КДП ім. М.П. Драгоманова, 1992. – 27 с.

Орлова 1971 – Орлова М.А. Конференция, посвященная методике идентификации почерков в древнерусской рукописной книге / М.А. Орлова // Археографический ежегодник за 1971 г. / АН СССР, Отд-ние истории, Археограф. комиссия; ред. С. О. Шмидт. – Москва : Наука, 1972. – С. 393–398.

Осипов 1970 – Осипов Б.И. Как ставили знаки препинания в Древней Руси / Б.И. Осипов // Русская речь. – 1970. – № 2. – С. 127–130.

Осипов 1971 – Осипов Б.И. Графико-орфографический анализ текста / Б.И. Осипов // Фонетико-орфографический сборник. – Барнаул, 1971.

Осипов 1974 – Осипов Б.И. История русской графики / Б.И. Осипов // Фонетико-орфографический сборник. – Барнаул, 1974.

Осипов 1982 – Осипов Б.И. Заметки об орфографии писцов Кирилло-Белозерского монастыря в XV в. / Б.И. Осипов // История русского языка : Исследования и тексты. – Москва, 1982. – С. 287–297.

Осипов 1986 – Осипов Б.И. О нормах древнерусской орфографии старшего периода / Б.И. Осипов // Литературный язык Древней Руси. – Вып. 3. – Ленинград, 1986. – С. 55–72.

Осипов 1990 – Осипов Б.И. История русского письма. Графика, орфография, пунктуация / Б.И. Осипов ; учеб. пособие. – Омск : ОмГУ, 1990. – 82 с.

Осипов 1992 – Осипов Б.И. История русской орфографии и пунктуации / Б.И. Осипов. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1992. – 253 с.

Павлова 1979 – Павлова Р. Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи / Р. Павлова. – София : Изд. Народна просвета, 1979. – 224 с.

Павловец 1982 – Павловец Д.Д. Вопросы орфографии в книжно-славянской лингвистической литературе Белоруссии XVI–XVII вв. / Д.Д. Павловец // Белорусская мова. – Минск, 1982. – Вып. 10. – С. 55–63.

Павловец 1985 – Павловец Д.Д. Основные тенденции развития и взаимодействия белорусского и книжно-славянского языков XVI–XVII вв. (на материале грамматик Л. Зизания, М. Смотрицкого, И. Ужевича) / Павловец Д.Д. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1985. – 21 с.

Павлюк 1959 – Павлюк М.В. Писемність та граматична література доби Київської держави і наступної епохи феодальної роздробленості (X – початок XIV ст.) / М.В. Павлюк // Праці Одеського університету, р. 59. – Одеса, 1959. – Вип. 9 : Сер. філол. наук. – Т. 149. – С. 239–247.

Павлюк 1970 – Павлюк М.В. Історія українського мовознавства XIV–XVIII ст. : конспект лекцій для студ. філол. факультету / М.В. Павлюк. – Одеса, 1970. – 35 с.

Павлюк 1978 – Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М.В. Павлюк. – Київ–Одеса : Вища школа, 1978. – 184 с.

Паляшчук 2008 – Паляшчук Н.В. Аб мове Слуцкага Евангелля / Н.В. Паляшчук // Слуцкае Евангелле: беларускі рукапіс XVI ст. [Электронны рэсурс] / Н.В. Паляшчук [і інш.] ; складальнік Е.І. Рошчына ; Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі, Беларускі рэспубліканскі фонд фундаментальных даследаванняў. – Минск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2008. – 1 электрон. апт. дыск (CD-ROM).

Панашенко 1968 – Панашенко В.В. Про стан і деякі завдання в розвиткові української палеографії / В.В. Панашенко // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спец. іст. дисциплін. – Київ, 1968. – С. 164–168.

Панашенко 1970 – Панашенко В.В. Палеография украинской скорописи второй половины XVII ст. (По деловым материалам Левобережной Украины) / Панашенко В.В. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Київ, 1970. – 21 с.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Панащенко 1972 – Панащенко В.В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. / В.В. Панащенко // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 88–92.

Панащенко 1974 – Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) / В.В. Панащенко. – Київ : Наукова думка, 1974. – 112 с.

Панащенко 1988 – Панащенко В.В. Палеографія и сопредельные дисциплины / В.В. Панащенко, Н.Н. Яковенко // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Ю.Ю. Кондуфор, А.В. Санцевич, В. В. Румянцева та ін; АН УССР, Ин-т истории. – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 90–103 (гл. VI).

Пандурски 1974 – Пандурски В. Панегирикът на дяк Андрей от 1425 г. / В. Пандурски // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 225–241.

Панина 1985 – Панина И.В. К вопросу о соотношении восточно-славянских и южнославянских особенностей в письме пергаментной рукописи начала XV в. (Апостол из ГБЛ) / И.В. Панина // Археографический ежегодник за 1983 г. – Москва : Наука, 1985. – С. 49–52.

Патока 2003 – Патока В. Дослідження спадщини українських бібліографів: історія і сучасність / В. Патока // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 1. – С. 21–23.

Пентковская 2013 – Пентковская Т.В. Палеографическое и графико-орфографическое описание Типографской Минеи XIII века // Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013). – Москва : Древлекранилище, 2013. – С. 86–114.

Перетц 1905–1917 – Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии : критико-библиографический обзор / В.Н. Перетц // Университетские известия. – 1905. – № 4, 6; – 1906, № 4; – 1907, № 1, 10; – 1908, № 6; – 1909, № 6; – 1910, № 2, 9; – 1911, № 11; – 1913, № 2, 5; – 1914, № 6; Журнал Министерства народного просвещения. – 1915, № 7; – 1917, № 1.

Перетц 1914 – Перетц В.Н. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучений. Методы. Источники / В.Н. Перетц. – Киев, 1914. – VII, 496 с.

Перетц 1916 – Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киеве 30 мая – 10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря / В.Н. Перетц. – Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1916. – 221, IX с.

Перетц 1928 – Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков / В.Н. Перетц : Ленинград :

Изд. АН СССР, 1928. – 234 с. – (Сборник по русскому языку и словесности. – Ленинград, 1928. – Т. 1, вып. 1).

Петков 1974 – Петков Г. Евтимий Търновски и школата му според “Сказание о писменах” от Константин Костенечки / Г. Петков // Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. сим., Велико Търново, 11–14 октябрия, 1971. – София, 1974. – С. 531–544.

Петров 1875–1879 – Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Н.И. Петров. – Киев : тип. С.Т. Еремеева, 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVII с.

Петров 1880 – Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за июль 1880 / Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1880. – Сентябрь, № 9. – С. 144–148.

Петров 1880 I – Петров Н.И. Известия Церковно-археологического Общества при Киевской духовной Академии за октябрь 1880 / Н.И. Петров // Труды Киевской духовной Академии. – Киев, 1880. – Т. 3, декабрь. – С. 533–554.

Петров 1881 – Петров Н.И. Рукописная «Четья» 1397 года, западно-русского происхождения / Н.И. Петров // Русский филологический вестник. – Варшава, 1881. – № 3. – С. 54–57.

Петров 1881 I – Петров Н.И. Отчёт Церковно-археологического Общества при Киевской Духовной Академии за 1880 / Н.И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1881. – С. 329–356.

Петров 1891 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Москва, 1891. – Вып. 1: Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. – VIII, 321 с. – (Переизд. Москва, 1901).

Петров 1896 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Москва, 1896. – Вып. 2: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского и Десятинной церкви. – 294 с. – (Переизд. Москва, 1901).

Петров 1897 – Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / сост. Н.И. Петров. – Киев, 1897. – 2-е изд. – 292 с.

Петров 1904 – Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Москва, 1904. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – IV, 307, LVIII с.

Пешак 1961 – Пешак М.М. Правила видання пам’яток української мови XIV–XVIII ст. / М.М. Пешак, В.М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 1961. – 84 с.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Пещак 1974 – Пещак М.М.ї Грамоти XIV ст. / упор., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пещак. – Київ : Наукова думка, 1974. – 256 с. – (Сер.: Пам'ятки української мови).

Пещак 1988 – Пещак М.М. Палеографія і текстологічні функції ініціалів / М.М. Пещак // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей республ. наради грудень 1988. – Київ, 1988. – С. 201–203.

Пирко 1991 – Пирко В.А. Русская палеография : учеб. пособие / В.А. Пирко. – Київ : УМК ВО, 1991. – 88 с.

Пыпин 1856 – Пыпин А.Н. Материалы для славянской палеографии из «Описания Румянцевского музея» // Описание рукописей А.Х. Востокова. Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии Наук. – Книга 2, отд. 3. – Вып. 2. – СПб., 1856. – С. 3–58.

Пыпин 1865 – Пыпин А.Н.ї Свод наблюдений Востокова о рукописях из Описания рукописей Румянцевского музея / сост. А.Н. Пыпин // Филологические наблюдения А.Х. Востокова ; Изд. по поручению 2-го отд-ния Акад. наук И.И. Срезневским. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1865. – С. 77–134.

Півторак 1988 – Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / Г.П. Півторак. – Київ : Наукова думка, 1988. – 280 с.

Півторак 1993 – Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова / Г.П. Півторак. – Київ : Наукова думка, 1993. – 200 с.

Півторак 2000 – Півторак Г.П. Літера Й / Г.П. Півторак / Українська мова : енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія, 2000. – С. 225.

Півторак 2014 – Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова : дослідження, факти, документи / Г.П. Півторак. – Київ : ПАТ «Віпол», 2014. – 280 с.

Плющ 1958 – Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови / П.П. Плющ. – Київ : Радянська школа, 1958. – 292 с.

Плющ 1969 – Плющ П.П. Из истории украинского правописания / П.П. Плющ // Ученые записки Московского педагогического института, 1969. – № 31: Вопросы филологии. – С. 293–297.

Плющ 1971 – Плющ П.П. Історія української літературної мови / П.П. Плющ. – Київ : Вища школа, 1971. – 423 с. – (Перевид. Київ, 1975).

Пономаренко 2009 – Пономаренко Т.О. Дистрибуція графем в дублетном звене **оу** – **у** – **Ѹ** в Житии Нифонта 1222 г. / Т.О. Пономаренко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2009. – № 2. – С. 202–204.

Попов 1923 – Попов П. Праця з часу призначення, в червні, і до кінця 1923 року : [Звіт] / П. Попов / Звідомлення Першого (Історико-Філологічного) Відділу за 1923-й рік // Записки Історико-Філологічного Відділу. – Київ, 1923. – Кн. 4. – С. 337–340.

Потебня 1865 – Потебня А.А. О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров // Филологические записки. – 1865. – Вып. I. – С. 49–94; – Вып. II–III. – С. 95–158.

Потебня 1866 – Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка / А.А. Потебня. – Воронеж : Тип. В. Гольдштейна, 1866. – 2, 156, III с.

ПС XI–XIV 1966 – Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР (Для “Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно”) // Археографический ежегодник за 1965 год. – Москва, 1966. – С. 177–272.

ПС XV 1986 – Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / сост. А.А. Турилов; сост. указателей Б.Н. Морозов, А.А. Турилов. – Москва, 1986. – 374 с.

ПС XV Д 1993 – Дополнения к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР”. Москва, 1986 / сост.: Н.А. Охотина, А.А. Турилов. – Москва, 1993. – 154 с.

Приселков 1938 – Приселков М.Д. Курс русской палеографии : учебн. пособие. – Ленинград : Тип. Ленинградского гос. ун-та, 1938. – 40 с.

Прозоровский 1892 – Прозоровский Д.И. Чтения по истории славяно-русской палеографии / Д.И. Прозоровский // Вестник археологии и истории. – 1892. – Вып. 8. – С. 71–97.

Прокопенко 2003 – Прокопенко Л. Стан національних бібліографій світу на межі тисячоліть / Л. Прокопенко // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 9. – С. 16–21.

Пронштейн 1981 – Пронштейн А.А. Развитие графики кирилловского письма / А.А. Пронштейн, В.С. Овчинникова ; уч. пособие – 2-е изд., перераб. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – 111 с.

Проценко 1968 – Проценко Л.А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях / Л.А. Проценко // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1968. – Вып. 1. – С. 190–200.

Пряхина 2006 – Пряхина И.И. Палеографическое и лингвистическое описание рукописи Евангелия-апракос XIV в. из собрания РГАДА ф. 381 (Син. тип.) № 18 / Пряхина И.И. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – Москва, 2006. – 24 с.

Пушкарев 1975 – Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. – Москва : Наука, 1975. – 281 с.

Рогов 1982 – Рогов А.И. Русско-болгарские культурные связи в конце XII–XIII в. / А.И. Рогов // Язык и письменность среднеболгарского периода. – Москва : Наука, 1982. – С. 20–26.

Радченко 1898 – Радченко К. Религиозное и литературное движение в

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием / К. Радченко. – Киев, 1898. – 354, VII с.

Рапова 1986 – Рапова Г.И. Функциональная нагрузка некоторых надстрочных знаков по данным русских фонетико-орфографических трактатов XV–XVII веков // *Общее и сопоставительное языкознание.* – Москва, 1986. – С. 36–43.

Розов 1917 – «Розов В.і Южнорусские грамоты / собр. В. Розов. – Киев, 1917. – Т. 1. – IX, 75 с.

Розов 1928 – *Розов В.* Українські грамоти. – Київ, 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – 76, VIII с.

Розов 1974 – Розов Н.Н. Об идентификации почерков старейших рукописных книг (XI–XII века) // *Древнерусское искусство: рукописная книга*; АН СССР, Ин-т истории искусств Мин-ва культуры СССР. – Москва: Наука, 1974. – Сб. 2. – С. 14–17.

Розов 1977 – Розов Н.Н. Книга древней Руси XI–XIV вв. – Москва: Книга, 1977. – 167 с.

Розов 1981 – Розов Н.Н. Книга в России в XV в. / Н.Н. Розов.; АН СССР, Мин. культуры СССР, ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина; под ред. С.П. Луппова. – Ленинград: Наука, 1981. – 150 с.

Русанівський 1965 – Русанівський В.М. Українські грамоти XV ст. / підг. тексту, вступ. ст. і ком. В.М. Русанівського. – Київ: Наукова думка, 1965. – 163 с.

Русанівський 2001 – Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський: підручник. – Київ: АртЕк, 2001. – 352 с.

Русановский 1970 – Русановский В.М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка / В.М. Русанівський // *Вопросы языкознания*, 1970. – № 4. – С. 54–68.

Русев 1968 – Русев П. Григорий Цамблак – български, сръбски, румънски и руски писател / П. Русев // *Трудове на ВПИ “Братя Кирил и Методий”.* – Велеко Търново – София, 1968. – Т. 4. – С. 451–473.

Русев 1971 – Русев П. Похвалното слово на Григорий Цамблак за Евтимий Търновски / П. Русев // *Русев П. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак* / П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. – София: Изд. на БАН, 1971. – С. 7–53.

Русев 1974 – Русев П. Школата на Евтимий Търновски в манастира “Св. Троица” / П. Русев // *Търновска книжовна школа 1371–1971.* Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – С. 27–38.

Русев 1983 – Русев П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа / П. Русев. – София, 1983. – 261 с.

Рябова 2002 – Рябова Е.В. Особенности использования буквенных дублетов в рукописи краткого апракоса XIV в. (лингвотекстологический аспект) / Е.В.Рябова // *Матер. XL Междунар. науч. студ. конф. “Студент и*

научно-технический прогресс": Языкознание / Новосибирский гос. ун-т. – Новосибирск, 2002. – С. 101–103.

Рябова 2002 I – Рябова Е.В. Рябова Е.В. Графико-орфографические особенности древнерусского Евангелия апракоса в свете лингвотекстологии (на материале Симоновского евангелия (1270 г.) / Е.В.Рябова // Язык в пространстве и времени : тезисы и матер. Междунар. науч. конф. 29–30 октября 2002 г. – Часть I. – Самара, 2002. – С. 54–57.

Рябова 2003 – Рябова Е.В. Функционирование буквенных дублетов в новгородских евангелиях XII–XIII веков / Рябова Е.В. : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Казанский гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Ижевск, 2003. – 23 с.

Рябова 2003 I – Рябова Е.В. Буквы, обозначающие <u>, в рукописях XII–XIV вв. / Е.В.Рябова // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.) : Труды и материалы : в 2 т. – Казань, 2003. – Т. 2. – С. 106–108.

Рябова 2003 II – Рябова Е.В. Эволюция функций букв, обозначающих <e> в начале слога, в евангелиях XII – начала XIV вв. / Е.В. Рябова // Шестая Рос. универ.-акад. науч.-практ. конф. : матер. докладов. – Ижевск, 2003. – С. 251–252.

Савва 1863 – [Савва, епископ Можайский]. Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки, VI–XVII века / издал Савва, епископ Можайский. – Москва, 1863. – IV, 46 с., 47 табл.; доп. VIII табл.

Савченко 2006 – Савченко І. Історичні витоки української пунктуації / І. Савченко // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 58–65.

Сапунов 1978 – Сапунов Б.В. Книга в России в XII–XIII вв. / Б.В. Сапунов. – Ленинград : Наука, 1978. – 231 с.

Сахаров 1841 – Сахаров И.П. Образцы древней письменности. Снимки с судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII–XVIII вв.) / И.П. Сахаров. – СПб., 1841 (СПб., 1852).

Сахаров 1848 – Сахаров И.П. Славяно-русской библиографии. – Т. II. Палеография / И.П. Сахаров. – СПб., 1848.

Сахаров 1849 – Сахаров И.П. Палеография славяно-русская / И.П. Сахаров. – Часть I. Письмо книжное. – СПб., 1849.

Сахаров 1852 – Сахаров И.П. Образцы древней письменности, снимки с судебного письма русского, литовско-русского и малорусского (XII–XVIII вв.) / И.П. Сахаров. – СПб. : издатель Н.А. Шигин, 1852. – 40 л.

Сахаров 1852 I – Сахаров И.П. Чтения из русской палеографии / И.П. Сахаров. – СПб., 1852 (литография).

Свенціцький 1911 – Свенціцький І. Бучацьке Євангеліє (Палеографічний опис) / Подав І. Свенціцький // ЗНТШ. – 1911. – Т. 105, кн. 5. – С. 5–17.

Свенціцький 1913 – Свенціцький І.С. Лаврашевское Евангелие начала

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги XIV в. : палеографическо-грамматическое описание / И.С. Свенцицкий // Известия ОРЯС. – СПб., 1913. – Т. 18., кн. 1. – С. 206–228.

Свенцицкий 1920 – Свенцицкий И. Нариси з історії української мови / І. Свенцицкий. – Львів : [б.в.], 1920. – 100 с.

Свенцицкий 1958 – Свенцицкий И. Правопис рукописів староруської доби / І. Свенцицкий // Питання слов'янського мовознавства. – 1958. – Кн. 5. – С. 68–74.

Свирин 1964 – Свирин А.Н. Искусство книги древней Руси XI–XVII вв. / А.Н. Свирин. – Москва : Искусство, 1964. – 300 с.

СК XI–XIII 1984 – Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв. / редкол. : Л.П. Жуковская и др. – Москва : Наука, 1984. – 405 с.

СК XIV 2002 I – Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. – Вып. 1: (Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская). – Москва : Индрик, 2002. – 766 с.

Седова 1977 – Седова О.Н. Сокращенно написанные слова в древнерусском уст.авном письме конца XIII в. – XIV вв. (на материале канонических памятников) / О.Н. Седова // Конф. по истории средневековой письменности и книги. Ереван, 25–27 окт. 1977 г. : тез. докл. – Ереван: изд-во АН АрмССР, 1977. – С. 85–86.

Селищев 1939 – [Селищев А. М.]. Образцы древнерусского письма XI–XVII вв. – Москва : тип. Известий Советов депутатов трудящихся, 1939. – 24 л.

Симонова 1989 – Симонова К.С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четь” 1489 р.) / К.С. Симонова // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – Київ, 1989. – С. 56–79.

Синицына 1974 – Синицына Н.В. Отождествление почерков русских рукописных книг кон. XV– первой пол. XVI в. и его трудности / Н.В. Синицына // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. – Москва, 1974. – С. 89–113.

Ситий 2004 – Ситий І.М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / І.М. Ситий // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3–37.

Сырку 1898 – Сырку П.А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке / П.А. Сырку. – СПб., 1898. – Т.1. – Вып. 1: Время и жизнь патриарха Евфимия. – XXXII, 609 с.

Скобелкин 2005 – Скобелкин О.В. Русская палеография / О.В. Скобелкин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2005. – 40 с. ; 24 ил.

Словник 1970-1980 – Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Сморгунова 1964 – Сморгунова Е.М. Древнейший московский рукописный памятник (Палеографическое описание и вопрос об оригинале

рукописи 1339 г. БАН, № 338) / Е.М. Сморгунова // Источниковедение и история русского языка. – Москва, 1964. – С. 119–141.

Смотрицький 1619 – Смотрицкий М. Грамматика Славенски правилное Синтагма / Мелетій Смотрицький. – Св'ю, 1619 ; підгот. факс. вид., дослідж. пам'ятки В. В.Німчука ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1979. – 110, [1] с. : іл., портр. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).

Соболевский 1883 – Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-волынское наречие в XII–XV веках / А.И. Соболевский // Университетские известия. – Киев, 1883. – № 10, октябрь. – Добавления. – С. 1–24; – № 11, ноябрь. – Добавления. – С. 25–64; – № 12, декабрь. – Добавления. – С. 65–80.

Соболевский 1884 – Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. Часть 1: Галицко-волынское наречие в XII–XV веках / А.И. Соболевский // Университетские известия. – Киев, 1884. – № 1, январь. – Добавления. – С. 81–120; – № 2, февраль. – Добавления. – С. 121–156, I–VIII.

Соболевский 1888 – Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка / А.И. Соболевский. – Киев, 1888. – V, 216 с. – (Изд. 4. – Москва, 1907. – 309 с.).

Соболевский 1894 – Соболевский А.И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках / А.И. Соболевский : речь, читанная на годичном акте Археологического института, 8 мая 1894 г. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1894. – 30 с.

Соболевский 1894 I – [Соболевский А.И.] Заметки о малоизвестных памятниках юго-западно-русского письма XVI–XVII вв. / А.И. Соболевский. – Киев : тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 24 с. – (Отт. из IX кн. "Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца").

Соболевский 1899 – [Соболевский А.И.] Палеографический атласъ. Снимки съ южно-славянскихъ и русскихъ рукописей X–XVI вв. / под. ред. проф. А.И. Соболевского. – СПб., 1899. – 3 с., 57 ил.

Соболевский 1901 – [Соболевский А.И.] Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII–XVII вековъ / под ред. А.И. Соболевскаго. – СПб., 1901. – 2 с., 4 с. ; 70 ил.

Соболевский 1901 I – Соболевский А.И. Славяноорусская палеография : в 2 т. / А.И. Соболевский. – СПб. : тип. А.П. Лопухина, 1901–1902. – Т. 1–2.

Соболевский 1903 – Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы / А.И. Соболевский. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1903. – VIII, 460 с.

Соболевский 1906 – [Соболевский А.И.]. Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI–XVIII вв. / под. ред. А.И. Соболевского. – СПб., 1906. – VI с. ; 70 ил.

Соболевский 1907 – Соболевский А.И. Лекции по истории русского

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
языка / А.И. Соболевский. – 4-е изд. – Москва, 1907. – 309 с.

Соболевский 1908 – Соболевский А.И. Славяно-русская палеография / Лекции А.И. Соболевского. – 2-е изд. – СПб. : Изд. Имп. Археологического ин-та, 1908. – 220 с.; 20 вкл. табл.

Соколова 1962 – Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка / М.А. Соколова. – Ленинград : ЛГУ, 1962. – 312 с.

Солнцев 1977 – Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев. – Москва : Наука, 1977. – 342 с.

Сохань 1995 – Сохань П. Кирило-Мефодіївські традиції на Україні : [вступна стаття] / П. Сохань // Гнатенко Л.А. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / укл., передмова Л.А. Гнатенко. – Київ, 1995. – С. 5–18.

Сперанский 1932 – Сперанский М.Н. “Греческое” и “лигатурное” письмо в русских рукописях XV–XVI веков / М.Н. Сперанский // *Byzantinoslavica*. – Praha, 1932. – Т. 4. – С. 58–64.

Срезневский 1856 – [Срезневский И.И. Предисловие к Материалам для Славянской Палеографии из «Описания Румянцевского музея» А.Н. Пыпина] // Ученые записки Второго Отделения Императорской Академии Наук. – Книга II, вып. 2. – СПб., 1856. – С. 1–2 (Перевид.: Филологические наблюдения А.Х. Востокова ; Изд. по поручению 2-го отд-ния Акад. наук И.И. Срезневским. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – С. 77–78).

Срезневский 1860 – Срезневский И.И. Палеографические заметки, сделанные во время путешествия летом 1860 г. / И.И. Срезневский // Известия Академии наук. – СПб., 1860. – Вып. 9. – С. 161–170.

Срезневский 1863 – Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. / И.И. Срезневский // ИОРЯС. – Т. X, вып. 1. – СПб., 1861–1863. – С. 1–36; – Вып. 2. – С. 81–109; – Вып. 3. – С. 161–234; – Вып. 4. – С. 273–373. – (Отд. изд. М., 1863; – 2-е изд. – М., 1882).

Срезневский 1864 – Срезневский И.И. Древние русские книги. Палеографический очерк / И.И. Срезневский. – СПб., 1864. – 40 с.

Срезневский 1865 – Срезневский И. Обзорение научных трудов Востокова / И.И. Срезневский // Филологические наблюдения А.Х. Востокова ; Изд. по поручению 2-го отд-ния Академии наук И.И. Срезневским. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – С. I–LXXXIII.

Срезневский 1867 – Срезневский И.И. О русском правописании. Письмо первое / И.И. Срезневский // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1867. – Ч. 134. – С. 449–480.

Срезневский 1868 – Срезневский И.И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка / И.И. Срезневский. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1868. – 642 с.

Срезневский 1871 – Срезневский И. Киевская рукопись начала XV века с записями / И.И. Срезневский // Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках / И.И. Срезневский. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1871. – С. 392. – (Прилож. к XX тому Записок Имп. Академии наук ; № 3).

Срезневский 1874 – Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках / И.И. Срезневский // Записки Имп. Академии наук. – СПб., 1874. – Т. 24, кн. 2. – Прилож. 4 (LV–LXV).

Срезневский 1875 – Срезневский И.И. Две рукописи Киевопечерской лавры XIV и XV века / И.И. Срезневский // Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Записки Имп. Академии наук. – СПб., 1875. – Т. 28. – Кн. 1. Прилож. 1. – № LXXIX. – С. 554–558.

Срезневский 1882 – Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение / И.И. Срезневский. 2-е изд. – СПб., 1882. – 390 с.

Срезневский 1885 – Срезневский И.И. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. / И.И. Срезневский : лекции, читанные в С.-Петербургском университете в 1865–1880 гг. – СПб., 1885. – VIII, 261 с.

Срезневский 1905 – Срезневский И.И. Охранная опись рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук. – Т. 1 : Книги Священного писания : с прилож. 4-х табл. снимков / [сост. В. И. Срезневский]. – СПб., 1905. – 70 с., I–IV табл.

Станівський 1983 – Станівський М.Ф. Старослов'янська мова / М.Ф. Станівський. – Київ : Вища школа, 1983. – 264 с.

Столярова 2010 – Столярова Л.В. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.) / Л.В. Столярова, С.М. Каштанов. – Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 448 с. : ил.

Страхов 2001 – Страхов А.Б. Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования / А.Б. Страхов // Palaeoslavica. – 2001. – № 9. – Р. 5–71.

Страшко 1992 – Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (Проект). / В. Страшко. – Київ, 1992. – 24 с.

Судник 1950 – Судник М.Р. К вопросу об истории формирования белорусской орфографической системы / М.Р. Судник // Известия Академии наук БССР. – 1950. – № 3. – С. 47–58.

Творогов 1966 – Творогов О.В. О выносных буквах в русских рукописях XV–XVII веков / О.В. Творогов // Исследования источников по истории русского языка и письменности. – Москва, 1966. – С. 162–175.

Тимченко 1927 – Тимченко Є. Курс історії українського язика / Є. Тимченко. – Ч. 1: Вступ і Фонетика ; підручник для пед. вузів. – Київ :

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

ДВУ, 1927. – 172 с. (2-ге вид. Київ, 1930).

Титов 1911 – Титов Ф.И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания / Ф.И. Титов. – Киев, 1911. – Вып. 1: Русское книгописание XI–XVIII вв. (с LXXIV рис.). – 48 с. – (Отг. из журнала “Искусство и печатное дело” за 1910 г.).

Титов 1916 – Титов Ф.И. Типография Киево-Печерской лавры / Ф.И. Титов. – Киев : Тип. КПЛ, 1916. – Т. 1. – 504 с., 32 ил., вкл.

Тихомиров 1966 – Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии / М.Н. Тихомиров. – Москва : Изд-во АН СССР, 1962. – 584 с.

Тихомиров 1969 – Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией / М.Н. Тихомиров. – Москва : Наука 1969. – 374 с.

Тихомиров 1982 – Тихомиров М.Н. Русская палеография ; учебн. пособие / М.Н. Тихомиров, А.В. Муравьев. – Москва : Высшая школа, 1982. – Изд. 2, доп. – 200 с. : ил. (Изд. 1. М., 1966).

Ткач 1974 – Ткач Ф.Е. Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст.: методичні вказівки до практичних занять з історії української мови / упор. Ф.Е. Ткач. – Одеса, 1974. – 142 с.

Тот 1985 – Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. / И. Тот. – София : Болгарская академия наук, 1985. – 358 с.

Требін 1910 – Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек / О. Требін // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1910. – Кн. 7. – С. 1–16.

Трипольский 1900 – Трипольский Н.И. Волынское рукописное евангелие XVI века / Н.И. Трипольский // Волынский историко-археологический сборник. – 1900. – Вып. 2. – С. 1–114.

Тромонин 1844 – Тромонин К.Я. Изъяснения знаков, видимых на писчей бумаге, посредством которых можно узнать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844. – XV, 62, 22, CXXXI с. (2-е изд.: Tromonin's watermark album. Nilversum, 1965 (Monumenta chartae papiracae historiam illustrantia. Vol. XI).

Трусевич 1905 – Трусевич Я.И. Свод 260 азбук и образцов кириллицы. Из снимков рукописей X–XVIII веков русско- и юго-славянских / Я.П. Трусевич : пособие к методике определения времени написания, древних рукописей. – Вып. 1–2. – СПб., 1905.

Тугай [Стадникова] 1983 – Тугай Е.В. К вопросу об эволюции двух фонем «типа о» в XVI в. / Е.В. Тугай // Филологические науки, 1983. – № 2. – С. 62–68.

Тугай [Стадникова] 1989 – Тугай Е.В. Материалы к изучению двух фонем «типа о» в старовеликорусском / Е.В. Тугай // Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. – М., 1989. – С. 135–175.

Турилов 1990 – Турилов А.А. Об опасности абсолютизации филигранологического метода датировки рукописей / А.А. Турилов // Филигранологические исследования. Теория. Методика. Практика. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1990. – С. 124–127.

Турилов 1998 – Турилов А.А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV в. и «второе южнославянское влияние» / А.А. Турилов // Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. – СПб., 1998. – С. 321–337.

Турилов 2001 – Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и география культурных связей / А.А. Турилов // Славянский альманах 2000. – Москва, 2001. – С. 254–258.

Турилов 2002 – Турилов А.А. Константин Костенецкий и русские книжки первой четверти XV века (к предыстории «Сказания о письменах») / А.А. Турилов // Палеославистика. Лексикология. Лексикография. Тезисы международной научной конференции, посвященной памяти Р. М. Цейтлин, 27–29 ноября 2002 г. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2002. – С. 59–61.

Турилов 2005 – Турилов А.А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. / А.А. Турилов // Хризограф. – Вып. 2. – Москва, 2005. – С. 139–168.

Турилов 2007 – Турилов А.А. К вопросу о сербском компоненте во «втором южнославянском влиянии» / А.А. Турилов // Russica Romana. – Pisa; Roma, 2008. – Vol. 14 (2007). – С. 23–37.

Турилов 2009 – Турилов А.А. Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV вв. и «второе южнославянское влияние» / А.А. Турилов // Търновски писмена: Алманах за Търновска книжовна школа. – Т. 2. – В. Търново, 2009. – С. 193–228.

Турилов 2009 I – Турилов А.А. Графико-палеографическая атрибуция как инструмент историко-культурного исследования / А.А. Турилов ; лекция. Режим доступа : <http://textualheritage.org/content/view/303/133/lang,lt/>

Турилов 2009 II – Турилов А.А. Проблемы и задачи палеографии и кодикологии на современном этапе / А.А. Турилов ; лекция. Режим доступа : <https://textualheritage.org/content/view/302/133/lang,en/>

Турилов 2010 – Турилов А.А. Slavia Cyrillomethodiana : Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси: Межславянские культурные связи эпохи средневековья / А.А. Турилов. – Москва : Знак, 2010. – 408 с.

Турилов 2011 – Турилов А.А. От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софьянина: История и культура славян IX–XVII

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги
веков / А.А. Турилов. – Москва : Индрик, 2011. – 448 с.

Турилов 2011 I – Турилов А.А. Из истории русско-южнославянских книжных связей XII–XIII вв.: новое и забытое // *Russica Romana*. – Pisa; Roma, 2011. – Vol. 17 (2010). – С. 9–32.

Турилов 2013 – Турилов А.А. «Революции» в истории славянской письменности и проблемы эффективности палеографического метода / А.А. Турилов // Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов : матер. Междунар. науч. конф. Москва, 27–28 февраля 2013 г. – Москва : ИВИ, 2013. – С. 319–325.

Търн. кн. шк. 1974 – Търновска книжовна школа 1371–1971. Межд. симп., Велико Търново, 11–14 октомври, 1971. – София, 1974. – 549 с.

Укр. м. 2000 – Українська мова : Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія, 2000. – 750 с.

Ульяновський 2002 – Ульяновський В. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина / В. Ульяновський // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 143–175.

Успенский 2002 – Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.) / Б.А. Успенский. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва : Аспект Пресс, 2002. – 559, [1] с.

Уханова 2011 – Уханова Е.В. Древнерусские рукописи последней четверти XI–XII вв. в хранилищах Львова и Киева: новые находки и атрибуция / Е.В. Уханова // *Palaeoslavica*. – 2011. – № 19 (I). – С. 84–117.

Ушаков 1971 – Ушаков В.Е. Древнерусские акцентуированные панятники середины XIV в. / В.Е. Ушаков // Вопросы языкознания, 1971. – № 5. – С. 91–104.

Ушаков 1911 – Ушаков Д.Н. Русское правописание. Очерк его происхождения, отношения его к языку и вопроса о его реформе / Д.Н. Ушаков. – Москва, 1911. – 102 с.

Федорова 2015 – Федорова М.А. Орфография Мстиславова евангелия и проблема узкой датировки памятников раннедревнерусского периода / М.А. Федорова // Вестник СПбГУ. Сер. 9. Филология. Востоковедение. Журналистика. – 2015. – Вып. 2. – С. 164–176.

Федорова 2015 I – Федорова М.А. Графико-орфографическая система декабрьской минеи из собрания РГАДА (Тип. 96) / М.А. Федорова // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН. – Вып. 5: Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2014–2015). – Москва : ИРЯ РАН, 2015. – С. 368–396.

Федорова 2016 – Федорова М.А. Графико-орфографические особенности Юрьевского евангелия 1119–1128 г. / М.А. Федорова // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва : Индрик, 2016. – С. 81–90.

Филин 1972 – Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : ист.-диалектол. очерк // Ф.П. Филин. – Ленинград : Наука, 1972. – 655 с.

Филиппова 1966 – Филиппова И.С. Об употреблении букв “Ъ” и “Ь” в Московских рукописях XVII в. / И.С. Филиппова // Исследование источников по истории русского языка и письменности : сб. ст. – Москва, 1966. – 296 с.

Филиппова 1974 – Филиппова И.С. Идентификация писцов на основании анализа письма скорописных рукописей / И.С. Филиппова // Древнерусское искусство. Рукописная книга : сб. 2; ред. сост. О.И. Подобедова. – Москва : Наука, 1974. – Вып. 2. – С. 38–57.

Филкова 1991 – Филкова П. Староболгарские традиции в истории русского литературного языка / Пенка Филкова. – София : Унив. Изд-во им. Климента Охридского, 1991. – 499 с.

Франчук 1990 – Франчук В.Ю. О Втором южнославянском влиянии на староукраинскую письменность / В.Ю. Франчук // Закономерности языковой эволюции : тез. докладов. – Рига, 1990. – С. 187–188.

Фрис 1993 – Фрис В. Палеографія українських кириличних книг 16 - першої пол. 17 ст. / В. Фрис // Бібліотека – скарбниця духовності. – Київ, 1993. – С. 245–251.

Фрис 1993 I – Фрис В. Волинська кирилична півуставна книга та особливості Острівського письма XVI – початок XVII ст. / В. Фрис // Матер. IV наук.-краєзнав. конф. «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1993. – С. 176–179.

Фрис 1993 II – Фрис В. Українські рукописні книги 16 ст. у збірках Львова / В. Фрис // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Київ, 1993. – № 2. – С. 3–9.

Фрис 1993 III – Фрис В. Рукописи музею Івана Федорова (Каталог) / В. Фрис. – Львів, 1993 р. – 52 с.

Фрис 1994 – Фрис В.Я. Кирилична рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості : автореф. дис... канд. іст. наук / Фрис В.Я. – Львів, 1994. – 25 с. (Іст. період: 1501–1650 р.).

Фрис 1996 – Фрис В.Я. Регіональні особливості в палеографії кириличної книги України з середини XVI ст. / В.Я. Фрис // Матер. III конгресу українців. Історія. – Ч. I. – Харків, 1996. – С. 249–254 (Іст. період: 1545–1555 р.).

Фрис 1998 – Фрис В. Кирилична півуставна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: особливості письма і оформлення та їх залежність від функціональної диференціації / В. Фрис // 36. праць і матер. на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 303–309.

Фрис 1998 I – Фрис В. Про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI–XVII ст. / В. Фрис // Записки Львівської наукової бібліотеки

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги ім. В. Стефаніка НАН України. – Львів, 1998. – № 6. – С. 3–8 [підписано В. Я. Дольницька].

Фрис 2003 – Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні / В. Фрис. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 188 с.: іл. + 8 арк. кольор. іл.

Фрис 2004 – Фрис В. Кирилична рукописна книга україно-польського пограниччя XVI–XVII ст. / В. Фрис // *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI – XX wiek). Paralele i różnice.* – Katowice, 2004. – S.164–177.

Фрис 2006 – Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення) / В. Фрис // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. № 15. *Confraternitas.* Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 235–242.

Фрис 2006 I – Фрис В. Актуальні проблеми вивчення рукописної книги в Україні / В. Фрис // Рукописна і стародруківана книга. Зб. праць. Міжнар. наук. конф. Львів, 23–25 квітня 2004. – Львів, 2006. – С. 28–34.

Фрис 2010 – Фрис В. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст. / В. Фрис // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2010. – Вип. 14. – С. 194–206.

Харалампієв 1979 – Харалампієв И. За основните принципи на езиково-правовисната реформа на Патриарх Евтимий Търновски / И. Харалампієв // Български езикю. – 1979. – Кн. 1. – С. 22–30.

Харалампієв 1990 – Харалампієв И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски / И. Харалампієв. – София : Наука и изкуство, 1990. – 157 с.

Храпай 2011 – Храпай Ю. Рукописна книга, каліграфія, графіка / Ю. Храпай : катал. виставки. – Київ, 2011. – 37 с.

Хрымова 1979 – Хрымова М.Б. Развитие орфографической нормы в связи с фонетическими изменениями в русском языке XVII века: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Б. Хрымова. – Ленинград, 1979. – 20 с.

Цыпкин 2013 – Цыпкин Д.О. Проблема разработки единой методологической системы идентификации пишущего в изучении древнерусских рукописно-книжных памятников (на материале Софийского, Кирилло-Белозерского и Соловецкого собраний ОР РНБ) // *История и культура: статьи, исследования, сообщения.* – Вып. 11 (11) / отв. ред. Ю.К. Руденко. – СПб.: СПбГУ, 2013. – С. 225–242.

Цонев 1934 – Цонев Б. История на българския език / Б. Цонев. – София, 1934. – Т. 2. – XII, 556 с.

Чаев 1946 – Чаев Н.С. Русская палеография / Н.С. Чаев, Л.В. Черепнин. – Москва : Центр. тип. им. Ворошилова, 1946 [переплет: 1947]. – 215 с.; 19 л. илл.

Чепіга 1992 – Чепіга І.П. Національна святиня / І.П. Чепіга // Київська старовина, 1992. – № 4. – С. 6–11.

Чепіга 1994 – Чепіга І.П. Пересопницьке євангеліє як джерело вивчення історичної фонетики української мови / І.П. Чепіга // Проблеми сучасної археології. – Київ, 1994. – С. 82–88.

Чепіга 1995 – Чепіга І.П. Деякі графіко-орфографічні особливості другого південнослов'янського впливу в Пересопницькому євангелії / І.П. Чепіга // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – Київ, 1995. – Вип. 2: Матер. наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С. 245–248.

Чепіга 2001 – Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко; дослідж. І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної. – Київ : НБУВ, 2001. – 703 с. : 24 вкл. (48 іл.). – (Перевид. Київ, 2011).

Чепіга 2001 I – Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І.П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / вид. підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко; вступ. слово О.С. Онищенко; дослідж. І.П. Чепіги, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіної. – Київ : НБУВ, 2001. – С. 13–54.

Чепіга 2007 – Чепіга І.П. До відтворення в українських давніх текстах звука [й] та звукосполюки [йй] / І.П. Чепіга // Українська мова. – Київ, 2007. – № 2. – С. 20–25.

Черепнин 1956 – Черепнин Л.В. Русская палеография / Л.В. Черепнин. – Москва : Госполитиздат, 1956. – 616 с.

Черепнин 1973 – Черепнин Л.В. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплинах // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. – Москва, 1973. – Вып. 1. – С. 32–63.

Черепнин 1974 – Черепнин Л.В. Русская палеография и другие вспомогательные дисциплины / Л.В. Черепнин // Проблемы палеографии и кодологии в СССР. – Москва : Наука, 1974. – С. 8–29.

Черных 1962 – Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка: пособие для пед. ин-тов / П.Я. Черных. – Изд. 3-е. – Москва : Учпедгиз, 1962. – 375 с.

Черторицкая 1990 – Черторицкая Т.В. Торжественник и Златоуст в русской письменности XIV–XVII вв. / Т.В. Черторицкая // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописных книг. – Москва, 1990. – Вып. 3, ч. 2. – С. 329–381.

Черторицкая 1994 – Черторицкая Т.В. Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения / сост.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Т.В. Черторицкой; под. ред. Хайнц Микласа. – Opladen, 1994. – 795 s. – (Abhandlungen der Nordrhein-Westfalischen Akademie der Wissenschaften; Bd. 91 (Patristica Slavica; Bd. 1).

Чуба 2011 – Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. : дослідження, каталог, описи / Г. Чуба. – Київ–Львів : Свічадо, 2011. – 223 с.

Шакун 1958 – Шакун Л.М. Значение церкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск : Вид-ва белдзаржуи-та ім. ў. Л. Ленина, 1958. – 19 с.

Шакун 1963 – Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М. Шакун. – Мінск : Изд. Міністэрства выш., сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1963. – 340 с. – (Переизд. Мінск, 1964, 1984).

Шакун 1984 – Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. вун. / Л.М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. – Мінск : Выд-ва «Універсітэцкае», 1984. – 319 с.

Шахматов 1915 – Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / А.А. Шахматов // Энциклопедия славянской филологии. – Петроград, 1915. – Вып. 2. – Ч. 1. – 369 с.

Шахматов 1924 – Шахматов А.А. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. / А.А. Шахматов, А.Ю. Кримський. – Київ : Друкар, 1924. – 208 с.

Шимановский 1893 – Шимановский В. Очерки по истории русских наречий: Черты южнорусского наречия в XVI–XVII ст. / В. Шимановский. – Варшава, 1893. – 101 с.

Шляпкин 1913 – Шляпкин И.Я. Русская палеография, составлена по лекциям, читанным в Императорском С.-Петербургском Археологическом Институте / И.Я. Шляпкин ; перепеч. с изд. слушателей 1905–1907 гг. с разрешения, но без просмотра автора ; исправл. и дополн. под ред. слушателей II-го курса Л.Н. Погожевой и А.А. Штольшенбург ; издал чл.-сотр. Имп. Археологического Ин-та М.И. Михайлов. – СПб. : Тов-во Р. Голике и А. Вильборг, 1913. – 102 с.

Шульгина 2000 – Шульгина Э.В. Русская книжная скоропись XV в. / Э.В. Шульгина. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. – 195 с.

Щепкин 1920 – Щепкин В.Н. Учебник русской палеографии / В.Н. Щепкин. – Москва : Изд. об-ва истории и древностей российских при Московском ун-те, 1918. – VII, 182 с. (Данные об изд-ве и годе издания поданы на титуле, на обложке указано «Государственное издательство. Москва, 1920»).

Щепкин 1967 – Щепкин В.Н. Русская палеография / В.Н. Щепкин. – Москва : Наука, 1967. – 224 с. – (Изд. 3-е доп. – Москва : Аспект Пресс, 1999. – 269 с.).

Щерба 1953 – Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. – Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1953. – 312 с.

Щокань 2007 – Щокань Г.П. Графіко-орфографічна система Патерика Печерського (рукописів 1553–1554, 1657–1658 рр.) у зв'язку з граматиною М. Смотрицького / Г.П. Щокань // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – Вип. 15. – С. 88–98.

Ягич 1882 – Ягич И.В. Образцы церковно-славянскаго по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности / И.В. Ягич. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1882. – 148 с.

Ягич 1884 – Ягич И.В. Четыре критико-палеографические статьи / И.В. Ягич // ОРЯС. – Т. XXXIII. – СПб., 1884. – С. 74–102.

Ягич 1885–1895 – Ягич И.В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке / И.В. Ягич // Исследования по русскому языку. – СПб. – 1885–1895. – Т. 1, ч. 3. – XXIV, 782 с.

Ягич 1889 – Ягич И.В. Критические заметки по истории русского языка / И.В. Ягич // Сборник статей по славяноведению. – ОРЯС. – 1889. – Т. 46, № 4. – С. 152–581.

Ягич 1911 – Ягич И.В. Графика у славян (Энциклопедия славянской филологии ; под ред. И.В. Ягича) // ИОРЯС. – Вип. 3. – СПб., 1911. – 262 с. ; 75 илл.

Якубинский 1953 – Якубинский Л.П. История древнерусского языка / Л.П. Якубинский. – Москва, 1953. – 368 с.

Яцимирский 1904 – Яцимирский А.И. Григорий Цамблак : очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А.И. Яцимирский. – СПб., 1904. – 501 с.

Briquet 1923 – Briquet C.M. Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 / C.M. Briquet. – Leipzig, 1923. – Vol. 4.

Friedelówna 1974 – Friedelówna T. Ewangeliarz – awryszewski: Monogr. Zabytku / T. Friedelówna. – Wrocawetc., 1974.

Kałuźniacki 1896 – Kałuźniacki Aem. Actus epistolaeque Apostolorum palaeoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti / Aem. Kałuźniacki. – Vindobonae: Apud Caroli geroldi filium, 1896. – V–XXXIV. – 376 p.

Kałuźniacki 1901 – Kałuźniacki Aem. Werke des Patriarhen von Bulgarien Euthymius (1375–1393) / Aem. Kałuźniacki. – Wien, 1901. – 405 s.

Kay 1997 – Kay M. New Wine in old Bottles: A Non-Traditional Liturgical Language in Traditional Orthography / M. Kay // Die Welt der Slaven XLII. – 1997. – S. 291–305.

Kopko 1912 – Kopko P. Apostolus Bybliensis saec. XIV. Grammatisch-kritisch analysiert / P. Ropko // Denkschriften der Kaisereichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–historische Klasse. – Wien, 1912. – LV. – S. 1–103.

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Kujw 1950 – *Kujw K.M. Konstantyn Kostenecki w Literatyrze bulgarskiej i serbskiej / K.M. Kujw.* – Kraków–Uniw. Jagiellonski, 1950. – 128 p.

Havranek 1963 – Havranek B. Studie o spisovném jazyce | / B. Havranek. – Praha, 1963. – 371 s.

Janów 1927 – Janów J. Źródła Ewanjelji Peresopnickiej / J. Janów // *Slavia.* – 1927.– R. 5, z. 3. – S. 470–499.

McLaughlin 1963 – McLaughlin J.C. Graphemic-Phonetic Study of a Middle English Manuscripts / J.C. McLaughlin. – The Hague-Mouton. – 1963.

McIntosh 1966 – McIntosh J. Grafology and Meaning / J. McIntosh // *Pattern of language.* – London, 1966.

Shevelov 1978 – Shevelov G.Y. Omega in the codex Henkenstein. A Hitherto Unnoticed Episode in the Ukrainian Development *o > i* / G.Y. Shevelov // *Studia Linguistica Alexandro Vasilii filio Issatschenko a collegis amicisque oblata.* – Wien, 1978. – P. 369–386.

Weiss 1955 – Weiss W. Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für die Geschichtsforschung / W. Weiss // *Archivmitteilungen.* – Berlin, 1955. – № 1. – S. 18–25.

Worth 1983 – Worth D. Так называемое “второе южнославянское влияние” в истории русского литературного языка / D. Worth // Резюме докладов и письменных сообщений: IX Междунар. съезд славистов, Киев, сентябрь 1983. – Москва, 1983. – С. 222–223.

Worth 1996 – Worth D.S. Omega, especially in Novgorod / D.S. Worth // Русистика. Славистика. Индоевропеистика: Сб. к 60-летию А. А. Зализняка. – Москва : Индрик, 1996. – С. 70–82.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Рукописні книги

<i>Ап.</i>	— Апостол	<i>ЄХиш.</i>	— Євангеліє Хишевичівське
<i>АЗ</i>	— Апостол Загорівський	<i>Зб.</i>	— Збірник
<i>АК</i>	— Апостол Крехівський	<i>Зл.</i>	— Златоуст
<i>АР</i>	— Апостол Радивиловський	<i>Ізм.</i>	— Ізмарagd
<i>БІЗ</i>	— Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна	<i>К</i>	— Кормча
<i>БС</i>	— Біблійні книги: П'ятикнижжя Мойсея, Ісуса Навина, Суддів, Руф, Царів, Параліпоменон («Біблія Скорини»)	<i>Ліств.</i>	— Ліствичник
<i>Єв.</i>	— Євангеліє тетр	<i>М</i>	— Мінея службова
<i>Єв. апр.</i>	— Євангеліє апракос	<i>М св.</i>	— Мінея святкова
<i>Єв. тл.</i>	— Євангеліє тлумачне	<i>МСЗ</i>	— Мінея святкова — Мінея загальна
<i>Єв. уч.</i>	— Євангеліє учительне	<i>Окт.</i>	— Октоїх
<i>ЄГ</i>	— Євангеліє Галицьке	<i>ПАЧ</i>	— Пандекти Антіоха Чорноризця
<i>ЄД</i>	— Євангеліє Довжанське	<i>ПК</i>	— Київський Псалтир
<i>ЄЄ</i>	— Євангеліє Євсевієве	<i>ПКП</i>	— Патерик Києво- Печерський
<i>ЄК</i>	— Євангеліє Київське	<i>ПО</i>	— Псалтир Онезький
<i>ЄКор.</i>	— Євангеліє Королєвське	<i>Пр.</i>	— Пролог
<i>ЄЛ</i>	— Євангеліє Лаврське	<i>ПТ</i>	— Псалтир тлумачний
<i>ЄЛьвів.</i>	— Євангеліє Львівське	<i>Син.</i>	— Синодик
<i>ЄМ</i>	— Євангеліє Михайлівське	<i>Ст.</i>	— Студит
<i>ЄП</i>	— Євангеліє Пересопницьке	<i>Ст.ТМ</i>	— Студит – Торжественик мінейний
<i>ЄПан.</i>	— Євангеліє Пантелеймонове	<i>ТМ</i>	— Торжественик мінейний
<i>ЄПер.</i>	— Євангеліє Переяславське	<i>ТЦ</i>	— Тріодь цвітна
<i>ЄПол</i>	— Євангеліє Полікарпове	<i>УЦЄ</i>	— Устав церковний Єрусалимський
<i>ЄС</i>	— Євангеліє Скотарське	<i>ЧМ</i>	— Четья Мінея

Книгосховища

- БАН* — Бібліотека Російської академії наук, науково-дослідний відділ рукописів (м. Санкт-Петербург)
- ГБЛ* — див. РДБ
- ГИМ* — див. ДІМ
- ГПБ* — див. РНБ
- ДИМ* — Державний історичний музей, відділ рукописів і стародрукованої книги (м. Москва)
- ЗКМ* — Закарпатський краєзнавчий музей (м. Ужгород)
- ІР НБУВ* — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [з 1919 р. відділ рукописів; із жовтня 1992 р. Інститут рукопису] (м. Київ)
- ЛІМ* — Львівський історичний музей
- ЛІННБУ* — Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів
- ММДУК* — Музей мистецтва давньої української книги (м. Львів)
- НБ МГУ* — див. НБ МДУ
- НБ МДУ* — Наукова бібліотека ім. О.М. Горького Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, відділ рідкісних книг і рукописів
- НБ УжНУ* — Наукова бібліотека Ужгородського університету, відділ рукописів та стародруків
- НБС* — Національна бібліотека ім. Сечені (Угорщина, м. Будапешт)
- НБУВ* — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
- НМЛ* — Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького
- ОННБ* — Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького, відділ рідкісних видань та рукописів
- РГАДА* — див. РДАДА
- РГБ* — див. РДБ
- РДАДА* — Російський державний архів давніх актів (м. Москва)
- РДБ* — Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів (м. Москва)
- РНБ* — Російська національна бібліотека, відділ рукописів (м. Санкт-Петербург)
- ТКМ* — Тульський краєзнавчий музей
- ЦГАДА* — див. РДАДА
- ЧІОМ* — Чернігівський історичний обласний музей ім. В.В. Тарновського

Зібрання, колекції, фонди

- Ал.* — Архівно-літературна група ЧІОМ
- Арх.* — Архівна збірка ЗКМ
- АСП* — Колекція кириличних рукописних книг Бібліотеки А.С. Петрушевича (ф. 77, оп. 1) ЛННБУ
- БА* — Збірка рукописів Бібліотеки Богословської академії у Львові (ф. 6) ЛННБУ
- Верхокамськ. збір.* — Верхокамське (Верещагінське) зібрання НБ МДУ
- Вид.* — Зібрання рукописних книг Київського Видубицького монастиря (ф. 309) ІР НБУВ
- Д.ц.* — Зібрання рукописних книг Київської Десятинної церкви (ф. 311) ІР НБУВ
- КПЛ* — Зібрання рукописних книг бібліотеки Києво-Печерської лаври (ф. 306) ІР НБУВ
- М.* — Музейне зібрання (ф. 178) РДБ
- МВ* — Збірка рукописів Центрального василіанського архіву і бібліотеки у Львові (ф. 3) ЛННБУ
- Мак.* — Колекція рукописів митрополита Макарія (Булгакова) (ф. 302) ІР НБУВ
- Мел.* — Зібрання рукописів Мелецького монастиря (ф. 303) ІР НБУВ
- Мих.-Золот.* — Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (ф. 307) ІР НБУВ
- Муз.* — Музейне зібрання (ф. 20529) ДІМ
- НД* — Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту «Народний Дім» у Львові (ф. 2, оп. 1) ЛННБУ
- Ніж.* — Зібрання рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині (ф. 310) ІР НБУВ
- НТШ-І* — Збірка рукописів Бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (ф. 1, оп. 1) ЛННБУ
- ОЛДП* — Зібрання «Общества любителей древней письменности» (ф. 536) РНБ
- Осн. собр. БАН* — Основне зібрання (ф. 31) БАН
- Осн. собр. РНБ* — Основне зібрання (ф. 560) РНБ
- Осс.* — Збірка рукописів Бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських у Львові (ф. 5, оп. 1) ЛННБУ
- Павл.* — Збірка рукописів Бібліотеки ім. Г. Павліковського (ф. 76, оп. 1) ЛННБУ
- Погод.* — Зібрання М.П. Погодіна (ф. 583) РНБ

- Поч.* — Зібрання рукописних книг бібліотеки Почаївської лаври (ф. 313) ІР НБУВ
П-Мик. — Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Пустинно-Миколаївського монастиря (ф. 308) ІР НБУВ
Р. — Рукописне зібрання ММДУК
Рк. — Рукописи кириличні НМЛ
РКФ — Збірка рукописних книг і фрагментів (ф. 222) ЛІННБУ
Рук. — Збірка рукописів ЛІМ
Рум. — Зібрання М.П. Румянцева (ф. 256) РДБ
Син. — Зібрання Синодальне (ф. 80370) ДІМ
Соф. — Зібрання рукописних книг бібліотеки Київського Софійського собору (ф. 312) ІР НБУВ
Увар. — Зібрання О.С. Уварова (ф. 4911, 80269-80271) ДІМ
ЦАМ КДА — Зібрання історичних документів та колекція рукописів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (ф. 301) ІР НБУВ
Щук. — Зібрання П.І. Щукіна (ф. 23905) ДІМ
Fol. Eccl. Slav. — [Зібрання слов'янських рукописних книг] НБС

Слова

арк.	— аркуш	ПСВ	— південнослов'янський вплив
бл.	— близько	ПСН	— південнослов'янське накреслення
вид.	— видання	р.	— рік
вкл.	— вклейка	рр.	— роки
див.	— дивись	ред.	— редакція
др.	— друга	рис.	— рисунок
ДУ	— давньоукраїнська	с.	— село
зв.	— зворот (аркуша)	с.	— сторінка (при цифрах)
іл.	— ілюстрація	серед.	— середина
ін.	— інше	ст.	— століття
кін.	— кінець	сх.	— схожий
м.	— місто	табл.	— таблиця
мініат.	— мініатюра	тр.	— третя
непер.	— неперевернута	публ.	— публікація
оп.	— опис	ц-сл.	— церковнослов'янська
ост.	— остання	чв.	— чверть
поч.	— початок	ф.	— фонд
пер.	— перевернута	факс.	— факсиміле
пор.	— порівняти	фрагм.	— фрагмент
поч.	— початок		
пошир.	— поширена		

ДОДАТОК

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНІ
ФОРМУЛИ БУКВЕНИХ
ДУБЛЕТНИХ ОПОЗИЦІЙ
ТА ІЛЮСТРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
УСТАВНИХ ТА ПІВУСТАВНИХ КНИГ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.,
ПРЕДСТАВЛЕНІ
ЗА ХРОНОЛОГІЧНИМИ ПЕРІОДАМИ**

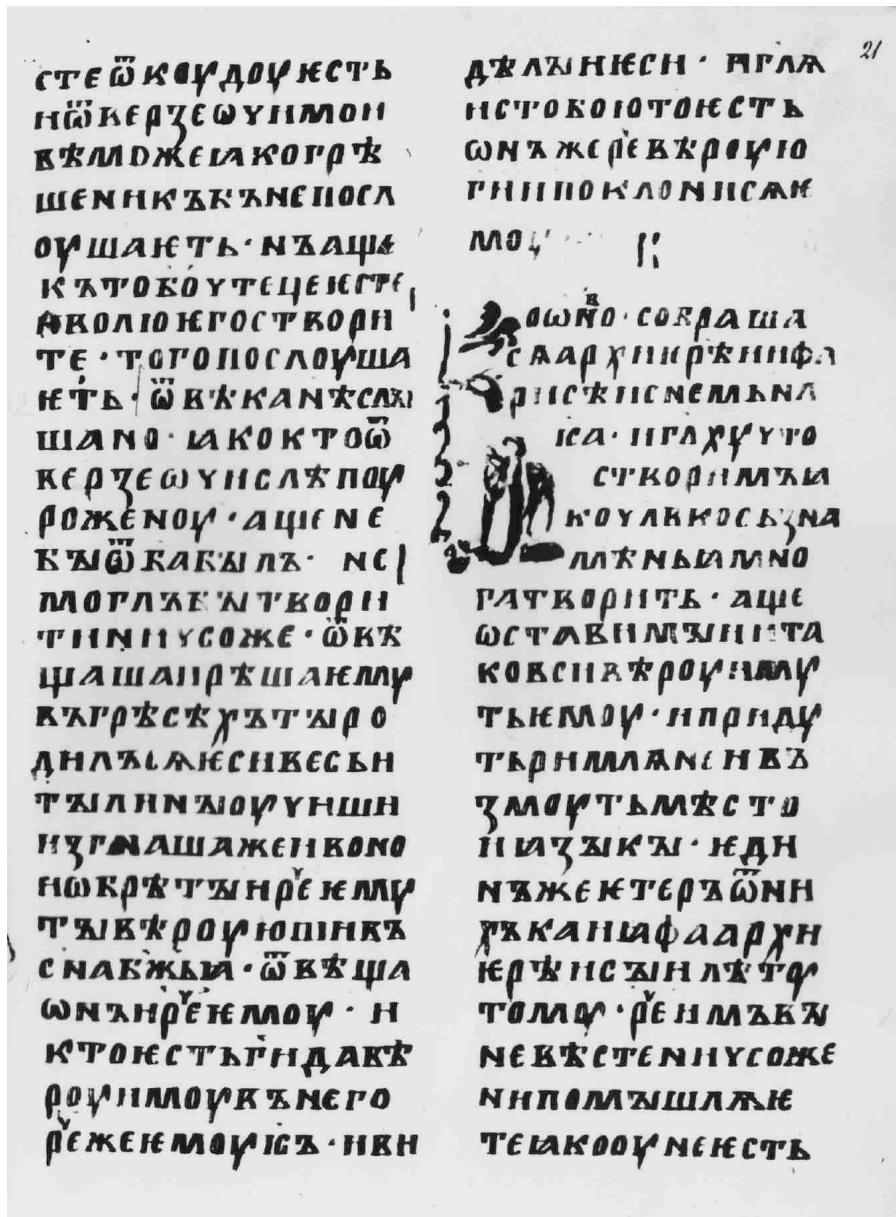

Рис. 1 (СС 1283). Євангеліє апракос короткій («Євангеліє Євсевієву»).
1283 р. РДБ, М. 3168. Арк. 21

Кінець XIII – початок XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{y3}** — *cg* **Ѡ^{y3}**

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** — *cpm* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** — *bg* **Ѳ** — *cg* **Ѳ**

g після голосних

IV. *bp* **Ѳ** — *cp* **Ѳ**

p після приголосних

V. *bpx* **Ѳ** (И) — *cpx* **Ѳ** (И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **И** (**И₁**) — *chj* **И** (**И₁**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (O) — *bg* **Ѳ** (O)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѳ** — *cp* **Ѳ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ) — *bg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ₁) — *cg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ₁)

g після голосних

X. *bp* **Ѳ** (**Ѳ₁**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ₁**) — *dp* **Ѳⁱ**, Ѳ

p після приголосних

XI. *bpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ₁**) — *cpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ₁**) — *dpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**пош.[^]**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Додаток 2

Перша половина XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{y3}** — *cg* **Ѡ^{y3}**

g після голосних

II. *brm* **Ѡ** — *срм* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (Є пер.) — *bg* **Ѳ** (Є пер.) — *cg* **Ѳ** (Є пер.)

g після голосних

IV. *br* **Ѳ** — *ср* **Ѳ**

p після приголосних

V. *brx* **Ѳ** (И) — *срх* **Ѳ** (И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѳ** (Ь) — *chj* **Ѳ** (Ь)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (O, Z) — *bg* **Ѳ** (O)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѳ** — *ср* **Ѳ**

pp між приголосними

IX. *a* **ѲУ**, **ѲV** (Ѳ) — *bg* **ѲУ**, **ѲV** (Ѳ₁) — *cg* **ѲУ**, **ѲV** (Ѳ₁)

g після голосних

X. *br* **ѲУ** (**ѲV**₁) — *ср* **ѲУ** (**ѲV**₁) — *др* Ѳ, Уⁱ (**V**ⁱ) (перша чв.)

бр У, V (**ѲУ**, **ѲV**) — *ср* У, V (**ѲУ**, **ѲV**) — *др* Ѳ, У (**V**) (друга чв.)

XI. *brm,t* **Ѳ**, **Ь** (Ѳⁱ, Ѳⁱ₁) — *срm,t* **Ѳ**, **Ь** (Ѳ₁) — *дрm,t* **Ѳ**, **Ь** (пош.[^])

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Друга половина XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ІА — *bg* ІА^{v3} — *cg* ІА^{v3} (до кінця ст. до ост. чв.)

g після голосних

II. *brm* А — *срm* А

pm після м'яких приголосних

III. *a* ІЄ (Є пер.) — *bg* ІЄ (Є пер.) — *cg* ІЄ (Є пер.) (до кінця ст.)

g після голосних

IV. *br* Є — *ср* Є (до кінця ст.)

r після приголосних

V. *brx* Ы (И) — *срx* Ы (И)

rx після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И (Ь) — *chj* И (Ь) (до ост. чв.)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Z) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *brp* Ѡ — *ср* Ѡ (до кінця ст.)

rp між приголосними

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѹ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѹ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѹ₁)

g після голосних

X. *br* У (V, ∅OU, ∅OV) — (V, ∅OU, ∅OV) — *др* Ѹ, У (V) (друга чв.)

br ОУ (OV, Ѹⁱ, ∅У) — *ср* ОУ (OV, Ѹⁱ, ∅У) — *др* Ѹ, ∅У (∅V) (серед. – третя чв.)

r після приголосних

XI. *brtm* ∅Ъ, ∅Ъ (Ъ, Ъ, Ѡ) — *срm,t* Ъ, Ъ (Ѡ) — *дрm,t* Ъ, Ъ (пош. Ѡ)

(до кінця ст.)

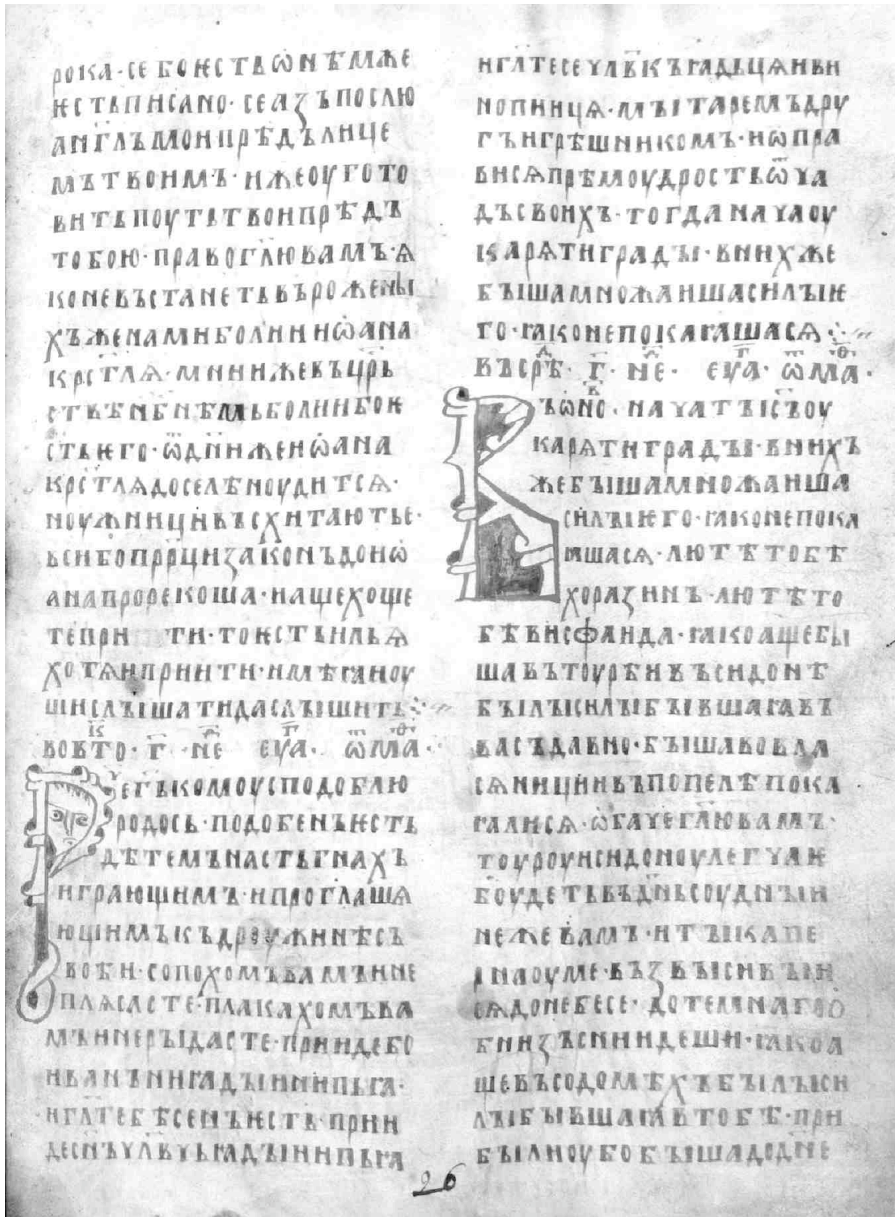

Рис. 2 (СПол. 1307). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Полікарпове»).
1307 р. ДІМ, Син. 740. Арк. 26

Початок XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ — *bg* ѿ^{y3} — *cg* ѿ^{y3}

g після голосних

II. *brm* Ѧ — *срм* Ѧ

рm після м'яких приголосних

III. *a* Ѧ — *bg* Ѧ — *cg* Ѧ

g після голосних

IV. *bp* Ѧ — *ср* Ѧ

p після приголосних

V. *brx* Ъ (И) — *срх* Ъ (И)

рх після глухих приголосних г, к, х

VI. *bj* И (Ѧ) — *chj* И (Ѧ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѧ (О) — *bg* Ѧ (О)

g після голосних

VIII. *brp* Ѧ — *ср* Ѧ

рр між приголосними

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ₁)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ₁) — *ср* ОУ (ОУ₁) — *др* Ѧ, Уⁱ (Уⁱ)

p після приголосних

XI. *brm,t* Ъ, Ъ (Ѧ₁) — *срm,t* Ъ, Ъ (Ѧ₁) — *дрm,t* Ъ, Ъ (пош. Ѧ)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

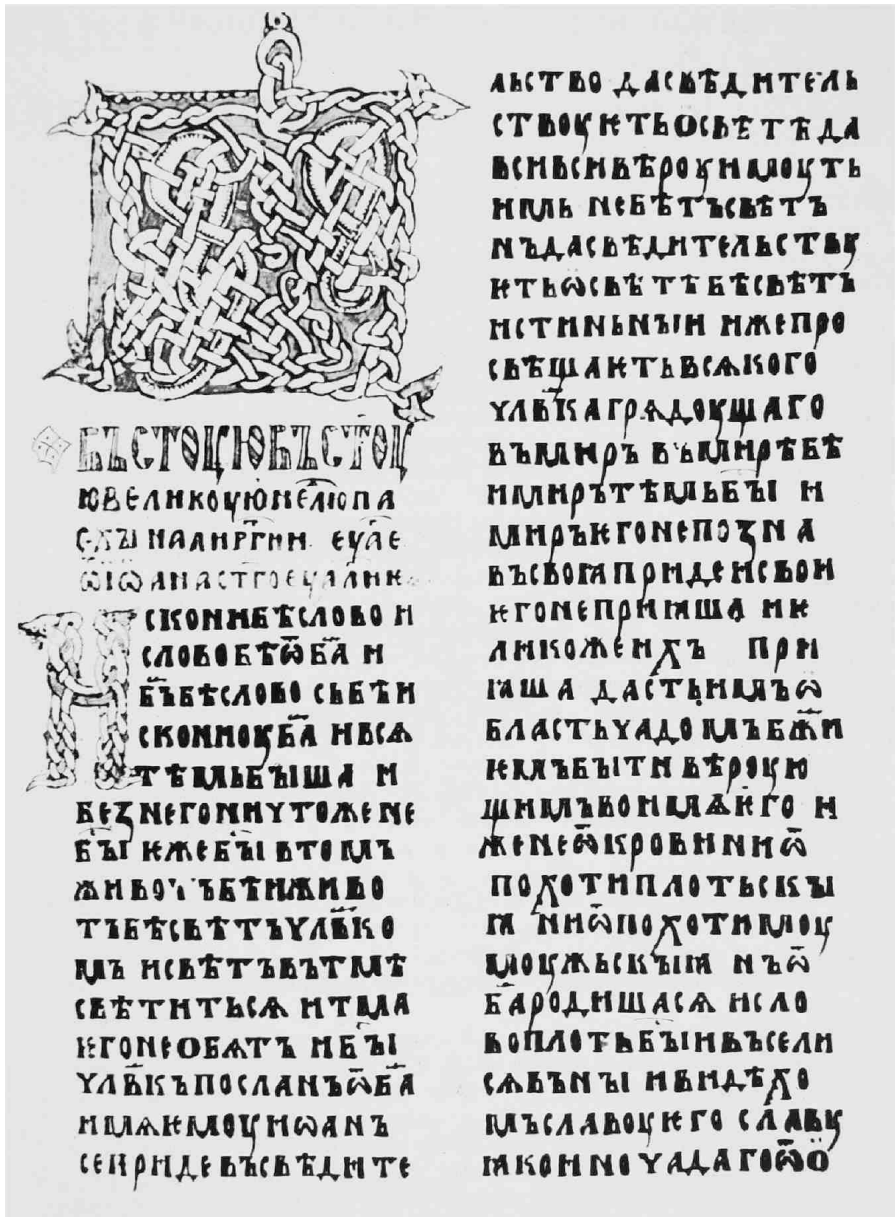

Рис. 3 (СПан. 1317). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Пантелеймонове»). 1317 р. БАН, 34.5.22. Арк. 1

Перша чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{y3}** — *cg* **Ѡ^{y3}**

g після голосних

II. *brm* **Ѡ** — *срm* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (Ѳ пер.) — *bg* **Ѳ** (Ѳ пер.) — *cg* **Ѳ** (Ѳ пер.)

g після голосних

IV. *br* **Ѳ** — *ср* **Ѳ**

p після приголосних

V. *brx* **Ѳ** (И) — *срx* **Ѳ** (И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bj* **Ѳ** (Ѳ) — *chj* **Ѳ** (Ѳ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (Ѳ) — *bg* **Ѳ** (Ѳ)

a **Ѳ** (Ѳ, Ѳ) — *bg* **Ѳ** (Ѳ)

g після голосних

VIII. *brp* **Ѳ** — *ср* **Ѳ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ) — *bg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ) — *cg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ)

g після голосних

X. *br* **Ѳ** (**Ѳ**) — *ср* **Ѳ** (**Ѳ**) — *др* Ѳ, Ѳⁱ (**Ѳ**)

p після приголосних

XI. *brm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳⁱ, Ѳⁱ, Ѳ) — *срm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ) — *дрm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (пош.)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

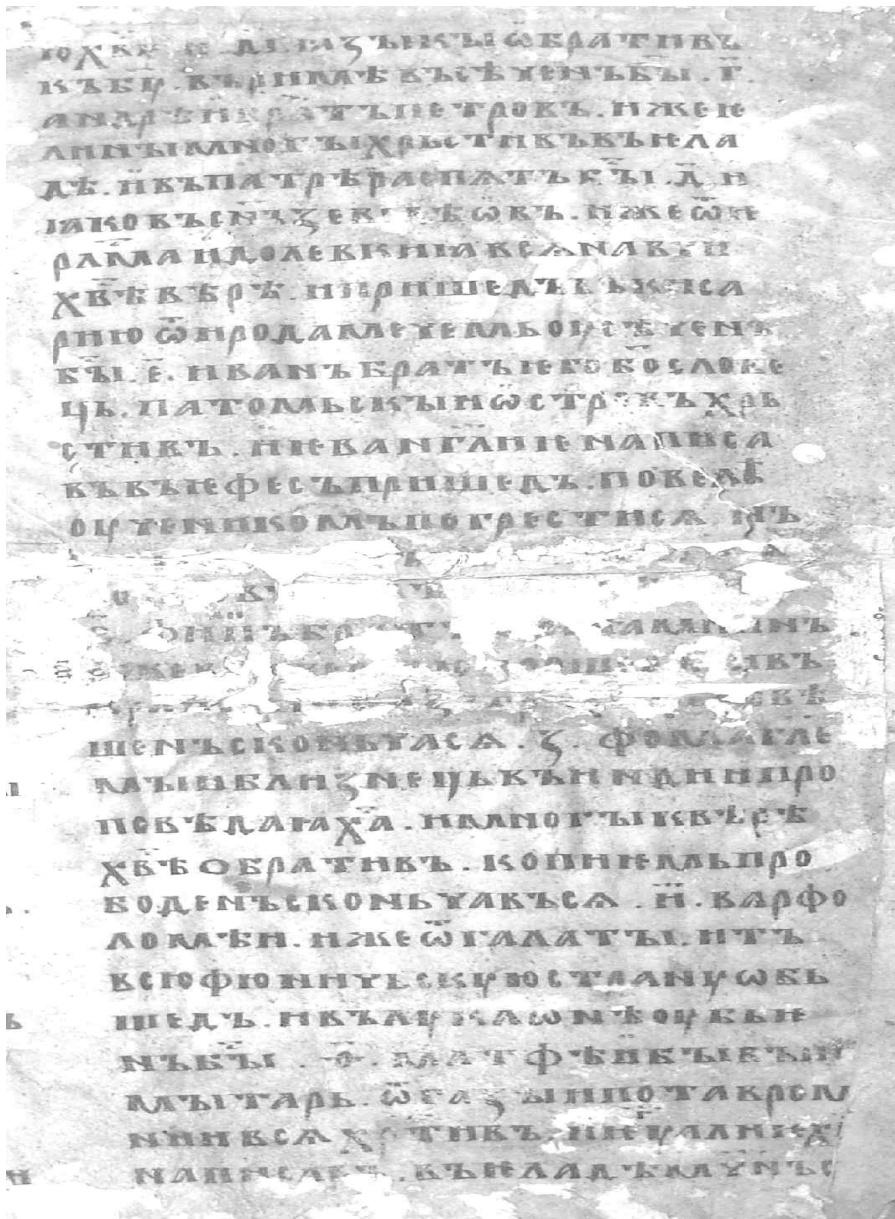

Рис. 4 (Пр. серед. XIV). Пролог, червень. Середина XIV ст.
ЛННБУ, РКФ 24. Арк. 16

Друга чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{y3}** — *cg* **Ѡ^{y3}**

g після голосних

II. *brm* **Ѡ** — *срm* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (**Є пер.**) — *bg* **Ѳ** (**Є пер.**) — *cg* **Ѳ** (**Є пер.**)

g після голосних

IV. *br* **Ѣ** — *ср* **Ѣ**

p після приголосних

V. *brx* **Ѥ** (**И**) — *срx* **Ѥ** (**И**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bj* **Ѧ** (**Б**) — *chj* **Ѧ** (**Б**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ** (**О, Z**) — *bg* **Ѧ** (**О**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ** — *ср* **Ѧ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**)

g після голосних

X. *br* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *ср* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *др* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**)

p після приголосних

XI. *bpm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧⁱ**, **Ѧ^{i,1}**) — *срm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**) — *дрm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (**пош.Ѧ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

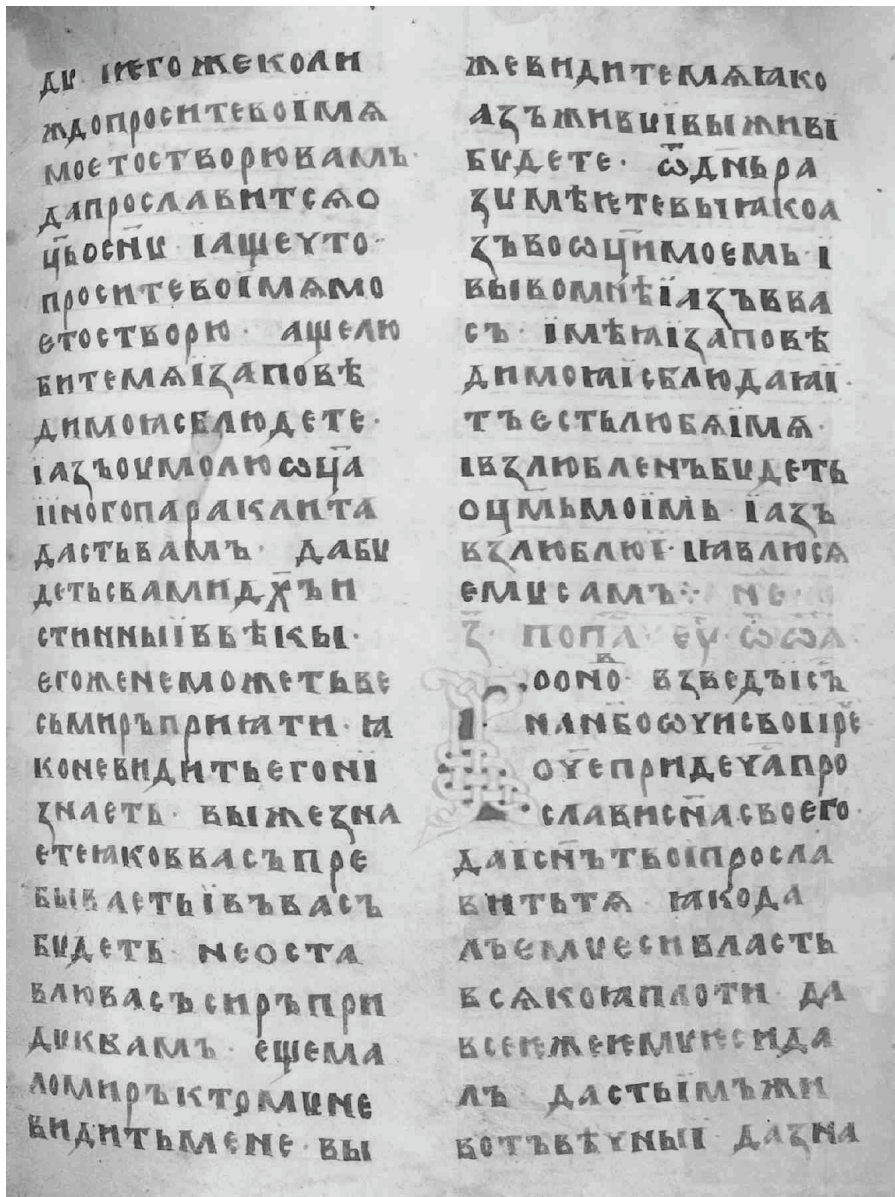

Рис. 5 (ЄПер. 1354). Євангеліє апракос повний («Євангеліє Переяславське»). 1354 р. ДІМ, Син. 67. Арк. 26

Середина XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{у3}** — *cg* **Ѡ^{у3}**

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** — *cpm* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (Є пер.) — *bg* **Ѳ** (Є пер.) — *cg* **Ѳ** (Є пер.)

g після голосних

IV. *bp* **Ѳ** — *cp* **Ѳ**

p після приголосних

V. *bpx* **Ѳ** (И) — *cpх* **Ѳ** (И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѳ** (Ь) — *chj* **Ѳ** (Ь)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (О, Z) — *bg* **Ѳ** (О)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѳ** — *cp* **Ѳ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ) — *bg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ₁) — *cg* **Ѳ**, **Ѳ** (Ѳ₁)

g після голосних

X. *bp* **Ѳ** (**Ѳ**, **ѲѲ**, **ѲѲѲ**) — (**Ѳ**, **ѲѲ**, **ѲѲѲ**) — *dp* Ѳ, Ѳ (**Ѳ**)

p після приголосних

XI. *bpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *cpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) — *dpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (пош.)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

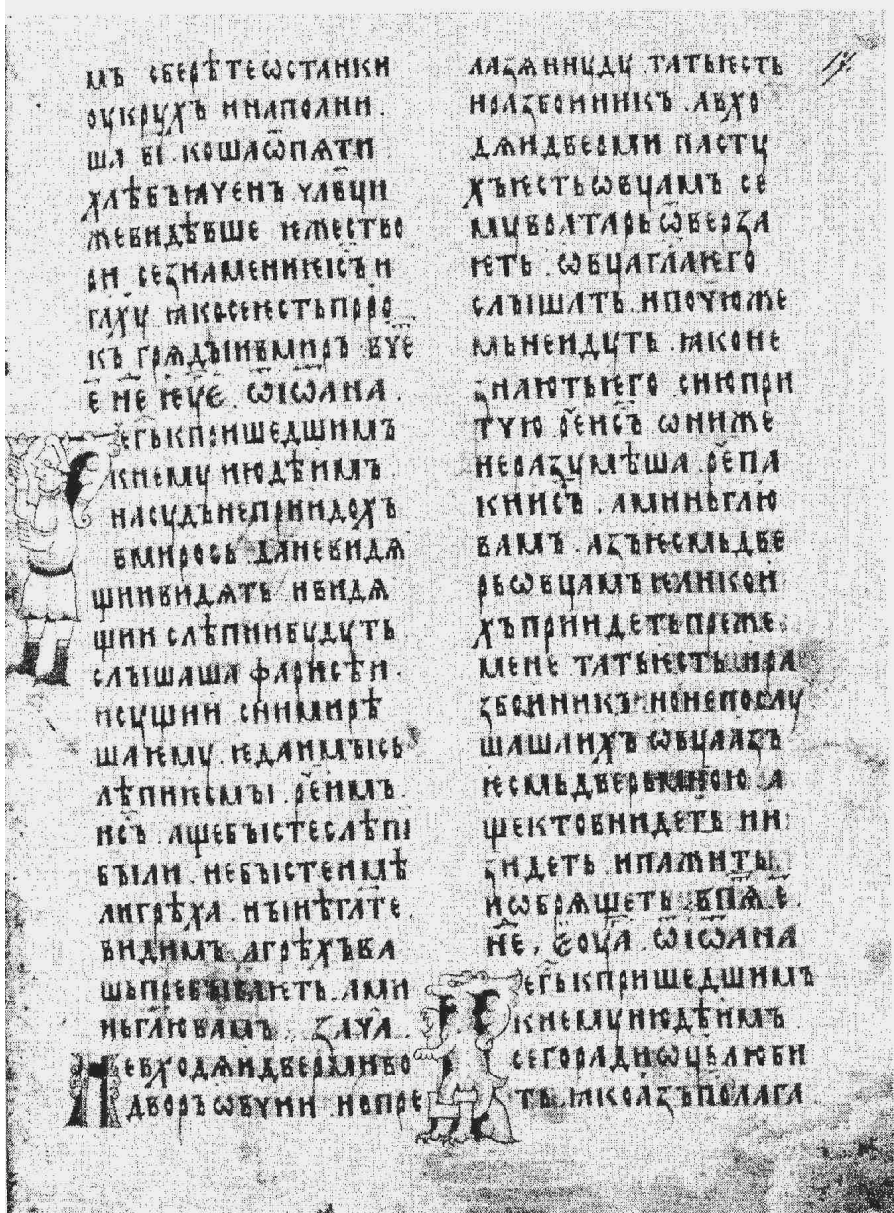

Рис. 6 (ЄЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апѣрѣко сѣ повнѣи («Лѣвѣрѣсѣ Євангеліє»). Трѣтѣ чѣвѣрѣ XIV ст. (блѣзѣко 1370 р.). ІР НБУВ, ф. 306 (КІЛ), № 4 П. Арк. 17

Третя чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѧ** — *bg* **Ѧ^{y3}** — *cg* **Ѧ^{y3}**

g після голосних

II. *bpm* **Ѧ** — *cpm* **Ѧ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѧ** (**Є** пер.) — *bg* **Ѧ** (**Є** пер.) — *cg* **Ѧ** (**Є** пер.)

g після голосних

IV. *bp* **Ѧ** — *cp* **Ѧ**

p після приголосних

V. *bpx* **Ѧ** (**И**) — *сpx* **Ѧ** (**И**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѧ** (**Ь**) — *chj* **Ѧ** (**Ь**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ** (**О**, **Z**) — *bg* **Ѧ** (**О**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ** — *cp* **Ѧ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ₁**)

g після голосних

X. *bp* **Ѧ** (**V**, **Ѧ**, **Ѧ**) — (**V**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *dp* **Ѧ**, **Ѧ** (**V**)

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *cpm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *dpm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (пош. **Ѧ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

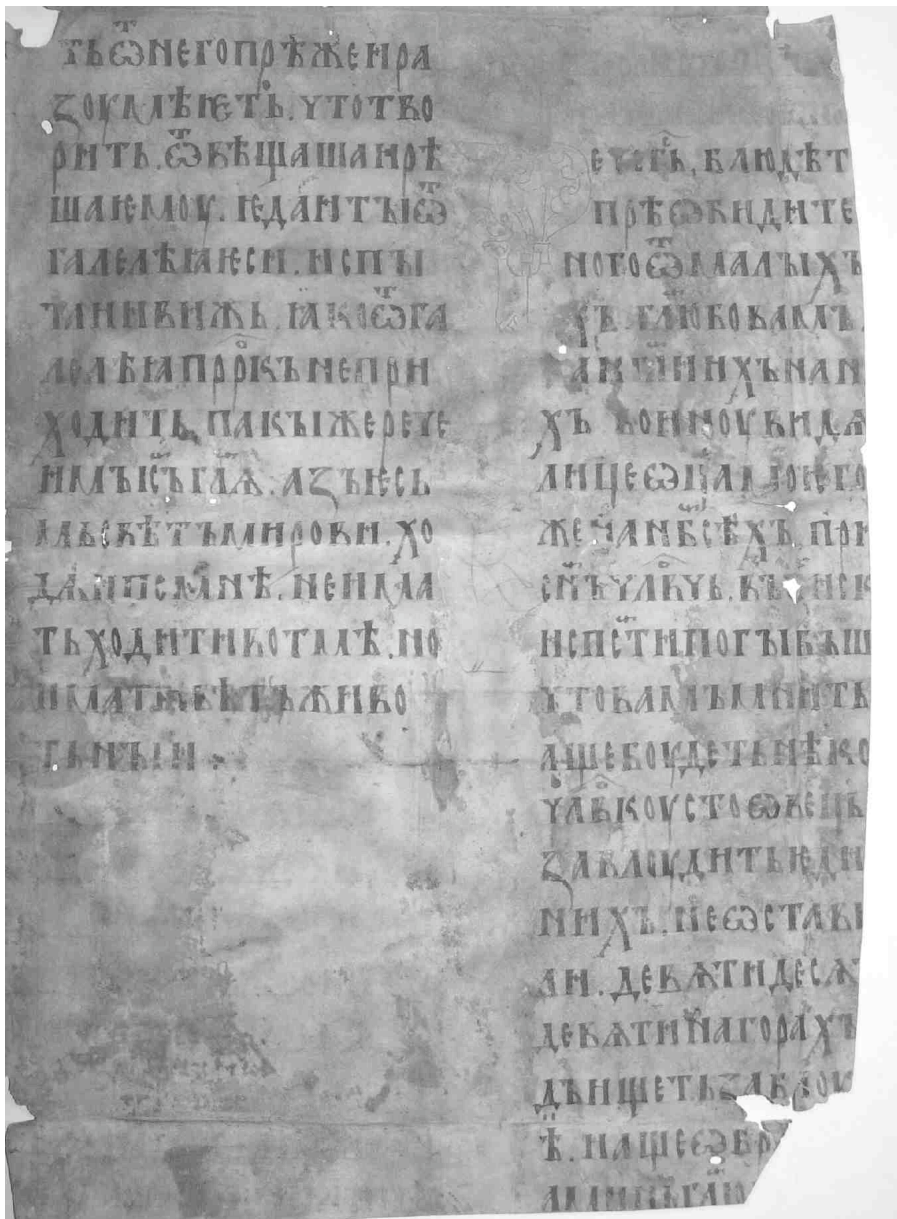

Рис. 7 (Св. апр. ост. чв. XIV). Євангеліє апракос. Остання чверть XIV ст. ІР НБУВ, ф. 235, № 5. Арк. 1зв.

Остання чверть XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ^{y3}** — *cg* **Ѡ^{y3}**

g після голосних

II. *brm* **Ѡ** — *срm* **Ѡ**

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (Ѳ пер.) — *bg* **Ѳ** (Ѳ пер.) — *cg* **Ѳ** (Ѳ пер.)

g після голосних

IV. *br* **Ѣ** — *ср* **Ѣ**

p після приголосних

V. *brx* **Ѣ** (И) — *срx* **Ѣ** (И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѣ** (пошир. И) — *chj* **Ѣ** (пошир. И)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ** (O, Z) — *bg* **Ѧ** (O)

g після голосних

VIII. *brp* **Ѧ** — *ср* **Ѧ**

pp між приголосними

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ₁) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ₁)

g після голосних

X. *br* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**ⁱ, **Ѧ**) — *ср* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**ⁱ, **Ѧ**) — *др* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**)

p після приголосних

XI. *brtm* **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ, Ѧⁱ) — *срm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (Ѧ₁) — *дрm,t* **Ѧ**, **Ѧ** (пош.[^])

(до кінця ст.)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

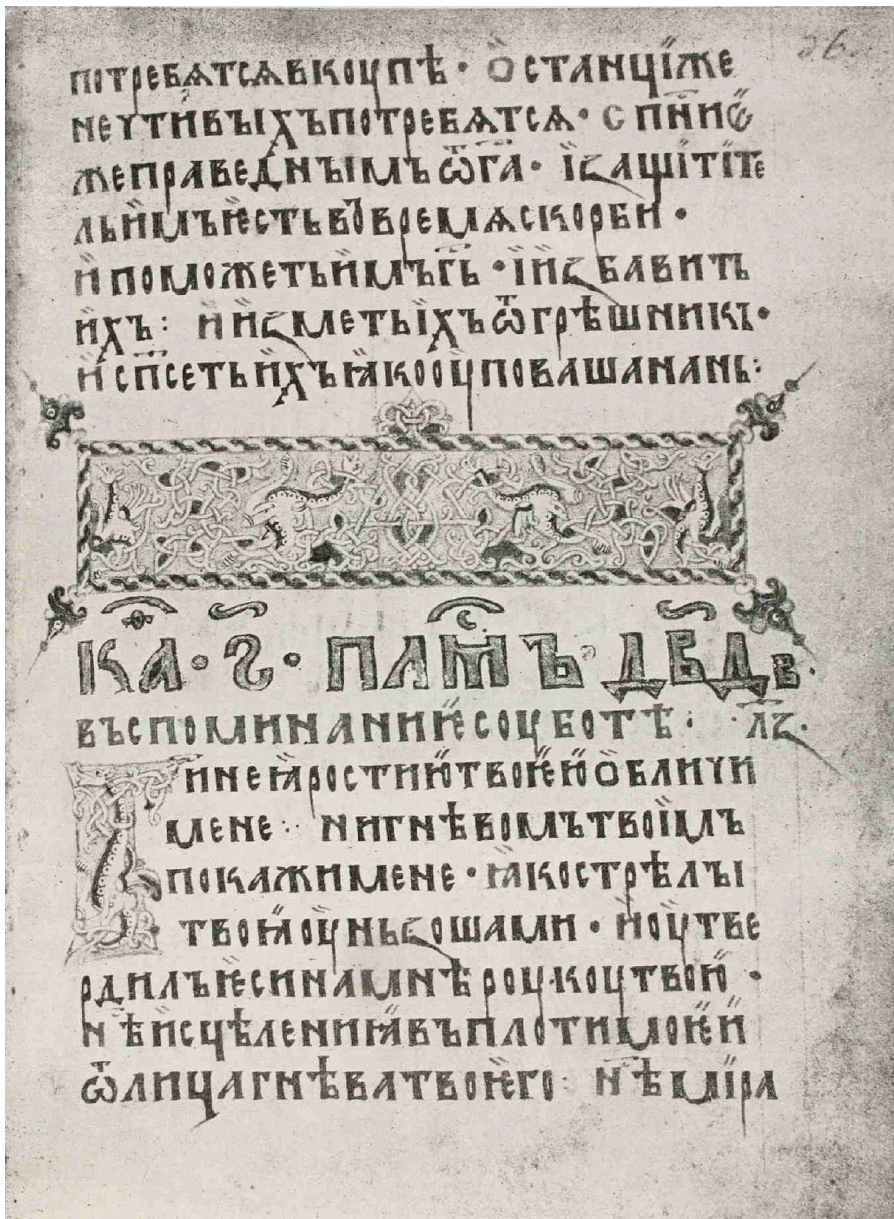

Рис. 8 (ПО 1395). Псалтир («Онезький Псалтир»). 1395 р.
ДІМ, Муз. 4040. Арк. 26

Кінець XIV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ — *bg* ѿ (А) — *cg* ѿ (А)
g після голосних

II. *bpm* А — *cpm* А

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є непер. (Є, ØЄ пер.) — *bg* Є непер. (Є, ØЄ пер.) — *cg* Є непер. (Є, ØЄ пер.)

g після голосних

IV. *bp* Є (Є₁) — *cp* Є (Є₁)

p після приголосних

V. *bpx* Ъ (Ыⁱ, И) — *cpx* Ъ (Ыⁱ, И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ъ (пошир. Ĩ) — *chj* И, Ъ (пошир. Ĩ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp* Ѡ (Ѡⁱ, Ѡⁱ) — *cp* Ѡ (Ѡⁱ)

pp між приголосними

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѹ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѹ₁) — *cg* ОУ, ОУ (Ѹ₁)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѹⁱ, ØУ) — *cp* ОУ (ОУ, Ѹⁱ, ØУ) — *dp* Ѹ, ØУ (ØУ)

p після приголосних

XI. *bptm* Ѧ, Ѧ (пош.^{^i}, Ъ, Ъ) — *cpm,t* Ъ, Ъ ( ) — *dpm,t* Ъ, Ъ ( )

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

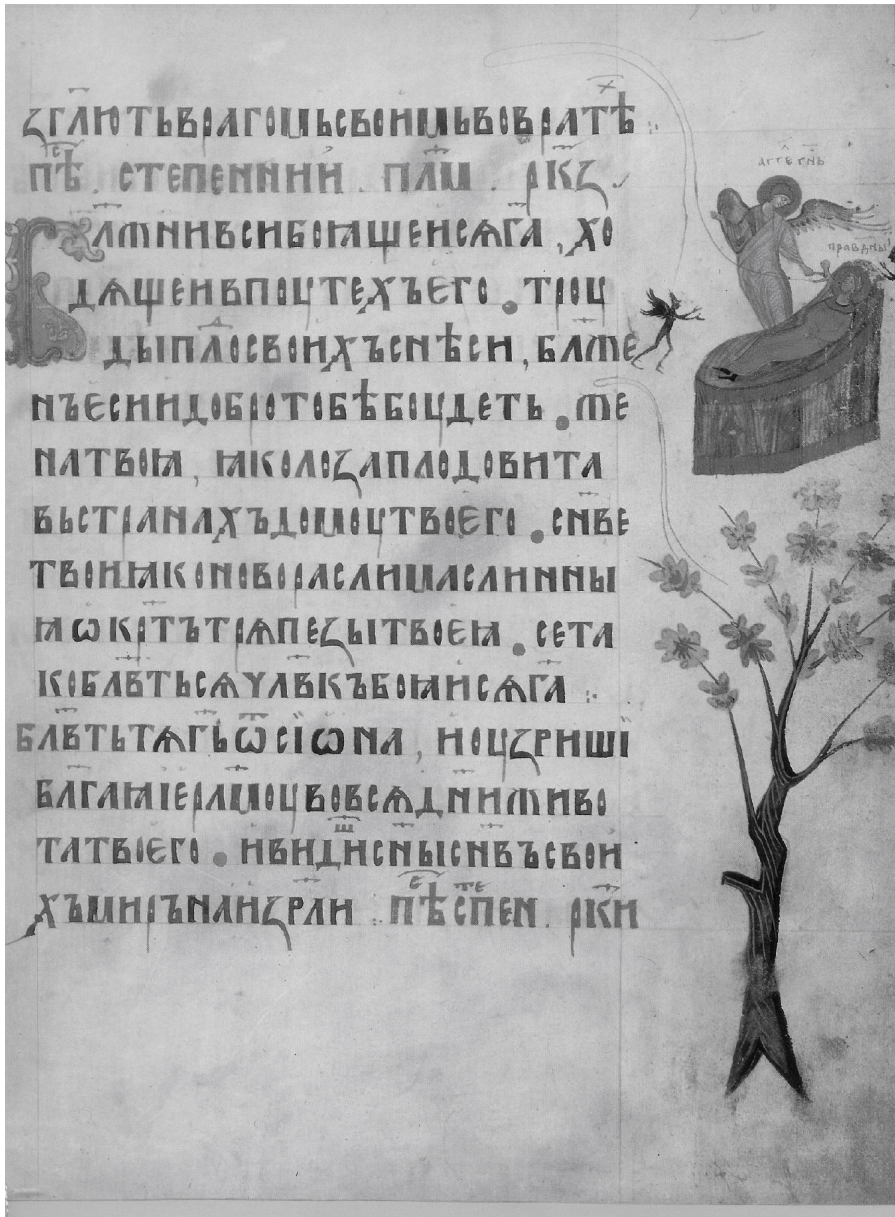

Рис. 9 (ПК 1397). Псалтир («Псалтир Київський»). 1397 р.
РНБ, ОЛДІІ F 6. Арк. 183

Кінець XIV – початок XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ — *bg* ѿ (ѿ) — *cg* ѿ (ѿ)
g після голосних

II. *bpm* ѿ — *cpm* ѿ

pm після м'яких приголосних

III. *a* ѿ непер. (ѿ, ѿ пер.) — *bg* ѿ непер. (ѿ, ѿ пер.) — *cg* ѿ непер.
 (ѿ, ѿ пер.)

g після голосних

IV. *bp* ѿ (ѿ₁) — *cp* ѿ (ѿ₁)

p після приголосних

V. *bpx* ѿ (ѿ¹, ѿ) — *cpx* ѿ (ѿ¹, ѿ)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* ѿ, ѿ (пошир. ѿ) — *chj* ѿ, ѿ (пошир. ѿ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* ѿ (ѿ, ѿ) — *bg* ѿ (ѿ)

g після голосних

VIII. *bpp* ѿ (ѿ¹, ѿ¹) — *cp* ѿ (ѿ¹)

pp між приголосними

IX. *a* ѿ, ѿ (ѿ) — *bg* ѿ, ѿ (ѿ₁) — *cg* ѿ, ѿ (ѿ₁)

g після голосних

X. *bp* ѿ (ѿ, ѿ, ѿ) — *cp* ѿ (ѿ, ѿ, ѿ) — *dp* ѿ, ѿ (ѿ)

p після приголосних

XI. *bptm* ѿ, ѿ (пош.¹, ѿ, ѿ) — *cpm,t* ѿ, ѿ ( ) — *dpm,t* ѿ, ѿ ( )

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Додаток 12

Перша половина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ (А^і) — *bg* Ѡ (А₁, А) — *cg* Ѡ (А₁, А)
g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)
pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѳ (Ѳ₁) — *bg* Ѳ (Ѳ₁) — *cg* Ѳ (Ѳ₁)
g після голосних

IV. *bp* ѳ (Ѳ₁) — *cp* ѳ (Ѳ₁)
p після приголосних

V. *bpx* Ъ (Ъ₁, И) — *cp* Ъ (Ъ₁, И)
px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ї (пошир. Ъ) — *chj* И, Ї (пошир. Ъ)
hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѱ (О, Ѱ₁) — *bg* Ѱ (О)
g після голосних

VIII. *bpp*. Ѱ (пош. Ѱ, пош. О), *bp*^v Ѱ (пош. Ѱ, О) — *cp* Ѱ (Ѱ₁), *cp*^v Ѱ (пош. Ѱ, О)

pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОѲ (Ѳ) — *bg* ОУ, ОѲ (Ѳ, Ж) — *cg* ОУ, ОѲ (Ѳ, Ж)
g після голосних

X. *bp* ОѲ (ОУ, Ѳ, Ж^і) — *cp* ОѲ (ОУ, Ѳ, Ж^і) — *dp* Ѳ
bp ОѲ (ОУ, Ѳ, Ж) — *cp* ОѲ (ОУ, Ѳ, Ж) — *dp* Ѳ
bp ОѲ (ОУ, Ѳ, пошир. Ж) — *cp* ОѲ (ОУ, Ѳ, пошир. Ж) — *dp* Ѳ
p після приголосних

XI. *bptm* Ѳ̂, Ѳ̂ (пош. Ѳ̂, Ъ, Б) — *cpm,t* Ъ, Б (Ѳ̂) — *dpm,t* Ъ, Б (Ѳ̂)
p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Друга половина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ (А) — *bg* ѿ (А, А) — *cg* ѿ (А, А) (до кінця ст.)

g після голосних

II. *brm* ѿ — *срм* ѿ

pm після м'яких приголосних

III. *a* ѿ (Ѧ₁) — *bg* ѿ (Ѧ₁) — *cg* ѿ (Ѧ₁)

g після голосних

IV. *br* ѿ (Ѧ₁) — *ср* ѿ (Ѧ₁)

p після приголосних

V. *brx* ѿ (Ѧ₁, И) — *срх* ѿ (Ѧ₁, И)

rx після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* ѿ, ѿ̇ (пошир. Ѧ) — *chj* ѿ, ѿ̇ (пошир. Ѧ) (до кінця століт.)

hj перед голосними та йот

VII. *a* ѿ (Ѧ, Ѧ₁) — *bg* ѿ (Ѧ)

g після голосних

VIII. *brp.* ѿ (пош. Ѧ, пош. Ѧ), *br^v* ѿ (пош. Ѧ, Ѧ) — *ср* ѿ (Ѧ₁), *ср^v* ѿ (пош. Ѧ, Ѧ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ѿ, ѿ (Ѧ) — *bg* ѿ, ѿ (Ѧ, Ж) — *cg* ѿ, ѿ (Ѧ, Ж)

g після голосних

X. *br* ѿ (Ѧ, Ѧ, пошир. Ж) — *ср* ѿ (Ѧ, Ѧ, пошир. Ж) — *др* Ѧ

p після приголосних

XI. *bptm* ѿ, ѿ (Ѧ, Ѧ) — *срm,t* ѿ, ѿ (Ѧ, Ѧ) — *дрm,t* ѿ, ѿ (Ѧ, Ѧ) ДУ

bptm ѿ, ѿ (Ѧ, Ѧ, ⁱ) — *срm,t* ѿ (Ѧ, ⁱ) — *дрm,t* ѿ, ѿ (Ѧ, ⁱ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

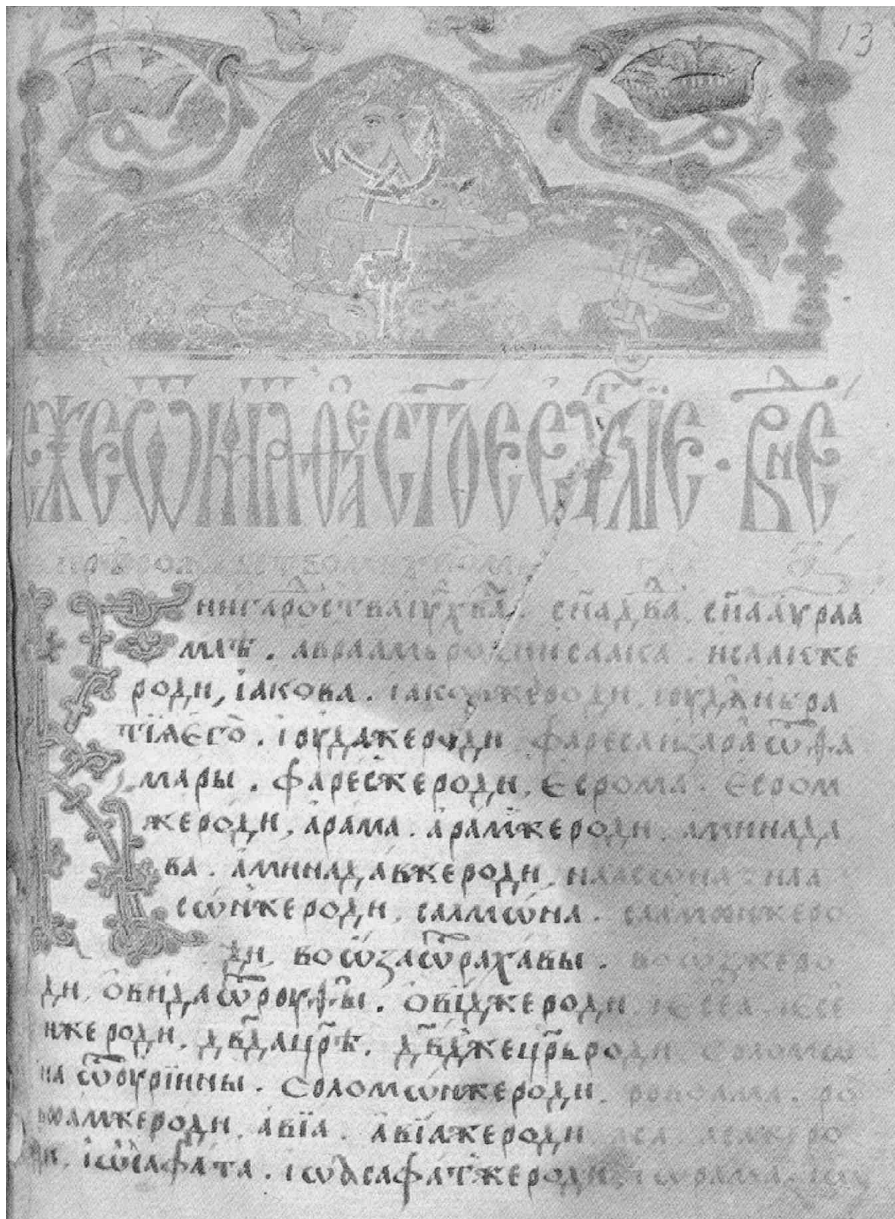

Рис. 10 (Скор. 1401). Євангеліє тетр («Євангеліє Королівське»). 1401 р.
ЗКМ, Арх. 798. Арк. 13

Початок XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ — *bg* ѿ (A^i, A^i) — *cg* ѿ (A^i, A^i)
g після голосних

II. *brm* Ѧ — *сrm* Ѧ
pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѧ (Є_1) — *bg* Ѧ (Є_1) — *cg* Ѧ (Є_1)
g після голосних

IV. *br* Ѧ (Є_1) — *ср* Ѧ (Є_1)
p після приголосних

V. *brx* Ъ ($\text{Ы}_1, \text{И}$) — *сrx* Ъ ($\text{Ы}_1, \text{И}$)
px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ъ (пошир. Й) — *chj* И, Ъ (пошир. Й)
hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ ($\text{O}, \text{Ѡ}^i$) — *bg* Ѡ (O)
g після голосних

VIII. *brp*, 0 ($\text{Ѡ}, \text{O}$), *br*^v 0 ($\text{Ѡ}, \text{O}$) — *ср* 0 (Ѡ), *ср*^v 0 ($\text{Ѡ}, \text{O}$)
pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами
IX. *a* ѠУ, ѠV (δ) — *bg* ѠУ, ѠV ($\delta_1, \text{Ж}_1^i$) — *cg* ѠУ, ѠV ($\delta_1, \text{Ж}_1^i$)
g після голосних

X. *br* ѠV ($\text{ѠУ}, \delta, \text{Ж}^i$) — *ср* ѠV ($\text{ѠУ}, \delta, \text{Ж}^i$) — *др* δ
br ѠV ($\text{ѠУ}, \delta, \text{Ж}^i$) — *ср* ѠV ($\text{ѠУ}, \delta, \text{Ж}^i$) — *др* δ

p після приголосних
XI. *brptm* ѠЪ, ѠЬ (пош.^{^i} Ъ, Ь) — *сrm,t* Ъ, Ь (^) — *дрm,t* Ъ, Ь (^)
p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

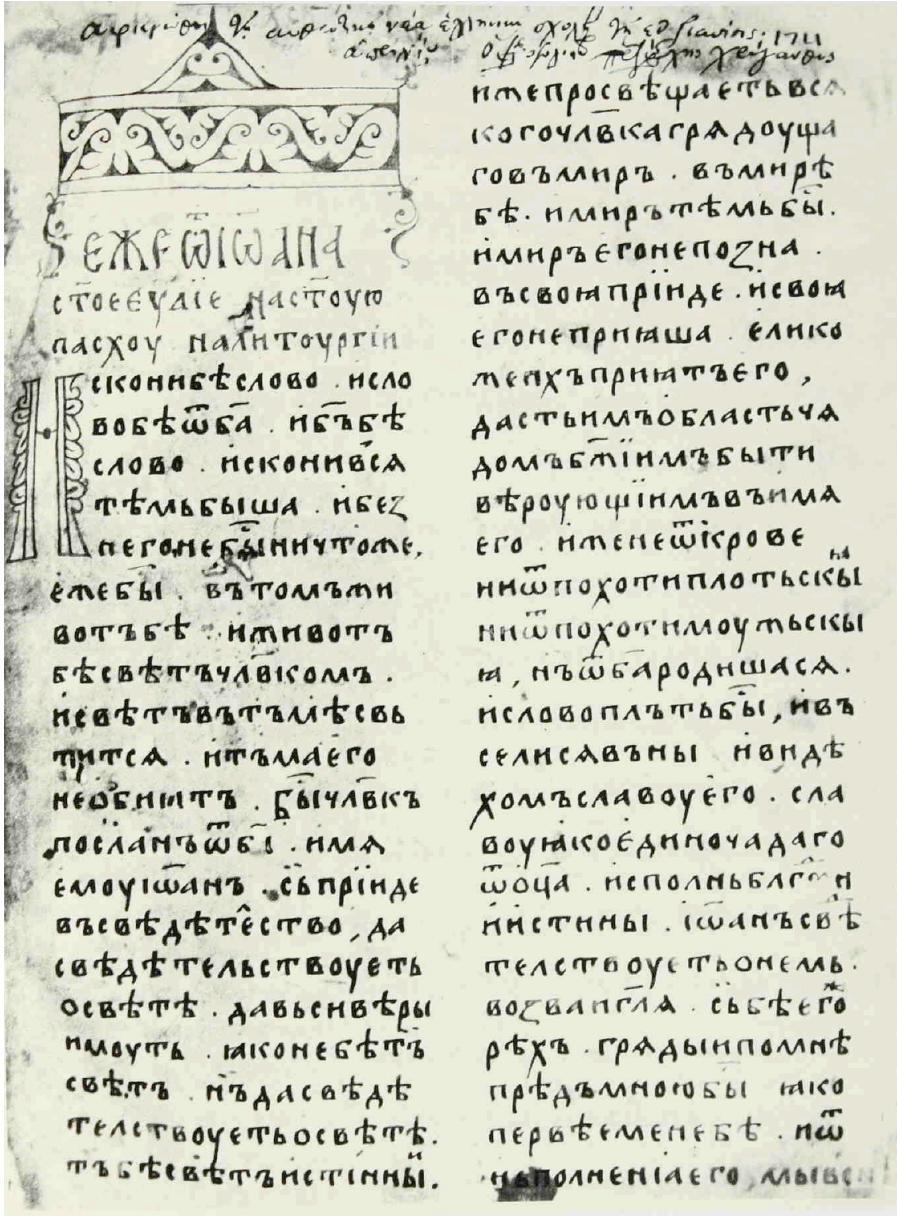

Рис. 11 (Єв. апр. 1422). Євангеліє апракос короткый. 1422 р.
 ТКМ, № 304. Арк. 1

Перша чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ (Ѡⁱ) — *bg* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ) — *cg* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ)
g після голосних

II. *brm* Ѡ — *срм* Ѡ
pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є₁) — *bg* Є (Є₁) — *cg* Є (Є₁)
g після голосних

IV. *br* є (є₁) — *ср* є (є₁)
p після приголосних

V. *brx* Ы (Ы₁, И) — *срх* Ы (Ы₁, И)
px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ъ (пошир. Ѩ) — *chj* И, Ъ (пошир. Ѩ)
hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѧ (Ѧ, Ѧ₁) — *bg* Ѧ (Ѧ)
g після голосних

VIII. *brp*. Ѧ (пош. Ѧ, пош. Ѧ), *br*^v Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *ср* Ѧ (Ѧ₁), *ср*^v Ѧ
(пош. Ѧ, Ѧ)

pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *bg* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *cg* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ)
g після голосних

X. *br* Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧⁱ) — *ср* Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧⁱ) — *др* Ѧ
p після приголосних

XI. *brmt* Ѧ, Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *срmt* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *дрmt* Ѧ, Ѧ (Ѧ)
p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

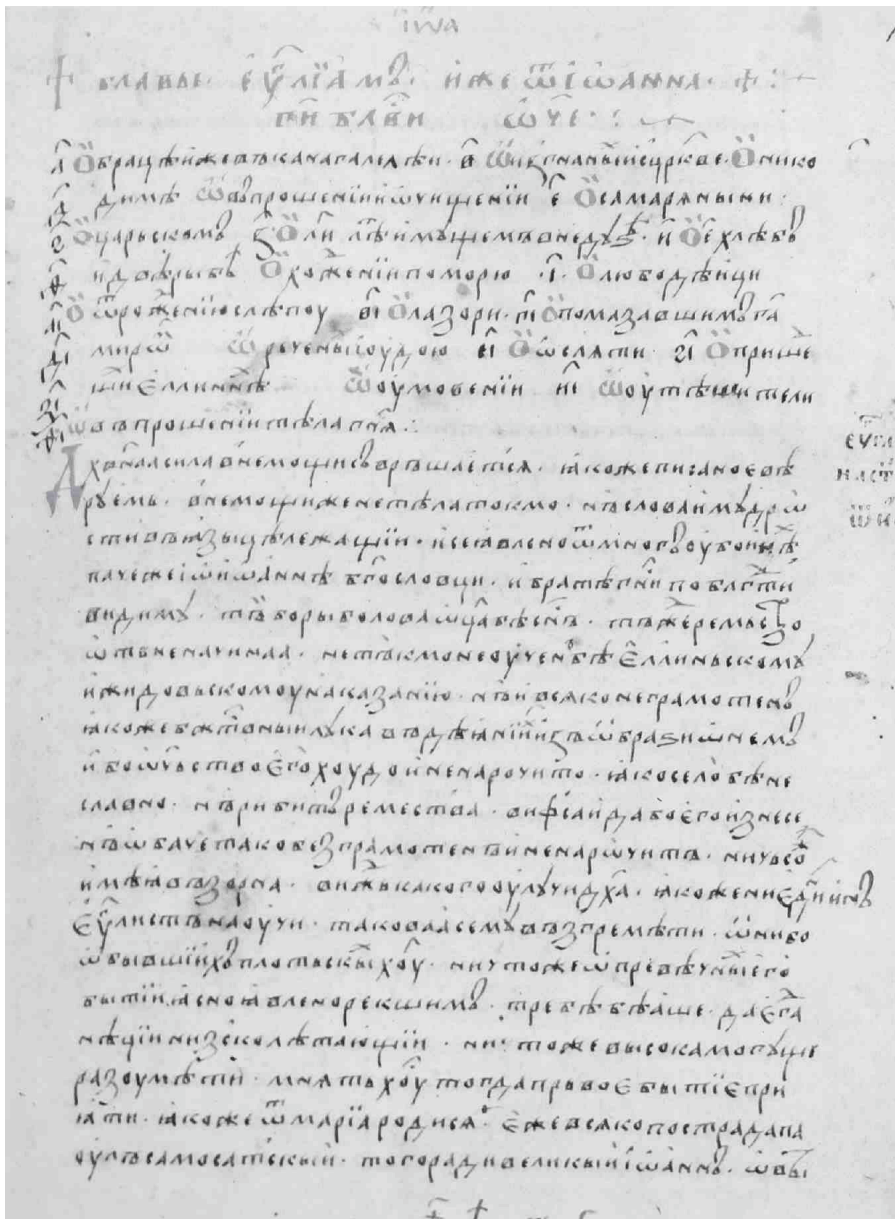

Рис. 12 (Єв. тл. 1434). Євангеліє тлумачне. 1434 р.
РНБ, Ф. І. 73. Арк. 1

Друга чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѡ̣ (А^і) — *bg* ѡ̣ (А₁, А) — *cg* ѡ̣ (А₁, А)
g після голосних

II. *bpm* А — *cpm* А
pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є₁) — *bg* Є (Є₁) — *cg* Є (Є₁)
g після голосних

IV. *bp* є (Є₁) — *cp* є (Є₁)
p після приголосних

V. *bpx* Ы (Ы₁, И) — *cpх* Ы (Ы₁, И)
px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, І̇ (пошир. Б) — *chj* И, І̇ (пошир. Б)
hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)
g після голосних

VIII. *bpp.* 0 (пош. Ѡ, пош. О), *bp^v* 0 (пош. Ѡ, О) — *cp* 0 (Ѡ₁),
cp^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж)
g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *dp* Ѡ
p після приголосних

XI. *bptm* Ѡ̇, Ѡ̇Б (пош. Ѡ, Б) — *cpm,t* Ѡ, Б (̇) — *dpm,t* Ѡ, Б (̇)
p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

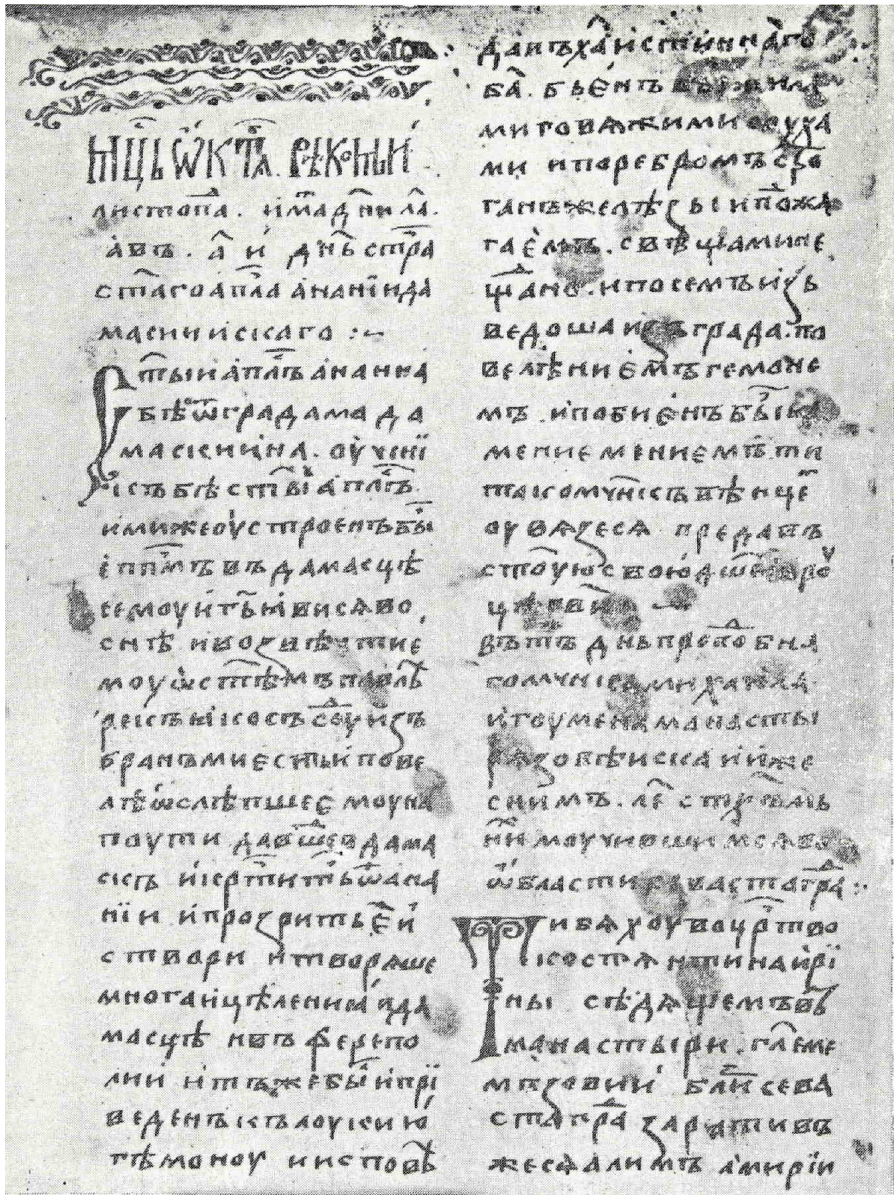

Рис. 13 (Пр. 1456). Пролог, вересень – листопад, 2-га ред. 1456 р.
НБ МДУ, Верхокамск. собр. № 1376. Арк. 70зв.

Середина XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ** — *bg* **Ѡ** (A_1, A^i) — *cg* **Ѡ** (A_1, A^i) – ДУ
a **Ѡ** — *bg* **Ѡ** (A, A^i) — *cg* **Ѡ** (A^i, A^i) – ПСВ
g після голосних

II. *brm* **Ѡ** — *срм* **Ѡ**
pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѡ** ($\mathbb{E}_1$) — *bg* **Ѡ** ($\mathbb{E}_1$) — *cg* **Ѡ** ($\mathbb{E}_1$)
g після голосних

IV. *br* **Ѡ** ($\mathbb{E}_1$) — *ср* **Ѡ** ($\mathbb{E}_1$)
p після приголосних

V. *brx* **Ѡ** ($\mathbb{T}_1, \mathbb{I}$) — *срх* **Ѡ** ($\mathbb{T}_1, \mathbb{I}$)
px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѡ**, **Ѡ** (пошир. **Ѡ**) — *chj* **Ѡ**, **Ѡ** (пошир. **Ѡ**)
hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѡ** ($\mathbb{O}, \mathbb{O}_1$) — *bg* **Ѡ** ($\mathbb{O}$)
g після голосних

VIII. *brp*. **Ѡ** (пош. **Ѡ**, пош. $\mathbb{O}$), *br*^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, $\mathbb{O}$) — *ср* **Ѡ** ($\mathbb{O}_1$),
p^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, $\mathbb{O}$)

pp між приголосними та
p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **ѠУ**, **ѠУ** (δ) — *bg* **ѠУ**, **ѠУ** ($\delta, \mathbb{X}$) — *cg* **ѠУ**, **ѠУ** ($\delta, \mathbb{X}$)
g після голосних

X. *br* **ѠУ** (**ѠУ**, δ , пошир. **Ѡ**) — *ср* **ѠУ** (**ѠУ**, δ , пошир. **Ѡ**) — *др* δ
p після приголосних

XI. *brptm* **Ѡ**, **Ѡ** ($\mathbb{T}, \mathbb{B}$) — *срpt* **Ѡ**, **Ѡ** ($\mathbb{T}$) — *дрpt* **Ѡ**, **Ѡ** ($\mathbb{T}$) ДУ
brptm **Ѡ**, **Ѡ** ($\mathbb{T}, \mathbb{B}, \mathbb{S}^i$) — *срpt* **Ѡ** ($\mathbb{T}, \mathbb{S}^i$) — *дрpt* **Ѡ**, **Ѡ** ($\mathbb{T}, \mathbb{S}^i$) ПСН
p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

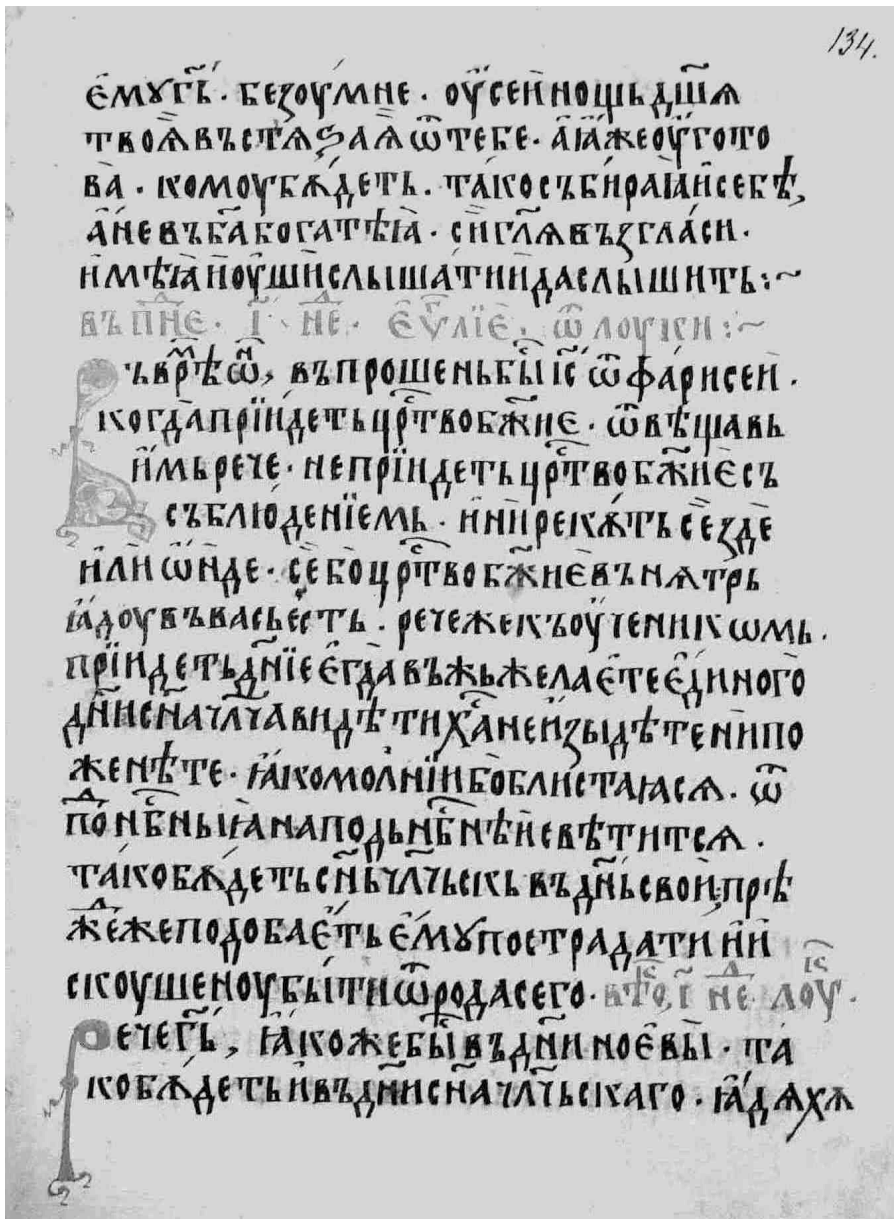

Рис. 14 (Св. апр. 1477). Євангеліє апракос. 1477 р.
ЛНБ, АСП, 21. Арк. 134

Третя чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿ (А, **А**) — *bg* ѿ (А, **А**) — *cg* ѿ (А, **А**)

g після голосних

II. *bpm* **А** — *cpm* **А**

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є₁) — *bg* Є (Є₁) — *cg* Є (Є₁)

g після голосних

IV. *bp* € (Є₁) — *cp* € (Є₁)

p після приголосних

V. *bpx* Ъ (Ъ₁, И) — *cpх* Ъ (Ъ₁, И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, І (пошир. Ъ) — *chj* И, І (пошир. Ъ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp*. **0** (пош. Ѡ, пош. О), *bp^v* **0** (пош. Ѡ, О) — *cp* **0** (Ѡ₁), *cp^v* **0** (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѧ, Ж)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *dp* Ѧ

p після приголосних

XI. *bptm* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Б) — *cpm,t* Ѧ, Б (Ѧ) — *dpm,t* Ѧ, Б (Ѧ) ДУ

bptm Ѧ, Ѧ (Ѧ, Б, ⁱ) — *cpm,t* Б (Ѧ, ⁱ) — *dpm,t* Ѧ, Б (Ѧ, ⁱ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

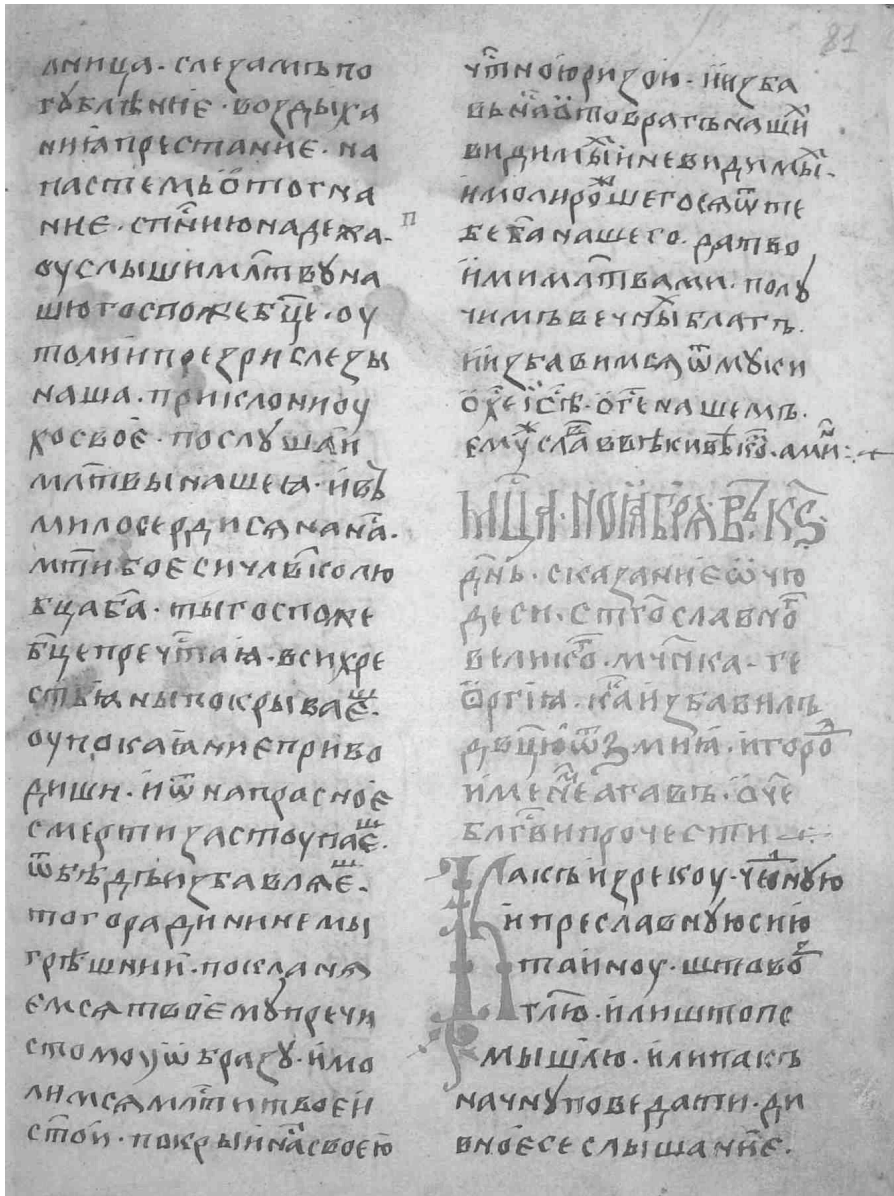

Рис. 15 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний – Златоуст п'ятдесятний («Четья Мінея 1489 р.»). ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 81

Остання чверть XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿѧ (А, А) — *bg* ѿѧ (А, А) — *cg* ѿѧ (А, А)

g після голосних

II. *bpm* Ѧ — *cpm* Ѧ

pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѣ (Ї₁) — *bg* Ѣ (Ї₁) — *cg* Ѣ (Ї₁)

g після голосних

IV. *bp* ѣ (Ї₁) — *cp* ѣ (Ї₁)

p після приголосних

V. *bpx* Ъ (Ъ₁, И) — *cpх* Ъ (Ъ₁, И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* И, Ї (пошир. Ъ) — *chj* И, Ї (пошир. Ъ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp*. Ѧ (пош. Ѡ, пош. О), *bp*^v Ѧ (пош. Ѡ, О) — *cp* Ѧ (Ѡ₁), *cp*^v Ѧ (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОѦ (Ѧ) — *bg* ОУ, ОѦ (Ѧ, Ж) — *cg* ОУ, ОѦ (Ѧ, Ж)

g після голосних

X. *bp* ОѦ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *cp* ОѦ (ОУ, Ѧ, пошир. Ж) — *dp* Ѧ

p після приголосних

XI. *bpm* Ѧ, ѦБ (Ѧ, Б) — *cpm,t* Ѧ, Б (Ѧ) — *dpm,t* Ѧ, Б (Ѧ) ДУ

bpm ѦБ, ѦБ (Ѧ, Б, ⁱ) — *cpm,t* Б (Ѧ, ⁱ) — *dpm,t* Б, Б (Ѧ, ⁱ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

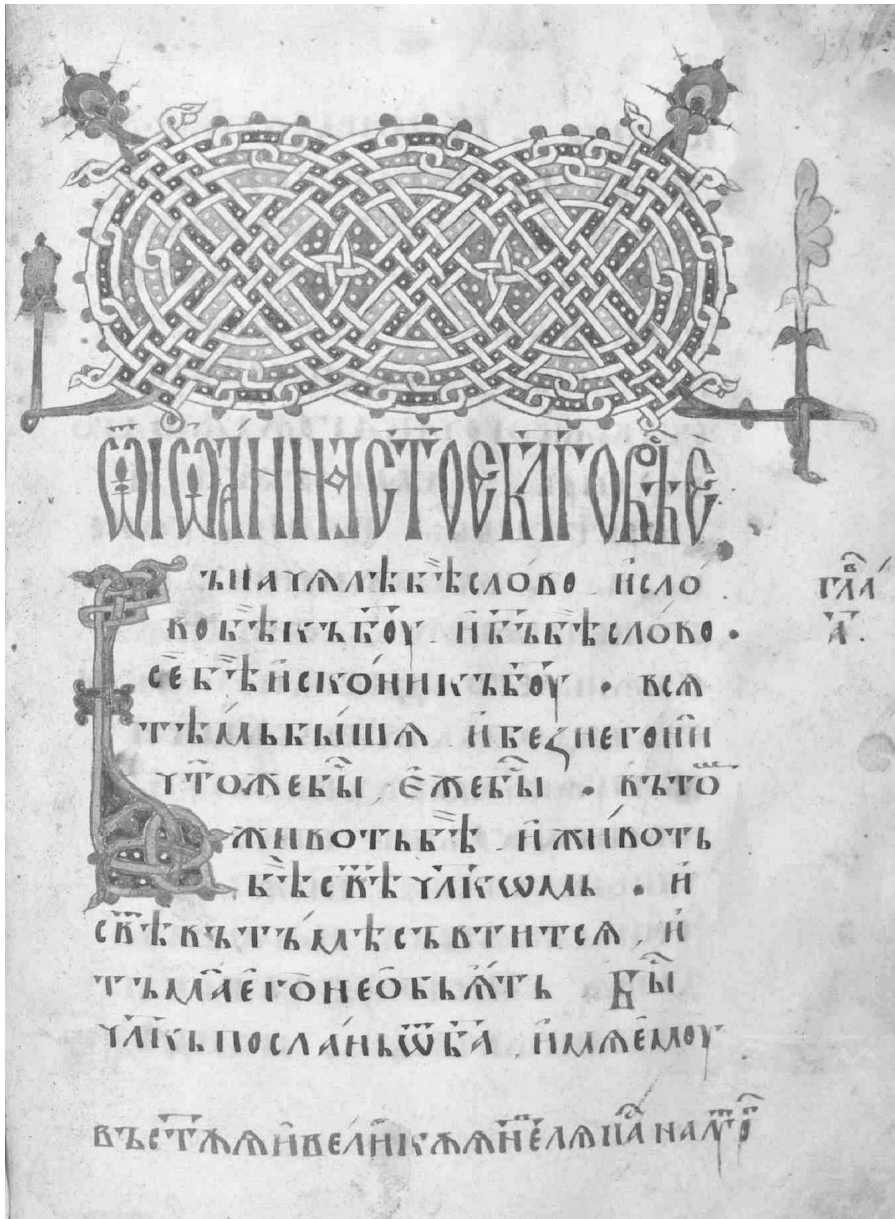

Рис. 16 (Св. 1491). Євангеліє тетр. 1491 р.
ДІМ, Увар. 94. Арк. 271

Кінець XV ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ, Ѡ — *cg* Ѡ, Ѡ, Ѡ

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ^{*i*}) — *cpm* Ѡ (Ѡ^{*i*})

pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѳ (Ѳ₁) — *bg* Ѳ (Ѳ₁^{*i*}, Ѳ₁) — *cg* Ѳ (Ѳ₁^{*i*}, Ѳ₁)

g після голосних

IV. *bp* Ѳ (Ѳ₁^{*i*}, Ѳ₁) — *cp* Ѳ (Ѳ₁^{*i*}, Ѳ₁) — *cd* Ѳ₁

p після приголосних

V. *bpx* Ё (пошир. Ё^{*i*}) — *cp* Ё (пошир. Ё^{*i*})

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* Ѣ (И, Ь₁) — *chj* Ѣ (И, Ь₁)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp*. Ѧ (пош. Ѧ, пош. Ѧ), *bp^v* Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *cp* Ѧ (Ѧ₁),

cp^v Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *bg* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *cg* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ)

g після голосних

X. *bp* Ѧ (Ѧ, Ѧ, пошир. Ѧ) — *cp* Ѧ (Ѧ, Ѧ, пошир. Ѧ) — *dp* Ѧ

p після приголосних

XI. *bptm* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *cpm,t* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *dpm,t* Ѧ, Ѧ (Ѧ) ДУ

bptm Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧ) — *cpm,t* Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *dpm,t* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Рис. 17 (Єв. апр. XV/XVI). Євангеліє апракос повний.

Кінець XV – початок XVI ст. ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л. Арк. 53

Кінець XV – початок XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ** — *cg* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡⁱ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡⁱ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (**Ѳ₁**) — *bg* **Ѳ** (**Ѳ₁ⁱ**, **Ѳ₁**) — *cg* **Ѳ** (**Ѳ₁ⁱ**, **Ѳ₁**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѳ** (**Ѳ₁ⁱ**, **Ѳ₁**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ₁ⁱ**, **Ѳ₁**) — *cd* **Ѳ**

p після приголосних

V. *bpx* **Ѳ** (пошир. **Ѳⁱ**) — *cp* **Ѳ** (пошир. **Ѳⁱ**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**) — *chj* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**) — *bg* **Ѳ** (**Ѳ**)

g після голосних

VIII. *bpp*. **Ѳ** (пош. **Ѳ**, пош. **Ѳ**), *bp^v* **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **Ѳ**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ₁**),

cp^v **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **Ѳ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) — *bg* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cg* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *dp* **Ѳ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) — *dpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) **Ѳ**

bptm **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cpm,t* **Ѳ** (**Ѳ**) — *dpm,t* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) **Ѳ**

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Додаток 22

Перша половина XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ** — *cg* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

p після приголосних

V. *bpx* **Ѡ** (пошир. **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (пошир. **Ѡ**)

px після глухих приголосних *г, к, х*

VI. *bhj* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *chj* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

bhj **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *chj* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

VIII. *bpp*. **Ѡ** (пош. **Ѡ**, пош. **Ѡ**), *bp*^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**),

cp^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *bg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**) — *dp* **Ѡ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cpm,t* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *dpm,t* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) **Ѡ**

bptm **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cpm,t* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *dpm,t* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) **Ѡ**

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Друга половина XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *cg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *cg* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) (до ост. чв. включно)

g після голосних

IV. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁)

p після приголосних

V. *bpx* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpx* **Ѡ** (**Ѡ**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѡ**³ (**Ѡ**, **Ѡ**) — *chj* **Ѡ**³ (**Ѡ**, **Ѡ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**₁) — *bg* **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѡ** (пош. **Ѡ**, пош. **Ѡ**), *bp*^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, пош. **Ѡ**),

cp^v **Ѡ** (пош. **Ѡ**, **Ѡ**) (до кінця ст.)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *bg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cg* **Ѡ**, **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cp* **Ѡ** (**Ѡ**, **Ѡ**) — *dp* **Ѡ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**³ (**Ѡ**, **Ѡ**) — *cpm,t* **Ѡ**³, **Ѡ**³ — *dpm,t* **Ѡ**, **Ѡ**, **Ѡ**³ (**Ѡ**, **Ѡ**)

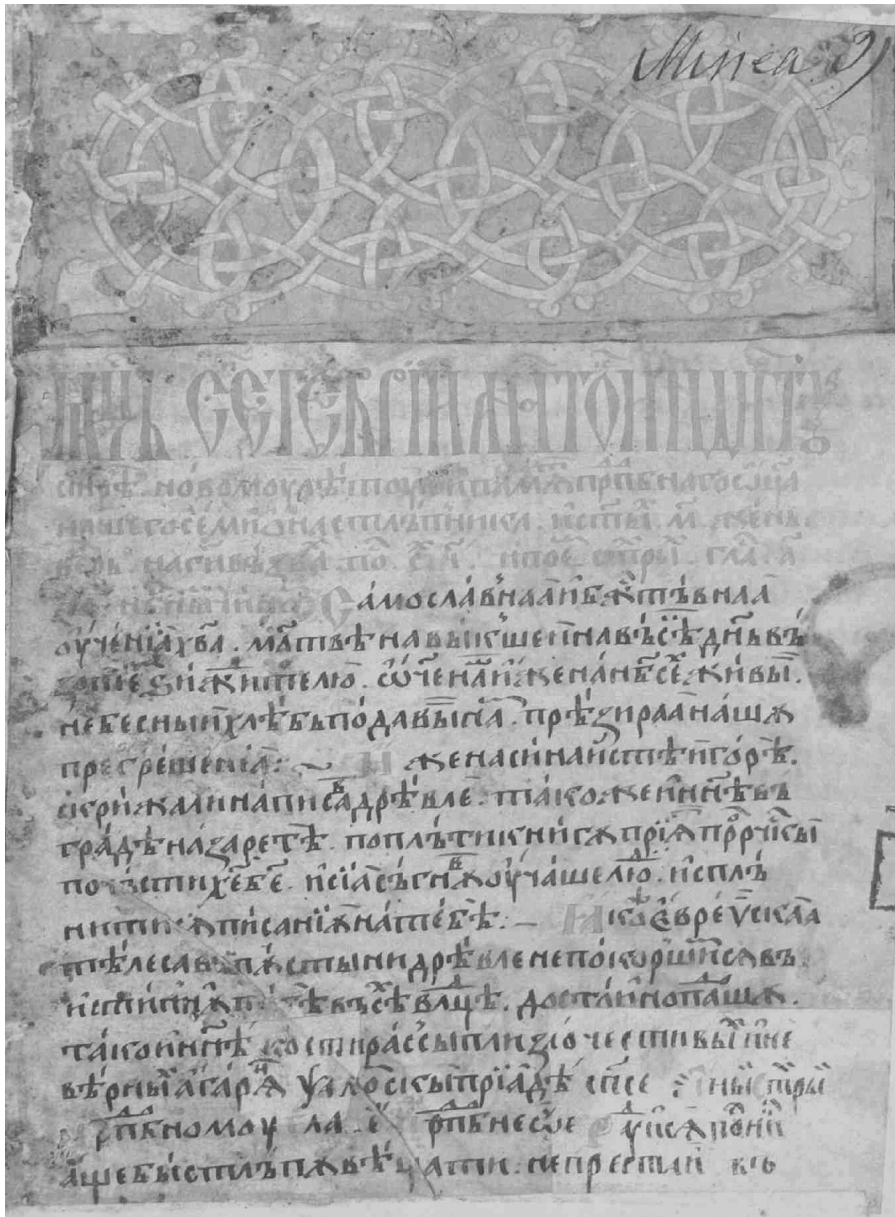

Рис. 18 (М 1500). Мінея службова на вересень – січень. 1500 р.
НБ УжНУ, № 173 (1-Д). Арк. 1

Початок XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, А — *bg* А, Ѡ, А — *cg* А, Ѡ, А

g після голосних

II. *bpm* А (Ѡ^{*i*}) — *cpm* А (Ѡ^{*i*})

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є^{*i*}, ІЄ₁) — *bg* Є (Є, ІЄ₁) — *cg* Є (Є, ІЄ₁)

g після голосних

IV. *bp* Є (Є^{*i*}, ІЄ₁) — *cp* Є (Є^{*i*}, ІЄ₁) — *d* Є₁

p після приголосних

V. *bpx* Ё (пошир. І^{*i*}) — *cpx* Ё (пошир. І^{*i*})

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* І̇ (И, Ё₁) — *chj* І̇ (И, Ё₁)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *bpp*. 0 (пош. Ѡ, пош. О), *bp^v* 0 (пош. Ѡ, О) — *cp* 0 (Ѡ₁),

cp^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *bg* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж) — *cg* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж)

g після голосних

X. *bp* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *cp* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *dp* Ѡ

p після приголосних

XI. *bptm* ѠЪ, ѠЪ (Ъ, Ё, Б) — *cpm,t* Ё, Ё (Ъ) — *dpm,t* Ё, Ё (Ъ) ДУ

bptm ѠЪ, ѠЪ (Ъ, Ё, Ё) — *cpm,t* Ё (Ъ, Ё) — *dpm,t* Ё, Ё (Ъ, Ё) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

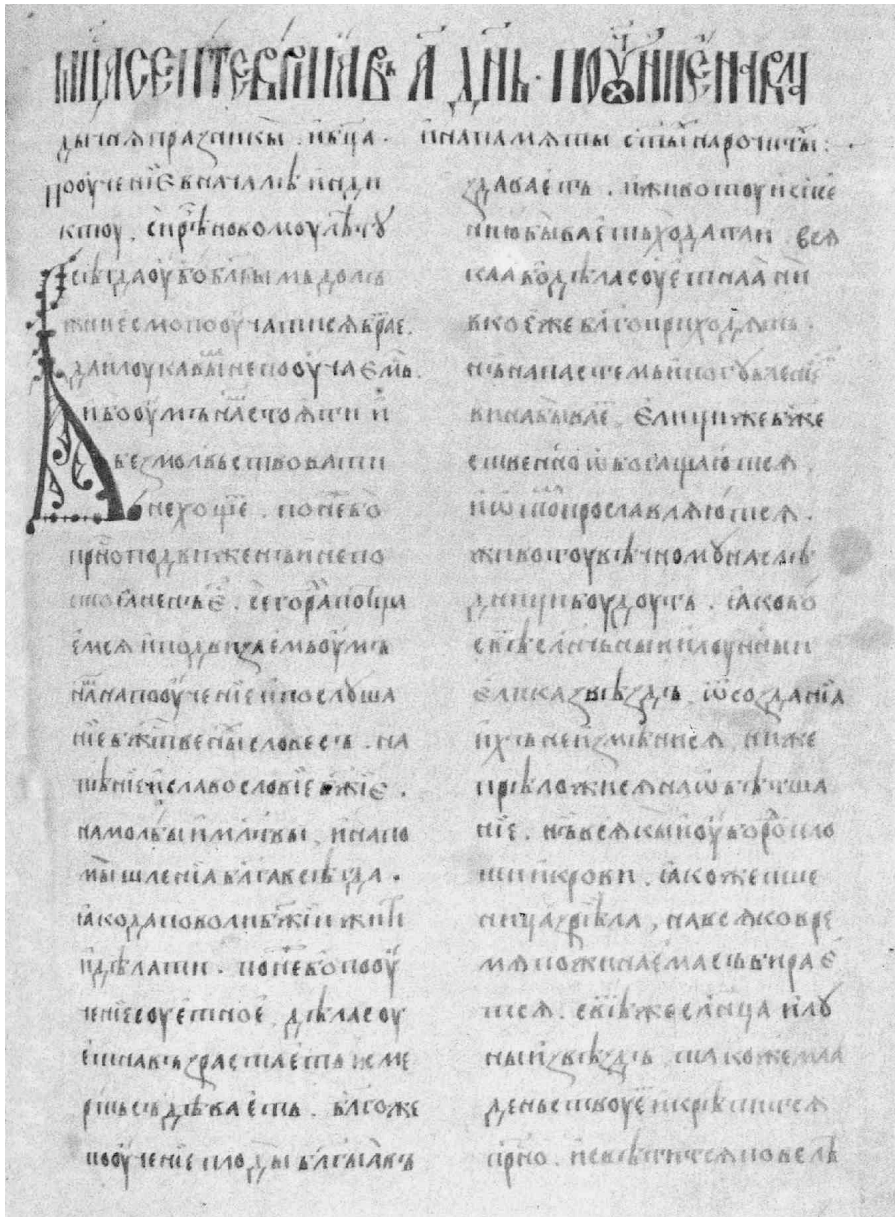

Рис. 19 (Св. уч. 1514). Євангеліє учительне. 1514 р.
РДБ, Рум. 209. Арк. 248

Перша чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, Ѡ — *bg* Ѡ, Ѡ — *cg* Ѡ, Ѡ, Ѡ

g після голосних

II. *bpm* Ѡ (Ѡ) — *cpm* Ѡ (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *cg* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)

g після голосних

IV. *bp* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ₁) — *cp* Ѡ (Ѡ₁, Ѡ₁)

p після приголосних

V. *bpx* Ѡ (пошир. Ѡ) — *cpx* Ѡ (пошир. Ѡ)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *chj* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)

bhj Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *chj* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (Ѡ, Ѡ₁) — *bg* Ѡ (Ѡ)

g після голосних

VIII. *bpp*. Ѡ (пош. Ѡ, пош. Ѡ), *bp*^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ) — *cp* Ѡ (Ѡ₁), *c*

p^v Ѡ (пош. Ѡ, Ѡ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *bg* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *cg* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ)

g після голосних

X. *bp* Ѡ (Ѡ, Ѡ, Ѡ) — *cp* Ѡ (Ѡ, Ѡ, Ѡ) — *dp* Ѡ

p після приголосних

XI. *bptm* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *cpm,t* Ѡ, Ѡ (Ѡ) — *dpm,t* Ѡ, Ѡ (Ѡ) ДУ

bptm Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ, Ѡ) — *cpm,t* Ѡ (Ѡ, Ѡ) — *dpm,t* Ѡ, Ѡ (Ѡ, Ѡ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Рис. 20 (ЄХиш. 1546). Євангеліє тетр («Євангеліє Хишевичівське»). 1546 р.
НМЛ, Рк. 577 (13778). Арк. 35

Друга чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* ѿѧ, ѧ — *b_g* ѧ, ѿѧ, ѧ — *c_g* ѧ, ѿѧ, ѧ
g після голосних

II. *b_{pm}* ѧ (ѿѧ) — *c_{pm}* ѧ (ѿѧ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* ѣ (ѣ, ѣ₁) — *b_g* ѣ (ѣ, ѣ₁) — *c_g* ѣ (ѣ, ѣ₁)
g після голосних

IV. *b_p* ѣ (ѣ₁, ѣ₁) — *c_p* ѣ (ѣ₁, ѣ₁)
p після приголосних

V. *b_{px}* Ѣ (пошир. И) — *c_{px}* Ѣ (пошир. И)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *b_{hj}* ѣ (И, Ѧ) — *c_{hj}* (И, Ѧ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѧ (Ѧ, Ѧ₁) — *b_g* Ѧ (Ѧ)
g після голосних

VIII. *b_{pp}* Ѧ (пош. Ѧ, пош. Ѧ), *b_p*^v Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ) — *c_p* Ѧ (Ѧ₁),
c_p^v Ѧ (пош. Ѧ, Ѧ)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *b_g* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *c_g* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ)
g після голосних

X. *b_p* Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧ) — *c_p* Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧ) — *d_p* Ѧ
p після приголосних

XI. *b_{ptm}* Ѧ, Ѧ @ (Ѧ, Ѧ) — *c_{pm,t}* Ѧ, Ѧ (Ѧ) — *d_{pm,t}* Ѧ, Ѧ (Ѧ) ДУ
b_{ptm} Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ, Ѧ) — *c_{pm,t}* Ѧ (Ѧ, Ѧ) — *d_{pm,t}* Ѧ, Ѧ (Ѧ, Ѧ) ПСВ

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Середина XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* Ѡ, А — *b_g* А, Ѡ, А — *c_g* А, Ѡ, А
g після голосних

II. *b_{pm}* А (Ѡ) — *c_{pm}* А (Ѡ)

pm після м'яких приголосних

III. *a* Є (Є, ІЄ₁) — *b_g* ҃ (є, І҃₁) — *c_g* ҃ (є, І҃₁)

g після голосних

IV. *b_p* ҃ (є, І҃₁) — *c_p* ҃ (є, І҃₁)

p після приголосних

V. *b_{px}* И (Ы) — *c_{px}* И (Ы)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *b_{hj}* ї^{у3} (И, ѠБ) — *c_{hj}* ї^{у3} (И, ѠБ)

hj перед голосними та йот

VII. *a* Ѡ (О, Ѡ₁) — *b_g* Ѡ (О)

g після голосних

VIII. *b_{pp}* 0 (пош. Ѡ, пош. О), *b_p^v* 0 (пош. Ѡ, О) — *c_p* 0 (Ѡ, пош. О),

c_p^v 0 (пош. Ѡ, О)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* ОУ, ОУ (Ѡ) — *b_g* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж) — *c_g* ОУ, ОУ (Ѡ, Ж)

g після голосних

X. *b_p* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *c_p* ОУ (ОУ, Ѡ, Ж) — *d_p* Ѡ

p після приголосних

XI. *b_{ptm}* ѠБ, ѠБ, Б^{у3} (Б, Б) — *c_{pm,t}* Б^{у3}, Б^{у3} — *d_{pm,t}* ѠБ, ѠБ, Б^{у3} (Б, Б)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Рис. 22 (АР 1568). Апостол («Апостол Радивилівський»). 1568 р.
ІР НБУВ, ф. XXVIII, № 766. Арк. 68

Третя чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **A**, **A** (**Ѡ**) — *cg* **A**, **A** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁) — *bg* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁) — *cg* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁)

g після голосних

IV. *bp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁)

p після приголосних

V. *bpx* **И** (**И**) — *cpx* **И** (**И**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bj* **Ѳ**³ (**И**, **Ѳ**) — *chj* **Ѳ**³ (**И**, **Ѳ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**₁) — *bg* **Ѳ** (**Ѳ**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѳ** (пош. **Ѳ**, пош. **Ѳ**), *bp*^v **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **Ѳ**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, пош. **Ѳ**),

cp^v **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **Ѳ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**) — *bg* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cg* **Ѳ**, **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *dp* **Ѳ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**³ (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cpm,t* **Ѳ**³, **Ѳ**³ — *dpm,t* **Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ**³ (**Ѳ**, **Ѳ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Остання чверть XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **А**, **Ѡ** (**Ѡ**) — *cg* **А**, **Ѡ** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**) — *bg* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**) — *cg* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, **Ѳ₁**)

p після приголосних

V. *bpx* **И** (**Ы**) — *cp_x* **И** (**Ы**)

px після глухих приголосних *г, к, х*

VI. *bhj* **Ѳ³** (**И**, **Ѳ**) — *chj* **Ѳ³** (**И**, **Ѳ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѳ** (**О**, **Ѳ₁**) — *bg* **Ѳ** (**О**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѳ** (пош. **Ѳ**, пош. **О**), *bp^v* **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **О**) — *cp* **Ѳ** (**Ѳ**, пош. **О**),

cp^v **Ѳ** (пош. **Ѳ**, **О**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **ѲУ**, **ѲУ** (**Ѳ**) — *bg* **ѲУ**, **ѲУ** (**Ѳ**, **Ѳ**) — *cg* **ѲУ**, **ѲУ** (**Ѳ**, **Ѳ**)

g після голосних

X. *bp* **ѲУ** (**ѲУ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *cp* **ѲУ** (**ѲУ**, **Ѳ**, **Ѳ**) — *dp* **Ѳ**

p після приголосних

XI. *bptm* **ѲЪ**, **ѲЪ**, **Ѳ^{y3}** (**Ъ**, **Ъ**) — *cpm,t* **Ъ^{y3}**, **Ѳ^{y3}** — *dpm,t* **ѲЪ**, **ѲЪ**, **Ѳ^{y3}** (**Ъ**, **Ъ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

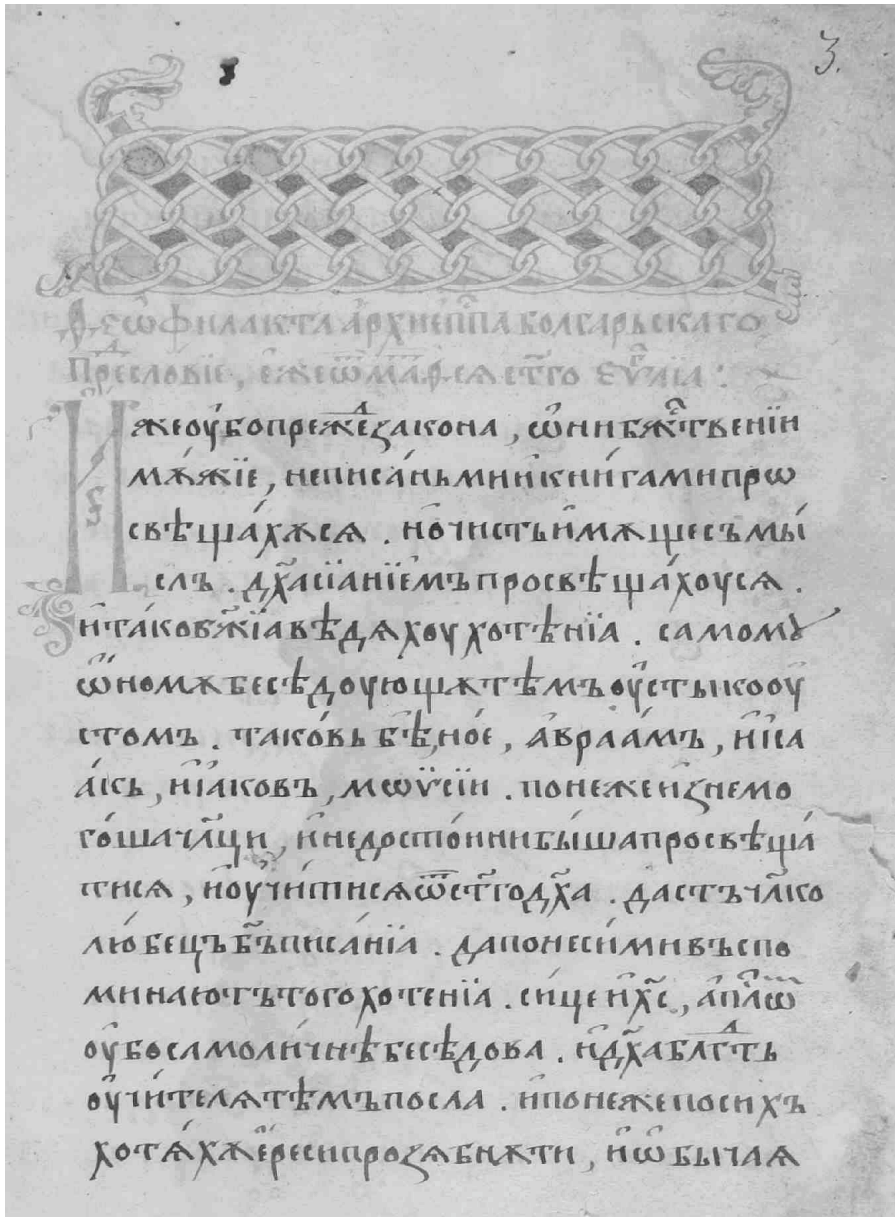

Рис. 24 (Св. 1595). Євангеліє тетр. 1595 р.
ІР НБУВ, ф. 1, № 2789. Арк. 3

Кінець XVI ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **A**, **A** (**Ѡ**) — *cg* **A**, **A** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **Ѡ** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѣ**, **Ѣ** (**Ѣ**) — *bg* **Є**, **Є** (**Ѣ**) — *cg* **Є**, **Є** (**Ѣ**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѣ** (**Є**, **Є**₁) — *cp* **Ѣ** (**Є**, **Є**₁)

p після приголосних

V. *bpx* **И** (**Ы**) — *cpx* **И** (**Ы**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѣ**^{у3} (**И**, **Ѧ**) — *chj* **Ѣ**^{у3} (**И**, **Ѧ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ** (**О**, **Ѧ**₁) — *bg* **Ѧ** (**О**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**), *bp*^v **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**),

cp^v **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *dp* **Ѧ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѧ**, **Ѧ**, ^{у3} (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cpm,t* **Ѧ**^{у3}, ^{у3} — *dpm,t* **Ѧ**, **Ѧ**, ^{у3} (**Ѧ**, **Ѧ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Рис. 25 (М 1600). Мінея службова на лютий. 1600 р.
ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П. Арк. 1

Кінець XVI – початок XVII ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѡ**, **Ѡ** — *bg* **A**, **A** (**Ѡ**) — *cg* **A**, **A** (**Ѡ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѡ** (**Ѡ**) — *cpm* **A** (**Ѡ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѣ**, **Ѣ** (**Ѣ**) — *bg* **Є**, **Є** (**Ѣ**) — *cg* **Є**, **Є** (**Ѣ**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѥ** (**Ѥ**, **Ѥ**) — *cp* **Ѥ** (**Ѥ**, **Ѥ**)

p після приголосних

V. *bpx* **И** (**И**) — *cpx* **И** (**И**)

px після глухих приголосних *г, к, х*

VI. *bhj* **Ѧ**^{у3} (**И**, **Ѧ**) — *chj* **Ѧ**^{у3} (**И**, **Ѧ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ**^{у3} (**Ѧ**₁, **Ѧ**₁) — *bg* **Ѧ** (**Ѧ**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**), *bp*^v **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**),

cp^v **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

a **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**) — *dp* **Ѧ**

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѧ**, **Ѧ**, ^{у3} (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cpm,t* **Ѧ**^{у3}, ^{у3} — *dpm,t* **Ѧ**, **Ѧ**, ^{у3} (**Ѧ**, **Ѧ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

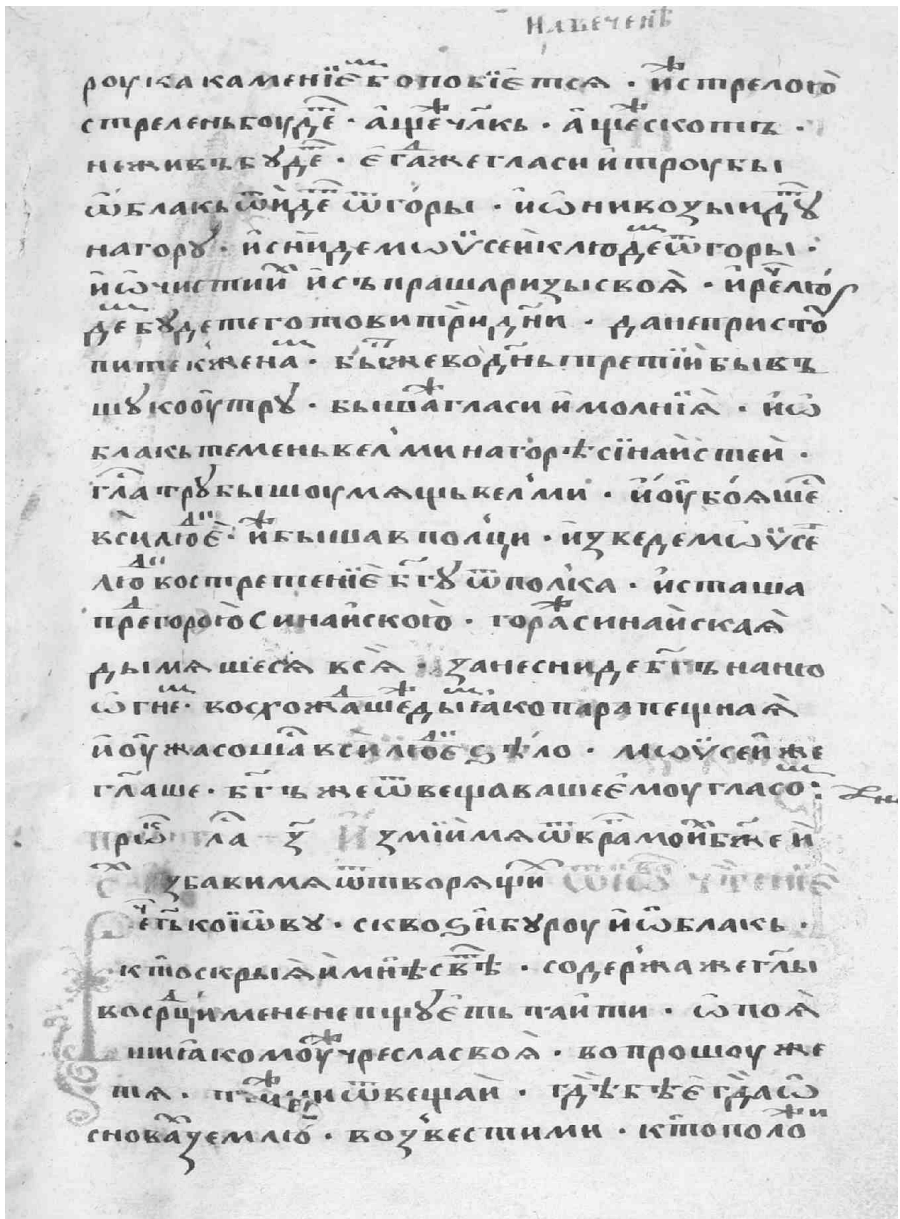

Рис. 26 (ТЦ 1608). Тріодь цвітна. 1608 р.
 ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П. Арк. 50

Початок XVII ст.

a поч. сл. — *b* серед. сл. — *c* кін. сл. — *d* кін. рядка

I. *a* **Ѧ**, **Ѧ** — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**)

g після голосних

II. *bpm* **Ѧ** (**Ѧ**) — *cpm* **Ѧ** (**Ѧ**)

pm після м'яких приголосних

III. *a* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *bg* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

g після голосних

IV. *bp* **Ѧ** (**Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**)

p після приголосних

V. *bpx* **Ѧ** (**Ѧ**) — *cpx* **Ѧ** (**Ѧ**)

bpx **Ѧ** (**Ѧ**) — *cpx* **Ѧ** (**Ѧ**)

px після глухих приголосних г, к, х

VI. *bhj* **Ѧ**³ (**Ѧ**, **Ѧ**) — *chj* **Ѧ**³ (**Ѧ**, **Ѧ**)

hj перед голосними та йот

VII. *a* **Ѧ**³ (**Ѧ**₁, **Ѧ**₁) — *bg* **Ѧ** (**Ѧ**)

g після голосних

VIII. *bpp* **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**), *bp*^v **Ѧ** (пош. **Ѧ**, **Ѧ**) — *cp* **Ѧ** (**Ѧ**₁), *cp*^v **Ѧ**
(пош. **Ѧ**, **Ѧ**)

pp між приголосними та

p^v після приголосних перед виносними буквами

IX. *a* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**) — *bg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cg* **Ѧ**, **Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

g після голосних

X. *bp* **Ѧ**³, **Ѧ**³ (**Ѧ**) — *cp* **Ѧ**³, **Ѧ** (**Ѧ**)

p після приголосних

XI. *bptm* **Ѧ**, **Ѧ**, ³**Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**) — *cpm,t* **Ѧ**³, ³**Ѧ** — *dpm,t* **Ѧ**, **Ѧ**, ³**Ѧ** (**Ѧ**, **Ѧ**)

p після приголосних *m* м'яких та *t* твердих

Список ілюстрацій

*Ілюстрації, представлені в розділах**

- Рис. 1 Рис. 3 (Єв. 1608). Євангеліє тетр. 1608 р.
НМЛ, Рк. 182 (4485). Арк. 10 ..... *Розділ 1*
- Рис. 2 (ЄЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апракос повний
(«Лаврське Євангеліє»)
Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.).
ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П. Арк. 158зв. .... *Розділ 5.2.1*
- Рис. 3 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний –
Златоуст п'ятдесятний
(«Четья Мінея 1489 р.»).
ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 20 ..... *Розділ 5.2.2*
- Рис. 4 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний –
Златоуст п'ятдесятний
(«Четья Мінея 1489 р.»).
ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л.
Арк. 286зв. Запис писця Березки ..... *Розділ 5.2.2*
- Рис. 5 (ЄП 1556–1561). Євангеліє Пересопницьке.
1556–1561 рр.
ІР НБУВ, ф. 1, № 15512. Арк. 2 ..... *Розділ 5.2.3*

---

* Указується розміщення ілюстрацій на початку розділів та частин.
Ілюстрація рис. 1 використана зі студії Я. Запаса [Запасако 1995, с. 408].

Ілюстрації, представлені в додатку*

- Рис. 1 (ЄС 1283). Євангеліє апракос короткий
 («Євангеліє Євсевієве»)
 1283 р.
 РДБ, М. 3168. Арк. 21 ..... *Додаток 1*
- Рис. 2 (ЄПол. 1307). Євангеліє апракос повний
 («Євангеліє Полікарпове»)
 1307 р.
 ДІМ, Син. 740. Арк. 26 ..... *Додаток 4*
- Рис. 3 (ЄПан. 1317). Євангеліє апракос повний
 («Євангеліє Пантелеймонове»)
 1317 р.
 БАН, 34.5.22. Арк. 1 ..... *Додаток 5*
- Рис. 4 (Пр. серед. XIV). Пролог, червень.
 Середина XIV ст.
 ЛННБУ, РКФ 24. Арк. 16 ..... *Додаток 6*
- Рис. 5 (ЄПер. 1354). Євангеліє апракос повний
 («Євангеліє Переяславське»)
 1354 р.
 ДІМ, Син. 67. Арк. 26 ..... *Додаток 7*
- Рис. 6 (ЄЛ тр. чв. XIV). Євангеліє апракос повний
 («Лаврське Євангеліє»)
 Третя чверть XIV ст. (близько 1370 р.).
 ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 П. Арк. 17 ..... *Додаток 8*
- Рис. 7 (Єв. апр. ост. чв. XIV). Євангеліє апракос.
 Остання чверть XIV ст.
 ІР НБУВ, ф. 235, № 5. Арк. 1зв. .... *Додаток 9*

---

* Ілюстрації зроблені з оригіналів, переважно з фондів Інституту рукопису НБУВ та Відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаніка, а також використані з факсимільного видання (рис. 8 [Київ. Пс. 1397]) та наукових праць Л. Гнатенко (рис. 6, 7 [Гнатенко 2007 I, с. 129, іл. 24, с. 256, іл. 51]; рис. 15, 17 [Гнатенко 2003, ілл. 116, 140]), Я. Запасака (рис. 3, 10–12, 18–20 [Запасако 1995, с. 251, 285, 293, 294, 304, 318, 335]), Н. Кобяк і І. Поздєєвої (рис. 13 [Кобяк 1986, вкл., іл. 50]), О. Соболевського (рис. 8 [Соболевский 1906, іл. 12]).

Л. Гнатенко. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги

Рис. 8 (ПО 1395). Псалтир («Онезький Псалтир»).

1395 р.

ДІМ, Муз. 4040. Арк. 26 ..... Додаток 10

Рис. 9 (ПК 1397). Псалтир («Псалтир Київський»).

1397 р.

РНБ, ОЛДП F 6. Арк. 183 ..... Додаток 11

Рис. 10 (ЄКор. 1401). Євангеліє тетр («Євангеліє Королівське»).

1401 р.

ЗКМ, Арх. 798. Арк. 13 ..... Додаток 14

Рис. 11 (Єв. апр. 1422). Євангеліє апракос короткий.

1422 р.

ТКМ, № 304. Арк. 1 ..... Додаток 15

Рис. 12 (Єв. тл. 1434). Євангеліє тлумачне

(Тлумачення на Євангелія від Іоанна і Луки).

1434 р.

РНБ, F. I. 73. Арк. 1 ..... Додаток 16

Рис. 13 (Пр. 1456). Пролог, вересень – листопад. 2-га ред.

1456 р.

НБ МДУ, Верхокамск. собр. № 1376. Арк. 70зв. .... Додаток 17

Рис. 14 (Єв. апр. 1477). Євангеліє апракос.

1477 р.

ЛНБ, АСП, 21. Арк. 134 ..... Додаток 18

Рис. 15 (ЧМ 1489). Торжественик мінейний –

Златоуст п'ятдесятний

(«Четья Мінея 1489 р.»).

ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 415 Л. Арк. 81 ..... Додаток 19

Рис. 16 (Єв. 1491). Євангеліє тетр.

1491 р.

ДІМ, Увар. 94. Арк. 271 ..... Додаток 20

Рис. 17 (Єв. апр. XV/XVI). Євангеліє апракос повний.

Кінець XV – початок XVI ст.

ІР НБУВ, ф. 301 (ЦАМ КДА), № 33 Л. Арк. 53 ..... Додаток 21

- Рис. 18 (М 1500). Мінея службова на вересень – січень.
1500 р.
НБ УжНУ, № 173 (І–Д). Арк. 1 ..... *Додаток 24*
- Рис. 19 (Єв. уч. 1514). Євангеліє учительне.
1514 р.
РДБ, Рум. 209. Арк. 248 ..... *Додаток 25*
- Рис. 20 (ЄХиш. 1546). Євангеліє тетр
(«Євангеліє Хишевичівське»)
1546 р.
НМЛ, Рк. 577 (13778). Арк. 35 ..... *Додаток 26*
- Рис. 21 (ПКП 1553–1554). Патерик Києво-Печерський.
1553–1554 рр.
ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 386 П. Арк. 4 ..... *Додаток 27*
- Рис. 22 (АР 1568). Апостол («Апостол Радивиловський»)
1568 р.
ІР НБУВ, ф. XXVIII, № 766. Арк. 68 ..... *Додаток 28*
- Рис. 23 (БІЗ 1587). Бесіди Іоанна Златоуста
на Євангеліє від Іоанна.
1587 р.
ІР НБУВ, ф. 303 (Міл.), № 112 П. Арк. 192 ..... *Додаток 29*
- Рис. 24 (Єв. 1595 – Євангеліє тетр.
1595 р.
ІР НБУВ, ф. 1, № 2789. Арк. 3 ..... *Додаток 30*
- Рис. 25 (М 1600). Мінея службова на лютий.
1600 р. І
ІР НБУВ, ф. 307 (Мих.-Золот.), № 425 П. Арк. 1 ..... *Додаток 31*
- Рис. 26 (ТЦ 1608). Тріодь цвітна.
1608 р.
ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 79 П. Арк. 50 ..... *Додаток 32*

Наукове видання

ГНАТЕНКО ЛЮДМИЛА АНАТОЛІВНА

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ
РУКОПИСНОЇ КНИГИ**

**УСТАВНІ ТА ПІВУСТАВНІ КОДЕКСИ
КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII СТ.**

Монографія

Редактори

Н. Зубкова, М. Кольбух

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

Л. Гнатенко

Фотограф

О. Петренко

Дизайн обкладинки

Л. Гнатенко

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Підписано до друку 16.12.2014. Формат 60x84/16.

Друк. офс. Ум. друк. арк. 27,66

Наклад 300 пр. Зам. № 27

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3

